

PRESENTED BY

.....

THE VIKRAMANKADEVA CHARITA MAHAKAVYA

VOL. I
I—VII CANTOES.

EDITOR & COMMENTATOR

PI VISHWANATH SHASTRI BHARADWAJ

M.A., Kavyateerth, Vidvatsāśh.

*Member-Sanskrit Sahitya Research Committee,
Lecturer, History of Sanskrit Literature and Philosophy,
Sanskrit Mahavidyalaya,
Banaras Hindu University, Banaras.*

THE
SAMSKRIT SAHITYA RESEARCH COMMITTEE
OF
THE BANARAS HINDU UNIVERSITY

1958

Price Rs. 8/-

विषयानुक्रमशिका

१ किञ्चित्प्रास्ताविकम्	पृ० १—४
२ समर्पणम्	पृ० ५
३ भूमिका	पृ० १—१६
४ शुद्धिपत्रम्	पृ० १—४
५ विक्रमाङ्कदेवचरितम्	पृ० १—४७०

परिशिष्टानि

क परिशिष्टम् (सूक्तिसंग्रह)	पृ० १—५
ख परिशिष्टम् (अकारादिक्रमेण दलोकानुक्रमशिका)	पृ० १—१३
ग परिशिष्टम् (प्रधाननामविषयसूची)	पृ० १
घ परिशिष्टम् (विक्रमाङ्कदेवचरितसम्बन्धि- ग्रन्थलेखसूची)	पृ० १—२
ङ परिशिष्टम् (११ शताब्दीयभारतमातापित्रम्) ^ध	पृ० १

यः पठति लिखति पश्यति

परिपृच्छति पण्डितानुपाश्रयति ।

तस्य दिवाकरकिरणै—

र्नलिनीदलमिव विकास्यते बुद्धिः ॥

* किञ्चित् प्रास्ताविकम् *

— — — — —

अयि विद्वज्जनमनोमयूरविश्रामारामा निरतिशयशेमुपीमण्डिता पण्डिता
विदितचरमेव तत्र भवता भवता यत् विरुमाङ्गदेवचरितमहाकाव्य त्रिभु
मल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट-श्रीविहङ्गनमहाकविविरचित प्रसस्तमहाका
प्रमुखताहमिति ।

अद्य यावदस्य महाकाव्यस्य त्रिवार प्रकाशन जातम् ।

१. डा० जॉर्ज व्युह्लरमहोदयेन महता परिश्रमेण श्री पण्डित वामनाचार्यं
शल्लकीकर-महोदयाणा श्री भीमाचार्यमहानुभावानाञ्च साहाय्येन मुम्बापुरीसंस्कृत-
ग्रन्थमालाया १८७५ तम ईशवीये वर्षे प्रकाशितम् ।

२ प्रात स्मरणीयाना गुरुवर्याणा स्व म म श्री प रामावतारसमर्पणा
नाम्ना काशीस्थज्ञानमण्डलसंस्थात ईशवीये १९२७ तम वर्षे प्रकाशितम् ।

३ श्री प मुरारीलाल नागर महोदयः साहित्याचार्य-एम् ए पदवी-
विभूषितं विद्वद्राणा डा० मङ्गलदेवशास्त्रिणा निरीक्षणे काशिक-सरस्वतीमवन-
पुस्तकालयप्रकाशनविभागात् प्रकाशितम् ।

प्रथम—डा० व्युह्लरमहोदयस्य पुस्तकं सम्प्राप्तंकहस्तलिखितपुस्तकाधारेण
मुद्रित, सन्दिग्धस्थलेषु स्वकल्पितपाठभेदेनाञ्चितञ्चाङ्गुदिवहुलम् । परञ्च
महाकाव्यस्याऽस्य सर्वप्रथम प्रकाशन कृत्वा गूढान्वकारनिर्णयितसंस्कृतग्रन्थभाण्डा-
रादस्योद्धरण साधारणलोकावलोकने स्थापनञ्च सस्वतविद्वत्षु डाक्टरमहोदयस्य
कृतज्ञत्व नाऽऽकलयतीति तु न । तथापि विदुषोर्पदत्र सहयोगो वर्णितस्स पुस्तक-
स्यैतस्याऽवलोकनेन न सन्देहराहित्यमधिगच्छति ।

द्वितीय—काशीस्थज्ञानमण्डलाधिवारिभिर्गुरुवर्याणा सम्मत्याऽसम्मत्या वा
तन्नाम्ना प्रकाशितमतीवाऽङ्गुदमिति श्री गुरुवर्याणा दृष्टिपथमपि न गत स्यादित्येव
घोतयति । सति रविकरनिकरप्रवेशे कुतोऽन्यकारस्य सम्भव ।

तृतीय—श्री नागरमहोदयाना पुस्तक गवेषणापूर्णसमालोचनात्मकोपोद्धातयुक्त पञ्चपहस्तलिखितपुस्तकाना मुद्रितपुस्तकयोश्चाऽऽधारेण पाठभेदविचारपूर्वकं महता परिश्रमेण सम्पाद्य मुद्रित सर्वेषामेवाऽस्मदादीना प्रशंसास्पदम् । परञ्च यत्र कुत्रचित्पाठभेदविचारे कार्यसम्पादनरमसादन्यकारणाद्वाऽत्र पाठभेदनिर्णये स्थलान् वरीवर्ति । तत्तस्यानान्युत्सृज्य सर्वत्रैवाऽस्मिन्पुस्तकेऽप्येव पुस्तकस्य पाठक्रम स्वीकृतः ।

श्रीनागरमहोदयैः सलमेरवृहज्ज्ञानकोषभाण्डारस्याद्वस्तुलिखिताः पुस्तकात् महता श्रमेण टिप्पणीसग्रहं कृत्वा चरितचन्द्रिका नाम्ना सा परिशिष्टरूपेण स्वपुस्तके सगृहीता, केनाऽपि कविरहस्यकुशलेनैव धीमताया गुम्फितेत्यत्र नाऽस्ति सन्देहलेशावसरः । ईशवीय १२८६ वर्षतोऽपि प्राचीनेऽस्मिन् हस्तलिखिते पुस्तके टिप्पण्येषा स्वप्राचीनत्व प्रकटयत्येव । कुत्रचित् “अस्य शब्दस्वार्थगमो न जायते” इति स्पष्टं लिखित्वा टिप्पणीकृता विदुषा निरहङ्कारं स्वपाण्डित्यं परिचायितम् । गुणिनी न दुराग्रहा इति स्वगुणित्वमपि प्रकटितम् । टीकाया वभावेऽर्थावबोधविषये टिप्पण्येषा बहुषु स्थलेषु विदुषा पाठकानामतीवोकारिणीति निश्चप्रचम् ।

बहुषु संस्कृतविद्यालयेषु विश्वविद्यालयेषु चैतत्पुस्तक पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितमपि न कुवाऽप्याऽऽप्ये लभ्यमिति हेतोर्हिन्दू विश्वविद्यालयीय-संस्कृतसाहित्यानुसन्धानसमित्याः (The Samskrit Sahitya Research Committee, B. H. U.) स्य महाकाव्यस्य प्रकाशनं नितान्तमावश्यकं मत्वा मयि तत्सम्पादनभारः स्मारोपितः । वठिनमप्येतत्कार्यं विघ्नपरम्परामनुभवताऽपि मया साहित्य-व्याकरणाचार्य एम् ए-नदवीविभूषिताना सम्प्रति हिन्दू विश्वविद्यालयीय-संस्कृत महाविद्यालये साहित्यविभागाध्यक्षपदं भूषयता श्री प रामकुवेरमालवीयाना हादिकसाहाय्येन श्री जगज्जननीसक्वष्टहरणीकृपयैव संस्कृतव्याख्याभाषाटीकाभ्या सहितं सप्तसर्गान्तमेतन्महाकाव्यं सम्पाद्य प्रकाश्य च विद्वत्करवर्गलेषु सादरं स्थाप्यते ।

पाठ्यपुस्तकत्वेन निर्धारितमेतन्महाकाव्यं टीकाभूषितञ्चेत् परीक्षापिना महदुपकारः भवेदिति निर्धार्यं सरलसंक्षिप्तटीकारचना कृता । यद्येतया विद्यापिना परीक्षासु वयमप्युपकारश्चेदस्मत्परिथमं सापत्न्यं गच्छेत् ।

सप्तसर्गान्तमेतन्महाकाव्यं पूयक् पुस्तकरूपेण प्रकाश्याऽष्टमसर्गं अष्टाद-
शसर्गान्तमेतद्द्वितीयभागरूपेण प्रकाश्यमेष्यति । प्रायः सप्तसर्गान्तमेतन्महा-

काव्य सर्वत्र पाठ्यपुस्तकत्वेन नियोजित दृश्यते । स्वभावत एवाऽकिञ्चनानां संस्कृतच्छात्राणां सम्पूर्णमहाकाव्यक्रेये धनवाधा मा भूदिति धिया सप्तसर्गान्तिभागे बुद्ध्या पृथक् प्रकाशित ।

अस्य महाकाव्यस्य महत्त्व किमु वर्णनीयम् । विविधच्छन्दसानलङ्काराणां नूतनोत्प्रेक्षाणां गभीरध्वनीनाञ्चाऽऽकरेऽस्मिन् महाकाव्ये कालिदासभारव्याद्यमर-कीर्तिमता महाकवीनां पदे पदे रमरणं भवतीत्येत्काव्यानुशीलनचणानां नाऽविदितम् । रसमाधुरीप्रवाहपरम्पराणां निधिरूपमेतन्महाकाव्यं ब्रह्मास्वाद-सहोदरानन्दं समर्प्यं हर्षयत्येव पाठकान् । ऐतिहासिकमिदं महाकाव्यं संस्कृत-विद्वांस एतिह्यरसानभिज्ञा इति पाश्चात्यानां सबलमाक्षेपं दूरत एव शतधा करोति ।

ऐतिहासिके काव्ये भूगोलस्य ज्ञानं सापेक्षम् । अतोऽत्र सात्कालिक-भारत-मानचित्रं प्रकाशितम् । तेन चरितनायकस्य विजययात्रासु भारते कुत्र कुत्र गमनं जातमिति च्छात्राणां सुस्पष्टं भवेत् ।

विद्यार्थिनां सौकर्यायैवमत्र परिशिष्टेषु प्रधाननाम्नामनुक्रमणिकाऽकारादिक्रमेण सप्तसर्गान्तर्गतश्लोकसूची सूक्तिसंग्रहश्च सकलिता । तत्रैव ग्रन्थनायकं ग्रन्थ-ञ्चाऽवलम्ब्याऽव्यावत्प्रकाशितानां लेखानां पुस्तकानाञ्च सूची संयोजिता । येन सोभायात्संस्कृतच्छात्रेषु वेपाञ्चिदस्मिन्विषये विशिष्टाध्ययने नवीनाविष्करणे चेच्छात्राणां जागृति चेत्तेषामायासमन्तरैव सर्वं पूर्वंजातं विदितं भवेत् ।

टीकालेखने श्रीमता पण्डितवर्षाणां श्री रामकुवेरमालवीयानां साहाय्यं प्रत्येकं सर्गान्ति प्रेम्णा स्वीकृतमेवेति ते धन्यवादार्हाः । श्रीमत् पूज्यवर्येभ्यः श्री बलदेवोपाध्यायेभ्यः एम् ए साहित्याचार्येभ्यो हिन्दूविश्वविद्यालयीय-भारतीविद्यालया- (College of Indology) ध्यापकेभ्यः सहस्रशो धन्यवादा वितीर्यन्ते । यैर्भाषा-टीकायामन्यत्र च यथोचितपरामर्शप्रदानेन परमनुगृहीतोऽहम् । श्री प. राज-नारायणशर्माणो हिन्दू विश्वविद्यालयीय संस्कृतमहाविद्यालयव्याकरणविभागाध्यक्षा धन्यवादंरभितन्दन्ते । यैस्तहर्षं स्वर्देव कठिनाप्रयुक्तशब्दसिद्धौ स्वानुपमशब्द-शास्त्रज्ञानेन शब्दसिद्धिं ससाध्यं महानुपकारं कृतं । श्रीमन्तो बटुकानाथशास्त्रि-लिस्ते-गहोदया एम् ए साहित्याचार्या राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयसाहित्यशास्त्रा-ध्यापका सासीर्वादि धन्यवादानर्हन्ति । यैरामूलबूलं संस्कृतहिन्दीव्याख्यासहितं लेखरूपमिदं निभात्यं बहुषु स्थलेषु विशेषतोऽलङ्कारनिवेशे कविमात्रगम्यदुरुह-विचाराणां निर्देशं कुर्वन्निरुप्य गुणाधिक्यमुत्पादितम् । विरायुष्मतो विनायक-

जोशीति नामधेयस्य लेखनकार्ये साहाय्यमपि न विस्मरणीयम्, जगज्जनन्यनुग्रहात् स चिर जीयात् । प्रकाशका श्री रामकृष्णदासमहोदया सादीर्वादधन्यवादयोग्या । मैहिदुर्विश्वविद्यालयीयविविधकार्यभारान्महता विलम्बनाऽपि भवतु, चतुर्वारमपि सशोधनार्थं प्राथित प्राथमिकपत्र (Proof) मस्वलितरूपेणाऽस्मत्सविधे सप्रेम्य स्वकर्तव्यपरामर्शता प्रकटिता । श्रीमद्भूपो डा० जॉर्ज व्युद्धर, के कृष्णम्मा-चारियर, ए बी कीय, रामनाथ दीक्षित, महावीर प्रसाद द्विवेदि, वल्लभ, शास्त्रिमुरारीलाल-नागरप्रभृतिभ्यः सर्वेभ्यो मान्येभ्यो लेखकेभ्यस्तेषां पुस्तक-लेखावलोकनेन बहुश उपकृतत्वात् धन्यवादान् समर्पयामि । अन्ते च चरित-चन्द्रिकाटिप्पणीकारा, य केऽपि ते भवन्तु मम हार्दिकान् यत्नवादान्हन्ति । एतेषां टिप्पण्या टीकालेखन महती सहायता जातेत्यमाय निरूप्य विरमान्यति-विस्तरात् ।

वाराणसी
विजया दशमी
संवत् २०१४ वै०

चिन्मनाथशास्त्री
भारद्वाजः
सम्पादकः

॥ श्री ॥

श्री काशी हिन्दू विश्वविद्यालयकुलपतिः

श्री डा० वेणीशङ्कर भा

पीयूषप्रतिमं रसायनमिदं वाग्देवताया नवं
काव्यं त्रिलहणनिर्मितं विवरणं नाम्ना "रमाख्यं" दधत् ।
वेणीशङ्कर भा ! मनीषिमुकुटालङ्कार ! युष्मत्करा-
म्भोजं विन्दतु रत्नकाञ्चनसमारलोपः समुन्मीलतु ॥

समर्पयिता

भारद्वाजो विश्वनाथशास्त्री

॥ श्री ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री सङ्कष्टनाशिन्यै नमः ॥

—भूमिका—

अपि सुरसरस्वतीपरिचरणपरा शास्त्रधुरन्धरा विपश्चिद्वरा महानुभावा !

प्रथितयशस्यु तत्रभवत्सु न होततिरोहित यद्वाङ्मये काव्यस्य कीदृश महि-
मास्पदमिति ।

काव्यं नाम लोकोत्तरवर्णननिपुणकविकर्म । कवेर्भावं कर्म वा काव्यमी-
दृश्या व्युत्पत्त्या कविशब्दाद् “गुणवचनग्राह्यादिभ्यः कर्मणि” चेति सूत्रेण व्य-
ञ्ज्यते कृते काव्यपदसिद्धिरिति वैयाकरणी प्रसिद्धिः । कवते (वर्णयति), कौति,
कुवते (शब्दायते) वेति कविः । “कुङ्” शब्दे इति भौवादिकात्तौदादिकाद्वा
“कु” शब्दे इत्यादायिकाद्वा घातो “अच इ” इति सूत्रेणैतद्व्ययं कृते कविपद-
निष्पत्तिरिति शाब्दिकी व्युत्पत्तिः । निरुक्ते (१२-१३-१) यास्वाचार्येण
कविशब्दस्य मेधावीत्यर्थं प्रतिपाद्य ‘कविः श्रान्तदर्शनो भवति कवतेर्वा’ इति
व्युत्पादितम् । वैदिकनिघण्टौ (२-१४), “कवते” इति ह्य गत्यर्थकघातुषु
पठितम् । “गत्यर्थो सर्वे ज्ञानार्थो” इति न्यायात्कविशब्दस्य श्रान्तदर्शी मेधावी
वेत्यर्थस्संगच्छते । वैदिकनिघण्टौ (३-१५) मेधाविशब्दस्य पर्यायवाचकेषु शब्देषु
कविशब्दः पठितः । तादृशस्य कवेः कृतिः काव्यमिति पूर्वमेव प्रतिपादितम् ।

वाच्यलक्षणं यथाऽहं मम्मटमट्ट — “तददोषो शब्दार्थो सगुणावनलङ्कृती
पुनः कथार्थि” इति । निर्दोषं सगुणं स्फुटास्फुटालङ्कारञ्च शब्दार्थयुगलं
वाच्यमिति लक्षणस्यैतत्प्रतिपत्तिः । श्रीमता पुरतस्तस्यमानमुपस्याप्यमानमेत-
द्विशमाङ्कदेवचरितप्रभाषान् ग्रन्थरत्नं च नित्यदोषाभावात्प्रसादादिगुणसहितत्वा-
दुपमाघलङ्कारसहितत्वाच्च स्फुटमेव वाच्यरोटिमेवाऽऽप्तिवते ।

विदमनायकविराजस्य “वाक्यं रसात्मकं वाच्यम्” इति लक्षणमपि प्रयुक्त-
प्रबन्धस्य धीरशृङ्गारादिरसभूषितत्वात्काव्यत्वाभ्युपगमानुगुणमेव ।

तच्च वाच्यं दृश्यत्वेन श्रव्यत्वेन च भेदद्वयविक्रमम् । तत्र चार्जुननेपथ्यान्
दृश्यत्यस्य, प्रस्तुतश्रुते श्रव्यत्वं निश्चयादम् । श्रव्यवाच्यान्यन्येकप्रकाराणि ।

तत्र चाऽस्य प्रवृत्तयन्वस्याऽष्टाधिकसर्गनिबद्धत्वान्महाकाव्यस्य^१ लक्षणान्तरसङ्ख्या-
वाच्च महाकाव्यत्वमुररीक्ष्यते ।

उपजीव्यस्य वयामागस्य भेदाच्च तत्काव्यमभिनवसमालोचनेक्षिवया पुनर्द्वि-
प्रकारकम् । यस्योपजीव्यकयामाग पुराणाद्गृहीतस्तत्पौराणिकमेवमेव यस्य च
काव्यस्य नूतनेतिहासस्तदेतिहासिवम् ।

एवञ्चाऽस्य विक्रमाङ्कदेवचरितस्य वयामागो नूतनेतिहासाद्गृहीतस्तत एवेद
महाकाव्यमैतिहासिकमिति निर्विवादम् । सस्कृतसाहित्य सत्स्वपि बहुष्वेति-
हासिककाव्येषु पद्यकाव्य विक्रमाङ्कदेवचरित गद्यकाव्ये हर्षचरितञ्चेति काव्य
द्वितयमेवेतिहासिकरूपेण सातिशय प्रथितम् ।

^१ महाकाव्यलक्षणं यथा साहित्यदर्पणे—

सर्गवन्द्यो महाकाव्य तत्रैको नायकः सुरः ।
सदृशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवशमवा भूपा मुलजा बहवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरसान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसा सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भव वृत्तमन्यद्वा सज्जनान्धयम् ॥
चत्वारस्तस्य वर्गाः स्युस्तेष्वेक च फल भवेत् ।
आदौ तमस्त्रिधाशोर्वा वस्तुनिर्देश एव वा ॥
वचचिन्निन्दा खलादीना सता च गुणवर्णनम् ।
एववृत्तमये पद्यैरवसानेऽयवृत्तकं ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घा सर्गा अष्टाधिका इह ।
नानावृत्तमय वयापि सर्गं वरचन इष्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायां सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यामूर्ध्वेन्दुरजनी—प्रदोषध्वान्तवासरा ॥
प्रातर्मध्याह्नमृगया-सैलर्तुवन-सागरा ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वरा ॥
रणप्रयाणोपपममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगे साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कवेर्वृत्तस्य वा नाम्ना नायवस्येतरस्य वा ।
नामास्य सर्गोपादेयकथया सर्गनाम तु ॥

इत्यत्र 'असवृते सस्तदुकूलवन्धे' इत्येव पाठ समुचित ।

एवमादिस्थलानि विहाय सर्वत्र प्रस्तुतपुस्तके अस्यैव पाठ सगृहीत । नागर-
महोदयैरूपोदधाते डा० बूह्लरमहादेयकृतंतिहासिकविषयस्य सुतरा वद्वपु स्थलेषु
खण्डन कविलिखितघटनामाश्च याथाार्थं साधितम् । तत्काव्यान्ते चरित-
चन्द्रिकानाम्ना जैसलमेरवृहज्ज्ञानकोशभाण्डारस्थपुस्तकाटिप्पणीसग्रहो नागरमहो-
दयस्य सस्करण सुवर्णं सुगन्धयुक्तमिवाऽकरोत् । टिप्पणीकार क इति यद्यपि
न ज्ञात तथापि तस्य पाण्डित्यप्रकर्षो विद्योतत एव ।

तदिदं विक्रमाङ्कदेवचरिताख्य महाकाव्यमष्टादशसर्गनिबद्धम् । तनाऽऽद्येषु
सप्तदशसु सर्गेषु चालुक्यवंशोत्पत्तितज्जातनृपवर्णनपुरस्सर विक्रमाङ्कदेवचरित
प्रतिपादितम् । अन्तिमे चाष्टादश सर्गे महाकविरात्मवर्णनकथाप्रसङ्गे स्वाभिजन
कश्मीरदेश तत्पालकान्भूपालांश्चाऽवर्णयत् ।

संस्कृतसाहित्ये महाकाव्यस्याऽस्याऽसाधारण स्थानम् । एतत्कर्ता विलक्षण-
काव्यविच्छित्ति-प्रकाशन प्रवर्णो विचक्षणवरोऽनल्पमधुरकल्पनाचणो विल्हण ।
विक्रमाङ्कदेवचरितस्य प्रकाशनात्प्रागपि कविवरो विल्हणो भारतीयमहाकविषु
प्रधानभावेन सन्तुतः । एतत्कृता 'चौरपञ्चाशिका वा चोरीमुरतपञ्चाशिका
कर्णसुन्दरी नाटिका च रसिकमानरोषु हर्षोल्लासप्रकाशिता वर्तते । एवञ्च
सुभाषितसग्रहप्रबन्धेष्वपि विल्हणविरचितानि बहूनि पद्यानि सगृहीतानि ।
सूक्तिसग्रहणप्रवणजल्हणसकलिताया सूक्तिमुक्तावल्यामेव विल्हणस्याऽष्टाधिकानि
शतसंख्यकानि पद्यानि विलसितानि । किमधिकेन । प्रसादाभिधानेन गुणेन
वेदम्यां रीत्या चाऽत्र महाकवि काव्यनिर्माण कविकुलगुरो कालिदासस्य शैली
विभसति । शार्दूलविक्रीडितस्रग्धरादिषु वृत्तेषु कवेरस्य शैली भवभूति-श्रीहर्षादि-
सदृशी दरीदृश्यते । किञ्च कविरस्य तत्र तत्र स्वप्रबन्धे कालिदासादिमहाकवीनां
छाया स्ववैशिष्ट्यं सस्याप्यैवाऽनुचकारैतदधिकमस्य महत्वं किं निवेद्यते ।

काव्यकलेवरपीवरत्वभीत्याऽस्माभिः कृतिरियं भागद्वये कृतविभागा । तथा
च सर्गसप्तकमितोऽयं प्रथमो भागः । अथाऽत्र सर्गसप्तकं यावदस्य महाकाव्यस्य
स्तोकमालोचनमनुष्ठीयते ।

१ चौरपञ्चाशिकायां प्रथम प्रकाशनं शार्मण्य (Germany) देशीये डा०
सॉल्कमहोदये १८८६ ख्रिष्टाब्दे शार्मण्यभाषाप्रथितभूमिकया सह कृतम् ।
परञ्चाऽस्य नूतनं विस्तृतं सस्करणमपेक्षितम् ।

इह कविर्मङ्गलाचरणान्तरमादौ रीतिचतुष्टये—

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वती-विभ्रम-जन्म-भूमिः ।

वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥

इत्यनेन पद्येन वैदर्भीमेव रीतिं प्रशशस । प्रस्तुतकृतौ कवि वैदर्भीमेव रीतिं प्रायेण समाललम्बे ।

अत्र परमरमणीयेन प्रकारेण स्वविनयवर्ति स्वस्य चोपजीव्यनरपती निरतिशया भक्तिञ्च द्योतयता महाकविना ब्रह्मणेनोक्तं—

गिरा प्रवृत्तिममं नीरसाऽपि मान्या भवित्री नृपतेश्चरित्रैः ।

के वा न शुष्का मृदमभ्रसिन्धुसम्बन्धिनीं मूर्धेति धारयन्ति ॥ (१-२८)

एवञ्चाऽस्य महाकवे श्रीहर्षेणाऽधस्तने पद्ये विशिष्टरूपेणाऽनुकरण व्यधायि ।

पवित्रमन्त्राऽस्तनूते जगद्युगे स्मृता रसक्षालनयेव यत्कथा ।

कथं न सा मद्गिरमाविलामपि स्वसेविनीमेव पवित्रमिष्यति ॥ इति ।

(१-३) नैपद्यचरिते

निम्नस्थपद्ये कविनिबद्धपनतुराह्वमल्लदेवस्य—

किमश्वमेधप्रभृतिश्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकबान्धवः ।

ऋणं पितृणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥ (२-३४)

इत्युक्ति कीदृशी सहृदयहृदयावर्जिका, कालिदासनिबद्धवक्तुर्दिलीपस्य—

लोचान्तरमुख पुष्पं सपोदानसमुद्भवम् ।

सन्ततिः शुद्धवश्या हि परमेह च शर्मणे ॥ (रघुवशे १-६९)

इति यद्यन स्वप्रीदिप्रकर्षेणाऽतिशेते इत्यत्र विपरिचद्वरा एव प्रमाणम् ।

तस्यैवाऽऽह्वमल्लदेवस्यात्मजाया प्रत्यात्मजोत्पादनमनूय—

अधीतवेदोऽस्मि कृतः श्रुतागमः श्रमोऽस्ति भूयानितिहासवरमंशु ।

गुह्यवज्ञाविमुख सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न दुर्लभः ॥ (२-३९)

आलापोऽयं कथविधः प्रीतिपूर्ण आत्मविश्वासप्रकाशकश्चेत्ययमर्थो गुणग्राहकाणां विदुषामतिरोहितः । एवञ्चाऽनस्यमाह्वमल्लतपोवर्णनं कालिदासस्य शुनारसम्भवस्य पार्श्वतीतपोवर्णनं मनोहरविषयाऽनुहरति । ज्यायसि भ्रातरि वर्तमाने जनकपरिकल्पितं स्वीयं यौवराज्यं प्रतिपेक्षतो विप्रमाद्वदवस्य—

चालुष्यवंशोऽपि यवि प्रयाति पात्रत्वमाचारविषयेऽस्य ।

अहो ! महद्वंशतमाः किमन्यदगङ्गकुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥ (३-३६)

उक्तिरिय कालिदासस्य रघुवशे यज्ञियमश्वमपहरन्तमिन्द्र प्रति रघो —

त्रिलोकनायेन सदा मखद्विषस्त्वया नियम्या ननु दिव्यचसुया ।

स चेत्स्वयं कर्मसु धर्मचारिणा त्वमन्तरायो भवसि च्युतो विधिः ॥ (रघुवश ३-४५)

वचनमद स्वप्रौढिप्रकर्षेणातिक्रामतीत्यन विदुषा नो विप्रतिपत्ति ।
एवञ्चाऽत्रत्य विक्रमाङ्गदेवदिविजयवर्णनं रघुवशस्थित रघुदिविजयवर्णनमनु-
करोतीत्यय विषय काव्यद्वितयशोलिना विमलमतीना कृतिना भतिपथे
स्फुटमेवाऽवभासते । दोषवर्जनपूर्वकं सता गुणग्राहकत्व वीदृश्या विच्छित्प्रा-
प्ताऽवस्तने पद्ये दृष्टान्तालङ्कारेण प्रदर्शितम्—

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

धारभावमपनीय गृह्णते चारिणेः सलिलमेव चारिदा ॥ (५-५१)

अत्रैकत्र पञ्चसर्गस्थेऽष्टमे पद्ये महाकविना “विललापे” ति प्रयोक्तव्यत्वे
“ललापे”ति प्रयुञ्जानेनाऽवाचकत्व नाम दोषोऽपि प्रकाशित । सप्तमसर्गाये
षट्यारिंशत्तमे श्लोके “अक्षूणशब्दे” अप्रयुक्तत्वदोष । पर तादृशि महाकवी
दूषणमिद तस्य निरदकुशतामेव द्योतयति गत्वज्ञानम् । सोमदेवस्याऽवगानामिद

जवसमुचितधावनानुरूपा किमिति कृता पृथुला न नाथ ! पृथ्वी ।

नभसि क्षुरपुटैरिति स्फुरद्भिर्विधिमिव ये स्म मुहुः प्रतिक्षिपन्ति ॥ (६-४९)

वर्णनं महाकविश्रीहर्षकृतमधोलिखित नैपयारववर्णनमतिशेते ।

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पव धरा तदम्भोधिरपि स्थलापताम् ।

इतीव चाहंनिजवेगदर्पितं पयोधिरोधक्षममृषितं रजः ॥ (१-६९) इति ।

एवञ्च—

रयस्थितानो परिवर्तनाय पुरातनानामिह बाहूनानाम् ।

उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रश्मिदत्तरस्याम् ॥ (७-६)

इह महाकविनीतप्रेक्षालङ्कारमाश्रित्य रवेरुदीचीगमन येन चित्ताकर्षकविधानेन
समुपवर्णित तत्प्रशसनीयमेव । सप्तमे सर्गे कविना वसन्तादिवर्णनं कुर्वता
कमनीयं वाक्यवीशल प्रकाशितमिति दिक् ।

इदानीमस्या वृत्तेस्तत्तल्लक्षणसंवाचित्व वैशिष्ट्यमुपदर्शयितुमापातत प्रतीय-
मानदोषाभारानिरासार्थञ्च स्तोकं प्रयत्यते ।

प्रस्तुतपुस्तक महाकाव्यमिति पुरस्तादुपवर्णितमेव । अस्य नायक खृष्ट-
कादशशताब्द्या चालुक्यशाखाचतुष्टय कत्याण चालुक्यवशोदभूतो वीरवरो
विक्रमाङ्कदेव । नायकलक्षणं यथा साहित्यदर्पण—

त्यागी कृती धुलीन मुश्रीको रूपवीवनोत्साही ।
दक्षोज्ज्वललोकस्तेजोवन्द्यशीलवाग्मेता ॥

इत्यञ्च चरितप्रणेत्रा स्वनायकस्य पूर्वोक्तगुणगणालङ्कृतत्वं सम्पादनीयम् ।
एवञ्च नायकस्य भदचतुष्टयमपि तथैव प्रदर्शितम् । यथा—

धीरोदात्तो धीरोद्वतस्तथा धीरललितश्च ।
धीरप्रशान्त इत्यपमृत्त प्रयमश्चतुर्भेद ॥ इति ।

तत्र च प्रकृतनायको विक्रमाङ्कदेवो धीरोदात्त इतीय वार्ता निम्नस्थलक्षणे-
नाऽवसीयते । तद्यथा—

अधिकत्यन् क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्व ।
स्येयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दुद्वत कथित ॥

अविकत्यनो यथा—

गौडनामरूपकाञ्चीवेरलमत्रयचक्रकोटद्रविडादि—भूपालाद्विजित्याऽपि कं-
त्याणपुर प्रत्यावतमानन तेन विक्रमाङ्कदेवेन न कुत्राऽपि स्वमुखेन स्वपीरुपमुद्घो-
षितम् । प्रत्युत द्वाविडद्रवूतस्य समागमे तेन स्वपराक्रममधरीकृत्योक्तम्—

ईदृशीं मुजनतामजानता कामुकेण मुखरत्यमत्र मे ।
यत्कृत किमपि तेन लज्जया भारती कथमपि प्रवर्तते ॥ (५५०)

एवमेव—अङ्गानि चन्दनरसादपि शीतलानि च द्रातप वमति वाहुर्यं यशोभि ।
चालुक्यगोत्रतिलक वज्र यस्यस्यो ते दुद्वतभूषणरितापगुह प्रताप ॥
(५८६)

इत्यादिद्रविडवरोक्ती स तूष्णीम्न स्थित ।

क्षमावान् यथा—

जयकेसि-आण्ड्रे-द्रविडक्षितिपति-रुद्धाधीनादीन् शरणागतान् स क्षाम्यति
स्म । ज्येष्ठ भ्रातरि सोमेरवरे वपनधामनीतेऽपि—

चित्तरितुमिदमप्रजस्य सर्वं पुनरुपजातमतिः स राजपुत्रः । (६-९३)
इत्ययं विषयस्तस्य क्षमावत्त्वं साधयत्येव ।

अतिगम्भीरो यथा—

उभयतः समागतयोर्द्विविधपतिसोमेश्वरसैन्ययोः स्थितौ स गाम्भीर्येण—

मदकरटिनमुत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमूढङ्गधीरनादः ।

मयनगिरिमिवाधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ॥ (६-६८)

महासत्वो यथा—

अन्तकः प्रतिमदक्षमाभूतां निर्दयप्रहणनोद्यतं ततः ।

तन्मदद्विरदपादचूर्णितं सैन्यमेककवलं चकार सः ॥ (५-७)

विघटनमदवीरानुर्येराणां विषमपथेषु दिधाय लीलयेव ।

पुनरपि स जगाम तुङ्गभद्रां विरचितचन्दनमालिकां तरङ्गः ॥ (५-२५)

इत्यादिस्वलेषु राज्ञो महासत्वशालित्वं प्रकटितमेव ।

स्वेयान् यथा—

प्राप्तमप्यनयपङ्कशङ्कितस्तद्वलं न सहसा जघान सः ।

अप्रतर्प्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कुटेऽप्यगहनास्तथाविधाः ॥ (५-६)

इत्यत्रोक्तमेव । पुरतः पृष्ठतश्च समागतयोर्विपक्षसैन्ययोः सः स्वधृतिमवलम्बितवान् ।

निगूढभावो यथा—

कीदृशो शशिमुखो भवेदिति त्पृश्यते स्म हृदये स चिन्तया ।

कामुकेषु निषमात्रमोक्षते नित्यकुण्डलितकामुकः स्मरः ॥ (५-४८)

तथापि

अब्रवीच्च मनसः प्रसन्नतां दन्तकान्तिभिरुदीरयन्निव ।

ओष्ठपुष्ठलुठितस्मितोऽञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः ॥ (५-५९)

इत्याशाऽस्य निगूढभाववत्त्वं सुस्पष्टमेव ।

दृढप्रती यथा—

आहवमल्लदेवस्य स्वपितुर्वीरराज्यपदग्रहणे महत्याग्रहे वर्तमानेऽपि स वेदग्ध्वेन

चालुष्यवर्षशोऽपि यवि प्रयाति पात्रत्वमाचारविपर्ययस्य ।

अहो महर्षिशतमाः किमप्यदनङ्कुतोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥ (३-३६)

एतादृशयुक्तियुक्तैर्वचनैः स्वदृढवतत्वं प्रकटितवानिति ।

महाकविना विल्हणेनेत्यमेव तत्र तत्र नायकस्य धीरोदात्तत्व प्रतिपादितम् ।

अत्रैतिहासिकतत्त्वसरक्षणपरा डा० बूह्लरादयो विप्रश्चिद्वरा विप्रवदन्ति—
'महाकविना विल्हणेन स्वकृतावैतिहासिक सध्य दितयोक्तमिति' । वस्तुतस्त्वे-
तद्द्रूपणमापातत एव प्रतिभाति न तत्त्वदृष्ट्या । प्रकृतकृतिरितिहासमूलाऽपि
काव्यमेव नेतिहासः । अत्र कविना प्राधान्येन प्रकाशनीयं कवित्वमेव, न
त्वितिहासतत्त्वम् । यत्त्वत्रैतिहासतत्त्व प्रकाशित तदानुपज्ञिकत्वेन न प्रधानत्वेन ।
कल्याणाकान्तसञ्चरणपराणामेतादृशानामेव कवीना कृतिमुदिश्य—

अपारे काव्यसंतारे कविरेव प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं परिवर्तते ॥

भृङ्गारी चेतकविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेतकविर्वीतरागोनीरसं ध्यवतमेव तत् ॥ (अग्निपुराणो)

एतादृशयुक्तिः समजमि । किं बहुना, महाकवीनामेतादृशा कृते स्वनायकस्य
मर्यादासरक्षणार्थमालङ्कारिकै सुधीभिः स्तोकरूपा स्वतन्त्रताऽपि प्रदत्ता । यथा
सा साहित्यदर्पणे—

यत्स्यादनुचितं पुत्तं नायकस्य रसस्य वा ।

विरुद्धं तत्परित्याज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् ॥ इति ।

अतएव धीरोदात्तनायकेन श्रीरामचन्द्रेण छयना वालिहृननमनुचितमिति
धिया महानुभूतिना भवभूतिना वीरचरिते रामवधार्यनायातो वाली रामेण
व्यापादित इति प्रतिपादितम् । अपरञ्च, काव्यसाधित वस्तु मिथ्यारूपमितिहास-
प्रवासितमेव तथ्यमित्यत्र वा नाम विनिगमना ? इतिहासवर्णितमपि वस्तु
वितथ विलोक्यते । यथा यज्ञेतिहासे सिराजुद्दोलाभिधानेन बङ्गाधीशेन कृष्ण-
प्रकोष्ठे (Black Hole of Calcutta.) बहव आंग्लदेताभिजना निरुद्धास्तत्र
च स्थानस्य शङ्कनुचितत्वाद्बहुसंख्यया उपरता अल्पा एवाऽवशिष्टा इति यदि-
तिहासे लिखित तत्साम्प्रतं मिथ्यैवेति बहुभिर्विद्वद्भिः साधितम् । एवमपि
ध्यातिवरे लोचनयोचरे सति प्रकृतेऽपि प्रकृतचरितनायकस्य तत्सदस्यवधिप्रदर्शित
वृत्त वितथमितिहासनिर्दिष्टमेव तथ्यरूपमित्यपि सर्वतोभावेन प्रतिपादयितुं न
शक्यम् । बालान्तरे विस्नुनगवेषणानन्तर प्रकृतकविप्रकृतवृत्तस्य सत्यत्वसिद्धि-
रपि संभाव्यते । श्री नागरमहोदये. स्वोपोद्घाते डा० बूह्लरतण्डिना वारिव-
दैतिहासिकप्रवृत्तता. डा० बूह्लरमनसण्डनपूर्वकं मन्वत्वेन प्रमाणीकृता वर्तन्ते ।

ऐतिहासिकेन विदुषा सम कवेरिय कलहवार्ता नाऽनैव पाश्चात्यदेशेऽपि स्फुटमाकर्ण्यते । प्रतीच्यामैतिहासिकोपन्यासलेखकानामादिमो नूतनवाट (New way.) प्रकाशक सर् वाल्टर स्काट् (Sir Walter Scott) महाशयोऽपीत्यमेव दूषणभाजन समजनि । आधुनिकानामाङ्गलेतिहासज्ञाना श्रीमैनाभिधान कोविद परमप्रसिद्ध । उपन्यासप्रस्तुतायामितिहासविवृतौ रोप प्रदर्शयता कृतिनाऽमुनाऽभिहित—‘यूरोपदेशोद्भूते धर्मयुद्धयात्रायुगे’ (The age of the Crusades) ये किमपि ज्ञातुमीहन्ते तै स्कॉटकृत ‘आइवान हो’ (Ivanho) नाम उपन्यासो न पाठ्य इति । अत्रापि समाधान पूर्ववदेव बोध्यम् । एवमेवाऽत्र कृतौ महाकविना चरितनायकस्य तत्तत्कार्यकालानां पौर्वापर्यविपर्ययोऽङ्कारीति यद्दूषणमुपन्यस्त तत्रैव वार्ता—नेय कृति प्राधान्येनतिहास प्रत्युत काव्यमेव । महाकविना स्वलेखनसौविध्यमाचरतेत्यमाचरितमतो नाऽत्र स उपालम्भभाजनम् ।

‘शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इष्यते’ । इत्युक्तेरत्र वीरोऽङ्गी रसो मथायथमङ्गल्याणि रसान्तराणि न बोद्धव्यानि । मङ्गलाचरणरूपे प्रथमश्लोके कृपाणमुपवर्णयता महाकविनाऽस्य महाकाव्यस्य वीररसाश्रयित्वं द्योतितमेव ।

अत्र सत्स्वप्नलङ्कारान्तरेषु महाकविविशेषतः उपमोत्प्रेक्षादृष्टान्तार्थान्तरन्याससमासोक्तिनृत्पनुप्रासादीन् बाहुल्येन लोचनगोचरीकरोति ।

यद्यपि स्वकृत्या कृतसहृदयहृदयसवननं स चाऽयं महाकविवित्त्वं काश्मीरेषु प्राप्तजननस्तथाप्ययं कल्याण चालुक्य-वंशस्य पण्डविक्रमादित्यस्य विक्रमाङ्क-देवापरनामकस्य सभापण्डित आसीत् । भारते वर्षेऽस्य पण्डविक्रमादित्यस्य शासनं १०२६ त ११२७ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं स्थितम् ।

काश्मीरेषु प्रवरपुरम् (थीनगरम्) प्रधाननगरमस्ति । तस्मात्क्रोडाश्रये खोनमुपगामकं ग्रामं महाकविरयं स्वजन्मनाऽङ्ककृतवान् । तत्र कौशिकगोत्रोत्पन्ना ब्राह्मणा निवसन्ति स्म । तदन्वयमेवाऽयं भूषितवान् । अस्य प्रपितामहो मुक्तिकलशः पितामहो राजकलशः पिता च ज्येष्ठकलशः आसीत् । अस्य मातुर्नाम नागादेवीति । अस्य ज्येष्ठभ्राता इष्टरामोऽनुजश्चाऽऽनन्दनामाऽसीत् । द्वावप्येता भ्रातरी विद्वत्तया तत्र प्रसिद्धावास्ताम् ।

काश्मीरेष्वेव सप्तत्येदशास्त्राद्यधीत्यं वाणभट्ट इवाऽयमपि विदेशान्प्रति प्रतस्थे । मथुरायां बृन्दावने च शास्त्रार्थविषयेषु पण्डितान्विजित्य श्रमशः कान्यकुब्जतः प्रयागं समाजगाम । ततः काश्यां बाह्यलक्ष्मीशस्य कर्णनृपतेः सभायाः

श्रीगङ्गाधरनामान कञ्चित् विशिष्ट पण्डित पराजितवान् । ततो भोजराज-
धानी धारा प्राप्त । परञ्च भोजस्य दिवङ्गमात्तस्य तत्र समनयसफलमेवाऽऽ-
सीत् । ततः स गुर्जरदेशे समागत्य सोमनाथमहादेवस्य दर्शनं कृतवान् ।
सोमनाथाभिर्गत्य स दक्षिणदेशे निरवभ्राम । सेतुबन्धरामेश्वरदर्शनानन्तरं
स कल्याणनगरं गयी । तत्र लब्धविद्यापतिपदवीकः स पण्ड-विक्रमादित्यस्य
चालुक्यवंशीयस्य सभां यावज्जीव सम्भूयति स्म ।

सर्वस्वं गृह्णाति कुन्तलपतिर्गुह्णातु तन्मे पुन—

भण्डागारमखण्डमेव हृदये जायति सारस्वतम् ।

रे क्षुद्रास्त्यजत प्रमोदमचिरादेष्यन्ति मन्मन्दिर

हेलान्दोलितकर्णतालकरटिस्कम्पापिहृदा ध्रिय ॥ १ ॥

अयि ! किमनिश राजद्वारे समुद्रकन्धरे

कुवलयदलस्निग्धे मृगे दिमुञ्चति लोचने ।

अमररमणीलीलावल्लिहिलोचनवागुरा—

विषयपतितो न व्यावृत्तिं करिष्यति विल्हणः ॥ २ ॥

उपर्युक्तं पद्यद्वयं काश्मीरासादित-चौरीसुरतपञ्चाशिकाग्रन्थे प्रारम्भ
एवास्ति । एताभ्यां पद्याभ्यां विल्हणविक्रमादित्ययोः पूर्वं कादाचित्कं वैमनस्य
स्रोत्यते । प्राचीनराजसभापण्डिता स्वभावत एव नूतनमहापण्डितप्रवेशे विरोधिना
भवन्तीति नैतदसम्भवम् ।

श्री कुण्डमन्माचारियरमहोदयस्त्वेतदेव वैमनस्य पाश्चात्कालिकं विमृश्य
महाकाव्यस्याऽस्याऽपूर्णत्वे कारणमिति कल्पयति । तन्मते खृष्टीये १०८५ वत्सरे
विक्रमादित्यस्य नर्मदातटयानाऽत्र न वर्णितेत्यस्याऽपूर्णत्वम् । परन्तु नैतन्महा-
काव्यमपूर्णम् । खृष्टीय १०८५ वर्षायां घटना महाकाव्यरचनानन्तरभूतेति
तस्या अत्र समावेशोऽसम्भवः । महाकाव्यं परिसमाप्यैवास्तिमेष्टादशसर्गो
महाकविना स्ववञ्चजनं कृतमित्यपूर्णतायां कल्पना निराधारेव ।

एवमेव 'इण्डियन एण्टिक्वेरी' पत्रसंपादकस्य 'विल्हण श्लेपालङ्कारस्य
परमोपासक इत्यादि समालोचनं, श्रीमतो द्विवेदिमहोदयस्य महाकवेरस्य प्राचीन-
कवीनामनुकरणदोषारोपणं, डा० ब्रह्मरामहोदयस्य चंतिहासिकघटनाप्रटुत्वेन
दूषणं सर्वमिदं समालोचनमनालोचनपूर्वकमेव । न कोऽपि निर्दोष इति विचार्यैव
महाकविना कालिदासेन कुमारसम्भवे भणित—

एकोऽहि द्योयो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दो किरणेष्विकाङ्क्षु । इति

यो महाकविः स्वग्रन्थे काव्यार्थचौर्यं निन्दति स कथं तदेव कुर्यात् ।

ईदृग्भूतानां समालोचकानां कृतं एव महाकविना विल्लुणेनोक्तम्

रसध्वनेरध्वनिं ये चरन्ति संक्रान्तवक्रोक्ति—रहस्यमुद्राः ।

तेऽस्मत्प्रबन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुक्वाक्ष्यपाठम् ॥ (१-२२)

एतादृशस्य महाकाव्यरत्नस्य काऽपि विशदटीका न विद्यते । चरित-
चन्द्रिकाऽभिधानां केवलमेका टिप्पणी कविहार्दभावप्रकाशनऽसमर्था । अतः
एवाऽयमस्माकं टीकालेखने समारम्भः । अस्मदीयायामस्यामभिनवव्याख्यायां
रमानाम्ना यथागतिं कवितात्पर्यप्रकाशनपुरस्सरं रसध्वन्यलङ्कारच्छन्दप्रभृतयः
आलङ्कारिका विषया वंशद्येन प्रतिपादिता । तदधस्तले च हिन्दीभाषामयोऽ-
नुवादोऽपि सविस्तरं व्यक्तरूपेण न्यधायि । तत्राऽस्माभिः कियती सफलताऽ-
धिगता, विषयेऽत्र सहृदया कोविदा एव प्रमाणम् । यथोक्तं कविकुलगुरुणा
महाकविना कालिदासेन—

आपरितोषाद्विदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥

उपयुक्तसमयाभावेन सर्गसप्तकं यावदतिसक्षिप्तया विधेयाऽन्यथाः काश्चि-
द्विशेषता प्रकाशिता । भागान्तरे वंशिष्ट्यान्तराणि चोपस्थापयिष्यन्त इति
विधेया सान्प्रतभेतावत्तैव विरम्यते ।

सर्गसप्तकस्थः कथासारः ।

प्रथमसर्गे—

मङ्गलाचरणप्रस्तावनानन्तरं प्रकृतचरितनायकचालुक्यकुलमूलपुरुषस्योत्पत्तिः
प्रदर्शिता । सा चैत्य-जातुचिन्वतुर्वन्दने प्रातः सन्ध्यावन्दनपरे सुरपतिर्धरा-
भरापनयनार्थमलौकिकगौरवस्य करचिन्महापुरुषस्याऽऽवश्यवता निवेदयामास ।
तदनु वेधा सन्ध्यासलिलपूर्णमात्मचुलुकमालुलोके । तस्मान्च कमलासन-
चुलुकाल्लोकायनामनामनावादिपूरुषो बभूवतु । तत्कुलजा युद्धदुर्षपां भूपाला
अयोध्यां स्ववासस्थानं चक्रे । केचिच्च विश्वविजयक्रमेण विलासितया च
दक्षिणस्यां दिशि निवासं विदधुः । किञ्चित्कालानन्तरं तैलपो नामाऽनुलविक्रमो

भूपस्तद्वशावर्तसोऽभूत् । ततोऽनुपमशौर्यश्रिय सत्याश्रयो नाम नरपति प्रादुर्बभूव । ततश्च समराङ्गणेषु मुहुर्मुहुः प्राप्तजयो जयसिंह आधिर्भूत । तस्माच्च त्रैलोक्य-मल्लापरागमक आह्वमल्लभिधानो विधुताज्वदानो नरनायक समजायत । अनुपमविक्रम स नरपालवनोलेदेश मालवराजधानी धाराञ्च जिगाय । हाहूल्यति कर्णञ्च विवर्ण चकार । एवमेव बहुध्वाह्वेषु मल्ल स आह्वमल्लो द्रविडप्रकाण्ड वीररसस्याऽभाजन विदधे, चोलराज्यश्रियञ्चाऽञ्चक्ये ।

द्वितीयसर्ग—

प्रक्रान्तविक्रान्तचरित आह्वमल्लदेव सर्वा ककुभो विजित्य गुणिगण-मण्डिता कल्याणपुरीमात्मराजधानीरूपेण विदधे । समधिगतसम्पदतिशय पूरिताधिवाचंमनोरथोऽपि स भूपतिस्तनयाभावेन दूममानमानसोऽभूत् । तत स देव्या सम विमृश्य सकलराज्यकार्यभार मन्त्रिषु विनिवश्य तनुजाऽऽसादनार्थं पाङ्कुरानुष्ठाननिष्ठो बनूव । जातुचिद्विभाते पन्त्रशेखरपरिवरणपरो नरवर स इमामशरीरिणी गिरमाकर्णयति स्म—“भो नरपते । कृत तपसा । भगवान्पार्व-तीपतिस्त्वयि प्रसादाभिमुखः सवृत्त । इय त्वदीया दयिता तनयत्रितयसमन्विता भविष्यति । तद्यापि शिवप्रसादाद्द्वितीयस्तनयोऽजुलबलो भविता” इति । अनन्तर नरदेवो व्रतपारणाविधिं विदध । ततश्च शुभ मुहूर्ते देवी सुतमेक-मसूत, यो नाम्ना सोमेश्वर सवृत्त । ततो माङ्गलिके लग्न देव्या गर्भतो लोकोत्तरगुणगणसमलङ्कृत समस्तशुभलक्षणश्रित शिवप्रसादीकृतो द्वितीय-स्तनय समजनि । निरतिशयहर्षप्रकर्षपरवशो महाराजश्चाऽऽत्मजस्य जातकर्मादि-सस्कार सम्पादयामास ।

तृतीयसर्ग—

नवप्रसूत प्रभूतशुभलक्षणपूरितो राजसुत आस्थया विक्रमाङ्कदेव इति स्थातिमभवत् । स च बालोऽनितरसाधारणगुणान्वात्स्य एव प्रादसंयद्वारोञ्च यातापितरो प्रमोदनेदुरमानसौ । अचिरेणैव समयन विक्रमादित्यो विक्रमाङ्क-देवापरनामा समधिगतसमस्तविद्य सवृत्त । अत्रान्तरे नराधिपस्य जयसिंह-नामकस्तृतीयस्तनयोऽपि समजायत । अय राजा प्रतापेनाऽऽदित्यसन्निभो द्वितीयम-प्यद्वितीयं विक्रमादित्याभिरूप तनूज योवराज्यालङ्कृत कर्तुमियथ । ज्यष्टे भातरि स्थितेऽपि स्वयोवराज्याभ्युपगमे महदगोचित्य पश्यवाचोमुक्तिपटु स

उक्तिविशेषैर्मुहुर्मुहुराग्रहग्रहप्रहिल स्वभितर न्यपेयत् । इत्यञ्च सोमेश्वर सोम-
देवापरनामधेय एव यौवराज्यपदभागजायत । वस्तुतस्तु विक्रमाङ्कदेव एव राजयुव-
राजयोर्द्वयोरपि भारमादिकमठो भूमिशेषयोरिव विशेषरूपेण वभार । तदनन्तर
पितुराज्ञया सर्वेन रणोत्सवेषु विजयमवाप । एवञ्च स चोलाञ्जिगाय,
स्वशरणागत मालवाधीश निष्कण्टक राज्ये समस्यापयत् । बहवो भूपाला
कन्यकाप्रदानञ्छलतोऽस्य सर्वस्वदानं चक्रुः ।

चतुर्थसर्ग—

विक्रमाङ्कदेवो दिग्विजयार्थं प्रयाणमकरोत् । तद्गजा मलय मलयजरहि-
तमकुर्वन् । स केरलदेश जीवितेशदेश प्रापयत् । तद्भूयात्सिंहलभूपालस्तच्छरण
जगाम । एवञ्च विक्रमाङ्कदेवो गाङ्गकुण्डपुर चोलदेशं च जिगाय । वेङ्गि-
भूपाल चक्रकोटपतिञ्च स निर्वीर्यं चकार । एवञ्चाऽपराक्रान्तो महाविक्रान्तो
विक्रमाङ्कदेव कृतकार्यं सन्ननिवार्यदेवगत्या स्वदेशप्रत्यावर्तनकाले बहुविधान्धप-
शकुनानि प्रत्यक्षीचकार । ततश्च स तच्छान्त्यर्थं सर्वस्वदानमालोच्य कृष्णा-
नदीतटे विश्रामः । तस्मिन्नेव सगये कल्पाणपुरात्समायातो दूत एतादृसीमभव्या
वार्तामन्वावयत्—“राजकुमार । भवञ्जनको भावत्क पाण्ड्यचोलसिंहल-
भूपालविजय समाकर्ष्याऽमन्दमानन्दसन्दोहमन्वभूत् । पर नियतिदुर्गतिपरवश-
स दाहज्वराभिभूत्या दक्षिणापधृषिपधृगा तुङ्गभद्रा प्राप्य सुवर्णदानपूर्वकं कण्ठध्वने
तत्तोये प्रविश्य चन्द्रसेखरपुरं प्रययी” इति । इत्यञ्चाऽकाण्ड एव जनककैलाश-
वासमाकर्ष्यं परितप्तः स भूशः परिदेवयामास । अथ स सस्यितस्य तातस्योत्तर-
क्रिया यथाविधि विधाय सत्वरमग्रजालोकनोत्कण्ठया वत्याणप्रयाणमुद्दिश्य
जगाम ॥

ततः स कियद्भिरपि दिवसैः कल्याणपुरीं समासाद्याऽग्रे समागतोनाऽग्रजन्मना
सम्मानितस्तेनैव समः समानसकलेशं नरेशप्रासादं विवेश । तदनु तावुभावकृत्रि-
माभिमिथ प्रणयवृत्तिभिः कतिचिद्वासरायनापयताम् । गुणगणज्येष्ठोऽपि स
ण्यायांस तातप्रतीकाशं प्रतीक्ष्य समीक्ष्य समर्पयामास च तस्मै दिग्विजयोपाजित
समस्तं वस्तुजातम् । ततश्चाऽनिवार्यया भवितव्यतया सोमेश्वरो दुर्विजयपरोऽ-
भूद्येन च स भूपो विमले चालुक्यकुले कलङ्कुरूपो बभूव । यदा विक्रमादित्य
आत्मनोऽग्रजरयं दुराग्रहं निराकर्तुं न शक्ताव, तदाऽप्यसौभीत्या भेरीरवेण
श्रवणविवरं भिन्दन्कल्याणपुराद्विनिययी ॥

पञ्चमसर्ग—

विक्रमादित्य कल्याणपुरत्यागसमये स्वाप्रजात्सङ्कटमाशङ्क्य नयविनयोपेत
जयसिंहाशरनामधेय स्वाञ्जुज सिंहदेवमपि निनाय । अयंतद्वृत्तमसहमानश्चा-
लुष्येश्वर सोमेश्वरो विक्रमादित्यस्य पृष्ठतः पुष्कलं बलं व्यसर्जयत् । ततश्च
निर्दयप्रहरणपरं तद्वलग्ननिच्छतपि महाविक्रमो विक्रमश्चूर्णितं चकार । उत्तुङ्ग-
शक्तिः स तुङ्गभद्रा प्रायः युद्धेच्छया चोलसम्मुखवर्ती च बभूव । एव च स
कञ्चित्कालं यावद्वनवासमण्डलमध्युवास । स्वबलवाचनिर्दमल्यदेशभूभुजा-
मात्मपूर्वविक्रमं स्मारयन्विक्रमं पुरतः उच्चवाह । तस्मिन्नेवान्तरे कोङ्कणदेश-
नरेशो जयकेशी प्रार्थितादप्यधिकं धनं तस्मै समर्पयामास । आलुपपालकश्च
तदन्तिके रणचापलं त्यक्त्वा समृद्धिं चाप्स्यं । ततः सरणेच्छया चोलांश्चवाल ।
विक्रमबलाऽतिक्रमाऽक्षमश्चोलभूपालः सन्ध्ययं स्वसन्देशहृत् विक्रमान्तिकं
प्राहिणोत् । स दूतो विक्रमं बहुशं स्तुत्वा चोलभूपालो भवते स्वकुमारीं समर्प-
यितुमिच्छती"ति निवेदयामास । विक्रमोऽपि तत्प्रार्थनामभ्युपयञ्छन्तुङ्गभद्रानदी-
तटमगात् । ततश्चोलपतिः स्वकन्यां विक्रमाय समर्पितयान् ररक्ष चैव
विक्रमबलाक्रमणाच्चोलाञ्चलान् ।

षष्ठसर्ग—

अथ चोलपतिः कन्यादानानन्तरं जामातुरभ्यनुज्ञां समवाप्य चवाल । ततो
विक्रमादित्यं किञ्चित्कालाजन्तरं दैवहस्तकस्य दुर्विलसिताद्रणाङ्गं चोलपते
सुरलोकप्रदायमाकर्णयत् । परिदेवगादन्तु स चोलराजकुमारे धियमभिपवतु
काञ्चीं प्रति समुच्चवाल । तत्र च विक्रमादित्यं विलोक्य काञ्चीकामिन्यो
बहुविधां शृङ्गारचेष्टाश्चक्रुः । ततश्च स दुष्टवर्गं सर्वतेजसं विधाय चोलेन्द्र-
निर्मापितं गाङ्गकुण्डपुरं प्रययौ । तत्र च स परिपन्थिसंन्यनिधनपूर्वकं चोल-
राजकुमारं राजपदमधिरोप्य मासपर्यन्तं तत्राश्वस्थाप्य भूयोऽपि तुङ्गभद्रां यन्नाज ।
दिष्टाऽनिष्टतया कतिपुचिद्विसेषु गतेषु राजिगाऽभिधानं वैङ्गिनाथं प्रकृति-
विरोधहनस्य तस्य विक्रमस्यालकस्य राज्यमपाजहार । कुटिलमतिरसौ राजिगं
पुनर्विक्रमाक्रमणमाशङ्क्य विक्रमाग्रजं सोमेश्वरं स्वसहायकमकृत । ततो
विक्रमादित्यं राजिगवधार्थं कृतप्रयागे सति सोमेश्वरस्तस्य पृष्ठं त्वरिततरमुपागतः ।
अप्रज्ञेन समं समरकरणं परमभयं भवन्तो विक्रमोऽश्रुपूर्णनयनः उद्यतो न बभूव,
युद्धनिराकराण्यर्थं बहून्धनुमयवचनानि च तत्पार्श्वे विसर्ज्य । इत्थं च समरा-
जुयतं निद्रापरयत् तं भगवास्वच्छस्त्रं क्षान्धर्मपरिरक्षणार्थं युद्धतत्परं चकार ।

ततश्च रोमहर्षणो रणः प्रववृते । किमपर द्रविडपतिराबुलमतित्वेन पलायितः
सोमदेवश्च बन्धनाज्जारे न्यविशत । ततश्च विक्रमस्तुङ्गमद्रा जगाम । अप्रजाय
राज्य वितरितु कृतमति स शङ्करेण भूयोऽपि न्यपेधि । इत्य चाऽनिच्छया
स प्रतापाऽतिशयेन राजसिंहासनमारूरोह, स्वानुगतमनुज च वनवासमण्डला-
खण्डल चकार ।

सप्तमसर्गे—

अथाऽसी निर्वापितचोलप्रतापो विक्रमादित्य कल्याणपुर प्रविदेत् । अत्रान्तरे
शृङ्गारयन्धुर्मनकेतनसचिवो वसन्त आविर्बभूव ॥ वसन्तर्तोरभिनव-कल्पनी-
त्येक्षाकृतवर्णनेनैव सप्तमोऽयं सर्गं समाप्तिमगात् । इति

राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य सम्बन्धे यानि पुस्तकानि लिखितानि ये च लेखाः
प्रकाशितास्तोषा सूची परिशिष्टे निबद्धा । एभिर्विक्रमाङ्कदेवविषये बहुज्ञातं
भवति । परन्तु विक्रमाङ्कदेवसूनुता विदुषा सोमेश्वर-तृतीयेण, येनाऽभिलिपि-
तार्थचिन्तामणिर्मानसोल्लासापरनामको ग्रन्थो व्यरचि^१, तेन विक्रमाङ्काम्बुदयास्य
चम्पूकाव्यमपि विरचित यस्य हस्तलिखित पुस्तक पट्टनस्थजैनभाण्डारे वरीवति ।
परञ्च पुस्तकमेतत् खण्डितमिति महद्दुःखास्पदम् । अन्यथा तदाधारेण
समालोचकानां कवेर्वैतिहासिकादिक मत साधु दुष्टं वैति निर्णय सुतरा सारत्येन
सम्भाव्यः स्यात् । तत्पुस्तकावलोकनेन तत्र समाप्ति—सूचन पार्श्वतोऽवलोक्याऽ-
नुमातुं शक्यते यदस्य पुस्तकान्तरमपि कुत्रचिदवश्यं भवेदिति । आशासे
यद्भविष्यत्काले कोऽपि गवेषणाकुशलो विद्वान् पुस्तकान्तरमस्याऽवाप्य प्रकाश्य च
साधुवार्त्ताल्लभेतेति ।

अन्ते चाऽस्मिन्पुस्तकेऽस्मत्कृता प्रकाशनयन्त्रजाता वा ये दोषा गुणग्राहकाणां
विदुषा लोचनपथे समागच्छेयुस्ते मर्यादीयास्तेषाञ्च सूचनयाऽनुग्राह्योऽयं जन
इति सदर्थकमभ्यर्थनम् ।

यतो—

गच्छतस्त्रलन क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।

हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः । इति ।

—शुभं भूयात्—

॥ श्रीः ॥

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पक्तिः
बहुष्वमत्पर्यापि	बहुष्वमत्पर्यापि	१०	११
प्रत्यायकत्वेन	प्रत्यायकत्वेन	१२	२३
कर्तुं न	कर्तुं न	१३	२७
मत्सूक्तिरत्नाति	मत्सूक्तिरत्नानि	१५	२६
अन्वय	अन्वयः	१५	२५
बहुदिक्षूणां	बहुदिक्षूणां	१६	२५
कण्ठवि	कण्ठवि	२४	१२
निःसृतानीत्यर्थः	निःसृतानीत्यर्थः	२५	६
विख्यात अस्तीति	विख्यातोऽस्तीति	२५	१०
परब्रह्म	परब्रह्म	२६	१८
इत्यादिरमरः	इत्यमरः	२७	२८
यददर्शन	यददर्शनं	३०	१०
सुन्दरस्त्रीत्वेन	सुन्दरस्त्रीत्वेन	४१	१४
पाथिवैर्नृपैः	पाथिवैर्नृपैः	४८	२
क्षीर्णेऽपि	क्षीर्णेऽपि	४८	२१
द्विद्विपशाहिता	द्विद्विपशाहिता	५२	२३
निवारणादुद्धतया	निवारणादुद्धतया	५४	७
सङ्ग एव	सङ्ग एव	५७	१९
सङ्गरूपी	सङ्गरूपी	५७	२६
तिथीनिधाराम्	पतिकीर्तिधाराम्	६८	२७
॥०१॥	॥१०॥	९५	२१
शान्तिवारिभिः	शान्तिवारिभिः	९८	२
पितृणामपनेतु	पितृणामपनेतु	११२	६
धोषपयप्रमायिनि	धोषपयप्रमायिनी	११३	१४
गोद म	गोद मे	११४	१७
दप्पसहम्	दुप्पसहम्	११९	९

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्तिः
प्रभातपूजासमये	प्रभातपूजासमये	१२१	२६
व्रतपारणाविधि	व्रतपारणाविधि	१२६	८
पूर्वपायिवमथ	पूर्वपायिवमथ	१४९	४
रासोदगृहम्	रासोदगृहम्	१४९	४
व्याघ्र के	व्याघ्र के	१६०	१२
क्षिपतो	क्षिपतो	१६३	१६
मुञ्चतो	मुञ्चतो	१६३	१७
नन	ननु	१७२	१६
कृतस्तेनाञ्जुचितकार्येण	कृतस्तेनाञ्जुचितकार्येण	१७८	९
मलयाचल का,	मलयाचल को,	२०८	११
विद्रुमेपु	विद्रुमेपु	२१६	८
पृच्छन्तीना	पृच्छन्तीना	२३०	२६
पाण्डुराजा को	पाण्डुराजा को	२३४	२
कीर्ति	कीर्ति	२३६	३
कीर्ति इव	कीर्तिम् इव (कीर्तिमिव)	२३६	६
दिशश्च एव	दिश एव	२३७	१४
प्रभूतप्रमोदावहेति	प्रभूतप्रमोदावहेति	२४०	२
जलबिन्दवोऽपि	जलबिन्दवोऽपि	२४१	५
चित	चित	२४४	१९
स्नना करके	स्नान करके	२४६	१४
तद्दु ख	तद्दु ख	२५८	२७
तुल्यम्	तुल्यम्	२६३	१२
स्तोमैस्समूहं	स्तोमैस्समूहं	२७१	८
ओषधं ह ।	ओषधं ह ।	२७३	४
दुराचारेऽपि	दुराचारेऽपि	२७३	१३
लक्ष्म्या सम्पत्त्या	लक्ष्म्या सम्पत्त्या	२७३	१९
श्रवणसरणि	श्रवणसरणि	२७८	१३
भोक्त्रितवज्रिता	भोक्त्रितवज्रिता	२७९	१५
वसन्तेन	वसन्तेन	२७९	२०
शुभ	शुभ	२७९	२६

वशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पक्ति.
मङ्गलध्वनि	मङ्गलध्वनि	२८२	९
शब्दशून्यत्वस्य	शब्दशून्यत्वस्य	२८२	१४
चमचक्षुषा	चर्मचक्षुषा	२८४	११
सच्छुष्टेऽप्यापत्ता	सच्छुष्टेऽप्यापत्ता	२८५	९
लब्धतीरतर	लब्धतीरतर	२९०	१९
तुप्यतिस्म	तुप्यति स्म	३२७	९
वस्तुओ का	वस्तुओ को	३४१	१६
समेलनानन्तर	समेलनानन्तर	३४३	११
गलदध्वजलरिचर	गलदध्वजलरिचर	३४७	२२
पुरोऽग्रे	पुरोऽग्रे	३५०	७
चोलसूना	चोलसूतो	३६०	१३
नृपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य	नृपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य	३६९	१८
गिरिपक्षेऽसंख्याका	गिरिपक्षेऽसंख्याका	३७३	२२
समुद्र कोरण	समुद्ररूपी रण को	३७३	२७
चलन के समान	चलने के समान	३७४	२२
मथिता ये	मथिता ये	३७५	२१
अथिता	अथिता	३७५	२४
हुआ	हुआ	३७८	११
प्राप्तपङ्क्ति	प्राप्तपक्ति	३७८	१९
तदबल	तदबल	३७९	१२
यस्मात्तत्	यस्मात्तत्	३७९	८
भ्रातृयुद्ध	भ्रातृयुद्ध	३८१	८
प्रमोदमुद्बहिष्यन्तीति	प्रमोदमुद्बहिष्यन्तीति	३८३	१०
त्रिदिगत	त्रिदिशगत	३८४	२६
वीरो के	वीरो के	३८९	२
प्रकट करन	प्रकट करने	३८९	२
द्रुततरमाक्रममाणाम्ना	द्रुततरमाक्रममाणाम्ना	३८९	१५
कवचश्चवार	कवचश्चवार	३९५	५
कपालशुक्तिमध्ये	कपालशुक्तिमध्ये	३९९	२१
आतनात्	आतनात्	३९९	२५

अशुद्धम्	शुद्धम्	पृष्ठे	पङ्क्ति-
बहूत	बहूत	४०३	५
महनोय	महनीय	४०३	२३
सर्व	सर्व	४०५	४
हृष	हर्ष	४०७	५
गजितेन	गर्जितेन	४०७	२३
तुरगात्तमाना	तुरगोत्तमाना	४१४	१९
चन्दानाद्रे	चन्दनाद्रे	४१९	१८
चन्द्रनान्द्रे	चन्दनाद्रे	४१९	२३
दोलालिलास	दोलाविलास	४२०	२०
नपुण्यमापु	नैपुण्यमापु	४२९	१९
सुहृद्वापु	सुहृद्वापु	४४१	७
कामाभिभूतस्सम्	कामाभिभूतस्सन्	४४३	१४
संगहीतो	सगृहीतो	४५३	८
पुसान्	पुमान्	४५७	१९
सम्प्रत्यघना	सम्प्रत्यघुना	४५७	२८
दुमना	दुर्मना	४५८	१५
अविनयपयवतिन	अविनयपयवतिन परिशिष्ट (क)	४	१७

॥ श्री. ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

प्रथमः सर्गः ।

भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी स पातु वः कंसरिपोः कृपाणः ।
यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्गया धाराम्भसः फेनमिव व्यनक्ति ॥१॥

अन्वयः

यः पाञ्चजन्यप्रतिबिम्बभङ्गया धाराम्भसः फेनं व्यनक्ति इव, सः
ऊर्ध्वगामी भुजप्रभादण्डः इव कंसरिपोः कृपाणः वः पातु ।

व्याख्या

नृत्यन्ती मुखकमले मुकुवीनां रसतरङ्गमग्नानाम् ।

वाणी हंसीव सरो रमणीयं दर्शयति विद्वम् ॥

प्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तये शिष्टाचारपरिप्राप्त “आशीर्नम-
स्क्रिया वस्तुनिर्देशो वाऽपि तन्मुखम्” इति मङ्गलाचरणं कर्तव्यमिति श्री
बिल्हण-कविरावौ स्वेष्टदेवतां स्मरन्नाशीर्वादात्मकं मङ्गलमाचरति भुजप्रभादण्ड
इति ।

यः पाञ्चजन्यस्य बिम्बो शङ्खस्य ‘शङ्खो लक्ष्मीपतेः पाञ्च-जन्यश्चक्र
मुदर्शनम्’ इत्यमरः । प्रतिबिम्बस्य प्रतिच्छायाया भङ्ग्या व्याजेन धारायाः
कृपाणधाराया अम्भसो जलस्य फेनं डिण्डिरं “डिण्डिरोऽप्यिकफः फेनः” इत्यमरः ।
व्यनक्तीवि प्रवडयतीव सः प्रसिद्ध ऊर्ध्वगाम्युपरिष्ठात्प्रसरणशीलो भुजप्रभादण्ड
इव दण्डायमानबाहुकान्तिकलाप इव कंसरिपोः कृष्णस्य कृपाणः करवाली
यो युष्मान् पातु रक्षतु । श्री कृष्ण सम्बन्धिनः कृपाणस्योर्ध्वप्रसरणशीलत्वद्वय
समानधर्मसम्बन्धनिमित्तक भुजकान्तिदण्डत्वेनाऽऽहार्यसम्भवनमुत्प्रेषेव-पदवाच्या ।

कृष्णस्योन्नतकृपाणप्रतिबिम्बितपाञ्चजन्ये शुभन्वात्फेनोत्प्रेक्षा, सा च विषयस्य भङ्गिपदेनाऽपगृह्णद्वादनृतविषया । अत्र भगवतः साक्षाद्वर्णनं विहाय भगवत्सम्बन्धिप्रकृपाणस्य वर्णनात्तस्याऽपि लोकोत्तरत्वमभिव्यज्यत इति वस्तुध्वनिरपि । प्रतिपादयन्मालम्बनक-श्रीकृष्णनिष्ठोत्साहप्रतीतिस्तस्य च कविनिष्ठकृष्ण-विषयसमायेऽङ्गत्यात्प्रेयोऽलङ्कारः । वीररसस्याऽङ्गत्वाद्गङ्गासालङ्कारश्च । काव्ये-ऽस्मिन्वीररसोऽङ्गीति मङ्गलेनैव सूच्यते । सर्गेऽस्मिन्पूजातिवृत्तम् । पूर्वार्द्धे 'उपेन्द्रवज्रा छन्द उत्तरार्द्धे चेन्द्रवज्रा-छन्दः । 'उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ' 'र्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ ज गौ गः' । 'अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजी पादो यदीया युपतानयस्ताः' ।

भाषा

पूण्य भूमि भारतवर्ष में ग्रन्थ की निर्विघ्न समाप्ति के ध्येय से ग्रन्थ के आदि ३ मङ्गलाचरण करने की प्रथा बहुत प्राचीन काल से चली आ रही है । दशमो ध्यान में रखते हुए महाकवि श्री बिल्हण अपने ग्रन्थ के प्रारम्भ में मङ्गलाचरण करते हैं ।

यं यं शत्रु श्री कृष्ण के मुखा की, दण्ड के ऐसी सीधी ऊपर उठने वाली शक्ति के समान शोभायमान उगकी तलवार आप लोगों का संरक्षण करे, जो धार के पानी में प्रतिबिम्बित पाञ्चजन्य शस्त्र की श्वेत परछाही के मिय में भागों जल के फेन को प्रकट करती है ।

मङ्गलाचरण में वीररस की झलक होने से यह काव्य वीर-रस वाला है ऐसा सूचित होता है ।

श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके यश्चञ्चरीकधुतिमातनोति ।
नीलोत्पलश्यामलदेहकान्तिः स योऽस्तु भूत्यै भगवान्मुकुन्दः ॥२॥

अन्वयः

यः श्रीधाम्नि दुग्धोदधिपुण्डरीके चञ्चरीकधुतिम् आतनोति सः
नीलोत्पलश्यामलदेहकान्तिः भगवान् मुकुन्दः यः भूत्यै अस्तु ।

व्याख्या

यः धियो लक्ष्म्या धाम्नि निवासस्थाने 'धामतेजो गृहेणो' इत्यमरः ।
दुग्धोदधिरेव क्षीरसागर एव पुण्डरीकं सिताम्भोजं 'पुण्डरीकं सिताम्भोजम्'

भाषा

संसार को उत्पन्न करने वाले गरुडबाहुन विष्णु भगवान् का यक्षःस्यल अनेक लोको की रक्षा करे । जिसपर लक्ष्मी के शरीर की सोने के समान कान्ति की छाया पड़ने से, जो सोभाग्य रूपी सोना कसने की कसौटी के समान अवगत हो रहा है ।

एकस्तनस्तुङ्गतरः परस्य वार्तामिव प्रष्टुमगान्मुखाग्रम् ।
यस्याः प्रियार्द्धस्थितिमुद्वहन्त्याः सा पातु वः पर्वतराजपुत्री ॥४॥

अन्वयः

प्रियार्द्धस्थितिम् उद्वहन्त्याः यस्याः एकः तुङ्गतरः स्तनः परस्य वार्ता
प्रष्टुम् इव मुखाग्रम् अगात्, सा पर्वतराजपुत्री वः पातु ।

व्याख्या

प्रियस्य शिवस्यार्द्धस्थितिमर्द्धं स्वदक्षिणाङ्गे स्थितिमुद्वहन्त्या धारयन्त्या यस्याः
पार्वत्या एकस्तुङ्गतरोज्युच्चस्तनः कुचः परस्य द्वितीयार्द्ध-देहरूपप्रिय-सम्बन्धि-
नोऽर्द्धदेहस्थस्तनस्य वार्ता जीवनवृत्तान्त स्नेहात्प्रष्टुमिव पार्वत्या मुखाग्रमाननसा-
मीप्यमयात्प्राप्तः, सा प्रसिद्धा पर्वतराजस्य हिमाचलस्य पुत्री कन्या पार्वती वो
युष्मान् पातु रक्षतु । वृत्तान्तप्रश्नस्य परस्तनकर्तृक-पार्वतीमुखाग्रकर्मकगमन
सम्बन्धि-फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा । अत्राऽर्द्धनारीश्वरो व्यज्यते । उद्वहन्त्या
इति पदसामर्थ्यात्पर्वतराजपुत्रीत्यत्र परिकरालङ्कारात्पार्वत्या उद्वहनक्षमत्वं गम्यते ।
तन्त्रशास्त्रदुष्ट्या पार्वत्या आद्य^१शक्तित्वेन ग्रहण कथिसम्मतं प्रतिभाति ।

भाषा

अपने प्रिय के आगे अङ्ग को अपने दक्षिण अङ्ग में धारण करने वाली
हिमालय पर्वत की लड़की पार्वती तुमलोगो का रक्षण करे । जिसका ऊपर

^१ अर्धं स्त्रियस्त्रिभुवने सत्त्वाचरेऽस्मिन्नर्थं पुमास इति दर्शयितुं भवत्या ।

स्त्रिपुसलक्षणमिदं वपुरादृत यत्तेनाऽसि देवि विदिता त्रिजगच्छरीरा ॥

श्री नीलकण्ठदीक्षितविरचिते 'आनन्द सागरस्तवे' श्लो० १०० ।

"कान्तार्द्धविग्रहे"त्यस्य व्याख्याऽपि भास्वरराय-प्रणीते ललिता-सहस्रनाम-
सोभाग्य-भास्वररायभाष्ये द्रष्टव्या ।

उठा हुआ वामाङ्ग में का एक स्तन जाति के सौहार्द से मानो दक्षिणाङ्ग-स्थित (दबे हुए) दूसरे स्तन की जीवन सन्धि दुःख सुख की घटना पूछने के लिए पावती के मुख के पास पहुँचा है ।

सान्द्रां मुदं यच्छतु नन्दको वः सोल्लासलक्ष्मीप्रतिबिम्बगर्भः ।

कुर्वन्नजस्रं यमुनाप्रवाह—सलीलराधा—स्मरणं मुरारेः ॥५॥

अन्वयः

सोल्लासलक्ष्मीप्रतिबिम्बगर्भः नन्दकः मुरारेः यमुनाप्रवाहसलीलराधा-स्मरणम् अजस्रं कुर्वन् वः सान्द्रां मुदं यच्छतु ।

व्याख्या

उत्तमसेन संहिताया हर्षोत्कृष्टाया लक्ष्म्याः प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाया गर्भेऽभ्यन्तरे यस्यैवम्भूतो नन्दको नन्दकनामा विष्णोः खड्गः 'शंखो लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं मुदशंनम् । कीमोदकी गदा खड्गो नन्दकः कौस्तुभोमणिः' इत्यमरः । मुरारेः कृष्णस्य यमुनाप्रवाहे सलीलाया विहरन्त्या राधायाः स्मरणं स्मृतिमजस्रं सततं कुर्वन् मुरारिकर्तृकं यमुनाप्रवाहान्तर्गतविहरमाणराधाकर्मकस्मरणं निरन्तरं हेतुत्वे-नोत्पादयन् कारयधित्यर्थः । अन्तर्भावित्यर्थोऽयं कृष्णधातुः । सान्द्रां घनीभूतां मुदमानन्दं धो युष्मान् युष्मभ्यं वा यच्छतु ददातु । नन्दकस्य यमुनाप्रवाहेण लक्ष्म्याश्च राधया साम्प्रमिति श्री कृष्णस्य स्मृतिस्संगच्छते । प्रतिबिम्बित-लक्ष्मीके नन्दके दृष्टे सति भगवतः सादृश्याद्यमुनाप्रवाहान्तर्गत-लीलासक्तराधि-कायाः स्मरणात्स्मरणालङ्कारः । सादृश्यज्ञानोद्बुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालङ्कारः ।

भाषा

प्रसन्नचित्त लक्ष्मी की परछाही से युक्त नन्दक नाम का विष्णु का खड्ग तुम लोगो को अधिक आनन्द दे । जो यमुना नदी में लीला करने वाली राधिका का भगवान् की निरन्तर स्मरण कराने वाला है । अर्थात् जो विष्णु को काले रंग के खड्गरूपी यमुना नदी में प्रसन्न लक्ष्मीरूपी कृष्णावतार में अनुभूत राधिका का सतत स्मरण करा रहा है ।

पार्श्वस्थपृथ्वीधरराजकन्या-प्रकोपविस्फूर्जितकातरस्य ।

नमोऽस्तुते मातरिति प्रणामाः शिवस्य सन्ध्याविषया जयन्ति ॥६॥

वचांसि ज्ञानप्रदविशिष्टवाक्यानि लब्धुमिव बृहस्पतितोऽप्यधिकं ज्ञानं प्राप्नुमिव यस्याः सरस्वत्या भुक्ताक्षसूत्रस्वं मौक्तिकजपमालात्प्रमुपैति प्राप्नोति, मुक्ताक्ष-सूत्रव्याजेन सरस्वतीमुपसेवते । सा सरस्वती शारदा वाग्देवता वो युष्मभ्यं सप्रसादा प्रसन्ना अस्तु । बृहस्पतिमात्सर्गहेतुकवचस्तारप्राप्तीच्छामा ग्रहमण्डल्यां मुक्ताक्षसूत्रत्वारोपे फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षेव-पदवाच्या ।

भाषा

बृहस्पति के अतिरिक्त अन्य ग्रहगण, बृहस्पति ग्रह होते हुए भी वाणी का पति और देवगुरु है, इस ईर्ष्या से, बृहस्पति से भी अधिक ज्ञान की विशिष्ट बातें जानने की इच्छा से, जिस सरस्वती की मोनी की जपमाला में मानो मोती बन कर उसकी सेवा करते हैं, ऐसी सरस्वती तुम लोगों पर प्रसन्न हो ।

अशेषविघ्नप्रतिषेधदक्षमन्त्राक्षतानामिव दिङ्मुखेषु ।
विक्षेपलीला करशीकराणां करोतु वः प्रीतिमिमाननस्य ॥८॥

अन्वयः

इमाननस्य अशेषविघ्नप्रतिषेधदक्षमन्त्राक्षतानाम् इव करशीकराणां दिङ्मुखेषु विक्षेपलीला वः प्रीति करोतु ।

व्याख्या

इभस्य यजत्याऽऽजतं मुलमिषाऽऽजतं मुलं यस्य तस्य गणेशस्याऽशेषाश्चते विघ्नाः प्रस्पृहाः 'विघ्नोऽन्तरायः प्रस्पृहः' इत्यमरः । तेषां प्रतिषेधे निवारणे दशाणां समर्थानां मन्त्राक्षतानामिवाऽभिमन्त्रिताक्षतानामिव, करशीकराणां वम-पूना शुण्डोत्तिप्तान्बुकणानां 'शीकरोऽन्बुकणाः स्मृताः' । वमयुः करशीकरः । इत्यमरः । दिङ्मुखेषु सर्वविध विक्षेपलीला यजानां स्वाभाविकीयं जलक्रीडा वो युष्मान् प्रीतिमानन्वं करोतु वितरतु । करशीकरेषु मन्त्राक्षतत्वस्योत्प्रेक्षणाद-स्तुत्प्रेक्षा ।

भाषा

हामीं के ऐसे मुखवाले श्री गणेश जी के सम्पूर्ण विघ्नों को दूर करने में समर्थ अभिमन्त्रित अक्षतों के समान, समग्र दिशाओं में अर्थात् चारों ओर खूँड से छोड़े हुए जल कण तुम लोगों को आनन्द दें ।

अथ प्रस्तावनामवतारयति कविः —

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।

वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति सौभाग्यलाभप्रतिभूः पदानाम् ॥६॥

अन्वयः

श्रवणामृतस्य अनभ्रवृष्टिः सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः पदानां सौभाग्य-
लाभप्रतिभूः वैदर्भीरीतिः कृतिनामुदेति ।

व्याख्या

श्रवणस्य कर्णस्य यवमृतमानन्ददायिवस्तु तस्य श्रवणामृतस्य कर्ण-पीयूष-
स्याऽभ्राणां मेघानां 'अभ्र मेघो वारिवाहस्तनयित्नुबंलाहक' इत्यमर । वृष्टि-
वर्षणमभ्रवृष्टिर्नाभ्रवृष्टिरनभ्रवृष्टिर्मेघमन्तरं वषणस्या सरस्वत्या वाग्देवताया
विभ्रमस्य विजसस्य जन्मभूमिस्त्यतिस्थान 'हवीणा विलास विब्वोकविभ्रमाल-
लित तथा' इत्यमर । पदानां शब्दानां सौभाग्यलाभस्य सोदयंप्राप्ते प्रतिभू
प्रतिलक्षिका वैदर्भीरीति शौडोपाञ्चालीवैदर्भीति रीतित्रय एकतमा 'माधुर्यं
व्यञ्जकं वर्णं रचना ललितात्मिका । अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भीरीतिरुच्यते' ।
कृतिना विशिष्टकाव्यरचनाकुशलानां पुण्यवता कवीनामुदेति प्रादुर्भवति । केवल
भाग्यवन्त कुशलाश्च तथाविद्यालौकिक-गुणविशिष्ट-वैदर्भीरीती वाच्य रचयितु
प्रभवन्तीति भावः । वैदर्भीरीती श्रवणामृतानभ्रवृष्टेर्वर्णीविलासजन्मभूमे
सौभाग्यलाभप्रतिभूत्वस्य चाऽऽरीपाद्रूपकालङ्कारः । 'तद्रूपकमभेदो य उपमानो-
पमेययो ।

भाषा

वैदर्भीरीति का आविर्भाव उच्छृङ्खल और अच्छ काव्य की रचना करने में
कुशल पुण्यात्मा कवियों में ही होता है । अर्थात् वैदर्भीरीति में रचना हर
एक कवि नहीं कर सकता । यह वैदर्भीरीति श्रवणत्रय को आनन्द देनवाले
अमृत की बिना मद्य की वर्षा है, वाणी के विजय का नाम स्थान है और
पदों को यथोचित स्थान प्राप्त होने पर उनका सोदयवृद्धि की गारंटी है ।

जयन्ति ते पञ्चमनाद-मित्र-चित्रोक्तिसन्दर्भमिभूषणेषु ।

सरस्वती यद्वदनेषु नित्यमाभाति वीणामित्र वादयन्ती ॥१०॥

अन्वयः

सरस्वती पञ्चमनादमित्रचित्रोक्तिसन्दर्भविभूषणेषु यद्वदनेषु नित्यं वीणां वादयन्ती इव आभाति ते जयन्ति ।

व्याख्या

सरस्वती वागधिष्ठातृदेवता पञ्चमनादस्य पञ्चमस्वरस्य पिकस्य वा 'पिका गायन्ति पञ्चमम' मित्राणि समानानि चित्राणां रसालङ्कारादिना चमत्कारिणी-नामुक्तीनां काव्यज्ञां सन्दर्भं समूहां सम्प्रतिश्रवणानि वा विभूषणान्यलङ्कार-णानि येषां तेषु धेया कवीनां वदनेषु मुखेषु नित्यं निरन्तरं वीणां कच्छपीं वादयन्तीव सारयन्तीवाऽऽभाति चरास्ति ते कवीश्वरा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । कविवदने सरस्वत्या वीणावादनस्योत्प्रेक्षणात्किंवास्वरूपधर्मोत्प्रेक्षा । अभेदसम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन वीणावादनस्य कविवदने सम्भाव्यमानत्वात् ।

भाषा

वे कवीश्वर धन्य हैं, जिनके कोपल के शब्द के समान कर्णेन्द्रिय को सुख देने वाली, रस अलङ्कार आदि से युक्त, चमत्कार पैदा करने वाली उक्तिों से अथवा कविता समूहों से विभूषित मुखों में, सरस्वती अपनी कच्छपी वीण बजाती सी सदैव शोभित होती है ।

साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं कर्णामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।

यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणीभवन्ति ॥११॥

अन्वयः

हे कवीन्द्राः साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं कर्णामृतं रक्षत । यत् अस्य लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः दैत्याः इव प्रगुणीभवन्ति ।

व्याख्या

हे कवीन्द्रा कविश्रेष्ठा साहित्यमेव साहित्यशास्त्रमेव पाथसामुदकानां 'कवन्धमुबक पाथ' इत्यमरः । निधिं समुद्रस्तस्य मग्नान् चिराभ्यासस्तस्मादुत्तिष्ठतीति साहित्यपाथोनिधिमन्यनोत्थं साहित्यशास्त्ररूपसमुद्रालोडनोत्पन्न कर्णो मे धोनयोरमृत पीयूष रक्षत विनाशात्परेर्हरणाद्वा योषामतः । यद्यस्मात्कारणावस्यामृतस्य लुण्ठनायाऽपहरणाय काव्यार्थस्य काव्यरूपद्रव्यस्य चौरास्त-

स्करा दैत्या इव समुद्रमन्यनाविर्भूतामृतापहरणचिता दैत्या इव प्रगुणीभवन्ति बहुलीभवन्ति सर्वतो वर्धन्ते तीव्रा लोलुपाश्च सन्तीत्यर्थः । काव्यार्थचोरेषु दैत्यसादृश्यादुपमा । 'साधर्म्यमूपमाभेदे' इतिलक्षणात् ।

भाषा

हे कवियों में श्रेष्ठ कविगण, साहित्यरूपीसमुद्र के मधन करने से अर्थात् चिरकाल तक अभ्यास करने से उत्पन्न और कान को सुख देनेवाले काव्यरूपी अमृत की सदैव रक्षा करते रहिए । क्योंकि इस काव्यरूपी अमृत की चोरी करने के लिए, समुद्रमन्यन के समय अमृत की चोरी करने में लालायित दैत्यो के समान बहुत से काव्य रूपी धन के चोर एकत्रित हो गए हैं ।

गृणहन्तु सर्वे यदि वा यथेष्टं नास्ति क्षतिः कापि कवीश्वराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥१२॥

अन्वयः

यदि वा सर्वे यथेष्टं गृणहन्तु । कवीश्वराणां का अपि क्षतिः न अस्ति ।
अमर्त्यैः बहुषु रत्नेषु लुप्तेषु अद्य अपि सिन्धुः रत्नाकरः एव ।

व्याख्या

यदि वा अथवा पक्षान्तरे सर्वे काव्यार्थचोरा यथेष्टनिष्ठमनतिक्रम्य यथास्या-
सत्था यथेष्टं यथेच्छं गृणहन्तु काव्यरूपं कर्णामृतं स्वोपयोगे समानयन्तु । तथापि
कवीश्वराणां कवीन्द्राणां काऽपि काचित्क्षतिः क्षतिर्हानिर्नास्ति न सम्भवति ।
अमर्त्यैर्देवैः "अमरानिर्जरादेवाः—आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः"
इत्यमरः । बहुष्वसख्यातेषु रत्नेषु लुप्तेषु अपहृतेषु सत्स्वप्नद्यापि साम्प्रतमपि
सिन्धुः समुद्रः 'उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान् सागरोऽर्णवः' इत्यमरः । रत्नानां
मणीनामाकरो निधिरेव प्रसिद्धः । देवैः प्रचुररत्नानि गृहीतानि तथापि समुद्रस्य
रत्नाकरत्वप्रयुक्तं माहात्म्यं पूर्ववदेव । अथ दृष्टान्तालङ्कारः 'दृष्टान्तस्तु
सधर्मेस्य यस्तुनः प्रतिबिम्बनम्' ।

भाषा

अथवा काव्यार्थ चोर काव्य रूपी द्रव्य की चोरी यथेच्छ करते रहें, इसमें
श्रेष्ठ कवियों की कोई क्षति नहीं है । देवताओं ने समुद्र में से बहुत से रत्न
निवाले लिए तो भी समुद्र अभी भी रत्नाकर ही कहा जाता है ।

सहस्रशः सन्तु विशारदानां वैदर्भलीलानिधयः प्रबन्धाः ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः श्रद्धां विधास्यन्ति सचेतसोऽत्र ॥१३॥

अन्वयः

(यद्यपि) विशारदानां वैदर्भलीलानिधयः प्रबन्धाः सहस्रशः सन्तु ।
तथापि वैचित्र्यरहस्यलुब्धाः सचेतसः अत्र श्रद्धां विधास्यन्ति ।

व्याख्या

यद्यपि विशारदानां काव्यनिर्माणकलाप्रवीणानां महाकवीनां वैदर्भो लीलेति
वैदर्भलीला विदर्भदेशप्रसिद्धो दाक्षिणात्यानां कविताविलासस्तस्य निधय आकर-
भूताः प्रबन्धाः कृतयस्सहस्रशोऽङ्गितास्सन्तु नाम 'नामेति सम्भावनायाम्' ।
तथापि वैचित्र्य चमत्कारो ध्वन्यलङ्कारसन्निवेशजन्यस्तस्य रहस्ये मर्मणि लुब्धा
लोलुपास्सचेतसः काव्यानुभवानुकूलचेतसा सह वर्तमाना इति सचेतसः सहृदया
विद्वांसः अत्र विक्रमाङ्कदेवचरितनाम्नि काव्ये श्रद्धां तथा 'तथा प्रतिज्ञा मर्षावा
श्रद्धा सप्रत्यय स्पृहा' इत्यमरः । विशेषप्रशंतिमित्यर्थः । विधास्यन्ति
करिष्यन्ति ।

भाषा

यद्यपि काव्यनिर्माणकला में प्रवीण महाकवियों के विदर्भ देशीय दाक्षिणात्यो
की वैदर्भीरीति के असंख्य काव्य भले ही विद्यमान हों तो भी ध्वनि, अलङ्कार
आदि के सन्निवेश से उत्पन्न होनवाली विचित्रता के मर्म को समझकर मोहित
होनेवाले सहृदय विद्वद्गण, इस विक्रमाङ्कदेवचरित नामक काव्यपर विशेष
प्रेम करेंगे ।

कुण्ठत्वमायाति गुणः कवीनां साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु ।
कुर्यादनाद्रेषु किमङ्गनानां केशेषु कृष्णागरूपवासः ॥१४॥

अन्वयः

कवीनां गुणः साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु अनाद्रेषु कुण्ठत्वम् आयाति ।
अङ्गनानाम् अनाद्रेषु केशेषु कृष्णागरूपवासः किं कुर्यात् ।

व्याख्या

कवीनां काव्यरचयितॄणां गुणः प्रकर्षः साहित्यविद्यायां साहित्यविद्योपाजनेन तदनुशीलने च यः श्रमो निरन्तराभ्यासंस्तेन वर्जितेषु रहितेष्वनार्द्रेष्वरसिकेषु प्राणिषु कुण्ठत्वं स्वप्रभावराहित्यमायाति प्राप्नोति हृदयङ्गमो न भवतीत्यर्थः । सहृदयाः पण्डिताः साहित्यविद्यायां कृतभूरिश्रमा एव काव्यस्य वयार्यमाहात्म्यं जानन्ति न तु मतिहीना अविद्वांस इति भावः । अङ्गनानां कामिनीनामनादेषु तैलादि-स्निग्धपदार्थाननुलिप्तेषु केशेषु कचेषु कृष्णागरोश्चन्दनकाष्ठविशेषस्य कस्तूरी मिश्रितमुगन्धद्रव्यस्य वा धूपवासः सुगन्धः (अग्नौ सुगन्धद्रव्यं प्रक्षिप्य तद्गमोपर्या-व्रं केशानामनाद्रीकरणं लोके प्रसिद्धम् ।) किं कुर्याद्विडम्बनार्थं वेत्यर्थः । न तस्य किञ्चिदुपयुक्तं फलम् । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

कवियों का गुण (वंशिष्टम्) साहित्यविद्या का अभ्यास करने में परिश्रम न करने वाले तथा नीरस मनुष्यों पर अपना प्रभाव नहीं डाल सकता । स्त्रियों के रिंगधता रहित सूखे हुए केशों में चन्दनविशेष या कस्तूरीमिश्रित सुगन्धित द्रव्यों का धूप वसा कर सकता है । अर्थात् सूखे हुए केशों को सुगन्धित धूप देने से उनमें सुगन्ध नहीं आ सकती ।

प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः पदानाम् ।
अत्युन्नतिस्फोटितकञ्चुकानि वन्द्यानि कान्ताकुचमण्डलानि ॥१५॥

अन्ययः

पदानां प्रौढिप्रकर्षेण पुराणरीतिव्यतिक्रमः श्लाघ्यतमः । अत्युन्नति-स्फोटितकञ्चुकानि कान्ताकुचमण्डलानि वन्द्यानि ।

१ "अत्र 'प्रौढि' पद प्राचीनाऽलङ्कारिकस्तुतिवृत्तगुणविशेषमात्रपरमिति व्याख्या-तु नोचितम् । तादृशार्थकरणे सङ्कुचितार्थप्रत्यापवत्त्वेन कवेरभिप्रायः स्फुटो न स्यात् । अत्र तु 'प्रौढि' शब्देन कविप्रतिभाविशेषस्तन्मूलको ध्वन्यलङ्कारादि-सन्निवेशश्च विवक्षित इति ।"

२ भावोऽयमत्रापि प्रदर्शितः । अत्युन्नतिसमाधेय एतद्वन्द्यस्य रूपगम् । स्फुटता वञ्चनाना मन्नायात्पावर्णीयताम् ॥ (सर्ग-८ श्लोकः ४५)

व्याख्या

पदानां शब्दानां रसगुणालङ्कारादिप्रत्यापकत्वेन चमत्कारित्वं प्रौढिस्तस्याः प्रकर्षणोत्कटत्वेन पुराणी प्राचीना वा रीतिरपवा पुराणानां कवीनां वा रीतिः परिपाटी तस्या व्यतिश्रमः परिश्रमः इलाध्यतमः प्रशस्यतमो भवति । अत्युन्नत्या स्फोटितानि दाढ्यातिशयात्प्रोटितानि विदारितानीत्यर्थः कञ्चुकानि कुचावरणा-
शुकानि येस्तानि कान्तानां प्रेमसीना कुचमण्डलानि स्तनमण्डलानि वन्द्यानि स्तुत्यानि भवन्ति । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

प्रौढि प्रकर्ष से अर्थात् रस गुण अलङ्कार आदि की विशिष्ट चमत्कृति के प्राबल्य से, प्राचीनकाल से प्रचलित अथवा प्राचीन कवियों द्वारा प्रयुक्त पद-
बिन्द्यास का यदि त्याग किया जाए तो वह प्रशसनीय है । अत्यन्त उच्चता तथा काठिन्य से चोली को फाड़ देने वाले रमणियों के स्तनमण्डल सराहना करने योग्य होते हैं ।

व्युत्पत्तिरावर्जितकोविदाऽपि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।
न मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका प्रगल्भते कर्मणि टङ्किकायाः ॥१६॥

अन्वयः

आवर्जितकोविदा अपि व्युत्पत्तिः जडानां रञ्जनाय न क्रमते ।
मौक्तिकच्छिद्रकरी शलाका टङ्किकायाः कर्मणि न प्रगल्भते ।

व्याख्या

आवर्जिता आकृष्टाः कोविदाः पण्डिताः 'विद्वान्विपश्चिद्रोपज्ञः सत्तुषीः कोविदो बुधः । धीरो मनीषी ज्ञः प्राज्ञः सत्यावान्पण्डितः कविः' । इत्यमरः । यथा साऽऽवर्जितकोविदाऽपि पण्डितानामाकर्षिकाऽपि विशिष्टेत्यर्थः । व्युत्पत्तिर्नू-
तनकल्पना लौकिकरचनाकोशलं जडानां मूर्खाणां रञ्जनाय प्रसाधार्यं न क्रमते न समर्था भवति । मौक्तिकेयु मुक्तासु चिद्रं रन्ध्रं 'छिद्रं निर्व्ययनं रोकं रन्ध्रं श्वध्रं यथा मुषिः' इत्यमरः । करोतीति रन्ध्रकरी शलाका सूची टङ्किकायाः पाषाण-
वारपलोहकीलस्य 'टङ्कूः पाषाणदारणः' इत्यमरः । कर्मणि कठिनपाषाणविवारणं कर्तुं न प्रगल्भते न समर्था भवति । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

पण्डितों को भी आकर्षित करने वाली नवीन कल्पना या काव्यरचना की कुशलता मुखों को आनन्दित नहीं कर सकती । मोती में छेद करने की सुई टाकी का काम नहीं कर सकती । अर्थात् सूक्ष्म बातों को कुशाग्रबुद्धि ही समझ सकता है । स्थूल बुद्धिवालों को उनसे कोई सुख नहीं मिलता ।

कथासु ये लब्धरसाः कवीनां ते नानुरज्यन्ति कथान्तरेषु ।

न ग्रन्थिपर्णप्रणयाश्चरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्तृणेषु ॥१७॥

अन्वयः

ये कवीनां कथासु लब्धरसाः ते कथान्तरेषु न अनुरज्यन्ति । ग्रन्थि-
पर्णप्रणयाः कस्तूरिकागन्धमृगाः तृणेषु न चरन्ति ।

व्याख्या

ये जनाः कवीनां कान्तदर्शनां कवीनां कथासु रचनासु लब्धः प्राप्तो रस आनन्दो यैस्ते लब्धरसा अनुभूताल्हादास्ते कथान्तरेष्वन्यासु कुकविरचनासु नानुरज्यन्ति नानुरक्ता भवन्ति । ग्रन्थिपर्णानाम सुगन्धिकुपविशेषः 'ग्रन्थिपर्णं शुक्लं बर्हपुष्पं स्त्रीणेषुकुक्कुरे' इत्यमरः । 'गठिवन' 'भटोरा' इति भाषायां श्यातः । तस्मिन् प्रणयः स्नेहो येषां ते, कस्तूरिकाया गन्धो येषु ते मृगा हरिणाः कस्तूरिमृगास्तृणेषु घातेषु 'शर्पं बालतृणं घातः' इत्यमरः । न चरन्ति न भक्षणप्रीतिं जनयन्ति । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

जो लोग अच्छे कवियों के काव्यों की पढ़कर आनन्द प्राप्त कर चुके हैं वे अन्य छोटे मोटे कवियों के काव्यों में आनन्द नहीं प्राप्त कर सकते । गठिवन नाम के सुगन्धित पौधे को खाने के प्रेमी कस्तूरिमृग अन्य घासपात नहीं चरते ।

जडेषु जातप्रतिभाभिमानाः खलाः कवीन्द्रोक्तिषु के वराकाः ।

प्राप्ताग्निनिर्वापणगर्वमम्बु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ॥१८॥

अन्वयः

जडेषु जातप्रतिभाभिमानाः खलाः कवीन्द्रोक्तिषु वराकाः के । प्राप्ता-
ग्निनिर्वापणगर्वम् अम्बु रत्नाङ्कुरज्योतिषि किं करोति ।

व्याख्या

जडेयु ज्ञानरहितेषु मूर्खेषु जातस्समुत्पन्नः प्रतिभाया बुद्धिप्रागल्भस्याऽभिमानोऽहङ्कारो येषु ते सञ्जातवन्दुष्याहङ्काराः खला नीचाः कवयः कवीन्द्राणां महाश्वीनानुशितेषु प्रतिस्पर्द्धिनीषु रचनासु वराकाः के गणनारहिता अकिञ्चित्कराश्चेत्यर्थः । सभासु प्रवर्तमानासु ते पराजिता एव भवन्तीति भावः । तेषां कवीन्द्राणां धर्मापतत्त्वं महत्त्वञ्च ते न जानन्तीति दिक् । प्राप्तो लब्धोऽग्निनिर्वाणस्य बन्धिप्रशामकत्वस्य गर्वां दर्पां 'गर्वाऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुत्पतिः । दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः' इत्यमरः । येन तदम्बु जलं रत्नस्य मणेरङ्कुर इव श्योतिः प्रकाशस्तस्मिन् किं करोति न किमपीत्यर्थः । जलं बन्धिनिर्वाणे क्षममपि रत्नतेजसो निवारणाय नाऽलमिति । बुद्धिस्तात्कालिकीज्ञेया मतिरागामियोचरा । प्रज्ञां नवनबोम्बेप्रशालिनीं प्रतिभां विदुः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । किं करोति न किमपि कर्तुं शक्नोतीत्यर्पाक्षेपादव्यपत्तिरलङ्कारश्च ।

भाषा

मूर्खमण्डली में जिन खलो को नई नई उपज वाली बुद्धि से युक्त होने का गर्व हो गया है उन विचारे मूर्ख कवियों की श्रेष्ठकवियों की कविताओं को समझने में या उनसे अपनी कविताओं की तुलना करने में कौन गिनती है । अर्थात् प्रसङ्ग आने पर अच्छे कवियों के सम्मुख उन्हें हार माननी पड़ती है । आग को बुझा देने का अभिमान रखने वाला जल, रत्न के अङ्कुर के समान तेज (किरणों) का क्या बिगाड़ सकता है । अर्थात् रत्न पर कितना ही पानी पड़े तो भी उसकी चमक दूर नहीं हो सकती, वैसे ही मूर्खों की प्रतिभा से श्रेष्ठ कवियों की प्रतिभा दब नहीं सकती ।

उल्लेखलीला-घटनापट्टनां सचेतसां वैकटिकोपमानाम् ।

विचारशाखोपलपट्टिकासु मत्सूक्तिरत्नान्यतिथीभवन्तु ॥१६॥

अन्वय

मत्सूक्तिरत्नावि उल्लेखलीला-घटनापट्टनां वैकटिकोपमानां सचेतसां विचारशाखोपलपट्टिकासु अतिथीभवन्तु ।

अन्वयः

संक्रान्त्यक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ये रसध्वनेः अध्यनि चरन्ति ते अस्मत्प्र-
बन्धान् अयधारयन्तु । शेषाः शुकवाक्यपाठं कुर्वन्तु ।

व्याख्या

संक्रान्ता सङ्गता वक्रोक्ततीनां विचित्रोक्ततीनां रहस्यस्य सत्वस्य मुद्राभिनि-
वेशो येषु ते, ये सहृदया रसध्वनेरध्वनि मार्गं चरन्ति विहरन्ति, वक्रोक्ति
रहस्यज्ञातारो रसध्वनिमार्गाच्च ये न बहिर्भूता इत्यर्थः । तेऽस्मत्प्रबन्धान् अस्मद्विर-
चितकाव्यान् यधारयन्तु मदीयकाव्यस्य यथार्थज्ञाने समर्था भवन्तु । अन्ये तदितरे
शुकवत्तदर्थज्ञानमन्तरं वाक्यपाठं शब्दोच्चारणमेव कुर्वन्तु । काव्यायंभावना-
परिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यमस्मत्काव्यतत्त्वमिति भावः ।

भाषा

जो विचित्र उक्तियों के सम्पूर्ण रहस्यो को अच्छी तरह जानने वाले हैं
और रसध्वनि के मार्ग का अवलम्बन करने वाले हैं वे विद्वान् कविलौक मेरे
काव्य को समझे । इनसे अतिरिक्त अन्य कवि सुगो के ऐसे (बिना अर्थ रहस्य
समझे) इस काव्य का केवल पाठ किया करें ।

अनन्यसामान्यगुणत्वमेव भवत्यनर्थाय महाकवीनाम् ।

ज्ञातुं यदेषां सुलभाः सभासु न जल्पमल्पप्रतिभाः क्षमन्ते ॥२३॥

अन्वयः

महाकवीनाम् अनन्यसामान्यगुणत्वम् एव अनर्थाय भवति यत् सभासु
सुलभाः अल्पप्रतिभाः एषां जल्पं ज्ञातुं न क्षमन्ते ।

व्याख्या

महाकवीनां कविश्रेष्ठानामन्येषु यत्सामान्यं साधारणत्वं सकलजनवृत्तिर्त्वं
तदन्यसामान्यं नास्त्यन्यसामान्यमनन्यसामान्य-मनन्यसामान्यञ्चतद्गुणत्वञ्चेत्य
न्यसामान्यगुणत्वं विशेषगुणवत्त्वमेवाऽनर्थायाऽनिष्टोत्तरत्यर्थं भवति जायते ।
इष्टं तु महाकवीनामाशयज्ञानं तत् आनन्दानुभूतिः सा तु साधारणबुद्धियतां न
भवतीत्येवाऽनर्थः । यद्यस्मात्साधारणात्सभासु सर्वसभासु सुलभा, सुखेन लभ्याः
स्वोद्योगेनेवाऽनन्दार्थमेव ग्रीभूता इत्यर्थः । विनिष्टजनोपस्थितिः सभास्यनाया-

सेनैव सर्वत्र न भवति यतस्ते मानिनः अनाहूता यत्र तत्र न गच्छन्तीति । अल्पप्रतिभा मन्दमतयो जना एषां महाकवीनां जल्पं सारगर्भं वचो ज्ञातुं बोद्धुं न क्षमन्ते न समर्था भवन्ति । सकलमन्दजनाज्ञेयत्वं महाकविकृतीनामित्येव तेषां महाकवीनां महान्दोषः । अत्र व्याजस्तुतिरलङ्कारः 'व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुडिरन्यथा ।'

भाषा

महाकवियों का विशिष्टगुण ही उनके लिए अनिष्टकारक हो जाता है । क्यों कि समाजों में सुलभता से प्राप्त हो सकने वाले छोटी बुद्धि के कवि, इन महाकवियों की उक्तियों का अर्थ भी समझने में असमर्थ होते हैं ।

अलौकिकोल्लेखसमर्पणेन विदग्धचेतः—कपपट्टिकासु ।
परीक्षितं काव्यसुवर्णमेत—लोकस्य कण्ठाभरणत्वमेतु ॥२४॥

अन्वयः

विदग्धचेतःकपपट्टिकासु अलौकिकोल्लेखसमर्पणेन परीक्षितम् एतत् काव्यसुवर्णं लोकस्य कण्ठाभरणत्वम् एतु ।

व्याख्या

कथाणां निकयोपलानां 'शाणस्तु निकय कयः' इत्यमरः । पट्टिकाः कपपट्टिका विदग्धानां पण्डितानां चेतांस्येव कपपट्टिकास्तासु विदग्धचेतःकपपट्टिकास्वलौकिका लोकोत्तरा य उल्लेखाश्चमत्कृतकृतयः पक्षे श्रेष्ठतासूचयिष्यः सुवर्णरेखा स्तेषां समर्पणेन प्रदानेन परीक्षितं निर्धारितमेतत्काव्यरूपसुवर्णं (सुन्दरवर्णयुक्तकाञ्चनं शोभनाक्षरसमेतं काव्यञ्च) लोकस्य सर्वजनस्य कण्ठाभरणत्वं कण्ठाभूषणत्वमेतु प्राप्नोतु । यया कपपट्टिकायां सुपरीक्षितं शुद्धमूर्तम् स्वर्णं जनस्य कण्ठस्य सदलङ्कारत्वं प्राप्नोति तथैव विदग्धचेतःसु परीक्षित-मिदं काव्यं जनस्य कण्ठस्य सद् भूषण भवत्विति भावः । काव्ये सुवर्णाभेदारोपस्य विदग्धचेतःसु कपपट्टिकारोपे कारणत्वात्परम्परितरूपकम् । 'यत्र कस्यचिदारोपः परारोपनकारणम् । तत्परम्परितम् ।'

भाषा

विद्वानों की चित्त रूपी कसौटी पर (कसे जान पर) असाधारण सदुक्ति रूपी अच्छे कस के आने से जाचा हुआ यह काव्य रूपी सुवर्ण (सोना या

व्याख्या

मम सूक्तय कविता एव रत्नानि भक्त्युक्तिरत्नान्युल्लेखस्य कवितालेखनस्य
 वंकटिकपक्षे रत्नोत्कर्षणस्य या लीला वेंशिष्ट्य तस्या घटनाया सम्पादने पदूना
 चतुराणा वंकटिकानामुपमा सादृश्य येषु तेषा रत्नपरीक्षकतुल्याना सचेतसा
 सहृदयाना महाकवीना विचारा एव शाणोपला रत्नशुद्धिपरिचायकृपायाण विशेषा
 "शाणस्तु निकष कष" इत्यमरः । तेषां पट्टिकास्वतिथीभवन्तु । अतिथि-
 रूपेणैकत्रीभवन्तु । शाणोपलपट्टिकासूलिल्लेखनेन रत्नकान्तिपरीक्षणदशाणा
 वंकटिकानामिद्योत्तमकाव्यकरणे विचारणे च कुशलाना महाकवीना विचारार्थ-
 मस्मत्काव्य भवत्विति भावः । वंकटिकेन सहृदयस्य सादृश्यप्रतीत्योपमा ।
 विचारेषु शाणोपलपट्टिकारोपाद्रूपकञ्च ।

भाषा

सान पर चढाकर रत्नों की परीक्षा करने में कुशल जोहरी लोगो के
 समान, उत्तम काव्य बनान में कुशल सहृदय काव्यज्ञो की विचार रूपी सान
 पर परीक्षार्थ मेरे श्लोक या काव्य उपस्थित हो । अर्थात् मेरे काव्य की
 उच्चकोटि के सहृदय कविलोग परीक्षा कर देखें कि मेरा काव्य कंसा है ।

न दुर्जनानामिह कोऽपि दोषस्तेषां स्वभावो हि गुणासहिष्णुः ।
 द्वेष्यैव केषामपि चन्द्रखण्ड-विपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्कराऽपि ॥२०॥

अन्वय

दुर्जनानाम् इह कः अपि दोषः न । हि तेषा स्वभावः गुणासहिष्णुः ।
 केषाम् अपि चन्द्रखण्ड-विपाण्डुरा पुण्ड्रकशर्करा द्वेष्या एव ।

व्याख्या

दुर्जनानां खलानामिहाऽस्मिन्परेषा निन्दाकरणे कोऽपि दोषो नास्ति । हि
 यस्मात्कारणात्तेषां खलानां स्वभावः प्रवृत्तिरेव गुणानां सद्गुणानामसहिष्णुरसहन-
 शीलो मात्सर्यमुक्त इत्यर्थः । केषामपि केषाञ्चिन्नृजानां चन्द्रखण्ड इव वर्पूर-
 खण्ड इव विपाण्डुरा शुभ्रा पुण्ड्रकाणां बहुदिसूणा शर्करा बहुदिसुनिर्मितशर्करा
 प्रवृत्त्यैव सुमधुराऽपि द्वेष्यैवाऽऽचिकारिण्येव भवति । 'मित्तेन दूने रसने सिताऽपि
 तिक्तायते हसकुलावतसः ।' इति श्रीहर्षः । अत्र दृष्टान्तात्तद्वारः ।

भाषा

दुर्जनो में दूसरो की निन्दा करना यह दोष नहीं कहा जा सकता । क्यों कि दूसरो के अच्छे गुणो की निन्दा करना उनका स्वभाव ही होता है । कुछ लोग ऐसे भी हैं जिनको कपूर की डली के ऐसी पौडे से बनी सफेद चीनी भी अच्छी नहीं लगती ।

सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः ।

न शारदादेशमपास्य दृष्टेपां यदन्यत्र मया प्ररोहः ॥२१॥

अन्वयः

कविताविलासाः कुङ्कुमकेसरणां नूनं सहोदराः भवन्ति । यत् मया तेषां प्ररोहः शारदादेशम् अपास्य अन्यत्र न दृष्टः ।

व्याख्या

कवितायां सत्कवितायां विलासां विभ्रमां कुङ्कुमस्याङ्गिनिशिलस्य 'अथ कुङ्कुमम् । कश्मीरजन्माग्निशिला वर बाह्लीकपीतने' इत्यमर । केसरा किञ्जल्का 'किञ्जल्क केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमर । तेषां नूनं निश्चयेन सहोदरा एकदेशजन्यत्वाद्भ्रातरो भवन्ति सन्ति । यद्यस्मात्कारणान्मया कविना बिल्हणेन तेषां कविताविलासानां कुङ्कुमकेसराणाञ्च प्ररोहोऽङ्कुर उद्गम इत्यर्थः । शारदायां सरस्वत्या आदेश प्रसाद पक्षे शारदायां सरस्वत्या देश कश्मीरमपास्य बिहायाज्यप्राज्यस्मिन् मुख्ये शारदाप्रसाद रहित इत्यर्थः पक्षेऽन्यस्मिन् देशे न दृष्टो नाज्वलोक्तिः । शारदाप्रसाद बिना न कविताविलासोद्गमः । कश्मीरदेश बिहाय नान्यत्र कुङ्कुमकेसरोद्गम इति भावः ।

भाषा

उत्तम कविता के विलास और केसर दोनों निश्चय ही सगे भाई हैं । शारदा के आदेश बिना अर्थात् सरस्वती की कृपा बिना अच्छी कविता की उत्पत्ति और शारदा देश बिना अर्थात् कश्मीर बिना केसर की उत्पत्ति, अन्यत्र होती हुई मने नहीं देखी है ।

रसध्वनोरध्वनि ये चरन्ति संक्रान्त्यक्रोक्तिरहस्यमुद्राः ।

तेऽस्मत्प्रगन्धानवधारयन्तु कुर्वन्तु शेषाः शुरुनाक्षपाठम् ॥२२॥

सुन्दराक्षर युक्त भाव्य) मनुष्यों के कण्ठ का आभूषण बने। अर्थात् जिस प्रकार जच्चे हुए शुद्ध सोने का बना गोफ (गले का आभूषण) गले की शोभा बढ़ाता है वैसे ही विद्वानों द्वारा परीक्षित यह मेरा उत्तम काव्य साधारण लोगों द्वारा कण्ठस्थ किया जाकर उनकी कण्ठ की शोभा को बढ़ावे।

किं चारुचारित्रविलासशून्याः कुर्वन्ति भूपाः कविसंग्रहेण ।

किं जातु गुञ्जाफलभूषणानां सुवर्णकारेण वनेचराणाम् ॥२५॥

अन्वयः

चारुचारित्रविलासशून्याः भूपाः कविसंग्रहेण किं कुर्वन्ति । गुञ्जाफल-भूषणानां वनेचराणां सुवर्णकारेण जातु किम् ।

व्याख्या

चारु सुन्दर सत्काव्यपरिचयेन सहृदयहृदयसयादि चारित्र चरित तस्य विलास उत्कर्षस्तेन शून्या रहिता काव्यमहत्वात्तवेदिनो दुश्चरिता भूपा राजानः पद्मीना सग्रहेणाऽऽश्रयप्रदानेनाऽऽश्रय प्रदाय स्वराजसभाया स्थापनेनेत्यर्थः किं कुर्वन्ति न किमपीत्यर्थः । दुश्चरिताना राजा कवि सग्रहेण न कोऽपि लाभः । ये कविमहत्त्वमेव न विदन्ति तेषां कृते कवयो निष्प्रयोजनका इति भावः । गुञ्जाफल कृष्णलाफल 'कार्काचिची गुजे तु कृष्णला' इत्यमरः । एव भूषणमलङ्कारो येषां तेषां वनेचराणामारण्यकानां सुवर्णकारेण स्वर्णभूषणनिर्माणेन जातु कदाचिदपि किं, किं प्रयोजनं, न किमपीत्यर्थः । सुवर्णकारा सुवर्णस्थ भूषणानि निर्मान्ति तानि तु वनेचरा न समाद्रियन्ते यतस्तेषां कृते गुञ्जैव महद्भूषणमिति सुवर्णकारास्तेषां कृते निष्प्रयोजनकास्तथैव कवयः सुचरित्रमेव राजान भजन्ते न दुश्चरित्रम् । दुश्चरिताना राजा कृते ते कवयो निष्प्रयोजनका इति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

जो राजा असच्चरित्र हैं वे अपने दरबार में कवियों का संग्रह कर क्या करेंगे। गुज के गहनों को पहनने वाले जगन्नी लोगो की सोने के आभूषणों को बनाने में कुशल सोनारों का क्या काम पड़ सकता है अर्थात् जिस प्रकार गुज के गहने पहनने वालों के लिये सोनार किसी काम का नहीं उसी प्रकार सुचरित्र राजा के लिये कवि भी किसी काम का नहीं। क्योंकि कवि सुचरित्र

राजा के यहाँ रह कर ही अपने काव्यों से उसका गुणगान कर उसकी यशः
पताका फहराता है ।

पृथ्वीपतेः सन्ति न यस्य पार्श्वे
कवीश्वरास्तस्य कुतो यशांसि ।
भूपाः कियन्तो न बभूवुर्व्या जानाति
नामाऽपि न कोऽपि तेषाम्^१ ॥२६॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीपतेः पार्श्वे कवीश्वराः न सन्ति तस्य यशांसि कुतः । उर्व्या
कियन्तः भूपाः न बभूवुः तेषां नाम अपि कः अपि न जानाति ।

व्याख्या

यस्य पृथ्वीपते राज्ञः पार्श्वे कवीश्वराः कवीन्द्रा न सन्ति न शोभन्ते तस्य
भूपस्य यशांसि कीर्तयः 'यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवस्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः ।
कुतो, न कुतोऽपीत्यर्थः । यशसः प्रख्यापकानामभावात्कुतो यशःप्रतिष्ठेति भावः ।
उर्व्या महोमण्डले कियन्तः कतिसख्याका भूपा राजानो न बभूवुर्न जाताः (परं) तेषां
नामाऽपि संज्ञामपि कोऽपि मनुष्यो न जानाति । कार्थिकनिघण्टुमेव राज्ञां
यशशिवरस्यापि भवतीति राज्ञां यशसोऽप्यशसो या कवीश्वरा एव निदान-
मिति भावः ।

भाषा

जिस राजा के पास में (दरबार में) अच्छे कवि नहीं हैं उसका यश वहाँ
से फल सक्ता है । इस पृथ्वी पर क्या कितने ही राजा ऐसे नहीं हुए हैं जिनका
नाम भी कोई मनुष्य नहीं जानता है ।

^१ भावीश्रमनाऽपि प्रदर्शितः ।

भुजवनतस्त्रया मेवा निषेध्य महोदता,

जलधिरजना मेदिन्यासीरतापकुतो नपा ।

स्मृतिमपि न से यान्ति इमाणा विना यदनूपहृ,

प्रवृत्तिमद्वे कुभेस्तस्मै नमः कविरमणे ॥ रात्रगरङ्गिण्याम् ।

लङ्कापतेः सङ्कुचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवाऽऽदिकवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः ॥२७॥

अन्वयः

यत् लङ्कापतेः यशः सङ्कुचितं यत् रघुराजपुत्रः कीर्तिपात्रं, सः सर्वः
एव आदिकवेः प्रभावः, क्षितीन्द्रैः कवयः न कोपनीयाः ।

व्याख्या

पल्लङ्कापते रावणस्य यश कीर्ति 'यश कीर्ति समजा च स्तव स्तोत्र स्तुति-
नृति' इत्यनर । सङ्कुचितमविस्तृत नष्टमित्यर्थः । यद्रघुराजस्य दशरथस्य
पुत्री राम कीर्तिपात्र यशोभाजन जात स सब एवाऽऽदिकवेर्वात्मीके प्रभाव
कोशल कार्यमित्यर्थः । अतः क्षितीन्द्र राजभि कवयो न कोपनीया न कोपनीया
नापमाननीया इतिभावः । यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः ।

भाषा

रावण को कीर्ति जो न फैल सकी अर्थात् नष्ट हो गई और दशरथ जी के
पुत्र राम जी, जो कीर्ति के पान हुए, यह सब आदि कवि वाल्मीकि का ही
प्रताप है । इसलिए राजाओं को कभी भी कवियों को कुपित न करना चाहिये ।

गिरां प्रवृत्तिर्मम नीरसाऽपि मान्या भवित्री नृपतेश्चरित्रैः ।
के वा न शुष्कां मृदमम्रमिन्धु-सम्वन्धिनीं मूर्धनि धारयन्ति ॥२८॥

अन्वयः

मम नीरसा अपि गिरा प्रवृत्तिः नृपतेः चरित्रैः मान्या भवित्री । के
वा शुष्काम् अम्रसिन्धुसम्वन्धिनीं मृदं मूर्धनि न धारयन्ति ।

व्याख्या

मम मदीया नीरसाऽपि रसरहिताऽपि गिरां वाचां प्रवृत्तिः प्रवर्तन व्यापारो या
नृपते रातो विक्रमाङ्गदेवस्य चरित्रैश्चरितंहेतुभिर्मान्या पूज्या भवित्री भाविनी ।
प्रवृत्त्या चाह रातश्चरितमत्र वर्णितमिति हेतोरेव काव्य विदुषा रसनीयत्वमुप-
यास्यत्वेवेति भावः । के वा मनुष्या शुष्कां रसरहितामम्रसिन्धोर्जान्हेतु-
सम्वन्धिनीं तदगता मृदं मृत्तिका मूर्धनि गिरसि न धारयन्ति नाऽवतसयन्ति ।

गङ्गासम्बन्धावेव मृदोज्यम्बाहितत्वं न तु स्वतः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।
अन्यसम्बन्धेन श्लाघ्यत्वकथनादुदात्तालङ्कारश्च । 'लोकातिशय-सम्पत्तिवर्ण-
नोदात्तमुच्यते । यद्यपि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत्' ।

भाषा

मेरी नीरस चाणी का भी व्यापार (यह काव्य) राजा विक्रमाङ्कदेव के
चरितों के कारण आदरणीय होगा । कौन मनुष्य गङ्गा की नीरस मिट्टी
(सूखी मिट्टी) को अपने सस्तक पर धारण नहीं करते अर्थात् नहीं लगाते ।
अर्थात् गङ्गा का सम्बन्ध होने से सूखी मिट्टी भी जैसी आदरणीय होती है वैसे ही
महाराज विक्रमाङ्कदेव का सम्बन्ध होने से मेरा नीरस काव्य भी आदरणीय
होगा ।

कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे प्रयत्नः सुमहान्खलानाम् ।
निरीक्षते केलिवनं प्रविश्य क्रमेलकः कण्टक-जालमेव ॥२६॥

अन्वयः

खलानां कर्णामृतं सूक्तिरसं विमुच्य दोषे सुमहान् प्रयत्नः । क्रमेलकः
केलिवनं प्रविश्य कण्टकजालम् एव निरीक्षते ।

व्याख्या

खलानां विद्वानां 'विद्वानो दुर्जनः खलः' इत्यमरः । कर्णयोरमृतं श्रुति-
रसायनं सूक्तिरसं सुभाषितानन्दं विमुच्य परित्यज्य दोषे दोषान्वेषणं (एव)
सुमहान्विशेषः प्रयत्नः प्रयातो भवति । क्रमेलक उष्ट्रः केलिवनं श्रीडोद्यानं
प्रविश्य गत्वा कण्टकानां कण्टकीवृक्षाणां जालं समूहमेव निरीक्षते पश्यत्यन्विष्य-
तीत्यर्थः । तेषां कृते कण्टकीवृक्षाणामेव प्रियत्वं न तु पुष्पान्धुष्पादिभिरप्यन-
रमणीयताया इति भावः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

रत्नलोक जान को अमृत के समान गुप्त देने वाले अच्छे सुभाषितों के रस
का आस्वादन छोड़कर उनमें दोष देखने में ही अत्यन्त प्रयत्न शील रहने हैं ।
गुन्दर बाग में जाकर उसकी पुष्पवृक्षा आदि की शोभा से आनन्द न प्राप्तकर
ऊँट, बाँटे की शाखियों की ही खोज में रहना है । अर्थात् ऊँट का जिस प्रकार
अच्छे बाग में जाकर भी बाँटे की शाखी ही जिस मालूम होती है वैसे अन्यो को

अच्छे काव्य सुनकर उनसे आनन्द न मिलकर केवल उनमें दोष निकालना ही प्रिय मालूम होता है ।

एषास्तु चालुक्यनरेन्द्रवंश-समुद्रतानां गुणमौक्तिकानाम् ।
मद्भारती-सूत्रनिवेशितानामेकावली कण्ठविभूषणं वः ॥३०॥

-अन्ययः

एषा चालुक्यनरेन्द्रवंशसमुद्रतानां मद्भारतीसूत्रनिवेशितानां गुणमौक्तिकानाम् एकावली वः कण्ठविभूषणम् अस्तु ।

व्याख्या

एषा वाक्यावली चालुक्यनरेन्द्राणां वंशः कुलमेव वंशो वेणुत्तस्मात्समुद्रगतानां समुत्पन्नानां, वेणो मुक्तास्तमुद्भवन्ति बहुमूल्याश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः । मद्भारती मदीयवाक्येव सूत्रं गुणस्तस्मिन्निवेशितानां मुम्कितानां, गुणा दयादा-
क्षिण्यादय एव मौक्तिकानि तेषामेकावलीएकावली हारो यो युष्माक कण्ठवि-
भूषणमस्तु । राज्ञां गुणाः कण्ठेनोच्चार्यमाणस्तन्तः कण्ठविभूषणानि मौक्तिकानि
कण्ठे धार्यमाणानि कण्ठविभूषणानीति भावः । अत्र गुणेषु मौक्तिकारोपे, वंशे
वेणुत्वारोपस्य कारणत्वात्परम्परितं रूपकम् । वाक्यावल्यानेकावलीारोपे भारत्या
सूत्रत्वारोपस्य कारणत्वाच्च परम्परितं रूपकम् । 'नियता रोपणोपायः स्यादारोपः
परस्य यः । तत्परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा' इति ।

भाषा

चालुक्य राजाओं के वंश रूपी वास में से उत्पन्न यह दया दाक्षिण्यादि
गुण रूपी मोतियों का, मेरी वाणी रूपी डोरे में परोया हुआ, वाक्यावली रूपी
एकलडा हार, आप लोगों के कण्ठ का आभूषण हो । अर्थात् चालुक्य वंशीय
राजाओं के दयादाक्षिण्यादिगुणों की मेरी वाणी में वर्णित वाक्यावली आप लोगों
के कण्ठ से उच्चरित होकर उसे सुसोभित करे जिस प्रकार वास की मोतियों का
डोरे में परोया हुआ एकलडा हार कण्ठ को सुसोभित करता है ।

साम्प्रतं चालुक्यवंशमूलपुरुषोत्पत्तिं प्रस्तौति—

लोकेषु सप्तस्यपि विश्रुतोऽसौ सरस्वतीविभ्रमभूः स्वयम्भूः ।

चत्वारि काव्यानि चतुर्मुखस्य यस्य प्रसिद्धाः श्रुतयश्चतस्रः ॥३१॥

अन्वय

चतुर्मुखस्य यस्य चत्वारि काव्यानि चतस्रः श्रुतयः प्रसिद्धाः । असौ सरस्वतीविभ्रमभूः स्वयम्भूः सप्तसु अपि लोकेषु प्रसिद्धः ।

व्याख्या

चत्वारि मुखानि यस्य स चतुर्मुखस्तस्य चतुर्मुखस्य यस्य ब्रह्मण सम्बन्धीनि तन्मुखेभ्यो निवृत्तानौत्पर्य । चत्वारि चतु सख्याकानि काव्यानि काव्यरूपाणि चतस्र श्रुतयो वेदा प्रसिद्धा रचिता असौ प्रसिद्ध सरस्वत्या वाग्देव्या वाङ्मयस्य वा विभ्रमाणा विलासाना भूत्पत्तिस्थानमाश्रयो वा स्वयम्भूर्ब्रह्मा सप्तस्वर्गि भूर्भुवस्वर्गमहोजनस्तणसत्येषु लोकेषु भुवनेषु 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमर । प्रसिद्धो विख्यात अस्तीति । सरस्वती वेद्यस कन्येति पत्नीतिचेत्युभय लोक-प्रसिद्धम् । सरस्वत्या पतिर्ब्रह्मेति हेतो सरस्वती तस्मिन्त्वमञ्जुलविलासावि-चेष्टाभिस्तरततामापादयति कन्यात्वेनाऽऽनन्दञ्च जनयति ।

भाषा

जिस चार मुख वाले ब्रह्मा के चार मुखों से निकले हुए चार काव्य चार वेद हैं, एसी प्रसिद्धि है वह सरस्वती के विलास का स्थान स्वयम्भू ब्रह्मा सातों लोकों में प्रसिद्ध है ।

एकस्य सेवातिशयेन शङ्के पङ्केरुहस्यासनतां गतस्य ।

आराधितो यः सकलं कुटुम्बं चकार लक्ष्मीपदमम्बुजानाम् ॥३२॥

अन्वय

आसनता गतस्य एकस्य पङ्केरुहस्य सेवातिशयेन आराधितः यः अम्बुजाना सकल कुटुम्ब लक्ष्मीपद चकार (इति) शङ्के ।

व्याख्या

(ब्रह्मणः) आसनतामुपवेशनस्थानता गतस्य प्राप्तसर्वकार्य कर्त्तव्यचित्पङ्केरुहस्य सरसीरुहस्य 'पङ्केरुहं तामरस सारस सरसीरुहम्' इत्यमर । सेवातिशयेन स्वपत्रस्योपपातितानवरूपसेवाप्रकर्षेणाऽऽराधित सेवितो यो ब्रह्माऽम्बुजाना पद्माना सबल समग्र 'समग्र सकल पूणम्' इत्यमर । कुटुम्ब जाति कमलजाति मित्यय । लक्ष्म्या श्रिय पद निवासस्थान चकारेति शङ्के तक्यामि । अतएव लक्ष्म्या पद्मालयेति नाम लोके प्रसिद्धमिति भाव । अथोत्प्रेक्षासङ्कार ।

भाषा

जिसी एक कमल के, आसन बनकर अत्यधिक सेवा करने से प्रसन्न होकर ब्रह्मा ने सम्पूर्ण कमल जाति को ही लक्ष्मी का निवास स्थान बना दिया, ऐसा में सोचता हूँ ।

ब्रह्मर्षिभिर्ब्रह्ममयीममुष्य सार्द्धं कथां वर्धयतः कदाचित् ।
त्रैलोक्यबन्धोः सुरसिन्धुतीरे प्रत्यूषमन्ध्यासमयो बभूव ॥३३॥

अन्वयः

कदाचित् सुरसिन्धुतीरे ब्रह्मर्षिभिः सार्द्धं ब्रह्ममयी कथां वर्धयतः
त्रैलोक्यबन्धोः अमुष्य प्रत्यूषमन्ध्यासमयः बभूव ।

व्याख्या

कदाचित्कस्मिंश्चित्समये सुरसिन्धो स्वर्गज्ज्ञायास्तीरे तटे ब्रह्मर्षिभि श्रेष्ठ-
मुनिभिस्सार्द्धं सह ब्रह्ममयीं परब्रह्मविषयिणीं कथां वार्ता वर्धयतो विकास-
नयतस्त्रैलोक्यस्य बन्धुमित्र तस्य त्रैलोक्यहितकारकस्याऽमुष्य ब्रह्मण प्रत्यूषस्य
प्रातःकालस्य 'प्रत्यूषोऽहर्मुख कल्पमुष प्रत्यूषसी अवि' इत्यमर । सन्ध्याया
सन्ध्यावन्दनादेस्समय कालो बभूव जात । कथारसे मानाना तेषा समयज्ञाना-
भाषात्प्रातःकालसन्ध्यावन्दनावसरः सन्प्राप्त इति भावः ।

भाषा

जिसी समय आकाशगङ्गा के किनारे ब्रह्मर्षियों के साथ परब्रह्मसम्बन्धि
कथा का विस्तार करते करते तीनों लोका के मित्र अर्थात् हित चाहने वाले
ब्रह्मा जी का प्रातःकाल वा सन्ध्यावन्दन करने का समय उपस्थित हो गया ।
अर्थात् परब्रह्म की चर्चा में इतने लीन हो गये थे कि बातें करते करते सब रात
बीत गई ।

मृणालसूत्रं निजवद्ब्रह्मायाः समुत्सुकश्चाटुषु चक्रवाकः ।
अन्योन्यविरलेपणयन्त्रसूत्र-भ्रान्त्येव चञ्चुस्थितमाचकर्ष ॥३४॥

अन्वयः

निजवद्ब्रह्मायाः चाटुषु समुत्सुकः चक्रवाकः अन्योन्यविरलेपणयन्त्रसूत्र-
भ्रान्त्या इव चञ्चुस्थितं मृणालसूत्रम् आचकर्ष ।

व्याख्या

(प्रत्यूपे) निजवल्लभायाः स्वप्रियायाश्चाटुषु चाटुकरणेषु प्रेमात्प्राप्त्यादिव्यय-
हारेषु समुत्सुकः समुत्कण्ठितचक्रवाक कोकः 'कोकश्चक्रवाकचक्रवाको रथाङ्गात्त्रय
नामकः, इत्यमरः । अग्योन्यस्य परस्परस्य यदिश्लेषणं वियोगस्तस्य यन्त्रसूत्रं
तद्वटकयन्त्रस्य सूत्रं तस्य भ्रान्त्या भ्रमेण इव परस्पररात्रिवियोगकारकयन्त्र-
सूत्रभ्रमादिव चञ्चुस्थितं स्वप्रियायास्त्रौटिस्थित 'चञ्चुस्त्रौटिभ्रमे स्त्रिणौ'
इत्यमरः । मृणालसूत्रं विसृतन्तुमाचकपर्षिकृष्टवान् । रात्रौ चक्रवाक
मिथुनस्य वियोगो जायत इति कविप्रसिद्धिः । प्रत्यूपे जाते चक्रवाकस्य स्व-
प्रियाया सह संयोगो जातः । स्वप्रियाचञ्चुस्थितं वार्तालापबाधक मृणालतन्तु
निरीक्ष्यैतदेवाऽस्मद्रात्रिवियोगकारणमिति भ्रमादतः परमपि सूत्रेणाऽनेन वियोगो
न कृतः स्यादिति धिया तदाचकर्षतिभावः । चक्रवाककर्तृवचञ्चुस्थितमृणाल-
सूत्राकर्षणे मृणालसूत्रेऽग्योन्यविश्लेषणयन्त्रसूत्रस्य भ्रान्तेर्हेतुत्वेन सम्भावनप्रति-
पादनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

(प्रातः काल हो जाने पर, रातमरके वियोग के अनन्तर संयोग होने से)
अपनी स्त्री चकई से उत्सुकता से रस भरी मीठी मीठी बातें कहने और सुनने
की अभिलाषा से, चकई की चोंच में विद्यमान कमल के डण्डे के डोरे को मानो
परस्पर वियोग कराने वाले किसी यन्त्र विशेष का यह सूत्र है ऐसे भ्रम से,
चकवे ने खींच लिया । (चकवा चकई का रातभर वियोग रहता है ऐसी
कविप्रसिद्धि है ।)

आरक्तमर्घ्यार्पणतत्पराणां सिद्धाङ्गनानामिव कुङ्कुमेन ।
बिम्बं दधे बिम्बफलप्रतिष्ठां राजीविनीजीवितवल्लभस्य ॥३५॥

अन्वयः

अर्घ्यार्पणतत्पराणां सिद्धाङ्गनानां कुङ्कुमेन इव आरक्तं राजीविनीजी-
वितवल्लभस्य बिम्बं बिम्बफलप्रतिष्ठां दधे ।

व्याख्या

अर्घ्यस्य पूजोपचारनिमित्तवज्रलस्य 'वट् तु त्रिष्वर्घ्यमर्घार्थे पाठ पादाय
वारिणि' इत्यादिरमरः । अर्घ्ये प्रदाने तत्पराणां लभाना सिद्धाङ्गनानां देवयो-

निविशेषयनितानां कुडकुमेनेवाऽग्निशिखेनेव कुडकुमनिधितजलरूपाध्यस्य रक्तकान्तयेवाऽऽरक्तमासमन्ताद्रक्तवर्णं राजीविन्याः कमलिन्या जीवितं जीवनं तस्य वल्लभः स्वामी तस्य सूर्यस्य चिम्बं मण्डलं विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिपुं इत्यमरः । विम्बफलस्य कुन्दू इति लोके प्रसिद्धस्य रक्तवर्णशाकफलस्य प्रतिष्ठां सवर्णत्वात्सारूप्यं वधे दधार । कुडकुमर्तयुक्ताम्बुरूपाध्यस्य सूर्यविम्बे प्राप्त्याऽध्यस्य रक्तत्वात्सूर्य-विम्बस्याऽपि रक्तत्वं जातमिति भावः । प्रातः-कालिकसूर्यविम्बस्य विम्बफलस्य च सादृश्यदर्शनादुपमा । सूर्यविम्बस्य रक्तत्वे कुडकुमस्य कारणत्वेन सम्भावनादेतत्प्रेक्षा ।

भाषा

अर्घ्य देने में तत्पर सिद्धाङ्गनाओं के अर्घ्य के केसर से मानो छाल भया हुआ कमलिनी के जीवन के स्वामी सूर्य का मण्डल (पके हुए) कुन्दू के समान लाल दिखाई देने लगा ।

सुधाकरं वार्धकतः क्षपायाः संप्रेक्ष्य मूर्द्धानिमिवानमन्तम् ।
तद्विप्लवायेव सरोजिनीनां स्मितोन्मुखं पङ्कजवक्त्रमासीत् ॥३६॥

अन्वयः

क्षपायाः वार्धकतः आनमन्तं मूर्द्धानम् इव सुधाकरं संप्रेक्ष्य सरोजिनीनां पङ्कजवक्त्रं तद्विप्लवाय इव स्मितोन्मुखम् आसीत् ।

व्याख्या

क्षपाया रजण्या वृद्धस्य भावो वार्धकं तस्माद्वार्धकतो रजण्या गतप्राप्तत्वाद्बुद्धावस्यात आनमन्तमधोगच्छन्तं (अस्तोन्मुखत्वात्) मूर्द्धानमिव शिर इव सुधाकरं चन्द्रं संप्रेक्ष्य वृष्ट्वा सरोजिनीनां कमलिनीनां पङ्कजमेव वक्त्रं मुखं, तस्य चन्द्रस्य सरोजिनीरिपुत्वात् तस्याः क्षपायाश्च रिपुस्त्रोत्वात् विप्लवायेव विदम्बनाया इव स्मितोन्मुखमीपदास्पृक्तविकासपुक्तं वाऽऽसीद्भूव । यथा काचिप्रायिका स्वरिपु-भस्तोन्मुखं स्वरिपुस्त्रियवच्च वृद्धावस्थाप्रयुक्तां नमदाननत्वादिदुरवस्थां धीक्ष्य सुखमनुभयन्ती तद्विदम्बनाय स्मेरानना भवति तथैवेया कमलिनी गतप्राप्तां रात्रि अस्तोन्मुखं चन्द्रञ्च धीक्ष्य विकसिताभूदिति भावः । कमलिनी रात्रौ न विकसतीति प्रसिद्धम् । अत्राऽप्रस्तुत-अप्यहारस्य कमलिनीव्यवहारे समारोपात्समासोक्त-लङ्कारः । चन्द्रे च वार्धक्यप्रपञ्चतन्म्रीभूतरात्रिरूपनायिकाशीर्षस्योत्प्रेक्षणादस्तु-त्प्रेक्षा । पङ्कजे वक्त्रत्वाभेदाद्रूपकम् । अत उत्प्रेक्षारूपकमूला समासोक्तिः । इति त्रयाणामङ्गाङ्गीभावतङ्कारः ।

भाषा

वृद्धावस्था के कारण रात्रि रूपी कामिनी के चन्द्ररूपी मस्तक को लटका हुआ देखकर चन्द्र के अस्तोन्मुख होने से और उसकी (रात्रि की) वृद्धावस्था की दुरी हालत से प्रसन्न होकर कमलिनी मानो उसे चिढ़ाने के लिये मुस्कुराने लगी । अर्थात् रात समाप्त होने से और चन्द्रमा के अस्तोन्मुख होने के कारण नीचे लटक जाने से कमलिनी धीरे २ खिलने लगी । कमलिनी रात को नहीं खिलती यह बात प्रसिद्ध है ।

ज्ञात्वा विधातुश्चुलुकात्प्रसूतिं तेजस्विनोऽन्यस्य समस्तजेतुः ।

प्राणेश्वरः पङ्कजिनीवधूनां पूर्वाचलं दुर्गमिवारोह ॥३७॥

अन्वयः

पङ्कजिनीवधूनां प्राणेश्वरः विधातुः चुलुकात् समस्तजेतुः अन्यस्य तेजस्विनः प्रसूतिं ज्ञात्वा इव दुर्गं पूर्वाचलम् आरोह ।

व्याख्या

पङ्कजिन्यो नलिन्यस्ता एव वध्वस्तातां प्राणेश्वरो जीवितेश्वरसूर्यो विधातुर्ब्रह्मणश्चुलुकाञ्जलपूरिताञ्जलेः समस्तस्य राजवर्गस्य जेतुर्जयशीलस्याऽन्यस्य कस्यचित्तेजस्विनः प्रतापिनश्चालुक्यवंशमूलपुरुषस्य प्रसूतिमुत्पत्तिं ज्ञात्वेव विज्ञाप्यैव सकलजेतुरन्यतेजस्विनो भयादात्नरक्षार्थं दुर्गं दुष्प्राप्यस्थानं दुर्गरूपं वा पूर्वाचलमुदयाचलमारोह गतवानिति । सूर्योदयो जात इति भावः । अत्र पञ्चिन्यां वधूतादात्म्यारोहः सूर्ये प्राणेश्वरस्याऽभेदारोहे कारणत्वात्परम्परितं रूपकम् । पूर्वाचले दुर्गाभेदारूपकम् । सूर्यस्य दुर्गारोह अन्यतेजस्विन उत्पत्तिज्ञानस्य कारणत्वेनोद्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । सूर्यवृत्तान्ते तादृशप्रकृतान्यपुरुषवृत्तान्ताभेदसमारोपात्समासोक्तिः । अत एतेषां सङ्करः ।

भाषा

ब्रह्मा के चुल्लू से सबको जीतने वाले चालुक्य वंश के मूल पुरुष रूपी किसी दूसरे तेजस्वी की उत्पत्ति होने वाली है ऐसा मानो जानकर कमलिनी रूपी ललनाओ के पति सूर्य भय से पूर्वाचल रूपी अगम्य किले पर चढ़ गये । अर्थात् जिस प्रकार प्रतापी, वीर और सबको जीतने वाले योद्धा के जाने पर कोई प्रतापी भय से दुर्गाश्रय कर लेता है उसी प्रकार चालुक्य वंश के प्रतापी मूल पुरुष की ब्रह्मा जी के चुल्लू से उत्पत्ति होने वाली है ऐसा मानो जान कर

प्रतापी सूर्य ने उदयाचल रूपी अमेघ किले का आश्रय लिया । अर्थात् सूर्य पूर्वाचल पर उदित हुआ ।

जगाम याज्ञेपु रथाङ्गनाम्नां परस्परादर्शनलेपनत्वम् । -
सा चन्द्रिका चन्दनपङ्ककान्तिः शीतांशुशाणाफलके ममज्ज ॥३८॥

अन्वयः

या रथाङ्गनाम्नाम् अज्ञेपु परस्परादर्शनलेपनत्वं जगाम सा चन्दनपङ्क-
कान्तिः चन्द्रिका शीतांशुशाणाफलके ममज्ज ।

व्याख्या

या रथस्याङ्ग चक्र नाम येषां तेषां रथाङ्गनाम्ना चक्रवाकपक्षिणामङ्गेष्ववयवेषु परस्परस्याङ्गोन्मेष्य घटदर्शन तदेव लेपन तस्य भावस्तत्त्वमन्योन्मेष्यादर्शनप्रयोज-
कलेपनद्रव्यत्व जगाम प्राप्तवती, रात्री चन्द्रिकया निखिललोके नितान्त घबलितेऽपि चक्रवाकयुगलस्याङ्गोन्मेष्यदर्शन न सम्भवतीति कविलोकप्रसिद्धम् । तत्रोत्प्रेक्ष्यते तेषां पक्षिणामङ्गेषु चन्द्रिकारूपविलेपनद्रव्यविशेषेण लेपस्य जायमानत्वाद्वि-
षतत्वेनाङ्गानामपि भावनम् । सा चन्दनपङ्कस्य कान्तिरिव कान्तिर्यस्या सा चन्द्रिका (प्रातः कालसमये) शीतांशुश्चन्द्र शाणाफलकमिवेत्युपमितसमाप्तः, चन्द-
नपर्वणोपलम्बितस्मिन् ममज्ज तिरोहिता बभूव । जाते प्रसूये चन्द्रस्य निष्प्रभ-
त्वात्तस्य शरीरे चन्द्रिका समाविष्टा सती नाऽन्यत्र परिदृश्यते । चन्दनस्य यथा शाणोपरि घर्षणेन चन्दनाऽभावेऽपि तत्कान्तिः शाणोपरि दृश्यते तथैव साम्प्रत चन्द्रिकायाः सर्वत्राऽभावः सजातः किन्तु तत्स्वरूप शाणफलकसदृशवर्तुलाकार-
चन्द्रोपरि केवलः परिदृश्यते । अतः इदं ज्ञायते यच्चन्द्रिकाऽस्मिन्सुधाशाखेव प्रविष्टा सती निमग्ना जाताऽदृश्यत्वे गतेत्यर्थः । चन्द्रिकायाश्चन्दनपङ्केन सह सादृश्यादुपमा ।

भाषा

रात को चक्रवा और चकई का वियोग होता है और वे परस्पर देख नहीं सकते ऐसी कविप्रसिद्धि है । अतः कवि कल्पना करते हैं कि चक्रवा और चकई के अङ्गों की अदृश्य कर देने वाले लेप वे समान एक दूसरे को परस्पर देखने में बाधक, चन्दन के द्रव के समान शीमावाली चादनी, चन्दन घिसने के गोल होरसा के सदृश चन्द्र में प्रविष्ट हो गई अर्थात् प्रातः काल में चादनी अन्यत्र कहीं न दिखाई

देकर केवल चन्द्र में दिखाई देती थी जैसे चन्दन हटा लिये जाने पर भी होरसे पर चन्दन की आभा दिखाई पड़ती ही है ।

सन्ध्यासमाधौ भगवाँस्थितोऽथ शक्रेण बद्धाञ्जलिना प्रणम्य ।

विज्ञापितः शेखरपारिजात-द्विरेफनादद्विगुणैर्वचोभिः ॥३६॥

अन्वयः

अथ सन्ध्यासमाधौ स्थितः भगवान् बद्धाञ्जलिना शक्रेण प्रणम्य शेखरपारिजातद्विरेफनादद्विगुणैः वचोभिः विज्ञापितः ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं 'मङ्गलान्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येध्वयो अथ' इत्यमरः । सन्ध्या-समाधौ सन्ध्याकालिकध्यानयोगे स्थितो लानो भगवान् ब्रह्मा बद्धोऽञ्जलिर्यस्य तेन कृताञ्जलिना शक्रेणैव प्रणम्य नमस्कृत्य शेखरे शिरसि शिरोमूषणरूपो यः पारिजातो देवकुमुदविज्ञोपस्तस्मिन्ये द्विरेफा भ्रमराः 'द्विरेफपुष्पलिङ्गभुङ्क्ष्वपद-भ्रमरालयः' इत्यमरः । तेषां नादेन झञ्जारेण द्विगुणैर्द्विगुणोभूतैर्वचोममानैर्वचोभिर्वचनैर्विज्ञापितो निवेदितः ।

भाषा

इस के अनन्तर सन्ध्याकाल के ध्यान में मग्न ब्रह्मा जी को इन्द्र ने हाथ जोड़कर प्रणाम कर के, अपने मस्तक पर शोभा के लिये धारण किये हुए पारिजात के फूलों पर गूँजन के मीरो की झञ्जार से प्रतिध्वनित, दूनों ऊँचे स्वर में निवेदन किया ।

इतः परं शक्यतुर्भिः श्लोकैः स्वीयमैश्वर्यं निरूपयन् ब्रह्माणं स्तौति—

आस्ते यदैरावणवारणस्य मदाम्बुसङ्गान्मिलितालिमाला ।

साम्राज्यलक्ष्मीजयतोरणाभे दन्तद्वये वन्दनमालिकेव ॥४०॥

अन्वयः

यत् ऐरावणवारणस्य साम्राज्यलक्ष्मीजयतोरणाभे दन्तद्वये मदाम्बु-सङ्गात् मिलितालिमाला वन्दनमालिका इव आस्ते । (अत्र यच्छब्दो

वाक्यार्थं परामृशन् तच्छब्देन सह नित्यसाकाङ्क्षत्वात् 'स्वामिन् स सर्वोऽ-
पी'त्यादि-त्रिचत्वारिंशत्तमे पद्ये तच्छब्देन सहाऽन्वेति ।)

व्याख्या

यदंरावणनाम्नो धारणस्येन्द्रहस्तिन 'ऐरावतोऽभ्रमातङ्गं रावणाभ्रमुवल्लभा'
इत्यमर । साम्राज्यलक्ष्म्या सार्वभौमश्रियो जयन्तूचक तोरण बहिर्द्वार तस्याऽऽभा
कान्तिरिवाऽऽभा यस्य तत्तस्मिन् दन्तद्वये रदनयुग्मे 'रदना वक्षना वन्ता रदा'
इत्यमर । भदाम्बुसङ्गान्मदजलसत्सर्गान्मिलिता समागताऽलिमाला भ्रमर-
पङ्क्तिर्वन्दनमालिकेव चूताशोकादिपत्रमालेव' वन्दनवार इति लोके प्रतिष्ठा ।
आस्ते शोभते—स सर्व एव त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यग्निमेण श्लोकेनाऽन्वय ।
आम्नाऽशोकपल्लवं सग्रथिता माला मङ्गलकार्येषु द्वारोपरि निबध्यते । दन्तद्वये
विजयतोरणसाम्यादलिमालिकायादिव वन्दनमालिकासाम्यादुपमा ।

भाषा

यह जो (मेरे) ऐरावण नामक हाथी के, सब भुवनो की विजय श्री के
बाहरी फाटक के समान शोभा देने वाले दोनों दांतों पर, मदजल के चून से
एकत्रित भौरे वन्दनवार से दिखाई देते हैं (वह आपकी चरण सेवा की धूलि
का ही प्रभाव है) इसका ४३ वें श्लोक से सम्बन्ध है ।

यदातपत्रं मम नेत्रपद्म-सहस्रलोलालिकदम्बनीलम् ।

कुरङ्गनाभीतिलकप्रतिष्ठां मुखे समारोहति राजलक्ष्म्याः ॥४१॥

अन्वयः

यत् मम नेत्रपद्मसहस्रलोलालिकदम्बनीलम् आतपत्रं राजलक्ष्म्याः मुखे
कुरङ्गनाभीतिलकप्रतिष्ठां समारोहति (स त्वत्पादसेवारजसा प्रभाव इत्य-
ग्निमेण श्लोकेनाऽन्वितम्) ।

व्याख्या

यच्छब्दो वाक्यार्थपरामर्शक । मम मदीय नेत्राण्येव नयनान्येव पद्मानि
कमलानि तेषां सहस्रमिन्द्रस्य सहस्रास्तत्वात् । तस्मिन्मन्त्रलोलालीना चञ्चल-
भ्रमराणां लोलालिखेनाभ्यवसितकृष्णवर्णकनीनिकाना च कदम्ब समूहस्तद्वर्णील,
आतपत्रञ्चन्द्रय राजलक्ष्म्या राज्यभिषो मुखे वक्षत्रे कुरङ्गनाभी वस्तूरी तस्या
स्तिलकस्य भातनूपणाङ्कविशेषस्य प्रतिष्ठां स्थितिसमतां समारोहति प्राप्नोति ।

(स त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यग्रे सम्बन्धः) नीलभ्रमरसमूहेन नीलच्छत्रस्य साम्यादुपमा । नेत्रेषु पद्मत्वारोपाद्रूपकम् । कृष्ण चञ्चलताराणां लोलालित्वेनाप्यवसितत्वादतिशयोक्तिः । अग्रंतेषामङ्गाङ्गिभावसङ्करः ।

भाषा

यह जो मेरे सहस्रनेत्र रुपी सहस्र कमलों में स्थित चञ्चल पुतलियों के स्वरूप चञ्चल भ्रमर समूह की नीलिमा के समान नीले रंग का छत्र, राज्य श्री के मुखपर कस्तूरी के तिलक की शोभा दे रहा है । (वह आपकी चरण सेवा की धूली का प्रभाव है । यह ४३ वें श्लोक से सम्बन्धित है ।)

यन्नन्दने कल्पमहीरुहाणां छायासु विश्रम्य रतिश्रमेण ।
गायन्ति मे शौर्यरसोज्जितानि गीर्वाणसारङ्गदृशो यशांसि ॥४२॥

अन्वयः

यत् गीर्वाणसारङ्गदृशः रतिश्रमेण नन्दने कल्पमहीरुहाणां छायासु विश्रम्य मे शौर्यरसोज्जितानि यशांसि गायन्ति (स त्वत्पादसेवारजसां प्रभाव इत्यग्रिमेण श्लोकेन सम्बन्धः)

व्याख्या

यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः, “स्वामिन् स सर्वोषी”त्यत्र तच्छब्देनाऽन्वेति । सारङ्गरूप मृगत्य दृगिव दृग् नेत्रं दासां ता गीर्वाणानां देवानां सारङ्गदृशो मृगतयन्यः काल्ना रतिश्रमेण सम्भोगजनितपरिश्रमेण क्षिप्ताः सत्यो नन्दने नन्दननामकेन्द्रो-
छाने ‘ह्य उच्चैः श्रवास्ततो मातलिनन्दनं घनम्’ इत्यमरः । कल्पमहीरुहाणां कल्पवृक्षाणां छायासु विश्रम्य धर्मं निवार्य मे भगनेन्द्रस्य शौर्यरसेन वीररसेनोज्जितानि प्रवृद्धानि यशांसि स्तोत्राणि गायन्ति भजन्तीत्यर्थः ।

भाषा

यह जो सम्भोग से थकी हुई मृगतयनी देवियां नन्दन वन में कल्पवृक्षों की छाया में विश्राम कर मेरे वीररस से परिर्वाहित यशो का गान करती हैं (वह आपकी चरण सेवा की धूलि का प्रभाव है—यह ४३ वे श्लोक से सम्बन्धित है ।)

किं वा बहूक्तैः पुरुहूत एष पात्रं महिम्नो यदनङ्कुशस्य ।
स्वामिन् स सर्वोऽपि शिरोधृतानां त्वत्पादसेवारजसां प्रभावः ॥४३॥

अन्वयः

वा बहूक्तैः किम् । यत् एषः पुरुहूतः अनङ्कुशस्य महिम्नः पात्रं,
स्वामिन्, सः सर्वः अपि शिरोधृतानां त्वत्पादसेवारजसां प्रभावः (अस्ति) ।

व्याख्या

वाऽथवा बहून्युक्तानि कथितानि तै बहुकथनैः किं, किं प्रयोजनम् न किम-
पीत्यर्थः । यदिति वाक्यार्थपरामर्शकः । एष सन्मुखस्यः पुरुहूत इन्द्रो 'इन्द्रो
महत्त्वान्मयया विडौजाः पाकशासनः । वृद्धश्च वाः सुताशीरः पुरुहूतः पुरन्दरः'
इत्यमरः । नास्त्यङ्कुशः प्रतिबन्धको यस्य तस्याऽप्रतिहतस्य महिम्नो महत्त्वस्य
पात्रं भाजनमस्तीत्यर्थः । हे स्वामिन् हे निग्रहानुग्रहसमर्थं ब्रह्मन् स सर्वोऽपि
शिरोधृतानां मस्तकोपरि धारितानां सेवाया रजासि धूलिकणानि सेवासम्बन्धि-
रजांस्यर्चनीयधूलिकणानीत्यर्थः, त्वत्पादयोस्तव चरणयोस्तेवारजांसि तेषां
प्रभावः प्रतापः कार्यमित्यर्थः, अस्ति ।

चकलकमर्थात् कलापकम्^१ । शब्दोऽयं कलापकार्थे कश्मीरे रूढः ।

भाषा

अथवा, अधिक कहने से क्या लाभ । हे स्वामिन् यह मैं इन्द्र जो असीम
महिमा का पात्र हुआ हूँ, यह सब सिर पर धारण की हुई आपकी चरण सेवा
की धूलि का ही प्रताप है ।

(जहाँ चार श्लोको में अर्थ की पूर्ति होती है उसे कलापक कहते हैं ।
कश्मीर में कलापक को चकलक कहते हैं ।)

^१ छन्दोबद्धपद पद्य तेन मुक्तेन मुक्तकम् ।

द्वाम्यान्तु युग्मक सदानितक त्रिभिरिष्यते ॥

कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलक मतम् ।

अत्र पञ्चभिरिति न्यूनसंख्या व्यवच्छेदः । पञ्चभिः पञ्चाधिकैश्चेत्यर्थः ।

सदानितक विशेषक तिलक वा ।

निवेदितश्चारजनेन नाथ तथा क्षितौ सम्प्रति विप्लवो मे ।
मन्ये यथा यज्ञविभागभोगः स्मर्तव्यतामेष्यति निर्जराणाम् ॥४४॥

अन्वयः

नाथ, चारजनेन सम्प्रति क्षितौ तथा विप्लवः मे निवेदितः यथा निर्ज-
राणां यज्ञविभागभोगः स्मर्तव्यताम् एष्यति (इति) मन्ये ।

व्याख्या

हे नाथ हे स्वामिन् ब्रह्मन् ! घर एवं चारुचार एवं जनस्तेन गुप्तचरेण
सम्प्रत्यधुना क्षितौ पुण्ड्र्यां तथा तादृशो विप्लवो हिम्बो 'हिम्बो इमरविप्लवो'
इत्यमरः । नरलुब्धनाद्युपसर्गविशेष इत्यर्थः । मे मह्यं निवेदितो विज्ञापितो
यथा येन प्रचारेण निर्जराणां देवानां 'अमरा निर्जरा देवाः' इत्यमरः । यज्ञेषु
बहुषु विभागां देवेभ्योऽप्यपीयद्रव्यविभागास्तेषां भोगो ग्रहणमुपभोगश्च स्मर्तव्यतां
स्मरणीयतामेष्यति प्राप्स्यतीति मन्ये जानामि तर्कयामीत्यर्थः । विप्लवैरप्रे
देवेभ्यो यज्ञभागा नाशिता भविष्यतीति तर्कयामीतिभावः ।

भाषा

हे नाथ ब्रह्मा जी ! गुप्तचर ने पूष्पीपर होनेवाले ऐसे उपद्रवों की मुझे
सूचना दी है जिनसे देवताओं का, यज्ञों में मिलने वाले भागों का उपभोग,
केवल स्मरण करने का ही विषय हो जाएगा, ऐसा मैं अनुमान करता हूँ ।
अर्थात् ऐसे उपद्रवों से भविष्य में यज्ञों में देवताओं को भाग नहीं दिया
जाएगा ऐसा मेरा अनुमान है ।

धर्मद्रुहामत्र निवारणाय कार्यस्त्वया कश्चिद्वार्यवीर्यः ।
रवेरिवांशुप्रमरेण यस्य वंशेन मुस्याः ककुभः क्रियन्ते ॥४५॥

अन्वयः

अत्र धर्मद्रुहां निवारणाय त्वया अपार्यवीर्यः कश्चित् कार्यः । रवेः
अंशुप्रमरेण इय यस्य वंशेन ककुभः मुस्याः क्रियन्ते ।

व्याख्या

अत्र क्षितौ धर्मद्रुहां धर्मद्वेषिणामधर्मपरायणानां निवारणाय विनाशाय त्वया ब्रह्मणाऽवार्थमप्रतिहतं वीर्यं पराक्रमो यस्यैवम्भूतः कश्चित् कोऽप्यप्रतिहतशक्ति-
मान्वीरः कार्यः समुत्पादनीयः । रवेः सूर्यस्यांशुप्रसरणे प्रभासन्तानेनेव (यया सर्वा
दिशस्तमोविनाशेन प्रकाशिता भवन्ति तत्तथाश्च प्राणिनः सुखेन स्वकार्यकरणेन
जीवनमतिवाहयन्ति तथैव) यस्याऽवार्थवीर्यस्य वीरस्य धंशेन कुलेन ककुभः सर्वा
दिशः 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरिताश्च ताः' इत्यमरः । तत्स्याः प्राणिन
इत्यर्थः । सुखेन तिष्ठन्तीति सुस्या निरुपद्रवाः क्रियन्ते सम्पाद्यन्ते । राति
सूर्यस्य साम्यात्तदंशे चांशुप्रसरस्य साम्यादुपमा ।

भाषा

(इसलिये) इस पृथ्वी पर अधर्मियों का नाश करने के लिये आप किसी
अप्रतिहतशक्तिशाली वीर की उत्पत्ति करिए, जिसके बंश के फैलने से सब
दिशाओं में रहने वाले लोग, उपद्रवों से दूर होकर, प्रसन्न हो, जिस प्रकार
सूर्य की किरणों के फैलने से अन्धकार दूर होकर सब दिशाएँ प्रसन्न हो
जाती हैं ।

पुरन्दरेण प्रतिपाद्यमानमेवं समाकर्ण्य वचो विरिञ्चिः ।
सन्ध्याम्बुपूर्णे चुलुके मुमोच ध्यानानुविद्धानि विलोचनानि ॥४६॥

अन्वयः

विरिञ्चिः पुरन्दरेण एवं प्रतिपाद्यमानं वचः समाकर्ण्य सन्ध्याम्बुपूर्णे
चुलुके ध्यानानुविद्धानि विलोचनानि मुमोच ।

व्याख्या

विरिञ्चिर्धाता 'धाताब्जयोनिर्दुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः' इत्यमरः ।
विरिञ्चिर्विरिञ्चिरित्युभयमपि साधु । पुरन्दारयतीति पुरन्दरस्तेनेन्द्रेणैवं पूर्वोक्तं
प्रतिपाद्यमानं कथ्यमानं वचो शार्ङ्गं समाकर्ण्य धृत्वा सन्ध्या-सम्बन्ध्याम्बु जलं
तेन पूर्णं पूरिते चुलुकेऽञ्जली ध्यानेनाऽनुविद्धानि ध्यानप्रसक्तानि विलोचनानि
नयनानि, चतुर्मुखत्वाद्बहुवचनम् । मुमोच निक्षिप्तवान् ।

भाषा

ब्रह्माने, इन्द्र द्वारा इस प्रकार कहे हुए वचनों को सुन कर, सन्ध्या सम्बन्धि जल से भरी अँजुली पर बपने ध्यानयुक्त नेत्रों को डाला अर्थात् उसे ध्यान पूर्वक देखा ।

‘कुलकारम्भः—

प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनील-रत्नावलीकङ्कणडम्बरेण ।

वन्धाय धर्मप्रतिबन्धकानां बहन्सहोत्थानिव नागपाशान् ॥४७॥

अन्वयः

प्रकोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनीलरत्नावलीकङ्कणडम्बरेण धर्मप्रतिबन्धकानां वन्धाय सहोत्थान् नागपाशान् बहन् इव । (सुभदो विधातुश्चुलुकादाविरासीदिति पञ्चपञ्चाशत्संख्याकश्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

प्रकोष्ठस्य कूर्पराधोभागस्य पृष्ठे पृष्ठभागे स्फुरन्ती देदीप्यमाना येन्द्रनील-रत्नानामिन्द्रनीलमणीनां रत्नविशेषाणामावली पङ्क्तिस्तस्याः कङ्कणञ्जूरभूषणं ‘कंकर्णं करभूषणम्’ इत्यमरः । तस्य डम्बरेण मियेण प्रकोष्ठस्थितेन्द्रनीलमणि-घटित-करभूषण-मियेण धर्मप्रतिबन्धकानां धर्मप्रतिरोधकानामधर्मिणामित्यर्थः । वन्धाय नियन्त्रणाय जन्मना सहोत्तिष्ठन्तीति प्रादुर्भवन्तीति सहोत्थास्तान्, रातो जन्मकालादेव सन्तुष्टान् नागपाशान् सपरंज्जुर्वहन्निव धारयन्निव—सुभदो धातु-श्चुलुकादाविरासीदिति सम्बन्धः । इन्द्रनीलरत्नावलीकङ्कणे नागपाशस्य संभावनादुत्प्रेक्षा । सा च ‘डम्बरेण’ इत्यपगृहीतमूलत्वात्सापगृह्या ।

भाषा

बलाई पर बधे हुए इन्द्रनीलमणि के शृंग के मिय से, धर्म द्रोहियों को बाधने के लिए मानो साप ही में उत्पन्न भये हुए नागपाश को धारण करता हुआ (एक वीर ग्रहा जी की अँजुली से उत्पन्न हुआ ।) (इसका सम्बन्ध ५५ में दलौष से है ।)

१ कुलकारम्भं त्रिचत्वारिंशत्संख्येयश्लोकैः द्रष्टव्यम् ।

उत्तर्जनीकेन मुहुःकरेण कृताकृतावेक्षणवद्वलक्षः ।
रुपा निषेधमिव चेष्टितानि दिक्पालवर्गस्य निरगलानि ॥४८॥

अन्वयः

कृताकृतावेक्षणवद्वलक्षः (सः) उत्तर्जनीकेन करेण दिक्पालवर्गस्य निरगलानि चेष्टितानि रुपा मुहुः निषेधन् इव (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यभिप्रेत्य श्लोकेन सम्यन्धः ।)

व्याख्या

कृतमुचितसमाचरणमकृतमनुचितसमाचरणञ्च कृताकृते तयोः किमुचितं समाचरितं किं याज्नुचितमाचरितं लोकरेतयोरवेक्षणे पर्यालोचने बद्धं व्यापृतं लक्षं ध्यानं यस्य सा धर्माधर्माचरणसमीक्षणकचित्तः स मुभट उर्ध्वोक्ता तर्जनी यस्मैवम्भूतेन तेन करेण हस्तेन विद्या पालाः पालकास्तेषां दिक्पालानां वर्गस्य समूहस्य निरगलानि निष्प्रतिबन्धानि चेष्टितानि कार्याणि रुपा क्रोधेन मुहुर्वारं-वारं निषेधमिव निवारयन्निव (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यनेन सम्यन्धः ।) उत्तर्जनीककरे दिक्पालचेष्टितकर्मकनिषेधक्रियायास्समुत्प्रेक्षणातिक्रियोत्प्रेक्षा ।

भाषा

उचित और अनुचित कार्यों के परीक्षण में दत्तचित्त वह वीर, दिक्पाल लोगों के निरङ्कुश कार्यों का, खड़ी की हुई तर्जनी अंगुली से युक्त. हाथ से मानो क्रोध से बार २ निषेध करता हुआ (ग्रहण जो की अंगुली से उत्पन्न हुआ ।)

भोगाय वैपुल्यविशेषभाजं कर्तुं धरित्रीं निजवंशजानाम् ।
केयूरसङ्क्रान्तविमानभङ्गया भुजोद्धृतस्मामृदिवेद्यमाणः ॥४९॥

अन्वयः

निजवंशजानां भोगाय धरित्री वैपुल्यविशेषभाजं कर्तुं केयूरसङ्क्रान्तविमानभङ्गया भुजोद्धृतस्मामृदिवेद्यमाणः (विधातुश्चुलुकादाविरासीदित्यन्वयः ।)

व्याख्या

निजवंशजानां स्वकुलोत्पन्नानां रागां भोगायोपभोगाय परित्रां पृथ्वीं वैपुल्य-
विशेषं भजतीति वैपुल्यविशेषभाक् ता विशालक्षेत्रां कर्तुं सम्पादयितुं केयूरेऽङ्गदे
'केयूरमंगदं तुल्ये' इत्यमरः । संक्रान्तानि प्रतिबिम्बितानि विमानानि गगन
उड्डीयमानानि व्योमयानानि 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः । तेषां भङ्गया
व्याजेन भुजाभ्यामुद्धृता क्षमाभूतः पर्वता राजानश्च येन स भुजोपरि समुत्क्षिप्त-
महीधर इवेक्ष्यमाणो दृश्यमानः सुभटः प्रादुरासीदित्यग्रे सम्बन्धः । पर्वतरयवा
राजभिराक्रान्तां पृथ्वीं स्ववंशजानां भोगायऽल्पतरां मत्वा तानुत्क्षिप्य समतलां
निष्कण्ठकां विशालाञ्च धरा चिकीर्षुरित्यर्थः । नेमे विमानाः किन्तु क्षमाभूत
इति भङ्गि शब्देन प्रतिपादनादार्थ्यपङ्क्तितस्तन्मूला विमानोपरि क्षमाभूतामुत्प्रेक्षा ।
अत इयोरङ्गाङ्गोभावसंकरः ।

भाषा

अपने वंश में होने वाले राजाओं के उपभोग के लिये पृथ्वी पर अधिक
स्थान बढ़ाने के ध्येय से, भुजा के आभूषण विजायट में प्रतिबिम्बित, आकाश
में उड़ने वाले विमानों की परछाही के मीप से मानो भुजाओं से पहाड़ों को
या विपक्षी राजाओं को हटाकर दूर फेंक देने के लिये उठाए हुए के ऐसा दिखाई
 देने वाला (वीर ब्रह्मा जी की अजुली से उत्पन्न हुआ ।)

अखर्वगर्वस्मितदन्तुरेण विराजमानोऽधरपल्लवेन ।

ममुत्थितः क्षीरविपाण्डुराणि पीत्वेव सद्यो द्विपतां यशांसि ॥५०॥

अन्वयः

अखर्वगर्वस्मितदन्तुरेण अधरपल्लवेन विराजमानः क्षीरविपाण्डुराणि
द्विपतां यशांसि सद्यः पीत्वा समुत्थितः इव ।

व्याख्या

अखर्वो महान् गर्वो वर्पस्तेन यस्मिन्तं दध्नुष्वर्णनायहेतुकन्भीषद्वात्य तेन
पन्थुर उन्नतानताः 'खर्वो हृत्पश्च यामनः इति । 'दन्तुर तून्नतानतम्' इति
आश्रयः । तेनाऽधरः अधरोष्ठः पल्लव इवेत्यधरपल्लवस्तेन विराजमानः
गुणोभितः क्षीरवदुधप्रद्विपाण्डुराणि दध्नाणि द्विपतां यशांसि सद्यः पीत्वा

पानं कृत्वा, नवजातशिशुः पूर्वं दुग्धमेव पिबतीत्याशयः । समुत्थित इव विद्यमान इव सुभटः प्रादुरासीदित्यन्वयः । यशः स्मितञ्च शुभ्रं भवतीति कविसम्प्रदायः । तस्मिन् जातमात्र एव क्षत्रपशांसि विनश्यन्ति स्मेति भावः । अधरे पल्लवा-
भेदावूपकम् । क्षीरेण यशसः साम्यादुपमा । क्षीररूपयशः पानानन्तरं समुत्था-
नस्योत्प्रेषणात्क्रियोत्प्रेक्षा । अत एतेषां संकरः ।

भाषा

अधिक अभिमान से उत्पन्न भई हुई (श्वेत) मुस्कुराहट से विवसित
अधरोष्ठ से शोभित (वह वीर) मानो दूध के समान शत्रुओं के उज्ज्वल यशों
को पीकर प्रकट भया हुआ (ब्रह्मा जी की अजुली से उत्पन्न हुआ ।)

सुवर्णनिर्माणमभेद्यमलैः स्वभावसिद्धं कवचं दधानः ।

जयश्रियः काञ्चनविष्टराभं समुद्रहनुन्नतमंसकूटम् ॥५१॥

अन्वयः

अलैः अभेद्यं सुवर्णनिर्माणं स्वभावसिद्धं कवचं दधानः जयश्रियः
काञ्चनविष्टराभम् उन्नतम् अंसकूटं समुद्रहन् (सुभटो विधातुश्चुलुकादावि-
रासीदित्यनेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

अस्त्रैर्वाणैरग्यास्त्रैर्वाग्भैर्वा भेतुमशक्यं सुवर्णस्य काञ्चनाभस्य सुन्दरदेहवर्णस्य
निर्माणं निर्मितमेव स्वभावसिद्धं प्राकृतिकं कवचं तनुत्रं 'अथ तनुत्रं वर्मं दंशनम् ।
उरच्छदः कंकटको जगरः कयचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । दधानो धारयन्, पक्षे
सुवर्णेन हेम्ना निर्माणं यत्पर्यम्भूतं कवचम् । श्लिष्टरूपकम् । जयश्रियो
विजयलक्ष्म्या उपवेशनाय काञ्चनस्य स्वर्णस्य विष्टरमासनं तदाभेयाऽऽभा
कान्तिपर्यन्तं तं सुवर्णसिंहासनसदृशमुन्नतं प्रशस्तमंसकूटं स्कन्धशिखरं समुद्रहन्
धारयन् 'कूटोऽग्री शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । सुभटः प्रादुरासीदित्यन्वयः ।
काञ्चनाभदेहप्रभायां स्वभावसिद्धकवचत्वस्योत्प्रेषणादुत्प्रेक्षा । याचकाभावाच्च
तस्या व्यङ्ग्यत्वम् । अंसकूटे काञ्चनविष्टरस्य साम्यप्रतीत्योपमा । देहस्य
सुवर्णे स्वभावसिद्धस्वर्णनिर्मितकवचस्य तादात्म्यारोपादूपकमपीत्युत्प्रेक्षाव्युत्प्रेक्षा-
सन्देहसंकरः ।

भाषा

सोने के समान शरीर के स्वाभाविक रंग के कारण मानो बाणो या अन्य अस्त्रों से न छिद सकने वाले सोने से बने हुए फव्वार को धारण करने वाला, विजयलक्ष्मी के (बैठने के) सोने के आसन के समान उत्तल स्कन्धप्रदेशों को धारण करने वाला (एक वीर प्रकट हुआ ।)

स्वःसुन्दरीवन्दिपरिग्रहाय दत्तोऽञ्जलिः सम्प्रति दानवेन्द्रैः ।
इति प्रहर्षादमराङ्गनानां नेत्रोत्पलश्रेणिभिरर्च्यमानः ॥५२॥

अन्वयः

सम्प्रति दानवेन्द्रैः स्वःसुन्दरीवन्दिपरिग्रहाय अञ्जलिः दत्तः इति प्रहर्षात्
अमराङ्गनानां नेत्रोत्पलश्रेणिभिः अर्च्यमानः (सुभटः प्रादुरासीत् ।)

व्याख्या

सम्प्रत्यधुना राज्ञः समुत्पत्त्यनन्तरं दानवेन्द्रैर्दत्तयधुरन्धरैः स्वः स्वर्गस्य सुन्दर्यं
एव वन्दिनो वशीकृताः स्त्रियः स्तुतिपाठिका वा 'वन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः ।
तासां परिग्रहाय सुन्दरस्त्रीत्वेन स्तुतिपाठिकात्वेन वा हरणायाऽञ्जलिर्दत्तः ।
अस्य राज्ञो भयात्सुरसुन्दरीवन्दिकरणाय तासां हठापहरणस्य साहसवर्तः परित्यक्त
इति प्रहर्षदितत्कार्यवन्निताञ्जनदोद्वेकेणाऽमराङ्गनानां देवाङ्गनानां नेत्राणि
नयनान्युत्पलानीव कमलानीव तेषां श्रेणिभिः पद्मिस्तभिरर्च्यमानः पूज्यमानो
दृश्यमान इत्यर्थः । न दानवा इतः परमस्य कृपयाऽस्मान्बन्दीकरिष्यन्तीति
देवाङ्गनाभिः प्रसन्नाभिर्दुर्गिभिरवलोक्यमान इति भावः । कमलपद्मिस्तभि-
रर्च्यमाने प्रहर्षस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । नेत्रयोः कमलसाम्यादुपमा ।
नेत्राण्येव कमलानीति रूपकमपि । अतस्तेषां सङ्खुरः ।

भाषा

इस वीर के उत्पन्न हो जाने पर अब दानवेन्द्रों ने भय से, स्वर्गीय ललनाओं को, अपनी स्तुति करने के लिये अथवा सुन्दर स्त्री होने के नाते अपने वश में करने के हेतु से, उनका अपहरण करने से मुंह मोड़ लिया है, इस हर्ष से देवाङ्गनाओं के नेत्र रूपी कमलों से पूजित (एक वीर उत्पन्न हुआ ।) अर्थात्

उन देवाङ्गनाओं का इस वीर के कारण भय दूर हो जाने से वे इसे हर्ष से टकटकी बांध कर देखने लगी थी ।

अपि स्वयं पङ्कजविष्टरेण देवेन दृष्टधिरमुत्सुकेन ।

वाञ्छाधिकप्रस्तुतवस्तुसिद्धि-सविस्मयस्मेरमुखाम्बुजेन ॥५३॥

अन्वयः

वाञ्छाधिकप्रस्तुतवस्तुसिद्धिसविस्मयस्मेरमुखाम्बुजेन उत्सुकेन पङ्कज-विष्टरेण देवेन अपि स्वयं चिरं दृष्टः सुभट आबिरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

वाञ्छाया मनोरथादप्यधिका विशेषा या प्रस्तुतवस्तुनोऽतिप्रभावशालिनो राज्ञः सिद्धिनिर्माणं तथा सविस्मयमाश्चर्ययुक्तं स्मेरमीषदास्य तेन युक्तं मुखाम्बुजं वदनारविन्दं यस्य तेनोत्सुकेनोत्कण्ठितेन पङ्कजं कमलं विष्टरमासनं यस्य तेन कमलासनेन देवेन ब्रह्मणाऽपि स्वयं चिरं चिराय द्रष्टः संवीक्षितः । न केवलं देवाङ्गनाभिरपि तु ब्रह्मणाऽपि साश्चर्यं स्वयं चिरं द्रष्टः । मुखेऽम्बुजा-भेदाद्रूपकम् ।

भाषा

वपने मनोरथ से भी अधिक प्रभावशाली नई वस्तु अर्थात् राजा के बन जाने से आश्चर्य युक्त भुस्कुराहट वाले मुखकमल को धारण करने वाले, कमल के आसन पर विराजित उत्सुक ब्रह्मा से भी स्वयं चिरकाल तक अव-लोकित (एकवीर उत्पन्न हुआ ।)

कपोपले पौरुषकाञ्चनस्य पङ्के यशः-पाण्डुसरोरुहाणाम् ।

व्यापारयन्दृष्टिभक्तिप्रहृष्टा—मवाप्तपाणिप्रणये कृपाणे ॥५४॥

अन्वयः

पौरुषकाञ्चनस्य कपोपले यशःपाण्डुसरोरुहाणां पङ्के अचातपाणि-प्रणये कृपाणे अतिप्रहृष्टां दृष्टि व्यापारयन् सुभट आबिरासीदित्यनेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

पौरुषं पुरुषार्थ एव काञ्चनं सुवर्णं तस्य कपोपले शृङ्गघशृङ्गिपरिचामक-
नीलयापाण्यस्य, पशःपाण्डुसरोरुहाणां पशस्त्वरूपशुभ्रपद्मानामुत्पत्तिस्थानरूपे पङ्के
कृष्णवर्णपद्माभिस्तेज्वास्तः प्राप्तः पाणेर्हस्तस्य प्रणयस्तंप्रहृणस्तेहो यस्मिन्नेवं भूते
कृपाणे सङ्गतिप्रहृष्टामतिप्रसन्नां दृष्टिं व्यापारयन् कुर्वन्—सुभट आविरासीदि-
त्यनेनाञ्जयः । पौरुषे काञ्चनाभेदारोपस्य कृपाणे कपोपलत्वारोपेकारणत्वात्-
शसि श्वेतपद्मारोपस्य च सङ्गे पङ्कुत्वारोपे कारणत्वात्परम्परितरूपकद्वयम् ।

भाषा

पुरुषार्थरूपी सोने की काली कत्ताटी स्वरूप तथा यशरूपी श्वेत कमल की
उत्पन्न करने वाली तालाव की काली मिट्टी स्वरूप अपने हाथ की प्रिय लयने
वाली तलवार की अत्यन्त हृदय युक्त दृष्टि से देखता हुआ—एक वीर उत्पन्न हुआ ।

हेमाचलस्येव कृतः शिलाभिर्द्वारजाम्बूनदचारुदेहः ।

अथाऽऽविरासीत्सुभटत्रिलोक-प्राणप्रवीणश्चुलुकादिधातुः ॥५५॥

अन्वयः

अथ उदारजाम्बूनदचारुदेहः हेमाचलस्य शिलाभिः कृतः इव त्रिलोक-
प्राणप्रवीणः सुभटः धिधातुः चुलुकात् आविरासीत् ।

व्याख्या

अथ ग्रहणः स्व-चुलुके दृष्टिपातादनन्तरं उदारं शब्दं महत् 'उदारो दातृ-
महतोः' इत्यमरः । जाम्बूनदमिव सुवर्णमिव 'एकं कार्तस्मरं जाम्बूनदमष्टा-
पदोऽतिप्रियम्' इत्यमरः । धातुः सुन्दरो देहः शरीरं यस्य स अतएव हेमाचलस्य
सुमेरोश्चिलाभिः कृत इव निर्मित इव त्रिलोकस्य त्रैलोक्याय प्राणे रक्षणे समुद्धरणे
च प्रवीणो निपुणः सुभटः सुमोक्षा राजा ग्रहणो धिधातुश्चुलुकादञ्जलेरावि-
रासीत्प्रादुर्बभूव । देहस्य जाम्बूनदेन सादृश्यादुपमा । सुभटशरीरे सुवर्णचल-
शिलानिर्मितत्वस्योत्प्रेक्षणादिश्रयोत्प्रेक्षा ।

इति नवभिः श्लोकैः कुलकम् ।^१

^१ कुलकादिलक्षणमस्मिन्मार्गे विचत्वारिंशत्तमश्लोकदिपण्या द्रष्टव्यम् ।

भाषा

ब्रह्मा जी के अपनी जल पूरित अजूली पर दृष्टिपात करने के बाद सुढ़ सोने के समान सुन्दर देहवाला मानो गुमेरुपर्वत की सोने की चट्टानों से बनाया हुआ और तीनों लोको का रक्षण तथा उद्धार करने में निपुण एक महा योद्धा ब्रह्मा के चुल्लू में से प्रकट हुआ ।

(जहाँ पाच से अधिक श्लोको में वाक्यपूर्ति हो उसे कुलक कहते हैं ।)

प्रस्थाप्य शक्रं धृतिमान्भवेति हर्षाश्रुपारिप्लवटक्सहस्रम् ।

स शासनात्पङ्कुरुहासनस्य मरुद्विपक्षक्षयदीक्षितोऽभूत् ॥५६॥

अन्वयः

सः हर्षाश्रुपारिप्लवटक्सहस्रं शक्रं धृतिमान् भव इति प्रस्थाप्य पङ्कुरुहासनस्य शासनात् मरुद्विपक्षक्षयदीक्षितः अभूत् ।

व्याख्या

स राजा हर्षाश्रुभिरानन्दाश्रुभिः पारिप्लव चञ्चल 'चञ्चल चपलञ्चव पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । दशानेनाणा सहस्रं यस्य त शक्रं सहस्राक्षं त्वं धृतिमान् भव धर्मं धारयेत्याश्वास्येति शेषः प्रस्थाप्य पुनस्त्वस्थाने निवर्तनाय नियोज्य पङ्कुरुहासनस्य पद्मासनस्य ब्रह्मणः 'पङ्कुरुहं तामरसं सारसं सरसीण्डमित्यमरः । शासनादाज्ञया मरुता देवानां विपशाः शत्रवो दैत्यास्तेषां क्षये नासो दीक्षितः गृहीतदीक्षः कृतसङ्कल्पोऽभूत् जातः ।

भाषा

उस वीर ने हर्षे जनित अश्रुओं से चञ्चल हजार आँखवाले इन्द्र की 'धर्म रखो' ऐसा कह कर और उसको विदा कर ब्रह्मा की आज्ञा से दैत्यों के नाश करने का बीड़ा उठाया ।

क्षमाभृत्कुलानामुपरिप्रतिष्ठाप्रमाप्य रत्नाकरभोगयोग्यः ।

क्रमेण तस्मादुदियाय वंशः शौरेः पदाद्वाङ्ग इव प्रवाहः ॥५७॥

अन्वयः

तस्मात् क्रमेण क्षमाभृत्कुलानाम् उपरि प्रतिष्ठाम् अवाप्य रत्नाकर
भोगयोग्यः वंशः शौरेः पदात् गाङ्गः प्रवाहः इव उदियाय ।

व्याख्या

तस्मात् राज्ञः क्रमेण क्रमशः क्षमां पूर्वो विभ्रतीति क्षमाभृतो राजानः पर्वताश्च
तेषां कुलानि वंशाः समूहाश्च तेषामुपरि प्रतिष्ठां सर्वातिशायिनीं स्थितिमवाप्य
लब्ध्वा रत्नानामाकरस्य निधेः पक्षे समुद्रस्य भोगे सुखानुभवे पक्षे संयोगे योग्यः
समर्थो वंशः कुलं शौरेर्विष्णोः पदाच्चरणाद्गाङ्गो गङ्गासम्बन्धी प्रवाह इव
उदियायोदितोऽभूत् । यथा शौरेः पदात् गाङ्गः प्रवाहः पर्वतानामुपरि स्थितिं
लब्ध्वा रत्नाकरसङ्गमयोग्य उदेति तथैव तस्माद्राज्ञः पाषिक्वानामुपरि स्थानं
लब्ध्वा रत्ननिधेर्भोगे समर्थो वंश उदियायेति भावः । अत्र पूर्वोपमालङ्कारः ।

भाषा

उस राजा से, अन्य राजकुलों से अधिक कीर्तिशाली, रत्नों के खजानों का
उपभोग करने के योग्य, विष्णु के चरण से पर्वत समूहों पर अपना स्थान बनाता
हुआ, समुद्र से जा मिलने में समर्थ गङ्गाप्रवाह के समान, एक वंश आगे
चल पड़ा ।

विपक्षद्वीराद्भुतकीर्तिहारी हारीत इत्यादिपुमान्स यत्र ।

मानव्यनामा च बभूव मानी मानव्ययं यः कृतवानरीणाम् ॥५८॥

अन्वयः

यत्र विपक्षाद्भुतकीर्तिहारी हारीतः इति आदिपुमान् बभूव । यः
अरीणां मानव्ययं कृतवान् सः मानी मानव्यनामा च बभूव ।

व्याख्या

यत्र चालुक्यराजवंशे विपक्षाणामरीणामद्भुताऽऽश्चर्यकारिणी या कीर्तिर्वंशः
'वंशः कीर्तिः समसावेत्यमरः । तस्य हारी विनाशकारी हारीत इति नाम्ना
प्रसिद्धो राजाऽऽदिपुरुषः कुलप्रवर्तको बभूव । यः प्रसिद्धोऽरीणां शत्रूणां मान-
स्यालङ्कारस्य व्ययं नाशं कृतवान् चकार स मानी मानयुक्तो मानव्यनामा

तन्नाम राजा च बभूव । हारीतो मानव्यश्च तद्वशमूलपुरुषो बभूवतुरित्ययः । मानं व्ययत इति मानव्यो, विपूर्वकं अप् गतो धातोर्विचि लोपोव्योर्दन्तीति वकारस्य लोपे सिद्धम् ।

भाषा

जिस चालुक्य वंश में आदि पुरुष हारीत नाम का हुवा जो विपक्षी राजाओं की आश्चर्यजनक कीर्ति का अपहरण करने वाला था । अभिमानी मानव्य नाम का राजा भी उसी वंश में हुवा जिसने शत्रुओं के अभिमान को तोड़ दिया था ।

मीलद्विलासालकपल्लवानि विशीर्णपत्रावलिमण्डनानि ।
मुखानि वैरिप्रमदाजनस्य यद्भूषतीनां जगदुः प्रतापम् ॥५६॥

अन्वयः

मीलद्विलासालकपल्लवानि विशीर्णपत्रावलिमण्डनानि वैरिप्रमदाजनस्य मुखानि यद्भूषतीनां प्रतापं जगदुः ।

व्याख्या

मीलद्विलासा विलासशून्या सस्कारशून्या अलकपल्लवा केशपाशा येषां तानि विशीर्णानि जीर्णानि ^१पत्रावलिरूपमण्डनानि शोभावर्द्धकानि येषु तानि वैरिणा शत्रूणां प्रमदाजनस्य स्त्रीसमूहस्य मुखाग्याननानि (कर्तुं) यस्य चालुक्यवंशस्य भूपतिना राज्ञां प्रतापं प्रभाव जगदुरुचुः । वैरिस्त्रीणामलङ्काराभावात्पतीनां मरणं सूच्यते ।

भाषा

शत्रुओं की स्त्रियों के सस्कार शून्य केशपाशों से युक्त तथा सण्डित पत्रावलि से युक्त मुख, उस चालुक्य वंश के राजाओं के प्रताप को कह रहे थे । अर्थात् प्रकट कर रहे थे । अर्थात् निकट भूत में पतियों के मारे जाने से विधवा हो

^१ शोभा के लिये रंगबिरंगी वस्तुओं से मुखादि अंगों पर निकाली हुई चित्रकारी ।

जाने के कारण फिर अपने को विभूषित करने का अवसर न आने से उनके केशपाश पति की जीवितावरण के रास्कारो से रहित थे और पञ्चावलि रूप मण्डन भी फिर से न ठीक किये जाने से खण्डित हो गया था ।

उत्खातविश्वोत्कटकण्टकानां यत्रोदितानां पृथिवीपतीनाम् ।

क्रीडागृहप्राङ्गणलीलयैव बभ्राम कीर्तिर्भुवनत्रयेऽपि ॥६०॥

अन्वयः

यत्र उदितानाम् उत्खातविश्वोत्कटकण्टकानां पृथिवीपतीनां कीर्तिः
क्रीडागृहप्राङ्गणलीलया एव भुवनत्रये अपि बभ्राम ।

व्याख्या

यत्र चालुक्यवंशे उदितानां समुत्पन्नानामुत्तातानि समूलमुच्छेदितानि
विश्वस्य संसारस्योत्कटाः प्रकाण्डाः कण्टका विघ्नभूता दुष्टा राजान् (क्षुद्रक्षत्रवः)
यैस्तेषां पृथिवीपतीनां महीपतीनां कीर्तिर्यत्र क्रीडागृहस्य लीलागृहस्य यत्रप्राङ्गण-
माभ्यन्तरभूमिस्तस्मिन्वा लीलाऽधिकपरिधर्मं विना सञ्चरणादिविलासस्तयंवाञ्छा-
यासेनैव भुवनत्रयेऽपि लोकत्रयेऽपि बभ्राम सञ्चचाल ।

भाषा

संसार के अत्यन्त भयङ्कर उपद्रव रूपी क्षुद्र राजाओं को समूल नष्ट करने
वाले, चालुक्य वंश में उत्पन्न राजाओं की कीर्ति, क्रीडागृह के अंगने में रहने के
समान ही तीनों लोकों में आनायास से ही फैल गई । अर्थात् विरोधी राजाओं
का नाश कर देने पर तीनों लोकों में निष्कण्टक राज्य हो जाने से विरोधियों
के अभाव में सर्वत्र अनायास ही कीर्ति फैल गई । क्योंकि तीनों लोक
उनके लिये निर्भय घर के अंगने के समान हो गया था ।

यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठपीठास्थिनिर्लोठनकुण्ठधारः ।

निन्ये कृपाणः पटुतां तदीय-कपालशाणोपलपट्टिकासु ॥६१॥

अन्वयः

यत्पार्थिवैः शत्रुकठोरकण्ठपीठास्थिनिर्लोठनकुण्ठधारः कृपाणः तदीय-
कपालशाणोपलपट्टिकासु पटुतां निन्ये ।

व्याख्या

यस्य चालुष्यवंशस्य पार्थिवैर्नृपैः शत्रूणामरीणां कठोराः कठिनाः ये कण्ठपीठा प्रीवास्यलानि तेषामस्यीनि तेषां निर्लोठनेन खण्डनेन कुण्ठा कुण्ठीभूता घारा तीक्ष्णाग्रभागो यस्य सः कृपाणः खड्गः तेषानिदं तदीयं तानि शत्रुसम्बन्धीनि कपालान्येव शिरोस्थीन्येव क्षाणोपलपट्टिकाः तीक्ष्णताप्रवर्धक्यन्त्रविशेषाः 'सान' इति लोके प्रसिद्धम् । तामु पटुतां तीक्ष्णतां निन्ये प्रापितः । कपालोपरि क्षाणोपलपट्टिकात्वारोपाद्रूपकम् । कण्ठे पीठाभेदाच्चरूपकम् ।

भाषा

जिस यश के राजाओं ने, शत्रुओं की कड़ी २ गले की हड्डियों के काटने से कुन्द धार वाली तलवार की धार, शत्रुओं के सिर की हड्डी रूपी सान पर चढ़ा कर तेज की ।

निरादरश्चन्द्रशिखामणौ यः प्रीतेऽपि लोकत्रितयैकवीरः ।

क्षिपन्कृपाणं दशमेऽपि मूर्ध्नि स्वयं धृतः क्षमाधरराजपुत्र्या ॥६२॥

अन्वयः

यः लोकत्रितयैकवीरः चन्द्रशिखामणौ प्रीते अपि निरादरः (सन्) दशमे मूर्ध्नि अपि कृपाणं क्षिपन् क्षमाधरराजपुत्र्या स्वयं धृतः ।

व्याख्या

यः प्रसिद्धो लोकानां भुवनानां 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । त्रितयं त्रयं तस्मिन्नेकोऽद्वितीयो वीरो रावणश्चन्द्रएव शिखामणिः शिरोभूषणं यस्य सः शिवस्तमिन् प्रीतेऽपि प्रसन्नेऽपि निरादरस्तन् शिवस्य प्रसन्नतामगणयन्दशमे मूर्ध्न्यपि शीर्षेऽपि कृपाणं चन्द्रहासं क्षिपन्ग्रहरन् क्षमाधरस्य हिमाचलस्य राजपुत्र्या राजकन्यया पार्वत्या स्वयमेव धृतो निर्वास्तोऽभूत् ।

भाषा

तीनों लोकों में अद्वितीय वीर रावण, जिसको, शंकर के प्रसन्न होने पर भी, उनकी प्रसन्नता की परवाह न कर अपने दसवें सिर पर तलवार चलाने से पार्वती जी ने स्वयं रोका था ।

दीक्षाभिनिवेशस्तस्या रसिका आकृष्टमनसस्तन्तो विलासेच्छया मनोविनोदाभि-
लाषेण नागरखण्डचुम्बिनो नागवल्लीलम्भा पूगद्रुमा क्रमुकवृक्षा यस्या तस्या
दक्षिणस्या दिशि पद स्वनिवासस्थानं चक्रु रचयामासु ।

भाषा

इस चालुक्य वंश के विजय की इच्छा रखने वाले कुछ राजा आग सम्पूर्ण
जगत् का जीत कर विलासिता के रस में पड़कर, पान की बेंवर से सटकर
जहाँ सुपाडी के पेठ लगे रहते हैं, ऐसी दक्षिण दिशा में राज्य करने लगे ।

तदुद्भवैर्भूपतिभिः मलीलं चोलीरहः-नाक्षिणि दक्षिणाब्धेः ।
करीन्द्रदन्ताङ्कुरलेखनीभिरलेखि कूले विजय-प्रशस्तिः ॥६५॥

अन्वयः

तदुद्भवैः भूपतिभिः चोलीरहस्साक्षिणि दक्षिणाब्धेः कूले करीन्द्रदन्ता-
ङ्कुरलेखनीभिः विजयप्रशस्तिः सलीलम् अलेखि ।

व्याख्या

तस्मादक्षिणचालुक्यवंशजदुद्भव उत्पत्तिर्येषा तैर्भूपतिभिर्नृपैश्चोलदेशोद्भूतानां
स्त्रीणां रहस्य एवान्तविलासस्य साक्षिणि साक्षिभूते दक्षिणाब्धेर्दक्षिणतमुद्रस्य कूले
तटे 'कूल रोधश्च तीरञ्च प्रतीरञ्च तटं त्रिषु' इत्यमर । करीन्द्राणां महागजानां
दन्ता रचना 'रचना रचना वन्तारवा' इत्यमर । तेषामङ्कुरा अग्रिमसूक्ष्मभागा
एव लेखन्यस्ताभिर्विजयस्य जयस्य प्रशस्तिः प्रशसा सलीलं सविलासं यथात्यास-
थाञ्जलि लिखिता । करीन्द्रदन्ताङ्कुरेषु लेखनीस्वारोपाद्रूपकालङ्कारः । तदा
दक्षिणाब्धेस्तटे चोलवंशीयनृपाणां राज्यमासीदिति तिहासः । तेषां महती गजसे-
नाऽपि प्रसिद्धाऽसीत् ।

भाष्य

उस दक्षिण चालुक्य वंश में पैदा हुए राजाओं ने चोल-देशीय रिपुओं
के रहस्य पूर्ण विलासा से परिचित दक्षिण सागर के तट पर बड़े २ हाथियों
के दातों की नोक रूपी कलमों से अपने विजय की प्रशंसा खेल्वाड में ही लिख
दी । अर्थात् हाथी की सेना ले जाकर सबको परास्त करने से वहाँ उनकी
कीर्ति फैल गई ।

द्वीपक्षमापालपरम्पराणां दोर्विक्रमादुत्खननोन्मुखास्ते ।

विष्णोः प्रतिष्ठेति विभीषणस्य राज्ये परं सङ्कुचिता बभूवुः ॥६६॥

अन्वयः

दोर्विक्रमात् द्वीपक्षमापालपरम्पराणां उत्खननोन्मुखाः ते विभीषणस्य राज्ये विष्णोः प्रतिष्ठा इति परं सङ्कुचिताः बभूवुः ।

व्याख्या

दोष्णा भुजाना 'भुजबाहू प्रवेष्टो दो इत्यमरः । विक्रमात् पराक्रमात् द्वीपानां क्षमा पृथ्वी तरगा पाला पालका द्वीपक्षमा पालयन्तीति वा तेषां परम्परास्तासामुत्खनने, समूलमुन्मूलने उन्मुखास्तत्परास्ते विभीषणस्य राज्ये लङ्कामा विष्णोः प्रतिष्ठा विभीषणस्य रामभक्तत्वाद्द्विष्णुताक्षादवतारस्य रामस्य स्थितिस्तत्र वर्तते इति हेतोस्तस्याः पूज्यत्व न तु नाशयत्वमिति लङ्कापुरीनाशन पर केवल सङ्कुचिता बभूवुस्तेन न जगमुरित्यर्थः । एतेन तेषां राक्षसां विष्णु-भक्तत्व रानातनयमिद्वन्द्वं सूचितम् । केवल विभीषणराज्यद्वीप विहाय सर्वे द्वीपास्तं स्वायत्तीकृता इति भावः । एतेन लङ्कात् पूर्वं सकलैरपि भूभागस्तंविजित आसीदिति सूच्यते ।

भाषा

अपनी भुजा के पराक्रम से टापुओं के राजाओं को नष्ट कर देने में प्रवृत्त ये दक्षिण चालुक्यवंशीय राजा, लङ्का में रामभक्त विभीषण के राज्य में श्री रामचन्द्र की स्थिति है ऐसा सोचकर केवल उसपर आक्रमण करने में असमर्थ न हुए । अर्थात् केवल विभीषण के टापू लका का छोड़कर अन्य सब टापुओं को उन्होंने जीत लिया ।

द्वीपेषु कर्पूरपरागपाण्डु-ध्वास्वाद्य लीलापरिवर्तनानि ।

भ्रान्त्या तुषाराद्रितटे लुठन्तः शीतेन खिन्नास्तुरगा यदीयाः ॥६७॥

अन्वयः

यदीयाः तुरगाः कर्पूरपरागपाण्डुपु द्वीपेषु लीलापरिवर्तनानि आस्वाद्य तुषाराद्रितटे भ्रान्त्या लुठन्तः शीतेन खिन्नाः ।

व्याख्या

येषामिमे इति पदीया यन्मृपसम्बन्धिनस्तुरगा वदन्वा कर्पूरस्य परागचूर्णं तद्वत्पाण्डुषु शुक्लेषु द्वीपेषु लीलमा क्रीडया परिवर्तनानि परिभ्रमणान्यास्वाद्याऽनुभूय, भूमावुपविश्य परिश्रान्तिनिरासायाऽङ्गानिप्रसार्य धूलिधूसरास्तन्तोऽङ्गनोटनानि वाऽनुभूय कृत्वा तुषाराद्रितटे हिमाचलप्रान्ते (शुक्लवर्णद्वीपस्य) भ्रान्त्या कर्पूर-द्वीप भ्रमेण लुठन्तश्चलन्तः परिश्रान्तिनिवारणायाऽङ्गपरिवर्तनं कुर्वन्तो वा सन्त शीतेन शैत्येन खिन्ना दुःखिता बभूवुः । तुषाराद्रितटे कर्पूरवच्छुभ्रवर्णद्वीप भ्रान्तिनिरूपणाद्भ्रान्तिमानलङ्कारः । 'साम्यादतस्मिस्तद्वृद्धिर्भ्रान्तिमान्प्रतिभो-त्थितः ।' एतेन हिमाचलपर्यन्तमेतेषां विजयं सूच्यते ।

भाषा

इन राजाओं के घोड़े, कपूर के चूर्ण के समान सफेद कर्पूर द्वीप के टापुजों में टहलने का सौख्य प्राप्त कर या थकावट हटान के लिये लोटपोट करने का सौख्य प्राप्त कर, उसी भ्रम से वरफ से ढके हुए सफेद हिमालय पर्वत पर चलने से या लोटने से शीत से बहुत पीड़ित हुए ।

इतः पर षड्भिः श्लोकैस्तैलपं नृपं वर्णयति—

श्रीतैलपो नाम नृपः प्रतापी क्रमेण तद्वंशविशेषकोऽभूत् ।

क्षणेन यः शोणितपङ्कशेषं संख्ये द्विपां वीररसञ्चकार ॥६८॥

अन्वयः

यः संख्ये द्विपा वीररस क्षणेन शोणितपङ्कशेषं चकार (एवम्भूतः) श्री तैलपः नाम प्रतापी नृपः क्रमेण तद्वंशविशेषकः अभूत् ।

व्याख्या

यः संख्ये घुटे मूयमात्कन्दन सख्यं समीकं साम्परायिकम्' इत्यमरः । द्विपां शत्रूणाम् 'द्विद्विपक्षाहितामिन्द्रस्युशाश्रवशत्रवः' इत्यमरः । वीररसमुत्साह जलञ्च क्षणेनाऽल्पकालेन शोणितस्य रुधिरस्य पङ्कः क्वंम एव शेषोऽवशिष्टाशो यस्य स चकार प्रकटयाञ्चकारेवम्भूतः श्री तैलपो नाम प्रतापी प्रभाववान्नृपो राजा क्रमेण क्रमशः स चाज्यो यशश्च तद्वंशस्तस्य विशेषकस्ति लकोऽभूत् । "तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्" इत्यमरः । यस्य प्रतापोष्मणा वीररस-रूपे जले शोणिते रुधिरपङ्कमेवाऽवशिष्टमिति भावः ।

भाषा

क्रम से उस वंश का तिलकरूप प्रतापी श्री तैलप नाम का राजा हुआ, जिसने युद्ध में देखते २ शत्रुओं के बीच रखी जल को अपने प्रताप की गर्मी से सुखा कर खून के कीचड़ के रूप में परिणत कर दिया। अर्थात् शत्रुओं की बीरता नष्ट करते हुए युद्धभूमि को खून से भर दिया।

विश्वम्भराकण्टकराष्ट्रकूट-समूलनिर्मूलनकोविदस्य ।

सुखेन यस्यान्तिकमाजगाम चालुक्यचन्द्रस्य नरेन्द्रलक्ष्मीः ॥६६॥

अन्वयः

नरेन्द्रलक्ष्मीः विश्वम्भराकण्टकराष्ट्रकूटसमूलनिर्मूलनकोविदस्य चालुक्यचन्द्रस्य यस्य अन्तिकं सुखेन आजगाम ।

व्याख्या

नरेन्द्राणां प्रतिपक्षभूतानां लक्ष्मी राज्यश्रीविश्वम्भराया भूमे कण्टकभूतः कण्टकायको यो राष्ट्रकूटस्तत्रागम-राजवंशस्तस्य समूल यथास्यात्तया निर्मूलने विनाशकरणे कोविदो निपुणस्तस्य चालुक्यचन्द्रस्य चालुक्यवंशे चन्द्रोपमस्य यस्य श्रीतैलपस्याऽन्तिकं समीपं सुखेन प्रेम्णाऽऽजगाम प्राप्ता । राष्ट्रकूटराजवंशे नष्टे तत्ति तस्य राज्यश्रीरेण वृत्तवती ।

भाषा

पृथ्वी पर कण्टक रूप राठौर वंश के राजाओं को समूलनष्ट करने में प्रवीण, चालुक्य वंश के चन्द्ररूप उस तैलप राजा के पास विपक्षी राजाओं की राज्यश्री मुल से आ गई ।

शौर्योष्मणा स्विक्रमस्य यस्य संख्येषु खड्गः प्रतिपक्षकालः ।

पुरन्दरप्रेरितपुष्पवृष्टि-परागसङ्गान्निविडत्वमाप ॥७०॥

अन्वयः

संख्येषु शौर्योष्मणा स्विक्रमस्य यस्य प्रतिपक्षकालः खड्गः पुरन्दरप्रेरितपुष्पवृष्टिपरागसङ्गात् निविडत्वम् आप ।

व्याख्या

सत्येषु युद्धेषु शूरस्य भावः शौर्यं तद्रूपेणोष्मणा पराक्रमोष्मणा स्विन्न स्वेदेनाद्रं करो हस्तौ यस्य तस्य यस्य श्री तल्पस्य प्रतिपक्षाणां शत्रूणां कालं यमस्पो नाशकरखड्गं पुरन्दरेणोष्ठेण 'पुरुहूत पुरन्दर' इत्यमरः । प्रेरिता वृता या पुष्पाणां कुमुमानां वृष्टिर्वर्षं तस्यां परागस्य सुमनोरजस 'पराग सुमनोरज' इत्यमरः । सङ्गातसम्पर्काग्निविद्धत्वं घनत्वमाप प्रापः । परागसम्पर्कतिलङ्गे स्वेदजलाद्रित्वस्य निवारणाद्दृढतया हस्तेन खड्गधारणं जातमतः खड्गहस्तयोर्विरलताम्बन्धस्याभावाद् घनसम्बन्धो जात इति भावः । शौर्यं ऊष्माभेदात्खड्गे प्रतिपक्षकालाभेदाच्च रूपकम् ।

भाषा

युद्धों में पराक्रमरूपगर्मी से पसीने से भरे हाथ वाले राजा का, शत्रुओं का मालरूप खड्ग इन्द्र द्वारा की हुई पुष्पवृष्टि के पराग के सम्बन्ध से गाढ़ापन आ जाने से हाथ में अधिक दृढ़ हो गया । अर्थात् हाथ में पसीना आ जाने से कोई वस्तु दृढ़ता से नहीं पकड़ी जा सकती । मिट्टी लगा लेन से फिर दृढ़ता आ जाती है ।

यस्याञ्जनरयामलखड्गपट्ट-जातानि जाने धवलत्मापुः ।

अरातिनारीशरकाण्डपाण्डु-गण्डस्थलीनिर्लुठनाद्यरांमि ॥७१॥

अन्वयः

यस्य अञ्जनरयामलखड्गपट्टजातानि यथासि अरातिनारीशरकाण्ड-पाण्डुगण्डस्थलीनिर्लुठनात् धवलत्वम् आपुः (इति) जाने ।

व्याख्या

यस्य रात्रर्तलपस्याञ्जनवस्त्रजत्वच्छयामलं कृत्वा खड्ग एव पट्टस्त-
रमाञ्जजातानि प्रादुर्भूतानि यथासि वीर्यय अरातीनां शत्रूणां नायं त्रिंश्वस्तासां
शरकाण्डवत् गुन्द्रवद्वत् गुन्द्रस्तेजनवः शर' इत्यमरः । 'सरहरी' इति
भाषायां प्रसिद्धम् । पाण्डुवर्णा श्वेता गण्डस्थान्य वपुलास्तासु निर्लुठनास्तास्य
वर्द्धितवत्त्वं दाहलत्वमाप्नुजाम् । इति जाने तर्कयामि । अञ्जनेन सह खड्गरय
यामलत्वेन सादृश्यं दशनाद्गण्डस्थित्या पाण्डुत्वेन शरकाण्डेन सादृश्याच्चोपमा ।

विधाय सैन्यं युधि साक्षिमात्रं दासीकृतायाः प्रतिपक्षलक्ष्म्याः ।
यः प्रातिभाव्यार्थमिवाजुहाव महाभुजः शत्रुनरेन्द्रकीर्तिम् ॥७३॥

अन्वयः

महाभुजः यः युधि सैन्यं साक्षिमात्रं विधाय दासीकृतायाः प्रतिपक्ष-
लक्ष्म्याः प्रातिभाव्यार्थम् इव शत्रुनरेन्द्रकीर्तिम् आजुहाव ।

व्याख्या

महान् भुजो बाहुयंस्य स दीर्घबाहुयंस्तैलपो नाम नृपो युधि युद्धे सैन्य सेना
साक्षिमात्र विधाय केवल साक्षितामापाद्य स्वयमेव दासीकृताया दशीकृताया
प्रतिपक्षाणा शत्रूणा लक्ष्म्या धिप प्रतिभू प्रतिलग्नक (जामिन इति भाषायाम्)
तस्य भाव प्रातिभाव्य तदर्थं शत्रवश्चते नरेन्द्राश्च राजानस्तेषा कीर्तियंश आजुहा-
याऽऽहूतवान् । शत्रुनरेन्द्रकीर्तिं राज्ञाने प्रातिभाव्यस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उस तैलप राजा ने युद्ध में सेना को केवल साक्षिमात्र बना कर स्वयं अपने
पराक्रम से शत्रुओं की राजलक्ष्मी को दासी बनाकर उसकी जमानत करने के
लिये विपक्षी राजाओं की कीर्ति को अपने पास बुला लिया । अर्थात् शत्रुओं
की राजलक्ष्मी के साथ ही उनकी कीर्ति भी छीन ली ।

अथ पञ्चभिः श्लोकैः सत्याश्रयं वर्णयति कविः—

चालुक्यवंशामलमौक्तिकश्रीः सत्याश्रयोऽभूदथ भूमिपालः ।
खड्गेन यस्य भ्रुकुटिक्रुधेव द्विषां कपालान्यपि चूर्णितानि ॥७४॥

अन्वयः

अथ यस्य भ्रुकुटिक्रुधा इव खड्गेन द्विषा कपालानि अपि चूर्णितानि
(सः) चालुक्यवंशामलमौक्तिकश्रीः सत्याश्रयः भूमिपालः अभूत् ।

व्याख्या

अथ श्री तैलपानन्तर यस्य राज्ञो भ्रुकुटे श्रुद् तेनेव भ्रुकुटि-प्रदर्शित शोधह-
प्यारिणा खड्गेनाश्रिताना द्विषां शत्रूणा कपालान्यपि शिरांस्यपि चूर्णितानि चूर्णो

कुतानि स चालुक्यस्य वशं कुलमेव वंशोत्पत्त्याऽमलं विशुद्धं मौक्तिकं तस्य श्री शोभा यस्मिन् सत्याश्रयो नाम भूमिपालो राजाऽभूत् । खड्गोपरि भुकुटि-
क्रोधस्योत्प्रेक्षणाद्वस्तूप्रेक्षा । वशे वेणुत्वारोपो राजनि मौक्तिकत्वारोपे कारण-
मिति परम्परितरूपकम् ।

भाषा

श्री तैलप राजा के अनन्तर चालुक्य कुल में दास के स्वच्छ मोती की कान्ति के समान तेजस्वी सत्याश्रय नाम का राजा हुआ जिसकी कुट्टावस्था की भुकुटी के क्रोध स्वल्प तलवार ने शत्रुओं के मस्तकों को भी चूर २ कर दिया ।

यस्येवः संयुगयामिनीषु प्रोतप्रतिष्मापतिमौलिरत्नाः ।

गृहीतदीपा इव विन्दते स्म खड्गान्धकारे रिपुचक्रवालम् ॥७५॥

अन्वयः

संयुगयामिनीषु यस्य प्रोतप्रतिष्मापतिमौलिरत्नाः इवः गृहीतदीपाः
इव खड्गान्धकारे रिपुचक्रवालं विन्दते स्म ।

व्याख्या

सयुगा युद्धान्येव यामिनीषु राजयस्तासु युद्धराशिषु 'सप्रहाराभि-सम्पातकलि-
सस्फोटसयुगा' इत्यमर । यस्य राते सत्याश्रयस्य प्रोतान्यनुस्यूतानि प्रतिष्मा-
पतीना प्रतिपक्षभूपतीना मौलिना भुकुटानां रत्नानि मणयो येषु स इयवो बाणा
गृहीता दीपा यैस्ते गृहीत-दीपा इव, बाणेषु शत्रूणा शिरोरत्नान्यनुस्यूतानि,
रत्नकिरणैश्चान्धकाराभाव । खड्ग एवान्धकार इयमलम्बात्तस्मिन् रिपूणा
शत्रूणा चक्रवाल मण्डलम् । 'चक्रवालान्तु मण्डलम्' इत्यमर । विन्दते स्म
जानन्ति स्म अथवा विचारयन्ति स्म 'विद विचारणे' इति रुधादिस्यस्य विद
धातोरात्मने पदे लटि प्रथमपुरुषस्य बहुवचने 'विन्दते' इति रूपम् । अनुस्यूत-
राजमौलिरत्नेषु बाणेषु गृहीतदीपकस्य सम्भावनादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

युद्धरूपी रात्रियों में, उस सत्याश्रय राजा के, विपक्षी राजाओं के मस्तक के मणियों से नये बाण, तल्लरूपी अन्धकार में शत्रु समूह की, मानों दीपक लेकर पहचान कर रहे थे । अर्थात् उसके बाण इतने तीखे थे कि मणियों में भी छिद्र कर देते थे और वे मणों उनमें नय जात थे ।

अवन्ध्यपातानि रणाङ्गणेषु सलीलमाकृष्टधनुर्गुणस्य ।
यस्यानमत्कोटितया व्यराज-दस्त्राणि चुम्बन्निव चापदण्डः ॥७६॥

अन्वयः

रणाङ्गणेषु सलीलम् आकृष्टधनुर्गुणस्य यस्य चापदण्डः आनमत्कोटि-
तया अवन्ध्यपातानि अस्त्राणि चुम्बन् इव व्यराजत् ।

व्याख्या

रणा एव युद्धान्येवाऽङ्गणान्यजिराणि 'अङ्गणं चत्वरजिरे' इत्यमरः । तेषु
युद्धानिरेषु लीलया विलासेन सहित सलीलमाकृष्टो धनुषश्चापस्य गुणो ज्या येन
तः तस्य यस्य सत्याश्रयनस्य चापदण्डो धनुर्दण्डः 'धनुश्चापो धन्वशरासन
कोदण्डकामुकम्' इत्यमरः । आसमन्ताग्रमन्त्यो कोटी प्रान्तभागो 'स्त्रिय'
पाल्यधिकोटयः' इत्यमरः । यस्य तस्य भावस्तत्ता तया प्रवृत्तीभूताप्रतयाऽवन्ध्योऽ-
मोघः पातो घातो येषां तानि सफलसञ्चलनान्यस्त्राणि चुम्बन्निव प्रेम्णा
स्पृशन्निव रराज शुशुभे । चापदण्डेऽस्त्रचुम्बनरूप क्रियाया उत्प्रेक्षणा-
त्क्रियोत्प्रेक्षा ।

भाषा

युद्धरूपी आगनो में सरलता से धनुष की डोरी को खींचने वाले उस
सत्याश्रय राजा का धनुष दोनों नोको के झुक आने से मानो अमोघ भार वाले
अस्त्रों का चुम्बन करता हुआ शोभित होता था ।

भूभृत्सहस्रार्पितदेहरन्ध्रैः क्रौञ्चाचलच्छिद्रविशारदानाम् ।
सेहे न गर्वः पृथुसाहसस्य यस्येषुभिर्भार्गवमार्गणानाम् ॥७७॥

अन्वयः

पृथुसाहसस्य यस्य भूभृत्सहस्रार्पितदेहरन्ध्रैः इषुभिः क्रौञ्चाचलच्छिद्र-
विशारदानां भार्गवमार्गणानां गर्वो न सेहे ।

व्याख्या

पृथुविशालस्ताहसः पराक्रमो यस्य तस्य यस्य रासः सत्याश्रयस्य भूभृतां राज्ञां पक्षे पर्वतानां सहस्राणि तेभ्योऽपिस्तानि बत्तानि देहेषु शरीरेषु रन्ध्राणि-
च्छिद्राणि यस्तैरिषुभिर्बाणैः क्रौञ्चाचलस्य क्रौञ्चपर्वतस्य छिद्रे बिले बिलकरणे
वा विशारदा निपुणास्तेषां भार्गवरय परशुरामस्य मार्गेणा बाणास्तेषां गर्वो दपो
'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो मानश्चित्तसमुन्नतिः । दपोऽपलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः
स्मयो मदः' इत्यमरः । न सेहे न सोढः । भार्गवेण केवलमेकस्मिन्क्रौञ्चभूभृति
च्छिद्रं कृतमनेन तु बहुषु भूभृत्स्विति भार्गवादस्य वंशिशिष्यम् । तस्माद्व्यति-
रेकध्वनिः ।

भाषा

उस बड़े साहसी राजा सत्याश्रय के हजारों भूभृतां (राजाओं) पक्ष में
(पहाड़ों) के शरीरों में छिद्र करने वाले बाणों ने क्रौञ्च भूभृत् (पर्वत) में
छिद्र करने में प्रवीण परशुराम के बाणों का घमण्ड नहीं सहन किया । अर्थात्
परशुराम के बाणों ने केवल एक क्रौञ्च पर्वत में छेद किया था किन्तु इसके
बाणों ने हजारों भूभृतां (राजाओं) को छेदा था इसलिए इनका कार्य उनसे
अधिक महत्त्व का था ।

दत्तारिदेहे समरोपमर्द-सूत्रावशेषस्थितहारदाम्नि ।

यज्ञोपवीतभ्रमतो यभूव यस्य प्रहर्तुः क्षणमन्तरायः ॥७८॥

अन्वयः

प्रहर्तुः यस्य समरोपमर्दसूत्रावशेषस्थितहारदाम्नि दत्तारिदेहे यज्ञो-
पवीतभ्रमतः क्षणम् अन्तरायः यभूव ।

व्याख्या

प्रहर्तुः प्रहार कुर्वन्तो यस्य रासः सत्याश्रयस्य समरे रणे 'अस्त्रिणा समरानी-
करणाः कलहविग्रहो' इत्यमरः । य उपमर्दो जनानां परस्परसापट्टस्तेन सूत्रमेव
तन्तुरेवावशेषस्थितो मौक्तिकादीनां भण्डत्वात्सूत्रमेवावशिष्टं यस्मैवभूतं हार
एव दाम माला यस्मिन् तस्मिन् दुप्ता मदाग्रा अरयः दाश्वस्तेषां देहे शरीरे यज्ञो-
पवीतस्य भ्रमतो भ्रान्त्याऽयं यज्ञोपवीतो द्राह्मणः किमिति धिया, क्षण क्षणमात्र-

मन्तरायो विघ्नोऽभूत् । 'विघ्नोन्तराय प्रत्यूह' इत्यमर । हारसूत्रे यज्ञो-
पवीतस्य भ्रान्तिप्रतिपादनाद् भ्रान्तिमानलङ्कार ।

भाषा

प्रहार करने वाले उस सत्याश्रय राजा को युद्ध की धिगाधिगी में मोती क
हार में से मोतियों के टूटकर गिर पड़ने से केवल डोरा मात्र अवशेष धारण
करने वाले मदाय शत्रुओं के शरार पर चार करने में, यह डोरा ब्राह्मण का
पञ्चोपवीत तो नहीं है इस भ्रम से क्षणमात्र के लिए हकावट हो जाया करती
थी । अर्थात् यह ब्राह्मण तो नहीं है ऐसा भ्रम हो जाता था ।

अथाऽष्टभिः श्लोकैर्जयसिंहदेवं वर्णयति कविः—

प्राप्तस्ततः श्रीजयसिंहदेवचालुक्यसिंहासनमण्डनत्वम् ।

यस्य व्यराजन्त गजाहवेषु मुक्ताफलानीव करे यशांसि ॥७६॥

अन्वयः

ततः यस्य गजाहवेषु यशांसि करे मुक्ताफलानि इव व्यराजन्त, (सः)
श्री जयसिंहदेवः चालुक्यसिंहासनमण्डनत्व प्राप्तः ।

व्याख्या

ततः सत्याश्रयानन्तर यस्य राज्ञो गजाना हस्तिनामाहवा सप्रामास्तेषु
'अभ्यामदसमाघात सप्रामाभ्यागमाहवा' इत्यमर । यशांसि कीर्तय करे हस्ते
मुक्ताफलानीव गजमौक्तिकानीव व्यराजन्त विरेजु मुशोभितानिजातानीत्यर्थः ।
स श्रीजयसिंहदेवस्तन्नामा राजा चालुक्याना चालुक्यवंशीयाना राजा सिंहासन
तस्य मण्डनत्व शोभाविधायकत्व प्राप्त । तसिंहासनस्यालङ्कारभूतो जात
इत्यर्थः । शुबलवणसादृश्याद्यशसु मुक्ताफलत्वस्योत्प्रेक्षणानुत्प्रेक्षा ।

भाषा

राजा सत्याश्रय व अनन्तर श्री जयसिंह देव न चालुक्य वंशीय राजाओं
की राजगद्दी को गुशाभित किया जिसके, हाथी की सना के युद्ध में प्राप्त यज्ञ
माने हाथ में पहिन हुए गजमौक्तिक व समान शोभित होत थे ।

यस्य प्रतापेन कदर्थ्यमानाः प्रत्यर्थिभूपालमहामहिष्यः ।

अन्वस्मरंश्चन्दनपङ्क्तिलानि प्रियाङ्गुपालीपरिवर्तनानि ॥८०॥

अन्वयः

यस्य प्रतापेन कदर्थ्यमानाः प्रत्यर्थिभूपालमहामहिष्यः चन्दनपङ्क्तिलानि प्रियाङ्गुपालीपरिवर्तनानि अन्यस्मरन् ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य प्रतापेन प्रभावेण कदर्थ्यमाना पीडिता प्रत्यर्थिन प्रतिपक्षावृत्ते भूपाला राजान 'द्विद्विषसाहितमित्र दस्यु क्षात्रव शत्रव । अभिघाति पराराति प्रत्यर्थि परिपन्थिन' इत्यस्मर । तेया महा महिष्य-कृताभिषेका स्त्रियश्चन्दनेन पङ्क्तिलानि पङ्क्तु कर्त्तव्यस्तद्भाज एषु इति पङ्क्तिलानि चन्दनकर्मपुक्तानि प्रियाणां स्वपतीनामङ्गुपालीपङ्क्तुर्धेनिषु परिवर्तनानि तत्र स्याङ्गु-परिवर्तन-जनित-मुखान्यन्वस्मरन् । साम्प्रत प्रतापोष्मणा सन्तप्ता अरिमहिष्यो भूतकालिकथेन्दनपङ्क्तुलिप्तास्वपत्यङ्कुर्मेत्यानुभय-मुख स्मरन्ति स्मेत्यर्थः । महिषीनाम्नस्य दिल्पट्त्वाद्यया महिष्यो निदाघे शंत्यार्थं पङ्क्तु लुठन्ति तयैयंता राजस्त्रिय पराजयात्पूर्वं शंत्यार्थं स्वपत्यङ्कु लिप्ताचन्दन-पङ्क्तुषु लुठन्ति स्मेति । चिन्तामूलकस्य स्मरणस्य सङ्गावाप्त स्मरणालङ्कार । यत साक्षय-मूलकस्यैव तस्याऽलङ्कारत्वम् ।

भाषा

जिस राजा जय सिंह देव के प्रताप की गर्मी से सतप्त विपक्षी राजाओं के रानियाँ ठडक पाने की इच्छा से अपन प्रिय पति के चन्दन से लिप्त गील गोदा में पटक कर बरबटें लेन का स्मरण करती थी । (गर्मी में जैसे भैंसें किचड़ में लोठ पोट करना पसन्द करती हैं वैसे ये रानियाँ भी गर्मी में अपन पतिय की चन्दन के अधिष्ठ लप ल गीली गोदा में ठडक पान के लिय लोट पो किया करती थी । परन्तु अब पतिपों के मर जाने से ये रानियाँ इस राजा के प्रताप की गर्मी से सतप्त होकर उसका बबल स्मरण करती थी । (महिष्य के दिल्पट होन से यह अर्थ निबलना है । महिष्या मान रा-तमा भोग ।)

प्रतापभानौ भजति प्रतिष्ठां यस्य प्रभातेष्विन्द्र मंयुगेषु ।
सूर्योपलानामिन्द्र पार्थिवानां केपां न तापः प्रकटीयभूय ॥८१॥

अन्वय

प्रभातेषु इव सयुगेषु यस्य प्रतापभानौ प्रतिष्ठा भजति (सति) सूर्योप-
लानाम् इव केपा पार्थिवानां तापः न प्रकटीयभूय ।

व्याख्या

प्रभातेषु प्रत्यूषेषु प्रत्यूषोऽहर्मुख कल्पमुप प्रत्युपसौ अपि प्रभातं चेत्यमर ।
इव सयुगेषु युद्धेषु यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य प्रताप एव भानुस्फूर्पस्तस्मिन्
प्रतिष्ठा भजति दिद्योतमाने सति सूर्योपलानामिन्द्र सूर्यकान्तमणीनामिन्द्र केपा
पार्थिवानां विपक्षिनृपाणां तापस्तन्ताप सञ्चलनं न प्रकटीयभूय किन्तु समेपा
विपक्षिणा सन्तापो जात एव । अत्र प्रतापे भानुत्वारोपाद्रूपकम् । प्रभातं
सयुगयोः सूर्योपलपार्थिवयोश्चोपमा । केपा न प्रकटीयभूवेत्यर्थापत्तिश्चेति
परस्परसापेक्षत्वादेतेषां सङ्ख्येयम् ।

भाषा

प्रातः काल के सदृश युद्ध में, सूर्य के सदृश उस राजा जयसिंहदेव के प्रताप
के विद्यमान होने पर सूर्य मणियाँ के समान किन् राजाजों में सन्ताप प्रकट
न हुवा । अर्थात् सब राजा इसके प्रताप से सन्तुष्ट हो गये ।

यात्रासु यस्य ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री ।
आर्द्रव्रणाधिष्ठितपृष्ठपीठ-कूर्मपतिं चकार ॥८२॥

अन्वय.

यस्य यात्रासु ध्वजिनीभरेण दोलायमाना सकला धरित्री आर्द्रव्रणा-
धिष्ठितपृष्ठपीठ कूर्मपतिं चकार ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो जयसिंहदेवस्य यात्रासु युद्धयात्रासु ध्वजिनी सेनाया 'ध्वजिनी
याहिनी सेना पृतनाऽनीकिनी चमू' इत्यमर । भरेण भारेण दोला इवाऽऽ-
चरतीति दोलायमाना सञ्चालिता सकला समग्रा 'समग्र सकल पूर्णम्' इत्यमर ।

धरित्री पृथ्व्याऽऽर्द्धशनेन पृथिवी-सञ्चलनजन्य-सङ्घर्षणोत्पन्ननूतनशर्णेनाऽधिष्ठितं
 युक्तं पूच्छवीर्यं पूच्छभागो यस्य तं कूर्माणां पति श्रेष्ठं विष्णुद्वितीयावतारं पृथिव्या
 आधारभूतेन स्थितं कच्छपपतिमकर्मठं निष्कपं 'कर्मशूरस्तु कर्मठः' इत्यमरः ।
 कि-कर्तव्यता-विमूढं चकार कृतवती ।

भाषा

जिस राजा जयसिंहदेव की युद्धयात्राओं में, चली सेना के बोझ से डगमगाने
 वाली समग्र पृथ्वी ने, (अपनी रगड़ से उत्पन्न) ताजे घावों से भरी पीठवाले
 विष्णु भगवान् के दूसरे अवतार कच्छपराज को घबड़ाहट में डाल दिया ।

किरीटमाणिक्यमरीचिवीचि-प्रच्छादिता यस्य विषक्षभूपाः ।

चिताग्निभीत्या समराङ्गणेषु न संगृहीताः सहसा शिवाभिः ॥८३॥

अन्वयः

यस्य किरीटमाणिक्यमरीचिवीचिप्रच्छादिताः विषक्षभूपाः समराङ्गणेषु
 शिवाभिः चिताग्निभीत्या सहसा न संगृहीताः ।

व्याख्या

परम रत्नः, किरीटेषु मुकुटेषु माणिक्यानि मणयस्तेषां मरीचीनां किरणानां
 वीचिभिस्तरङ्गैः प्रच्छादिता आवृता विषक्षभूपा विषक्षभूपाः समराङ्गणेषु युद्ध-
 भूमिषु शिवाभिः शृगालीभिः देवीप्यमानत्वाच्चित्ताग्निभीत्या चिताग्निबुद्ध्या
 भयेन सहसा क्षटिति न संगृहीता न भक्षणार्थं परिगृहीता । माणिक्यमरीचिषु
 चिताग्निप्रतिपादनाद्भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

भाषा

किरीट में लगे हुए मणियों की किरणों की लहरों से आच्छादित, उस
 जयसिंह देव राजा के विपक्षी मृत राजाओं की, युद्धभूमि में सियारियों ने, उस
 चमक को चिता की आग समझ कर, डर से क्षीघ्र ग्रहण नहीं किया अर्थात्
 नहीं खाया ।

यात्रासु दिक्पालपुरीं त्रिलुण्य न दिग्गजान्केवलमग्रहीयः ।

पलायितास्ते जयमिन्दुराणां गन्धेन सप्तच्छदवान्धवेन ॥८४॥

अन्वयः

यः यात्रासु दिक्पालपुरीं विलुण्ठ्य दिग्गजान् केवलं न अग्रहीत् ।
(यतः) ते जयसिन्धुराणां सप्तच्छदबान्धवेन गन्धेन पलायिताः ।

व्याख्या

यो नृपो जयसिंह देवो यात्रासु युद्धयात्रासु दिक्पालानां दिगीशानां पुरीं
नगरीं, अत्र वचनमविषक्षितम् । विलुण्ठ्य लुण्ठित्वा दिग्गजान् केवलं नाग्रहीत् ।
दिग्गजान्विहाय सर्वाणि यस्तुजाताग्यग्रहीदित्यर्थः । यतस्ते दिग्गजा जय-
सिन्धुराणां विजयहस्तिनां सप्तच्छदस्य वृक्षविशेषस्य 'सप्तपर्णी विशालत्वक्
शारदो विषमच्छदः' इत्यमरः । बान्धवस्समानस्तेन गन्धेन मदगन्धेन पलायिताः
कान्दिशीका जाताः । जयसिन्धुराणां मदगन्धसहनेऽसमर्था दिग्गजा दूरत एव
पलायिता इति भावः ।

भाषा

वह राजा अपनी दिगन्त युद्ध यात्राओं में दिक्पालों की पुरियों को लूटकर
केवल दिग्गजों को नहीं पा सका । क्योंकि वे दिग्गज इस राजा के विजयी
हाथियों के सप्तपर्ण वृक्ष के समान गन्धवाले मद की गन्ध से डरकर
भाग गये थे ।

अपारवीरव्रतपारगस्य पराङ्मुखा एव सदा विपक्षाः ।

अधिज्यचापस्य रणेपु यस्य यशः परं सम्मुखमाजगाम ॥८५॥

अन्वयः

अपारवीरव्रतपारगस्य अधिज्यचापस्य यस्य रणेपु विपक्षाः सदा
पराङ्मुखाः एव परं यशः सम्मुखम् आजगाम ।

व्याख्या

अपारं दुर्गमं यत् वीराणां व्रतं तस्य पारं गच्छतीत्यपारवीरव्रतपारगस्तस्य
पूर्णवीरव्रतपारिणो ज्यामधिगत इति अधिज्यश्चापो धनुर्धस्य स तस्य यस्य रातो
जयसिंहदेवस्य रणेपु युद्धेषु विपक्षाः शत्रवस्सदा नित्यं पराङ्मुखा एव जाताः
पराजिता एवेति न सम्मुखा जाता इति भावः । परं किन्तु यशः कीर्तिः सम्मुख-
माजगाम । येषलं कीर्तिस्तु सम्मुखा शत्रवस्तु पराङ्मुखा एव ।

भाषा

युद्धक्षेत्र में असीम वीरव्रत में पारङ्गत, चढ़ी कमानवाले धनुष को धारण करने वाले उस राजा के सामने से शत्रु लोग पराङ्गमुख होते थे किन्तु कीर्ति उसके सम्मुख आती थी ।

यशोवतंसं नगरं सुराणां कुर्वन्नगर्वः समरोत्सवेषु ।

न्यस्तां स्वहस्तेन पुरन्दरस्य यः पारिजातस्रजमाससाद ॥८६॥

अन्वयः

समरोत्सवेषु अगर्वः यः सुराणां नगरं यशोवतंसं कुर्वन् पुरन्दरस्य स्वहस्तेन न्यस्तां पारिजातस्रजं आससाद ।

व्याख्या

समरा रणा 'अस्त्रिणां समरानीक-रणाः कलहविप्रहो' इत्यमरः । एषोत्स-
वास्तेष्वगर्वो दर्परहितो यो जयति हृदेयः सुराणां देवानां नगरममरावतीसंतक
यश एवावततः शिरोभूषणं यस्य 'उत्तंसावतंतो द्वौ कर्णपूरे च शैलरे' इत्यमरः ।
तम् कुर्वन् सम्पादयन्, स्वर्गपर्वन्तं यशोविस्तृतमिति भावः । पुरन्दरस्येन्द्रस्य
स्वहस्तेन निजकरेण न्यस्ता परिधापिता पारिजातस्य देवपुष्पविशेषस्य स्रजं
मालामाससाद प्राप्तवान् ।

भाषा

युद्ध रूपी उत्सवों में निरभिमानी, देवों की नगरी अमरावती को अपने
यश रूपी शिरोभूषण से सुशोभित करने वाले अर्थात् अपने यश का मुख्य स्थान
बनाने वाले राजा ने इन्द्र द्वारा अपने हाथ से पहिनाई हुई पारिजात पुष्प की
माला प्राप्त की ।

इतः परं सर्गान्तमाद्यमल्लदेवनामकं राजानं दर्शयति—

तस्मादभूदाह्वमल्लदेवत्रैलोक्यमह्नापरनामधेयः ।

यन्मण्डलाग्रं न भुमोच लक्ष्मीर्धाराजलोत्था जलमानुषीव ॥८७॥

अन्वयः

तस्मात् यन्मण्डलाग्रं धाराजलोत्था लक्ष्मीः जलमानुषी इव न भुमोच
(पृथग्भूतः) त्रैलोक्यमह्नापरनामधेयः आद्यमल्लदेवः अभूत् ।

व्याख्या

तस्मान्जयसिंहदेवात् यस्य मण्डलाग्र कृपाण 'कौक्षेयको मण्डलाग्र करवालः कृपाणवत्' इत्यमरः । धारा जलेन कृपाणधाराजलेनोत्तिष्ठतीति धाराजलोत्था लक्ष्मी विजयलक्ष्मी कृपाणसञ्चालनद्वारा युद्धेषु सर्वनृपान्पराजित्य प्राप्ता विजयधो जलमानुषीव जलोत्पन्नमानुषी यथा जलधारायामेव प्रकटीभवति (ता कदापि न जहाति) तथैव न मुमोच न त्यक्तवती । एवम्भूत स त्रैलोक्यमल्ल एवाऽपर नामधेय यस्य स आहवमल्लदेवो नाम राजा अभूत् । धाराजलो-त्पन्नलक्ष्म्या जलमानुषीतादृश्यप्रतिपादनादुपमा ।

मापा

जयसिंह देव राजा से आहवमल्लदेव जिसका दूसरा नाम त्रैलोक्यमल्ल था, उत्पन्न हुआ । जिसकी तलवार को तलवार की धार के पानी से उत्पन्न विजयलक्ष्मी, धारा के जल में प्रकट होन वाली जलमानुषी के समान कभी त्याग नहीं करती थी । अर्थात् जल मानुषी जैसे धारा के जल में ही प्रकट होती है वैसे विजय लक्ष्मी उस राजा की तलवार की धार के तेज पानी में से शत्रुओं का नाश करने पर प्रवृत्त होनी थी ।

आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु यः सर्गवन्द्ये दशरूपके च ।
पवित्रचारित्रतया कवीन्द्रैरारोपितो राम इव द्वितीयः ॥८८॥

अन्वयः

यः कवीन्द्रैः आख्यायिकासीम्नि कथाद्भुतेषु सर्गवन्द्ये दशरूपके च पवित्रचारित्रतया द्वितीयः रामः इव आरोपितः ।

व्याख्या

य आहवमल्लदेव कवीन्द्रैः कविश्रेष्ठैराख्यायिकासीम्नि गद्यकाव्य-द्वितीयमे-
वाख्यायिकामध्ये कथाद्भुतेषु गद्यकाव्यप्रथमभेदरूपाद्भुतकथासु सर्गवन्द्ये महा-
काव्ये दशसु रूपकेषु 'नाटक सप्रवरण भाण प्रहसन डिम । व्यायोग-समव-
कारो धौध्यङ्गेहासगा' इति दशरूपकाणि । च पवित्र पुण्य धारित्र चरित
यस्य स तस्य भाव पवित्रचारित्रता तयोन्मूलचरित्रत्वेन द्वितीयोऽन्यो राम इव
दशरथिरिवाऽऽरोपितो व्याख्यात । राशि द्वितीयरामत्वेनसभावनयोत्प्रेक्षा ।
महाकविभिरस्य विषये बहवो ग्रन्था लिखिता इति ध्वन्यते ।

भाषा

जिस आहवमल्लदेव राजा के चरित्र को, गवित्र अतएव निष्कलङ्क होने से महाकवियों ने दूसरे दशरथ के पुत्र राम के समान आख्यायिका, अद्भुत कथा, महाकाव्य और नाटकादि दस रूपको में ग्रथित किया था। अर्थात् जैसे रामचन्द्र का चरित्र महाकवियों ने विभिन्न प्रकार के काव्यों में वर्णित किया है वैसे ही इसका भी चरित्र महाकवियों ने विभिन्न प्रकार के काव्यों में वर्णित किया था।

भूपेषु कूपेष्विव रिक्त-भावं कृत्वा प्रपापालिकयेव यस्य ।
वीरश्रिया कीर्तिसुधारसस्य दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि ॥८६॥

अन्वयः

यस्य प्रपापालिकया इव वीरश्रिया कूपेषु इव भूपेषु कीर्तिसुधारसस्य रिक्तभावं कृत्वा दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि ।

व्याख्या

यस्य - राजा आहवमल्लदेवस्य प्रपा पानीयशालिका 'प्रपा पानीयशालिका' इत्यमरः । तस्याः पालिकयेव जलप्रदानरतया नायैव वीरश्रिया वीरलक्ष्म्या कूपेष्विव भूपेषु राजसु कीर्तियशः सुधारस इवामुतरस इव तस्य रिक्तभावं शून्यत्वं विधाय कृत्वा दिशां मुखानि प्रणयीकृतानि स्नेहार्द्राकृतानि । यथा प्रपापालिका कूपस्यसम्पूर्णजल सर्वदिकस्थजनान् पाययित्वा तेषां मुखानि प्रसादयति, कूपानि च जलरहितानि करोति तथैव वीरधीः सर्वान् विपक्ष-भूपान् कीर्तिशून्यान् विधायाऽस्य कीर्त्या सर्वा दिशो घवल्यतिस्म तत्स्थाञ्जनानाऽऽनन्दयतिस्मेतिभावः । वीरलक्ष्म्याः प्रपापालिकासादृश्याद्भूपेषु कूपसादृश्याच्चोपमा । विपक्ष-विधान्त-यशा असौ वीर इति भावः ।

भाषा

जिस राजा आहवमल्लदेव की वीरधी ने पोसरा चलाने वाली स्त्री के समान कूपों के समान भूपों में से अमृत जल के समान यश को निकालते २ उन्हें खाली कर पोसरे पर पानी पीने वाले के मुँहों के समान सब दिशाओं के मनुष्यों के मुखों को प्रसन्न कर दिया । अर्थात् आहवमल्लदेव ने वीरता से

समग्र दुष्ट राजाओं का नाश कर और उन राजाओं की कीर्ति नष्ट कर चारों दिशाओं में रहने वाले मनुष्यों को प्रसन्न कर दिया ।

कौक्षेयकः क्षमातिलकस्य यस्य पीत्वातिमात्रं द्विपतां प्रतापम् ।

आलोड्य बाष्पाम्बुमिराचचाम चोलीकपोलस्थलचन्दनानि ॥६०॥

अन्वयः

क्षमातिलकस्य यस्य कौक्षेयकः द्विपतां प्रतापम् अतिमात्रं पीत्वा चोलीक-
पोलस्थलचन्दनानि बाष्पाम्बुभिः आलोड्य आचचाम ।

व्याख्या

क्षमायाः पृथिव्यास्तिलकस्य भूषणस्य यस्य राज्ञः कौक्षेयकः कृपाणः 'कौक्षेयको मण्डलाग्रः करवाल' कृपाणवत्' इत्यमरः । द्विपता शत्रूणां प्रतापं तेजोऽतिमात्र-
मत्यधिकं पीत्वा, शत्रूणां प्रतापं विनाशयेत्यर्थः । चोलीनां चोलदेशीयनारीणां
कपोलस्थलेषु मण्डस्यलेषु शोभायै सुखार्थञ्च लिप्ताग्न्यपितानि चन्दनानि बाष्पा-
म्बुभिस्तदीयाश्चुर्जलंरालोड्य समध्याऽऽचचाम पीतवान् । कृपाणः प्रतापोष्मणः
शान्त्यर्थं चोलस्त्रीबाष्पाम्बुमिश्रितचन्दनं पीतवान् । कश्चिदुष्णतानिवारणाय
चन्दनमिश्रितं जलं शीतयाप सेवत इत्यप्रवृत्तव्यवहारस्य कृपाणव्यवहारे समारो-
पात्समासोक्तिरलङ्कारः । 'समासोक्तिः समर्थेन कार्यलिङ्गविशेषणः । व्यवहार-
समारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः' ॥

भाषा

जिस पृथ्वीभूषण राजा के खड्ग ने शत्रुओं के प्रताप को पीकर गर्मी होने से
चोल देश की नारियों के कपोलों में लगे हुए चन्दन को उनके आँसुओं में घोल
कर ठंडक प्राप्त करने के लिए पी लिया । अर्थात् पत्नियों के मर जाने से उनके
कपोलों पर पहिले का लगा चन्दन उनके आँसुओं से धुल गया ।

दीप्रप्रतापानलसन्निधानाद् विभ्रत्पिपासामिव यत्कृपाणः ।

प्रमारपृथ्वीपतिकीर्तिधारां धारामुदारां कवलीचकार ॥६१॥

अन्वयः

यत्कृपाणः दीप्रप्रतापानलसन्निधानात् पिपासां विभ्रद् इव प्रमारपृथ्वी-
पतिकीर्तिधारां उदारां धारां कवलीचकार ।

व्याख्या ।

यस्य राज्ञः कृपाण खड्गो यत्कृपाण आहवमल्लदेवस्य राज्ञः कृपाणः दीप्रो
 त्तमान्य प्रतापानलः प्रतापह्वाग्निस्तस्य सन्निधानात्सामीप्यात्पिपासा जलं
 तुमिच्छा विभ्रद्वारयन्निव प्रमारस्य पारमारसज्ञकराजवंशस्य ये पृथ्वीपतयो,
 जलधारा कीर्तिधारा यज्ञ प्रवाहरूपानुदारा महती धारा धारानगरीरूपां
 जलधारा कवलीवकार जग्राह । पाराशब्देनोभयार्थबोधात् श्लेषालङ्कारः ।
 पाराकवलीकरणे प्रतापानलसन्निधानप्रयुक्तपिपासाधारणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणा-
 द्देवोत्प्रेक्षा ।

भाषा :

जिसकी तलधार ने राजा के तीव्र प्रताप रूपी अग्नि के पास रहने से मानो
 प्यासी होकर परमारवंश के राजाओं की कीर्ति की जलधारा रूपी उन्नत
 धारानगरी को जलधारा के समान पी लिया अर्थात् जीत लिया । अर्थात्
 पारमार वंशीय राजाओं की कीर्ति रूपी प्रसिद्ध राजधानी धारा नगरी को
 अपने हाथ कर लिया ।

अगाधपानीयनिमग्नभूरि-भूमृत्कुडुम्योऽपि यदीयखड्गः ।
 भाग्यक्षयान्मालवभर्तुरासीदेकां न धारां परिहर्तुमीशः ॥६२॥

अन्वयः

अगाधपानीयनिमग्नभूरिभूमृत्कुडुम्यः अपि यदीयखड्गः भाग्यक्षयात्
 मालवभर्तुः एकां धारां परिहर्तुम् ईशः न आसीत् ।

व्याख्या

अगाधेऽपरिमितेऽप्रयन्ततीक्ष्णे च पानीये जले खड्गधाराजले च निमग्नमन्तर्गत
 नष्ट च भूरिभूभूतां बहुपर्वतानामनेकेपाञ्च राजा कुटुम्ब समूहो यज्ञश्च यस्यैवं
 भूतोऽपि यदीयखड्गो भाग्यक्षयाद्दोर्भाग्याद्धारानगर्या मालवभर्तुर्नालवाधीशस्य
 भोजस्यैकां केवलामद्वितीयं वा धारा जलधारा धारानगरीं च परिहर्तुं स्यक्तुं
 क्षमस्समर्थो नाऽऽसीत् । यद्येन्द्रयज्ञप्रहारभीता पर्वता समुद्रस्यागाधपानीये
 निमग्नस्तर्पय यदीयखड्गागाधधाराजले भूरि राजानो निमग्ना सहृता इत्यर्थः ।
 एवमगाधजलधारासमुद्रोऽपि खड्गो धारानगर्या दोर्भाग्यात्लुप्य इवैकजलधारा-
 रूपामद्वितीयधारानगरीं त्यक्तुं समर्थो नाऽभवदित्यर्थः । बहुमुद्रासम्पन्न एकमुद्रायै
 न प्रपतते इति लोके प्रसिद्धम् । तथापि दोर्भाग्यात्तस्य सम्भवति ।

भाषा

जिस राजा के खड्ग के तीक्ष्ण और अथाह धारा जल में समुद्र में इन्द्र के वज्र के भय से खूब नीचे डुबनी लगाकर छिपे हुवे पर्वतों के समान अन्य राजाओं के कुटुम्बों के निमग्न अर्थात् नष्ट हो जाने पर भी धारा नगरी के दुर्भाग्य से वह खड्ग एक छोटे धारा प्रवाह के समान मालवा के राजा भोज की राजधानी धारा नगरी को न छोड़ सका । अर्थात् अनेक बड़े २ राजाओं को जीत लेने पर भी छोटी सी धारा नगरी को जीतने से वह अपने को न रोक सका ।

निःशेषनिर्वासितराजहंसः खड्गेन बालाम्बुदमेचकेन ।
भोजक्षमाभृद्भुजपञ्जरेऽपि यः कीर्तिहंसीं विरसीचकार ॥६३॥

अन्वयः

बालाम्बुदमेचकेन खड्गेन निःशेषनिर्वासितराजहंसः यः भोजक्षमाभृद्भुजपञ्जरे अपि कीर्तिहंसीं विरसीचकार ।

व्याख्या

बालाम्बुद नूतनमेघो कृष्णवर्णमेघस्तद्वन्मेचकेन श्यामेन खड्गेन कृपाणेन निःशेषं यथा स्यात्तथा निर्वासिता स्वनिवासाद्वहि कृता राजहंसा राजानो हंसा इवेति राजहंसा राजभ्रेष्ठा पक्षे मानस प्रापिता राजहंसपक्षिणो येन स । य आहवमल्लदेवो नाम राजा भोजनामा क्षमाभृद्भुज तस्य भुज पञ्जर इव तस्मिन् सर्वसुखसामग्रीनिधानेऽपि कीर्तिरूपिणीं हंसीं पतिवियोगाद्विरसीचकार दुःखसागर-निमग्ना चकार । भोजराज कीर्तिरपि निराधारा सती दुःखिता जाता । वर्षा काले मानस यान्ति हंसा इति प्रतिबन्धनरोधान्मेघान्विलोक्य हंसा स्वस्थानं त्यजन्ति मानसञ्च गच्छन्ति । बालाम्बुदेन खड्गस्य सादृश्यादुपमा । राजसु राजहंसपक्षिणामभेदारीपात्कीर्तीं हंस्या अभेदारीपाद्भोजराजभुजे पञ्जराभेदारीपाच्च साधयवरूपकम् ।

भाषा

जिसने नवीन मेघ के समान कृष्णवर्ण खड्ग से समस्त राजारूपी राजहंसों को भगा दिया था (मेघों को देखकर हंसपक्षी मानस सरोवर चले जाते हैं ऐसी प्रतिद्धि है) उसने भोजराजा के भुजारूपी पिंजरे में सुरक्षित उसकी कीर्तिरूपी

हंसी को (पति वियोग से) उदास कर दिया । अर्थात् भोजराजा की कीर्ति को भी कलङ्कित कर दिया ।

भोजक्षमापालविमुक्तधारा-निपातमात्रेण रणेपु यस्य ।

कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिश्चित्रं प्रकोपाग्निरवाप शान्तिम् ॥६४॥

अन्वयः

यस्य रणेपु कल्पान्तकालानलचण्डमूर्तिः प्रकोपाग्निः भोजक्षमापाल-विमुक्तधारानिपातमात्रेण शान्तिम् अवाप (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो रणेपु युद्धेषु कल्पान्तस्य प्रलयस्य यः कालानलः सर्वभस्म-सात्कारिप्रचण्डाग्निस्तद्वच्चण्डोप्रा मूर्तिः स्वरूपं यस्य सः 'सर्वतः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि' इत्यमरः । प्रकोपाग्निः क्रोधानलो भोजएव क्षमापालो नृपस्तेन विमुक्ता त्यक्ता पक्षे प्रवाहिता धारानगरी खड्गधारा जलधारा च तस्या निपातेन पतनेन प्रवाहेण च शान्तिमवाप प्रापेति चित्रमद्भुतम् । यथा जल-धारयाग्निः शान्तिमेति तथैव धारानगरीविजयेन राज्ञे शान्तिमवापित्यर्थः । कल्पान्तकालानलेन प्रकोपाग्नेस्तादृश्यानुपमालङ्कारः । श्लिष्टेन धारापदेन जल-धाराया धारानगर्याः खड्गधारायाश्च ग्रहणादेन श्लेषोज्जङ्कारः । यथा प्रल-याग्निर्भोजनृपविसृष्टजलधारानिपातमात्रेण शान्तिमाप्तुं कदापि न शक्नोति तथैव प्रलयाग्निसदृशप्रचण्डकोपाग्निरपि भोजप्रयुक्त खड्ग-धारारूपधाराजलेन न शान्तिमाप्तुं प्रभवति परञ्चाञ्च स शान्तिमाप इति विरोधः । धारापदेन धारानगर्या विमर्शेन विरोधपरिहार इति विरोधाभासालङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा की, युद्धों में प्रलय कालीन आग के भयङ्कर स्वरूप वाली क्रोधाग्नि, राजा भोज द्वारा चलाई हुई तलवार की धार रूपी जलधारा के पड़ते ही ठंडी हो गई, यह अचम्भे की बात है । यथार्थ में उसका क्रोध, राजा भोज द्वारा त्यक्त धारा नगरी के अधः पतन से अर्थात् उसको जीत लेने से शान्त हुआ ।

यः कोटिहोमानलधूमजालैर्मलीमसीकृत्य दिशां मुखानि ।

तत्कीर्तिभिः क्षालयति स्म शश्व-दखण्डतारापतिपाण्डुराभिः ॥६५॥

अन्वयः

यः कोटिहोमानलधूमजालैः दिशां मुखानि मलीमसीकृत्य अखण्डतारापतिपाण्डुराभिः तत्कीर्तिभिः शश्वत् क्षालयति स्म ।

व्याख्या

य आहवमल्लदेवः कौटिसंस्थाका होमा यज्ञास्तेषामनलोऽग्निस्तस्य धूमजालधूमसमूहैर्दिशां काष्ठानां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्चहरितश्चर्ता' इत्यमरः, मुखानि मलीमसीकृत्य 'अभूततद्भावे चित्तः प्रत्ययः' मलिनीकृत्य 'मलीमसन्तु मलिनं कञ्चर मलदूषितम्' इत्यमरः । अखण्डः परिपूर्णस्तारापतिश्चन्द्रस्तद्वत्पाण्डुराभिः शुक्लाभिस्तत्कीर्तिभिः यज्ञपशोभिः शश्वत्पुनः क्षालयतिस्म पुनरपि श्वेततामानयतिस्म । तारापतेः पाण्डुरत्वेन कीर्तौ सादृश्यादुपमा । दिङ्मुखमलिनीकरणपटुभ्यो यज्ञेभ्य एव पाण्डुरकीर्तिजननाद्विषमालङ्कारोऽप्यत्र ।

भाषा

जिसने करोडो यज्ञों की अग्नियों से उतास धूँएँ से दिशाओं के मुखों को भेलाकर पूर्ण चन्द्र के समान शुभ्रवर्ण अपनी यज्ञजन्य कीर्ति से उनके मुखों को फिर से धो डाला । अर्थात् उसने करोडो यज्ञ किये जिससे उसका यज्ञ चारों दिशाओं में फैल गया ।

ध्रुवं रणे यस्य जयामृतेन क्षीवः क्षमाभर्तुरभूत्कृपाणः ।

एका गृहीता यदनेन धारा धारासहस्रं यशसोऽवकीर्णम् ॥६६॥

अन्वयः

यस्य क्षमाभर्तुः कृपाणः रणे जयामृतेन ध्रुवं क्षीवः अभूत् । यत् अनेन एका धारा गृहीता यशसः धारासहस्रम् अवकीर्णम् ।

व्याख्या

यस्य प्रसिद्धस्य क्षमाभर्तुः पृथ्वीपतेः कृपाणः खड्गो रणे युद्धे जयामृतेन विजयलक्ष्म्यामृतपानेन ध्रुवं निश्चयेन क्षीवो मदाग्न्योऽभूत् । यद्यस्मात्कारणादनेनैका धारा धारागरी खड्गधारा च गृहीता स्वापसीकृता धारिता च परञ्च तेन कार्येण यशसः कीर्तौ धारासहस्रं प्रवाहसहस्रमवकीर्णं विस्तारितम् । इदमेव मत्तत्त्वं यदेकस्या धाराया धारासहस्रेण विनिमयः कृत इति परिवृत्तिरलङ्कारः । परिवृ-

तिथिनिमयो योऽर्जुना स्यात्समाप्तमिति लक्षणात् । धारा शब्दस्य धारा नगरी,
खड्गधारा जलधारा चेत्यर्थत्रयबोधोच्छ्लेषोऽलङ्कार, अतः सकर ।

भाषा

जिस राजा की तलवार, युद्ध में विजयरूपी अमृत का पान कर अवश्य
मदोन्मत्त हो गई थी । क्योंकि उसने केवल एक धारा नगरी को लेकर या
एक धारा रखते हुवे कीर्ति की हजारों धाराओं को बहाम्या ।

शतक्रतोर्मध्यमचक्रवर्ती क्रमादनेकक्रतुदीक्षितोऽपि ।
ऐन्द्रात्पदादभ्यधिके पदे यस्तिष्ठन्न शङ्कास्पदतामयासीत् ॥६७॥

अन्वयः

मध्यमचक्रवर्ती क्रमात् अनेकक्रतुदीक्षितः यः ऐन्द्रात् पदात् अभ्यधिके
पदे अपि तिष्ठन् शतक्रतोः शङ्कास्पदता न आयासीत् ।

व्याख्या

मध्यमचक्रवर्ती मध्यमलोकस्य भूलोकस्य चक्रवर्ती सार्वभौम क्रमात्परि-
पाटयाऽनेकेष्वसहस्रेषु क्रतुषु यज्ञेषु वीक्षित राज्ञातवीक्ष यो राजा ऐन्द्रात्पदाद्विन्द्र-
पदापेक्षयाऽभ्यधिकेऽधिकगुणे पदेऽपि स्थानेऽपि तिष्ठन्समासीनः शतक्रतोरिन्द्रस्य
शङ्कास्पदता सन्देहस्थानं नाऽपारोज्ञं प्राप्त । तस्याऽश्रवणक्रतुसम्पादनेनाऽपि
शतक्रतुर्भयभीतो न बभूव यतस्तेनैव तदुत्पादनार्थं ब्रह्मा प्रार्थित आसीत् ।
शङ्कार्कारणसत्वेऽपि शङ्कारवरूपकार्याभावप्रतिपादनाद्विक्षेपोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

पृथ्वी के सम्राट् आहवमल्लदेव के धीरे २ अनेक यज्ञों के करने से इन्द्र
पद से भी उच्चपद पाने की योग्यता हो जाने पर भी इन्द्र के मन में उसके
सम्बन्ध में कोई शङ्का उत्पन्न न हुई । (क्योंकि इन्द्र की प्रार्थना से ही यह
चालुक्य वंश ब्रह्माने उत्पन्न किया था ।)

चिन्तामणिर्यस्य पुरो वराकस्तथाहि वार्ता जनविश्रुतेयम् ।
यत्तत्र सौवर्णातुलाधिरुद्धे चक्रे स पाषाणतुलाधिरोद्धम् ॥६८॥

अन्वयः

यस्य पुरः चिन्तामणिः धराकः तथाहि इयं वार्ता जनविश्रुता यत् तत्र सोवर्णतुलाधिरूढे (सति) सः पापाणतुलाधिरोहं चक्रे ।

व्याख्या

यस्य राज्ञः पुरः समतामा चिन्तामणिर्नामान्धर्मं रत्नं धराकोऽगण्यो दैव्य-
मेवाऽवलम्बते । राजापेक्षया नातिशयचमत्कारित्वेन प्रभावशून्यत्वात् । तथाहि
यत् इयं वार्ता जनेषु विश्रुता विख्याताऽऽसीत् । यद्वित्पनेनोत्तरार्द्धोक्तवाक्यार्थ-
परामर्शः । तत्र राजानि सुवर्णतुलापुरुषदानार्थं सोवर्णीं तुलेति सोवर्णतुला
तस्यामधिरूढे स्थिते सति स चिन्तामणिः पापाणेन सह तुला साम्यं तस्यामधिरोहं
स्थितिं, रत्न-तोलन-तुलाया वा स्थितिं चक्रे । अस्य राज्ञः सुवर्णेन तुलना
चिन्तामणेस्तु पापाणेन तुलनेत्यर्थपरामर्शश्चिन्तामणेर्दैव्यमेव । अथ च स
चिन्तामणिरभीष्टवस्तुचिन्तयाऽभीष्टवस्तुप्रदाता । अयं राजा तु चिन्तां विनैव
सर्वाभीष्ट दातेति भावः । उपमानस्य चिन्तामणे राजह्वयोपमेयापेक्षयाऽपरकृत्य-
प्रतिपादनाद्व्यतिरेकालङ्कारः । 'उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकस्तस्यैव सः' ।

भाषा

जिस राजा की समता में चिन्तामणि रत्न भी किसी महत्व का नहीं था ।
इसीलिये यह बात लोक प्रसिद्ध है कि सुवर्ण पुरुष के दान में राजा सोने की
तुला पर चढ़ता था किन्तु चिन्तामणि पत्थर (रत्न) तोलने की तुला पर
तोला जाता था अर्थात् चिन्तामणि की तोल पत्थरों से होती थी और
राजा की सोने से' । (चिन्तामणि अभीष्टवस्तु की याचना करने पर
अभीष्ट वस्तु देता है किन्तु यह राजा बिना याचना के ही अभीष्ट वस्तु
देता था) ।

विधाय रूपं मशकप्रमाणं भयेन कोणे क्वचन स्थितस्य ।

क्लेरिधोत्सारणकारणेन यो यागधूमैर्भुवनं स्रोध ॥६६॥

अन्वयः

यः भयेन मशकप्रमाणं रूपं विधाय क्वचन कोणे स्थितस्य क्लेः
उत्सारणकारणेन इव यागधूमैः भुवनं स्रोध ।

व्याख्या

यो नृपो भयेन राक्षो भीत्या मशकतामानं मशकवदत्परूपं विधाय निर्माय
 वचन कस्मिंश्चित्कोणे स्थितस्याऽऽत्मानमपावृत्य विद्यमानस्य कलेः कलिपुगस्तो-
 त्सारणकारणेनाऽप्यत्सारणार्थं दूरीकरणार्थमिव यायधूमैर्यज्ञजनितधूमैर्भुवन जगद्-
 रोधाऽऽच्छादितवान् । कलिजनितपापनिवारणार्थं यज्ञा मशकनिवारणार्थं धूमश्च
 क्रियत इत्याचारः । अत्र कलेस्तत्सारणस्य यज्ञधूमकरणकभुवनरोधप्रयोजनत्वे-
 नोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा ने, मच्छर के इतना छोटा रूप धारण कर, किसी कोने में भय
 से छिपकर बैठे हुए कलियुग को भगाने के लिए ही मानो यज्ञों के धूँ से पृथ्वी
 को छा दिया । (मच्छरो को भगाने के लिए धूँ किया जाता है ।)

स्वभाविकादुष्णगभस्तिभासः क्षत्रोष्मणो दृष्टिविधातहेतोः ।

यस्मिन्परित्रस्त इति द्वितीन्द्रे क्षणं न चिक्षेप कलिः कटाक्षम् ॥१००॥

अन्वयः

कलिः यस्मिन् द्वितीन्द्रे स्वाभाविकात् उष्णगभस्तिभासः क्षत्रोष्मणः
 दृष्टिविधातहेतोः परित्रस्तः इति क्षणं कटाक्षं न चिक्षेप ।

व्याख्या

कलिः कलियुगो यस्मिन्प्रसिद्धे राजग्याह्वमल्लदेवे स्वाभाविकप्रकृतिका-
 दुष्णा गभस्तयो यस्य स उष्णगभस्ति सूर्यस्तस्य भास इव भास' प्रभा 'स्युः
 प्रभारूपविस्तिषडभा भाश्छत्रिद्युतिदीप्तय.' इत्यमरः । यस्य तस्य क्षतात्त्रायत
 इति क्षत्र क्षत्रियकुल तस्योष्मा तेजस्तस्य क्षत्रोष्मण क्षात्रतेजसो दृष्टोर्विधात इति
 दृष्टिविधात दृष्टिविनाशस्तस्य हेतोः कारणात् परित्रस्तो नयभीत इति हेतुना
 क्षण क्षणमात्रमपि कटाक्ष स्वापाङ्गदर्शन 'अपाङ्गी नेत्रयोरन्ती कटाक्षोऽपाङ्ग-
 दर्शने' इत्यमरः । न चिक्षेप न प्रसारयामास । अत्र क्षत्रोष्मण उष्णगभस्तिना
 सूर्येण सादृश्यप्रतिपादनादुपमालङ्कारः ।

भाषा

स्वाभाविक सूर्य के समान तेज वाले क्षत्रिय तेज से, दृष्टिग्राह्य होने के अर्थ

से भयभीत नली, एक क्षण के लिये भी इस राजा पर अपनी कुटिल दृष्टि नहीं डालता था ।

अन्यायमेकं कृतवान् कृती यश्चालुक्यगोत्रोद्भववत्सलोऽपि ।
यत्पूर्वभूपालगुणान्प्रजानां विस्मारयामास निजैश्चरित्रैः ॥१०१॥

अन्वयः

चालुक्यगोत्रोद्भववत्सलः अपि कृती यः एकं अन्यायं कृतवान् यत् निजैः चरित्रैः प्रजानां पूर्वभूपालगुणान् विस्मारयामास ।

व्याख्या

चालुक्यगोत्रे चालुक्यवंशे उद्भव उत्पत्तिर्येषा राजा तेषु वत्सल स्निग्धो भक्त इत्यथ स्वकुलीत्पन्नपूर्ववर्तिनृपाणां भक्तोऽपि 'लक्ष्मीवान् लक्ष्मण श्रील श्रीमान् स्निग्धस्तु वत्सल' इत्यमर । कृती कार्पेकुशल पुण्यवोश्च यो राजाऽऽहवमल्लदेव एकमन्यायमनुचितकार्यं कृतवान् यद्यस्मात्कारणाभिर्जस्स्वीयेश्चरित्रै-स्तृष्टगुणं प्रजानां जनानां पृथी 'शोषे—इत्यनेन' प्रजानामित्यत्र सम्बन्धसामान्ये पृथी । पूर्वभूपालगुणान्स्ववशजपूर्ववर्तिनृपगुणान् विस्मारयामास । अस्य गुणोत्कर्षेण भूतपूर्वभूपा विस्मृता इत्यर्थः । एकस्याऽन्यायकार्यस्य विधानादादौ निन्दाया प्रतीतिं पर्यवसाने तु रास प्रभावप्रशंसा प्रतीयते । अत्र ध्याजस्तुति-रलङ्कारः । 'ध्याजस्तुतिर्मुखे निन्दास्तुतिर्बाह्विरन्यथेति' ।

भाषा

पुण्यात्मा, कार्पेकुशल उस राजा ने चालुक्यवंशीय प्राचीन राजाओं में श्रद्धा भक्ति रखते हुये भी एव यह अन्याय किया था कि अपने उत्कृष्ट गुणों से प्रजाओं को पूर्ववर्ती राजाओं के गुणों का विस्मरण करा दिया था । अर्थात् पूर्ववर्ती राजाओं से यह आहवमल्लदेव अधिक गुणी था ।

विशीर्णकर्णा कलहेन यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन ।
संगच्छतेऽद्यापि न डाहलश्रीः कर्पूरताडङ्कनिमैर्यशोभिः ॥१०२॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन कलहेन विशीर्णकर्णा डाहलश्रीः कर्पूर-ताडङ्कनिमैः यशोभिः अद्यापि न संगच्छते ।

व्याख्या

पृथ्व्या भूमेर्भुजङ्गः पतिः कामुकश्च तस्य पृथिवीश्वरस्य निरर्गलेन निष्प्रति-
बन्धेन कलहेन विवादेन युद्धेन च विशीर्णो कर्णो यस्याः सा, विशीर्णो नष्ट-
कर्णस्तत्त्वामयेयो नृपो यस्याः सा च छिन्नकर्णो डाहलानां डाहलदेशीयनृपाणां
(डाहलदेशश्चेदीदेशादभिन्नः ।) श्री राजलक्ष्मीः कर्पूरस्य घताडङ्गं कर्णभूषणं
'ताडङ्गमपि पाठ' तस्मिन्स्तत्त्वामनयंशोभि कीर्तिभिरधुनाप्यद्य यावत् सङ्गच्छते
न मिलति न शोभत इत्यर्थः । कर्णाभावात्तद्भूषणामावस्तत्कौत्स्यभावश्च ।
यशतः कर्पूरताडङ्गेतत्तादृश्यादुपमा ।

भाषा

उस राजा के या कामुक के बिना रोक टोक के युद्ध से अथवा अत्यधिक
झगडा हो जाने से डाहल के राजा कर्ण के मर जाने के कारण या दोनों कान
कट जाने के कारण, डाहल देश की राजलक्ष्मी, कपूर के बने हुए या कपूर के
ऐसे श्वेत कर्णभूषण के समान यशो से अभीतक शोभित नहीं होती है ।

पाठान्तरम्-भङ्गश्चान्तरेण तदेव वर्णनं, न तु पाठ भेदः—

उसी भाव को कवि दूसरे प्रकार से वर्णित करते हैं ।

कश्चे विशीर्णे कलहेन यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन ।

कीर्तिः समाश्लिष्यति डाहलोर्वी न दन्तताडङ्गनिभाधुनापि ॥१०३॥

अन्वयः

यस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य निरर्गलेन कलहेन कश्चे विशीर्णे (सति) दन्तता-
डङ्गनिभा कीर्तिः अधुना अपि डाहलोर्वी न समाश्लिष्यति ।

व्याख्या

यस्य प्रसिद्धस्य पृथ्वीभुजङ्गस्य पृथ्वीपतेः कामुकस्य वा निरर्गलेन कोलाहल-
राम्पन्नेन कलहेन विवादेन युद्धेन वा कर्णे तन्नामके डाहलनृपे श्वेते वा विशीर्णे
मृते वा श्रुतिं सति दन्तताडङ्गनिभा गजदन्तनिमित्तकर्णभूषणवच्छुभ्रा कीर्ति
रधुनापि डाहलोर्वी डाहलदेश न समाश्लिष्यति नाश्लिङ्गति । गजदन्त-
ताडङ्गेन कीर्तिर्वाक्येन साम्यादुपमा । भुजङ्गकर्णपदयोः श्लिष्टत्वात्कामिनी
रुपाप्रकृतार्थेन डाहलोर्वीरूपप्रकृतार्थस्योपमानोपमेयभावो व्यङ्ग्यः । एवं भुजङ्ग-
पदवाच्ययोरपि । तथा च शब्दशक्तिमूलध्वनिः समाश्लिष्यति ।

भाषा

जिस कामुक के समान राजा के (य कामिनी के समान डाहलोर्वी के) अत्यधिक युद्ध से या बलह से कर्ण राजा के मरने पर या कान के कट जाने पर हाथी दात के दने हुवे कान के आभूषण के समान श्वेत कीर्ति अभी भी डाहलदेश को नहीं प्राप्त हो रही है। (कान कट जाने से कर्ण भूषण पहनने का सौभाग्य ही अप्राप्य हो जाता है। कर्ण राजा के ऐसे प्रतापी राजा के मर जाने से कीर्ति कहाँ से आ सकती है)।

यस्यासिरत्युच्छलता रराज धाराजलेनेव रणेपु धाम्ना ।

दत्तारिमातङ्गसहस्रसङ्गामभ्युक्ष्य गृह्णन् वैरिलक्ष्मीम् ॥१०४॥

अन्वयः

यस्य अस्तिः रणेपु अत्युच्छलता धाराजलेन इव धाम्ना दत्तारिमातङ्ग सहस्रसङ्गां वैरिलक्ष्मीम् अभ्युक्ष्य गृह्णन् इव रराज ।

व्याख्या

यस्य भूपतेरसि खड्गो रणेपु युद्धेष्वत्युच्छलतोर्ध्वं गच्छता धाराजलेन खड्ग-धाराजलेनेव धाम्ना तेजसा, दुप्ता मदाग्या अरिमातङ्गा शत्रुहस्तिनो विपक्ष-चाण्डालाश्च तेषा सहस्र तस्य सङ्ग सतर्गो यस्या सा ता वैरिलक्ष्मीं शत्रुधिय मभ्युक्ष्य प्रक्षाल्य 'उक्ष् सेचने' इत्यतमाद्धातोर्भ्युपसर्गाल्लयभ्युक्ष्येतिनिष्पन्नम् । गृह्णन्निवाऽऽसादयन्निव रराज शुशुभे । यथा चाण्डालस्तज्जादशुद्ध वस्तु जलेन सप्रोक्ष्य शुद्ध विधाय गृह्यते तथैवाऽप्राप्ति मातङ्गसहस्रसङ्गजनिताशुद्धिपुक्ता वैरिलक्ष्मी धाराजलेन पवित्रीकृत्य गृहीता । धाराजलेन सह धाम्नास्तावृक्षप्रतीतिरित्युपमा । मातङ्गशब्देन गजाना चाण्डालनाञ्चप्रतीत्या श्लेषोज्जङ्गार । खड्गे वैरिलक्ष्मीकर्मकग्रहणक्रियाया उत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । अतस्तेषा सङ्गुर ।

भाषा

जिस राजा की तलवार, युद्धा में ऊपर उठने वाले अपनी धार के जल के समान तेज से मदनोन्मत्त हजारों शत्रुहारी हाथियों के अथवा हजारों शत्रु चाण्डालों के ससर्ग दोष से अपवित्र शत्रुओं की लक्ष्मी का मानो प्रोक्षण कर ग्रहण करती हुई शोभित हुई । अर्थात् अपवित्र शत्रुलक्ष्मी पर अपनी तेज धार का पानी छिड़क, उसे पवित्र कर उसका ग्रहण किया । (अपवित्र वस्तु पर गङ्गाजल छिड़क कर पवित्र करने की परिपाटी है) ।

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनामथ्रान्तसन्तापकदर्थ्यमाने ।

पराङ्मुखं शोषविशङ्कयेव कुचस्थले कुङ्कुमपङ्कमासीत् ॥१०५॥

अन्वयः

यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीनाम् अथ्रान्तसन्तापकदर्थ्यमाने कुचस्थले शोष-
विशङ्कया इव कुङ्कुमपङ्कं, पराङ्मुखम् आसीत् ।

व्याख्या

यस्याऽऽह्वमल्लदेवस्य वरिसामन्ताः शत्रुनृपास्तेषां नितम्बिनीनामङ्गनाना
मथ्रान्तो निरन्तरदचासौ सन्तापश्च सञ्चरश्च 'सन्तापः संस्वरः समी' इत्यमरः ।
तेन कदर्थ्यमाने दुर्दशामापन्ने तप्ते इत्यर्थः । कुचस्थले स्तने शोषस्य शोषणकर्मणो
विशङ्कयेव सन्देहेनेव, कुचयोः शुष्कत्वं कुङ्कुमलेपजम्बोष्णत्वेन भाभूदिति हेतोः
कुङ्कुमपङ्कं पराङ्मुखमासीत् नोपलिप्तमित्यर्थः । पतिविरहात्कुङ्कुमलेपासी-
नामभावः । अत्र कुचस्थले कुङ्कुमलेपस्य पराङ्मुखत्वे स्तनयोः शोषशङ्कया
हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणाद्धेतुप्रेक्षा ।

भाषा

जिस राजा के विपक्षी सामन्तों की नारियों के निरन्तर दुःख से दुर्दशा की
प्राप्त, स्तन, कहीं सूख न जाय इस सन्देह से मानो उन पर केसर का लेप नहीं
किया गया था । अर्थात् पतियों के मर जाने से केसर का लेप आदि शृङ्गार
बन्द हो गया था ।

एकत्र वासादवसानभाजस्ताम्बूललक्ष्म्या इव संस्मरन्ती ।

चक्रेषु यद्वैरिविलासिनीनां हासप्रभा तानवमाससाद ॥१०६॥

अन्वयः

यद्वैरिविलासिनीनां चक्रेषु हासप्रभा एकत्र वासात् अवसानभाजः
ताम्बूललक्ष्म्याः संस्मरन्ती इव तानवम् आससाद ।

व्याख्या

यस्य राज्ञो वैरिविलासिनीनां विपक्षाङ्गनाना चक्रेषु बबनेषु विद्यमाना
हासस्य हास्यस्य प्रभा कान्तरेकत्रवासात्तत्रैव बबनेषु विद्यमानस्याताम्बूललक्ष्म्या

ताम्बूलशोभायाः स्मरन्तीव स्मरन्ती सतीव ताम्बूललक्ष्मीः पत्युर्विरहवेदनया समाप्तिं गतेति सहवासोत्सखीवृत्तान्तं स्मरन्ती सतीव तानवं कृशत्वमाससाद प्राप । पतिविरहात्ताम्बूलभक्षणेन सह हास्यमपि लुप्तमितिभावः । अत्र हासप्रभायाः ताम्बूललक्ष्मीसमाप्तिस्मरणस्य हासप्रभानिष्ठतनुत्व-प्राप्ती हेतुत्वे-नोत्प्रेक्षणाद्वेतुत्प्रेक्षा । अप्रस्तुतसखीवृत्तान्तस्य हासप्रभावृत्तान्तेऽभेदसमारोपात्स-मासीकितरलङ्कारः ।

भाषा

जिस राजा के शत्रुओं की रिनयो के मुखां की हास्यशोभा, एकत्र वास होने से शीघ्र समाप्त होनेवाली ताम्बूल शोभा को स्मरण करती हुई, कम होने लगी । अर्थात् पतियो के मर जाने से वैधव्य प्राप्त होने पर आनन्दजनित हसी और ताम्बूलभक्षण दोनों ही न रहा ।

यं वारिधिः प्रज्वलदस्त्रजालं वेलावनान्तेषु नितान्तभीतः ।

भूयः समुत्सारणकारणेन समागतं भार्गवमाशशङ्के ॥१०७॥

अन्वयः

नितान्तभीतः वारिधिः वेलावनान्तेषु प्रज्वलदस्त्रजालं यं समुत्सारण-कारणेन भूयः समागतं भार्गवम् आशशङ्के ।

व्याख्या

नितान्तमत्यन्त भीतो भयाकुलो वारिधिस्तमुद्रो वेलावनान्तेषु तटगतारण्यभू-मिषु प्रज्वलज्जाज्वल्यमानमस्त्र यस्य त य नृप समुत्सारणस्थाऽपसारणस्य कार-णेन हेतुना भूय पुनरपि समागत सम्प्राप्त भार्गव परशुरामभाद्रशङ्खे शङ्कित-यान् । अत्र नृपे परशुरामस्य सभावनादुत्प्रेक्षा^१ ।

भाषा

अत्यधिक भयभीत समुद्र, तट के जगलो में चमकते हुए अस्त्रों से शोभित इस राजा को देखकर अपने को हटाने के लिये फिर से परशुराम आये हैं क्या, ऐसा सन्देह करने लगा ।

^१ कोकणदेश पूर्व समुद्राभ्यन्तरे वर्तमानो भार्गवेण समुद्र समुत्सार्य स्वनिवा-सार्यं निर्मित इति पौराणिकीकथाज्जाज्नुसन्धेया ।

रत्नोत्करग्राहिषु यद्भटेषु तद्वुटन्मौक्तिकशुक्तिभङ्गया ।
अस्फोटयत्तीरशिलातलेषु रोपेण मूर्धानमिवाम्बुराशिः ॥१०८॥

अन्वयः
अम्बुराशिः यद्भटेषु रत्नोत्करग्राहिषु (सत्सु) तद्वुटन्मौक्तिकशुक्ति-
भङ्गया तीरशिलातलेषु रोपेण मूर्धानम् अस्फोटयत् इव ।

व्याख्या

अम्बूनां जलानां राशिस्तमुद्रो यस्य रासो भटेषु योद्धुं रत्नानामुत्कराः
समूहास्तेषां ग्राहिषु सत्सु स्वायत्तीकृतवत्सु सत्सु तटेषु वृटन्ति स्फुटितानि
मौक्तिकानि याभ्यस्ताः श्रुतपस्तासां भङ्गया ध्यानेन तीरे तटे यानि
शिलातलानि प्रस्तरभूमयस्तेषु रोपेण कोपेन मूर्धानं शिरसमस्फोटयद्वाऽखण्ड-
यदिव । अत्राऽपि नृतिमूलकोत्प्रेक्षाङ्कारः । समुद्रे शिरस्फोटनस्य क्रियाया
उत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । नेमा स्फुटितमुक्ताशुक्तयः किन्तु समुद्रकर्तृकशिरस्फोट-
नमिति प्रतीत्या प्रतीयमानाऽऽर्च्यपि नृतिरुत्प्रेक्षाङ्गम् । 'प्रकृतं यन्निषिध्यान्य-
त्साध्यते सात्वपनृतिः ।'

भाषा

जिस राजा के योद्धाओं के, समुद्र के रत्न समूहों को ले लेने पर, तट
पट्टी हुई मोती निकाली, सीपों के भिप से मानो समुद्र ने क्रोध से किनारे
के पत्थरों पर माया पटक कर अपना सिर टुकड़े कर डाला ।

यं वीक्ष्य पाथोधिः अधिज्यचापं शोणारमभिः शोणितशोणदेहैः
क्षोभादभीक्ष्णं रघुराजवाणजीर्णव्रणस्फोटमिवाचचक्षे ॥१०९॥

अन्वयः

पाथोधिः अधिज्यचापं यं वीक्ष्य शोणितशोणदेहैः शोणा
अभीक्ष्णं क्षोभात् रघुराजवाणजीर्णव्रणस्फोटम् इव आचचक्षे ।

व्याख्या

पापासि जलानि धीयन्तेऽस्मिन्निति पाथोधिः समुद्रो ज्या मीर्वी
विनाशवापो धनुर्यस्य त यं नृप वीक्ष्याऽऽलोक्ष्य शोणितवद्गधिरयत् ॥

लोहितास्त्ररक्तक्षतजशोणितम्' इत्यमर । शोणा रक्ता देहा येषां तं हधिरक्तदेहः
 शोणाऽमभो रक्तवर्णपाषाणं समुद्रान्तस्तलस्थितंस्तद्दर्शनव्याजेनेत्यर्थः । अभीक्ष्णं
 शब्दत् 'युक्ते द्वे साम्प्रत स्वानेऽभीक्ष्ण शब्दद्वयार्थे' इत्यमर । क्षोभात्
 दुःखात् रघुराजस्य रामस्य बाणास्तेषां तत्प्रहारजनिता जीर्णा पुरातना घणा-
 क्षतास्तेषां स्फोट विघटनमाचक्ष इव सदृशयामासेवेत्यर्थः । रामचन्द्रबाण-
 जनितक्षता नाऽद्यापि गता अतो भवद्भिन्नं बाणसन्धानं कार्यमिति प्रार्थयामासेति
 भावः । अत्र रक्तपाषाणेषु जीर्णघणस्फोटस्य सभावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मीर्ची चढ़ धनुष को लिय हुये उस राजा को देखकर सतत दुःख से समुद्र,
 अपने भीतर के रक्त के सदृश लाल रंग के लाल पत्थरों के द्वारा मानी रामचन्द्र
 के बाणों के पुराने घाव पट रहे हो ऐसा दिखाने लगा । अर्थात् रामचन्द्र के
 बाणों से भय घाव अभी तक भरे नहीं हैं अब तुम बाण मत मारो ऐसी प्रार्थना
 करने लगा ।

राशीकृतं विश्वमिवावलोक्य वेलावने यस्य चमूसमूहम् ।
 अम्भोविभूतेरपरिक्षयेण क्षारत्वमब्धिर्बहुमन्यते स्म ॥११०॥

अन्वयः

अब्धिः वेलावने राशीकृतं यस्य चमूसमूहं विश्वम् इव अवलोक्य
 अम्भोविभूतेः अपरिक्षयेण क्षारत्वं बहुमन्यते स्म ।

व्याख्या

अब्धिः समुद्रो वेलावने तदारण्ये राशीकृतमेकत्रीकृतं यस्य राक्षसचमूसमूहं
 सैव्यसङ्घमेकत्रीभूतं सम्पूर्णं विश्वमिव जगद्विवाऽवलोक्य दृष्ट्वाऽम्भसो जलानां
 विभूते सम्पदोऽपरिक्षयेण क्षारत्वेन पानादिकर्मणि व्ययाभावात् क्षारत्व लक्षण-
 रसाधिक्यं बहुमन्यते स्म प्रशंसितवान् । अत्राऽपरिक्षयरूपकार्ये क्षारत्व कारण-
 निति प्रशस्ताहेतुः । सेनासमूहस्य विश्वेन सह साम्यादुपमालङ्कारः ।

भाषा

सम्पूर्ण जगत् एकाग्रित हो गया है ऐसा दिखाई पड़ने वाले जिस राजा के
 सेनासमूह को अपने तट पर एकाग्रित देखकर जलसम्पत्ति का जरा भी खर्च न

होने से समुद्र, अपने जल के खारेपन की सराहना करने लगा । अर्थात् यदि जल निमकीन न होता तो उस राजा की सेना उसका सब जल पी जाती ।

उत्तम्भयामास पयोनिधेर्यस्तीरे जयस्तम्भमदम्भवीरः ।

असूयितं स्वैरविहारशीलैरालानभीत्या जलवारणेन्द्रैः ॥१११॥

अन्वय

अदम्भवीरः यः पयोनिधेः तीरे स्वैरविहारशीलैः जलवारणेन्द्रैः आलानभीत्या असूयितं जयस्तम्भम् उत्तम्भयामास ।

व्याख्या

नास्ति दम्भ कपटो यस्मिन् अदम्भ आडम्बररहितश्चास्ती वीरो योद्धा यो राजा पयोनिधे समुद्रस्य तीरे तटे स्वैर स्वच्छन्द विहारस्य विहरणस्य शील स्वभावो येषा तैर्जलवारणेन्द्रैस्समुद्रहस्तिभिरालानस्य करिवन्धस्तम्भस्य 'तोत्र वेणुकमालान बन्धस्तम्भेऽथ शृङ्खले' इत्यमर । भीत्या भयेनाज्जुयित दोषाविष्करणेन निन्दित जयस्तम्भ विजयतूषकस्तम्भमुत्तम्भयामास निघलान । जयस्तम्भे रामुद्रगजानामालानस्य भ्रान्त्याज्जुयेति प्रतीत्या भ्रान्तिमानलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

भाषा

दम्भरहित वीर, उस राजा ने, स्वच्छन्द विहार करने वाले जल हाथियो द्वारा हाथी वाधन के खूट के भय से ईर्ष्या युक्त दृष्टि से देखे जानेवाले विजय-स्तम्भ को समुद्र के तट पर गाड़ दिया ।

लब्ध्वा यदन्तःपुरसुन्दरीणां लावण्यनिप्यन्दमुपान्तभाजाम् ।

गृहीतसारस्त्रिदशैः पयोधिः पीयूषसंदर्शनसौख्यमाप ॥११२॥

अन्वयः

त्रिदशैः गृहीतसारः पयोधिः उपान्तभाजां यदन्तःपुरसुन्दरीणां लावण्यनिप्यन्दं लब्ध्वा पीयूषसंदर्शनसौख्यम् आप ।

व्याख्या

त्रिदशैर्दं 'अमरानिर्जरा देवास्त्रिदशा विभूषा' मुरा' इत्यमरः । गृहीत स्वापत्तीकृत सारस्तत्त्वममृतं यस्य स पयोधि समुद्र उपात्तं सामीप्य भजन्ति

तास्तासां तदप्रान्तविहारिणीनां यस्य नृपस्याञ्जत पुरसुन्दरीणामन्तः-पुरपुरध्रीणां लावण्यनिष्यन्दं लावण्यरसं लब्ध्वा प्राप्य पीयूषस्याऽमृतस्य संदर्शनं धिरकालान्तरं प्रत्यक्षीकरणं तज्जन्यं सौख्यमानन्दं सुधादर्शनजन्यामोदसमानमानन्दमाप लेभे । देवैरमृतस्य गृहीतवास्त्वत्तमीपे तस्याऽभावात्साम्प्रतं तल्लावण्यामृतं दृष्ट्वा पूर्वमानन्दं प्रापेति भावः । स्त्रीणां लावण्यस्य पीयूषेण साम्यदर्शनादुपमालङ्कारः ।

भाषा

देवो ने, जिसमें से अमृत जैसी सारभूत वस्तु निकाल ली है, ऐसे समुद्र ने अपने तट पर घूमने वाली उस राजा की रानियों के लावण्य रूपी अमृत रस को प्राप्त कर अमृत को प्रत्यक्ष देखने का सौख्य पाया । अर्थात् अपनी गई हुई प्रिय वस्तु के किर निज जाने पर जैसा आनन्द होता है वैसे आनन्द समुद्र को प्राप्त हुआ ।

जयैकरागी विजयोद्यमेषु दृष्ट्वा प्रयाणावधिमम्बुधिं यः ।
उत्कण्ठितोऽभूद्दशकण्ठशत्रु—सेतौ समस्यापरिपूरणाय ॥११३॥

अन्वयः

जयैकरागी यः विजयोद्यमेषु अम्बुधिं प्रयाणावधि दृष्ट्वा दशकण्ठशत्रु-सेतौ समस्यापरिपूरणाय उत्कण्ठितः अभूत् ।

व्याख्या

जयस्य विजयसर्वविक्रान्ति रागी प्रेमी विजयैकरागी नृपो विजयोद्यमेषु विजय-यात्रावम्बुधिं समुद्र प्रयाणस्य गमनरयाऽर्थात् चरमा सीमां दृष्ट्वा विजितायाऽप्रेगम-नस्य प्रतिरोधकं मत्वा दशकण्ठस्य रावणस्य शत्रु रामस्तस्य सेतुस्तस्मिन् समस्या-परिपूरणाय राम-निर्मितार्धनष्टसेतौः पुनर्निर्माणायोत्कण्ठितः समुत्सुकोऽभूत् ।

भाषा

केवल विजय ही प्राप्त करने का प्रेमी वह राजा विजय-यात्राओं की चरम-सीमा समुद्र को देखकर रावण के शत्रु राम जी के बनाये हुए टूटे पुल को पूरा बनाने के लिये उत्कण्ठित हुआ ।

दोर्दण्डदर्पाद्द्रविडप्रकाण्डं यः सम्मुखं धावितमेकवीरम् ।
अमाजनं वीररसस्य चक्रे वायोत्करच्छिद्रपरम्पराभिः ॥११४॥

अन्वयः

यः दोर्दण्डदर्पात् सम्मुखं धावितं द्रविडप्रकाण्डम् एकवीरं वाणोत्क-
रच्छिद्रपरम्पराभिः वीररसस्य अभाजनं चक्रे ।

व्याख्या

यो राजा दोर्दण्डयोर्भुजदण्डयोर्दर्पादिभिमानात्सम्मुखमभिमुखं धावितं येनेना-
ऽऽगत द्रविडेपु द्रविडदेशीयनृपेषु प्रकाण्ड श्रेष्ठमेकवीरमप्रतिमभट चोलदेशेश्वर
बाणानामिषूणामुत्करस्तमूहस्तं कृताभिच्छिद्रपरम्पराभि शरवर्षजनितच्छिद्रंवीर
रसस्योत्साहरूपजलस्याऽभाजनमनाश्रय चक्रे । जलपात्रे च्छिद्रसत्वाद्यथा जल
तत्र न तिष्ठति तथैव तस्मिन् राशि शरवर्षजनितच्छिद्रंवीररसस्याऽभावो जात
इति भावः ।

भाषा

जिस राजा ने, अपने भुजबल के अभिमान से सामने दीब पड़े हुए द्रविड
देशीय योद्धाओं में अप्रतिम वीर चोल देश के राजा को बाणों की वर्षा से
छिद्रमय बनाकर उसमें वीररस रूपी जल का अभाव कर दिया । अर्थात्
उसका सब वीररस, छेद वाले बर्तन में से जैसे पानी छू कर वह बर्तन खाली
हो जाता है वैसे उन छिद्रों से बाहर चू गया और वह वीररसहीन हो गया ।
अर्थात् हार गया ।

पृथ्वीभुजङ्गः परिकम्पिताङ्गीं यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः ।

विधृत्य काञ्चीं भुजयोर्वलेन यश्चोलराज्यश्रियमाचकर्प ॥११५॥

अन्वयः

यः यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः पृथ्वीभुजङ्गः भुजयोः बलेन काञ्चीं
विधृत्य परिकम्पिताङ्गीं चोलराज्यश्रियम् आचकर्प ।

व्याख्या

यः प्रसिद्धो यशश्चोलकीर्तिरेव पटोल्लुण्ठनमुत्क्षेपणमपहरणमेव
केलिस्ता करोतीति यशःपटोल्लुण्ठनकेलिकारः पृथ्व्या पृथिव्या भुजङ्गः पति-
कामुकश्च भुजयोर्वलेन काञ्चीं तक्षाम्नीं नगरं रजनाञ्च विधृत्य जित्वा प्रगृह्य
च परिकम्पितमङ्गं यस्या सा भयेन प्रेम्णा च कम्पमुक्ता चोलराजस्य दिय
लक्ष्मीं ललनाञ्चाऽऽचकर्पाऽऽकृष्टवान् । अत्र नृपराज्यलक्ष्मीव्यवहारेऽप्रकृतस्य

विटकर्तृकस्य काञ्चीपरिग्रहेण हठाद्वयसाधारणनायिकासमाकर्षणरूपस्याप्रवृत्त-
व्यवहारस्याऽभेदसमारोपात्समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

चोलराज की कीर्ति स्पी वस्त्र को उतार लेने की अर्थात् अपहरण करने की क्रीडा करने वाले उस राजा या कामुक ने अपनी भुजाओं के बल से काञ्ची-नगरी को जीत कर या करघनी पकड़ कर भय से या प्रेम से कापने वाली चोल राजा की राज्यलक्ष्मी को या कामिनी को अपनी ओर खींचा । अर्थात् जिस प्रकार कोई कामुक विमी कापती हुई कामिनी की साड़ी छोड़कर अपने हाथों में उसकी करघनी पकड़ कर उस अपनी ओर खींचता है उसी प्रकार उस राजाने यश कमाने की इच्छा से अपन भुजबल से काञ्चीनगरी को जीत कर भय से कम्पित चोलराज की लक्ष्मी को अपनी ओर खींच लिया ।

चोलस्य यद्भीतिपलायितस्य भालत्वचं कण्टकिनो वनान्ताः ।
अद्यापि किं वानुभविष्यतीति व्यपाटयन्द्रष्टुमिवाक्षराणि ॥११६॥

अन्वयः

वनान्ताः कण्टकिनः यद्भीतिपलायितस्य चोलस्य भालत्वचम् अद्यापि
(अयं) किं वा अनुभविष्यति इति अक्षराणि द्रष्टुम् इव व्यपाटयन् ।

व्याख्या

वनान्ता वनप्रान्तस्था कण्टकिन वृक्षा यस्माद्भक्त आहवमल्ल-
देवाद्भीत्या भयेन पलायितस्य सुतरा दूर गतस्य चोलस्य चोलदेशनृपस्य भालत्वच
ललाटचर्म, अद्याप्यत परमपि चोलराजाऽय किं वा कीदृशाण्यन्यदुःखान्यनु-
भविष्यतीत्यक्षराणि ललाटलिखितानि द्रष्टुमिव व्यपाटयन् विदारितवन्त । अत्र
वनान्तकण्टकवृक्ष-वर्तुर्भालत्वचविपाटने 'अद्यापि किं वाऽयमनुभविष्यतीत्यक्षर-
दर्शनस्य प्रयोजनत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा ।

भाषा

जंगल के कण्टकी वृक्षा ने इस आहवमल्ल देव राजा के भय से भागने वाले
चोल देश के राजा ने ललाट के चमड़े को मांगो इससे भाग्य में अब और

^१ श्लोकोऽयं बहुष्वल्ङ्कारग्रन्थेपूदाहरणार्थमुद्धृत ।

कीन २ दुख लिये है इन अक्षरो को पढ़ने के लिये चीर डाला । अर्थात् भय से काटो में से भागते २ उसके ललाट का चमड़ा कट गया ।

दहत्यशेषं प्रतियोगिवर्गमनर्गले यद्भुजशौर्यवन्हौ ।

प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिचिन्त्यमानो न कोऽपि मन्त्रः प्रतिबन्धकोऽभूत् ॥११७॥

अन्वयः

अनर्गले यद्भुजशौर्यवन्हौ अशेषं प्रतियोगिवां दहति (सति) प्रत्यर्थि-
पृथ्वीपतिचिन्त्यमानः कः अपि मन्त्रः प्रतिबन्धकः न अभूत् ।

व्याख्या

मास्त्यर्गलं प्रतिबन्धकं यस्मिन्तस्मिन् यस्य राज्ञो भुजस्य शौर्यरूपाग्नौ
शौर्यरूपबन्हावशेष समप्य प्रतियोगिवर्गं शत्रुसमूहं दहति भस्मसाद्भवति सति
प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिभिः शत्रुभूतराजभिश्चिन्त्यमानो विचार्यमाणः स्मृतः कोऽपि
मन्त्रः कोऽपि मन्त्रशक्तिः 'यद्गुणा' शक्तयस्तिस्त्र. प्रभाषोत्साहमन्त्रजा' इत्यमरः ।
बन्हिशामकमग्नश्च यथा-उत्तरस्मिन्दिग्भागे मरीचो नाम राक्षसः । तस्य
मूत्रपुरीषाभ्या हृतस्तम्भः प्रजापते' । प्रतिबन्धकः प्रतिरोधको नाऽभूत् । मन्त्रेण
बन्धि प्रतिबध्यते मन्त्रशक्त्या च राज्यं रक्ष्यते । भुजशौर्यं बन्धित्वारोपाद्रूपकम् ।
शौर्यव्यवहारे बन्धिव्यवहारस्याऽप्यभेदप्रतिपत्तिः ।

भाषा

जिस राजा की अप्रतिहत भुजबल रूपी अग्नि में सब शत्रुओं के जलते
रहने पर अर्थात् उसके भुजबल से शत्रुओं का नाश होते रहने पर, विपक्षी
राजाओं द्वारा प्रयुक्त पाङ्गुण्यादि उपाय या "उत्तरस्मिन्दिग्भागे मरीचो नाम
राक्षसः । तस्य मूत्रपुरीषाभ्या हृतस्तम्भः प्रजापते" सदृश अग्निस्तम्भक मन्त्र
उस अग्नि का शामक न हुआ । अर्थात् उस राजाको विपक्षी राजाओं को
परास्त करते रहने से रोकने में विपक्षियों का कोई उपाय सफल न हुआ ।

ब्रूमस्तस्य किमस्त्रकौशलविधौ देवस्य विक्रामतः

पुष्पेयोरिव यस्य दुष्परिहराः सर्वैरखर्वाः शराः ।

राज्ञामप्रतिमानमेव विदधे युद्धेषु यस्योजित-

ज्यानिष्ठयूतनितान्तनिष्ठुररथप्राप्ताग्रवादो भुजः ॥११८॥

अन्ययः

यस्य पुष्पेयोः इव अखर्वाः शराः सर्वैः दुष्परिहराः यस्य ऊर्जितज्या-
निष्ठयूतनितान्तनिष्ठुररवप्राप्ताप्रवादः भुजः युद्धेषु राज्ञाम् अप्रतिभानम्
एव विदधे, तस्य विक्रामतः देवस्य अस्त्रकौशलविधौ किं ब्रूमः ।

व्याख्या

यस्य राज्ञ पुष्पेयो कुसुमबाणस्य कामस्य इवाऽखर्वा प्रबला शरा बाणास्त-
र्वैरेदुंष्परिहरा दुःखेन परिहर्तुं शक्या कृच्छ्रेण प्रतिरोपनीया निवारणीया
इत्यर्थः । यस्योर्जितया धलवत्या ज्यया मोर्ष्या निष्ठयूतो निस्तूतो नितान्त-
मत्यन्त निष्ठुर कठोरो रव शब्दस्तेन प्राप्तो लब्धोऽप्रवादो मुद्धाब्धानाय प्रथम-
ध्वानो यस्य स भुजो युद्धेषु रणेषु राज्ञा नृपाणामप्रतिभान प्रतिभाराहित्य
विवेकशून्यस्य मूकत्व वा किं कर्तव्यताविमूढत्वमित्यर्थः । विबधे चक्रे, तस्य विक्रामत
पराक्रमशालिनो देवस्याऽऽह्वयमल्लदेवस्य, 'नामंकदेशग्रहणे नामग्रहणम् ।' अस्त्राणा
कौशलविधौ सज्जालनप्रावीण्यविधौ शस्त्रास्त्रविद्यानपुण्यविषये किं ब्रूमः किमपि
कथनीय नास्ति । अवशानोचरत्यमेवेत्यर्थः । अत्र शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।
'सूर्याश्वमेसजास्ततस्तततगा शार्दूलविक्रीडितमिति' ।

भाषा

उस पराक्रमी राजा आह्वयमल्लदेव की अस्त्र चलान की प्रवीणता के
सम्बन्ध में विशय क्या कहा जाय जिसके कामदेव के समान प्रबल बाणों को
कोई भी टाल नहीं सकता था और जिसकी शक्तिपुवन मोर्षी के अत्यन्त कठोर
शब्दों द्वारा सर्व प्रथम ललकार ने वाली भुजा, युद्धों में शत्रुओं को कि कर्तव्यता-
विमूढ अतएव मूक बना देती थी ।

इति श्री विभुवनमल्लदेव विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री बिल्हणविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्य प्रथम सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्गविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात्
भारद्वाज-युधोत्तमास्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकृचेरपण्डितचरात्स प्राप्तसाहाय्यकः
सर्गेऽस्मिन्प्रथमे रमाकरुणया टीकाद्वयं निर्मलम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति

॥ श्री ॥

महाकवि श्री बिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

द्वितीयः सर्गः ।

अथ कल्याणनाम्नीं चालुक्यराजधानीं पञ्चविंशतिश्लोकैर्वर्णयति महाकविः ।

चकार कल्याणमिति क्रमादसौ पुरं परार्ध्यं पृथिवीपुरन्दरः ।
यदुच्चहर्म्यावलिदीपसंपदां विभाव्यते कज्जलसंनिभं नभः ॥१॥

अन्वयः

असौ पृथिवीपुरन्दरः क्रमात् कल्याणम् इति परार्ध्यं पुरं चकार यदुच्चहर्म्यावलिदीपसंपदां कज्जलसंनिभं नभः विभाव्यते ।

व्याख्या

असावाहवमल्लदेवनामा पृथिव्या पृथ्व्या पुरन्दर इन्द्र क्रमात् कियता कालेन कल्याणमिति कल्याणनामक परार्ध्यं ध्येष्ठ 'परार्ध्याप्रप्रापहरप्राप्रकाश्या-ध्रीयमप्रियम्' इत्यमरः । पुर नगर चकार निर्मापयामास यस्य पुरस्य हर्म्याणि प्राप्तावास्तेयामावलि पक्षि 'वोय्यालिरावलि पक्षि ध्येणीत्यमरः' । तस्या दीपसंपदा दीपजालानां कज्जलसंनिभं कज्जलसदृशं नभोऽन्तरिक्षं 'नभोऽन्तरिक्ष-गगनमनन्तं मुरवर्त्मं खम्' इत्यमरः । विभाव्यते ज्ञायतेस्म । उत्प्रेक्षालङ्कारः । सर्गेऽस्मिन्वशात्स्यच्छन्दः 'जतीतु वशस्यमुदीरितं जरी' ।

भाषा

इस आहवमल्लदेव राजा ने धीरे २ कल्याण नामका एक ध्येष्ठ नगर बसाया

जिसके धनियो के ऊँचे २ भवानों की बतार पर जलने वाले असह्य दीपों के वज्रजल के समान आकाश दिखाई देता था । अर्थात् काला आकाश उन दीपों का धूँवाँ मालुम होता था ।

निवर्तिताश्चन्दनलेपपाण्डुभिर्नतभ्रुवां यत्र समुन्नतैः स्तनैः ।
मुखानिला एव कदर्थनक्षमा भवन्ति माने मलयाद्रिवायवः ॥२॥

अन्वयः

यत्र नतभ्रुवां चन्दनलेपपाण्डुभिः स्तनैः निवर्तिता मुखानिलाः एव माने कदर्थनक्षमाः मलयाद्रिवायवः भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे भते वक्रे भ्रुवो दृग्भ्यामूर्ध्वभागी 'ऊर्ध्वं दृग्भ्या भ्रुवो स्त्रियो' इत्यमर । यासा तास्तासामङ्गनाना चन्दनस्य लेपेन पाण्डुभिः शुक्लवर्णं समुन्नतैस्तुङ्गैः स्तनैः पयोधरैर्निवर्तिता मुखानितृत्य स्तनैस्सघट्य पुनः परावृत्ता मुखानिला एव माने मानावस्थाया कदर्थने व्यथोत्पादने मानभङ्गकरणे च क्षमा-समर्था मलयाद्रेर्वायवो दक्षिणानिला भवन्ति । मलयाद्रिवायवद्विरहव्ययासदीप-नक्षमा भवन्तीति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर की नारिया के मुख से निकलने वाले वायु ही चन्दन के लेप से श्वेत वर्ण उज्ज्व बुचा से ढक्करा कर फैलते हुए, मानावस्था में विरह व्यथा को उत्पन्न करने में समर्थ मलयानिल ही हो जाते हैं । मलयानिल जिस प्रकार चन्दन वृक्षा के सम्पर्क से सुगन्धित होकर पहाड़ी से ढक्करा कर फैलते हुए अपनी सुगन्ध और शैत्य से विरह व्यथा कारक होते हैं वैसे ही नारियों के मुखानिल स्तन पर के चन्दन लेप में सुवासित व घीत होकर ऊँचे कटोर स्तनों में ढक्करा कर मन्दगति से फैलते हुए मानावस्था में उनके पतियों को विरह व्यथा कारक होकर उनका मान भङ्ग करने में समर्थ होने से ।

क्षपाकरः कातररश्मिमण्डलः पुरन्धिगण्डस्थलकान्तिसम्पदा ।
विकीर्णसंमार्जनभस्मरेणुना विभक्तिं यस्मिन्मुकुरेण तुल्यताम् ॥३॥

अन्वयः

यस्मिन् पुरन्ध्रगण्डस्थलकान्तिसम्पदा कातररश्मिमण्डलः क्षपाकरः
विकीर्णसंमार्जनभस्मरेणुना मुकुरेण तुल्यतां विभर्ति ।

व्याख्या

यस्मिन्नगरे पुरन्ध्रीणा पतिव्रतास्त्रीणा 'पुरन्ध्री सुचरिता तु सती साध्वी
पतिव्रता' इत्यमरः । गण्डस्थलस्य कपोलस्थलस्य कान्तीना रचीना सपदा
समूहेन कातर हतप्रभ रश्मिमण्डल किरणजाल यस्य सः 'किरणप्रग्रहौ रश्मी-
त्यमरः । क्षपाकरश्चन्द्रः 'नक्षत्रेशः क्षपाकरः' इत्यमरः । विकीर्णः पतितः
समार्जनस्य गृहसमार्जनस्य भस्मरेणुर्धूलियंस्मिन्स तेन मुकुरेण दर्पणेन 'दर्पणे
मुकुरादौ' इत्यमरः । सह तुल्यतां समानता विभर्ति धारयति । उपमा-
लङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में राती स्त्रियों के कपोलस्थल की कान्ति के आधिक्य से हतप्रभ
किरण समूह वाला चन्द्रमा, झाड़ू देन में उड़ी हुई धूली के कणों से आच्छादित
ऐने के समान दिखाई देता था ।

विलासदोलायितदन्तपत्रयोः क्षपासु यत्रेन्दुरलक्ष्यमण्डलः ।
प्रविश्य संक्रान्तिमिषेण योपितां कपोलयोः कान्तिजलं विलुम्पति ॥४॥

अन्वयः

यत्र क्षपासु संक्रान्तिमिषेण प्रविश्य विलासदोलायितदन्तपत्रयोः योपितां
कपोलयोः अलक्ष्यमण्डलः इन्दुः कान्तिजलं विलुम्पति ।

व्याख्या

यत्र पुरे क्षपासु रात्रियु विलासे स्वरक्कीडायां दोलायिते दोलावदाचरिते
पुरपश्चाद्यतागते दन्तपत्रे ताटङ्क्री ययोस्तयोर्योपिता नारीणा 'स्त्रीयोपिदबला
योपा नारी सिमन्तिनी वधु' इत्यमरः । कपोलयोर्गण्डस्थलयोरलक्ष्यमवितात
मण्डलं बिम्ब यस्य स इन्दुश्चन्द्र संक्रान्तिमिषेण प्रतिबिम्बव्याजेन प्रविश्य गत्वा
कान्तिजलं लावण्यामृतं विलुम्पति पिबति । चन्द्रतोऽधिककान्तिमत्वात्कपोलयो-
पतितस्य चन्द्रप्रतिबिम्बस्य व्याजेनेन्दुः कामिनीनां स्वकान्तिविषद्भयं लावण्या-

मृतपानं करोतीत्यर्थः । चन्द्रतोऽप्यधिककान्तिमनुसृत्यः स्त्रिय इति भावः ।
अत्र साधन्या गम्योत्प्रेक्षा तत उपमानापेक्षयोपमेयस्य गुणाधिक्यप्रतीत्या
व्यतिरेकप्रतिपक्षः ।

भाषा

जिस नगर में रात्रियो में विलास में हिलने वाले वर्णों के आभूषणों से युक्त
स्त्रियो के कपोल रूपों में चन्द्रमा अप्रत्यक्ष रूप से, प्रतिबिम्ब के बहाने से
प्रविष्ट होकर उनके लावण्यामृत का पान करता है । अर्थात् उन स्त्रियो के
मुख, चन्द्रमा से अधिक कान्तियुक्त थे ।

गतोऽपि यत्र प्रतिबिम्बवर्त्मना समीपतां वञ्चयितुं प्रगल्भते ।
मुखानि जाग्रन्मदनानि सुश्रुवां सयामिकानीव न यामिनीपतिः ॥५॥

अन्वयः

यत्र यामिनीपतिः प्रतिबिम्बवर्त्मना समीपतां गतः अपि जाग्रन्मदनानि
सयामिकानि इव सुश्रुवां मुखानि वञ्चयितुं न प्रगल्भते ।

व्याख्या

यत्र पुरे यामिन्या रात्रेः पतिः स्वामी चन्द्रः 'विभावरीतमस्विन्यौ रजनी
यामिनी तमी' इत्यमरः । प्रतिबिम्बवर्त्मना प्रतिबिम्बमार्गेण प्रतिबिम्बव्याजेन
वा समीपतां सामीप्यं गतोऽपि प्राप्तोऽपि जाग्रन्मदनः कामो येषु तानि समुद्दीप्त-
मग्मपानोति भावः । अतएव यामिकः प्रहररक्षकः सहितानि युक्तानीव सुश्रुवां
कामिनीनां मुखान्यास्थानि वञ्चयितुं प्रतारयितुं न प्रगल्भते न समर्थो भवति ।
अत्र नूतनहेतुकल्पनया काव्यालिङ्गमलङ्कारः 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यालिङ्गं
निगद्यते ।'

भाषा

जिस पुर में, चन्द्रमा, प्रतिबिम्ब के बहाने से समीप जाने पर भी कामोद्दीपन
से मस्त कामिनियो के मुखों की, पहरा देने वालों के समान कागदेव के वहाँ
जागते रहने के कारण, ठग नहीं सकता था । अर्थात् अपनी सीमाव्यसम्पत्ति
तथा सौन्दर्य से उन कामिनीयों के मुखों को नीचा नहीं दिया सकता था ।

जलाशया यत्र हसन्ति सन्ततं नवेन्द्रनीलद्रवनिर्मलोदराः ।
शरत्समुत्सारितमेघकर्दमं कलिन्दकन्याहृदमेचकं नमः ॥६॥

अन्वयः

यत्र नवेन्द्रनीलद्रवनिर्मलोदराः जलाशयाः शरत्समुत्सारितमेघकर्दमं
कलिन्दकन्याहृदमेचकं नमः सन्ततं हसन्ति ।

व्याख्या

यत्र कल्याणकटकनामकनगरे नवी नूतन इन्द्रनीलमणीनां द्रवी द्रुतपदार्यस्तद्व-
निर्मलं मलरहितमुदरं मध्यं येषां ते जलाशयाः सरासि शरदा शरद्वतुना
समुत्सारिता दूरीकृता मेघा एव कर्दमाः पङ्क्ताः यस्मात्तत् कलिन्दकन्याया
यमुनाया हृदोऽग्राधपयस्तद्वन्मेचकं कृष्णवर्णं नम आकाश सन्ततं सततं हसन्ति
स्वशोभया तिरस्कुर्यन्ति । शरद्वतो नभसि मेघा न दृश्यन्ते जले च पङ्कुरा-
हित्वास्मैर्मल्य जायते । अत्र जलाशयानां नभसा सादृश्यप्रतीत्योपमाया हसन्तीति
पदेन व्यङ्ग्यत्वम् ।

भाषा

जिस कल्याणकटक नगर मे नये इन्द्रनील मणियों के द्रव के समान स्वच्छ
स्तर वाले जलाशय, शरद ऋतु के आने पर मेघ रूपी कीचड़ से रहित और
यमुनानदी के अगाध जल के समान नीले रंग के आकाश की हँसी उठाते हैं ।
अर्थात् उन जलाशयों की नीलिमा आकाश की नीलिमा से सुन्दर थी ।

प्रकर्षयत्या कपिशीर्षमालया यदुद्धटस्फाटिकवप्रसंहतिः ।
विलोकयत्यम्बरकेलिदर्पणे विलासधौतामिव दन्तमण्डलीम् ॥७॥

अन्वयः

यदुद्धटस्फाटिकवप्रसंहतिः प्रकर्षयत्या कपिशीर्षमालया विलासधौतां
दन्तमण्डलीम् अम्बरकेलिदर्पणे विलोकयति इव ।

व्याख्या

यस्य कल्याणपुरस्योद्धटा बृहती स्फाटिका स्फटिकमणिशिलानिमिता वप्रत्य
प्राकारस्य संहतिः सन्ततिः श्रेणिः प्रकर्षयत्याऽत्युन्नतया कपिशिर्षाणि प्राकारस्यो-

च्युतमभागाः (बुजिया इतिलोके प्रतिष्ठा.) तेषां माला पङ्क्तिस्तथा विलासेनाऽ-
प्रयासेन सुगन्धिमञ्जनेन वा धीता क्षालितामत एव शुभ्रा दन्तानां रदानां
मण्डलीं समूहमम्बरमेवाऽऽकाशमेव वेलिदपङ्गस्तस्मिन्नवलोक्यतीव पश्यतीव ।
आकाशरूपदपङ्गे वप्रस्य स्वकपिशिर्षहपदन्तानामवलोकनमुत्प्रेक्षते । अतः
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जित कल्याण नगरी की स्फटिक की चट्टानों से बनी दीवारों की कतार,
उन्नत श्वेत गुम्बजा के ब्रह्मने से मानो सुगन्धित मञ्जन से अप्रयास से ही दंतुवन
विए हुए अपने श्वेत दाँतों को आकाशरूपी त्रीडादर्पण में देखती हैं ।

पुराङ्गनावक्त्रसहस्रकान्तिभिस्तिरोहिते रात्रिषु तारकापतौ ।
क्व रौप्यकर्पूरकरण्डपाण्डुरः शशीति यत्र भ्रममेति रोहिणी ॥८॥

अन्वयः

यत्र रात्रिषु रोहिणी तारकापतौ पुराङ्गनावक्त्रसहस्रकान्तिभिः तिरोहिते
(सति) रौप्यकर्पूरकरण्डपाण्डुरः शशी क्व इति भ्रमम् एति ।

व्याख्या

यत्र रात्रिषु निशानु 'निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षया'
इत्यमरः । रोहिणी चन्द्रप्रिया तारकाणां ताराणां 'नक्षत्रमूर्धं भ तारा तारकाऽ-
ण्डु वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । पतितचन्द्रस्तस्मिन् पुरस्य वत्पाणपुरस्याऽङ्गना
सकृन्नास्तासां यवनाणि मुखानि तेषां सहस्राणि तेषां कान्तिभिरत्युत्कटप्रभाभिस्ति-
रोहिते विहिते सति रूपेण रजतेन निर्मितो रौप्यो य कर्पूरकरण्ड कर्पूराद्यानपात्र-
विज्ञेयस्तद्रूपाण्डुर दुभ्र शशी चन्द्रः क्व कुत्र वर्तत इति भ्रम भ्रान्तिमर्या-
त्सन्देहमेति समासादपति । अङ्गनामुखानां चन्द्रसावश्यातिशयमूलकचन्द्रा-
भेदप्रतीत्या पार्थक्येन चन्द्रप्रतीतिरेव नास्तीति भावः । अथवा पुराङ्गना
मुखचन्द्रसहस्रकान्तिभिस्तिरोहिते चन्द्रेऽप्रमत्पतिश्चन्द्रः क्वेति रोहिणी भ्रममेति ।
अप्रसन्देहालङ्कारो व्यङ्ग्यः । मीलितालङ्कारश्च । 'मीलितं वस्तुनो मुक्तिः
केनचित्तुत्पलक्षणा ।'

भाषा

जिस पुर में रात की हजारों स्त्रियों के मुखों की कान्ति से चन्द्रमा के न

पहचाने जाने पर चादी की वपूर की द्विविधा के सदृश शुभ्रवर्ण चन्द्रमा वहाँ है, ऐसा चन्द्रपत्नी रोहिणी को सन्देह हुआ करता था ।

यदीयलीलास्फटिकस्थलीभुवाममुग्धदुग्धाब्धिसमत्विषां पुरः ।

दवाग्निनिर्दग्धवनस्थलोपमं विलोक्यते कज्जलकरमलं नभः ॥६॥

अन्वयः

अमुग्धदुग्धाब्धिसमत्विषां यदीयलीलास्फटिकस्थलीभुवां पुरः कज्जल-
करमलं नभः दवाग्निनिर्दग्धवनस्थलोपमं विलोक्यते ।

व्याख्या

अमुग्धः स्वच्छश्चासीत् दुग्धाब्धिः क्षीरसागरस्तेन समाः समानास्त्विषः
कान्तयो घातां तां यदीयाः कल्याणपुरसम्बन्धिन्यो लीलाया विलासस्य श्रीदार्प-
मारचिताः स्फटिकस्थल्यः स्फटिकमणिनिर्मितभूमयस्तासां पुरोऽग्रे कज्जल-
वत्करमलं द्यामवर्णं नभ आकाश दवाग्निना दावानलेन निर्दग्धं भस्मीकृतं
वनस्थलमरण्यप्रान्तस्तस्योदमासादुश्य यस्य तद्वद्विलोच्यते दृश्यते । स्फटिक-
स्थल्याकाशघोर्नैर्मल्यसामान्यस्वेऽपि स्फटिकस्थल्याः शुभ्रवर्णत्वादधिकसौन्दर्य-
'मिति भावः । ततश्च व्यतिरेकव्यभिचः ।

भाषा

निर्मल क्षीर सागर के समान शुभ्र कान्ति वाले जिस कल्याण पुर के स्फटिक
के वने हुवे श्रीहाङ्गणों के सामने कज्जल के ऐसा काला आकाश दावानल से
जले हुए वनस्थल के समान दिखाई देता था ।

तद्वद्विमाणां प्रतिबिम्बमालया सपरिजातामिव दर्शयन्द्ध्यम् ।

स यत्तडागः कुस्ते विडम्बनां गृहीतसारस्य सुरैः पयोनिधेः ॥७॥

अन्वयः

सः यत्तडागः तद्वद्विमाणां प्रतिबिम्बमालया सपरिजातां श्रियं दर्शयन्
सुरैः गृहीतसारस्य पयोनिधेः विडम्बनाम् इव कुस्ते ।

व्याख्या

सः प्रतिद्वो यस्य कल्याणपुरस्य तडागतसरस्तद्वद्विमाणा तीरस्थवृक्षाणां

तडागे प्रतिबिम्बानां प्रतिच्छायाणां गालया पंक्या पारिजातरनेककल्पवृक्षः सहितां युक्तां श्रियं शोभां दर्शयन् विज्ञापयन् सुरदेवैर्गृहीतसारस्याऽपहतकल्प-
वृक्षस्य पयोनिधेः समुद्रस्य विडम्बनामुपहासमिव कुरुते । समुद्रात्तु पारिजातस्य-
कस्यैवोत्पत्तिः सोऽपि देवैरपहत इति समुद्रो निस्तारः । अस्मिन्तडागेत्यनेके-
कल्पवृक्षाः परिदृश्यन्ते केनाऽपि हताश्च नेति समुद्रात्स्वोत्कर्षे परिहासस्य
बीजम् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारो गम्यः ।

भाषा

जिस कल्याणपुर का तालाब, तटपर के वृक्षों की परछाही पड़ने से अपन
भीतर अनेक कल्पवृक्ष होने की शोभा दिखाता हुआ, देवताओं द्वारा कल्पवृक्ष
निकाल लिए गए हुए समुद्र की मानो हँसी उड़ा रहा है ।

प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना रणे प्रयुक्तरक्षस्य नृपेण मानिना ।
न यस्य कक्षां शतमन्युरक्षिता पुरी पुरप्राग्रहरस्य गाहते ॥११॥

अन्वयः

शतमन्युरक्षिता पुरी रणे प्रतिक्षणं क्षालितमन्युना मानिना नृपेण
प्रयुक्तरक्षस्य पुरप्राग्रहरस्य यस्य कक्षा न गाहते ।

व्याख्या

शतं मन्यवो क्रतवो कोषाश्च यस्य सः शतमन्युरिन्द्रः 'मन्युर्देव्ये क्रतौ
श्रुधि ।' इत्यमरः । 'जिष्णुर्लक्षार्धभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ।' इत्यमरः ।
तेन रक्षिता पालिता पुरी भमरावतीनगरी रणे युद्धे प्रतिक्षणं निरन्तरं क्षालितो
द्वरीकृतो मन्युः श्रोत्रो येन स तेन निमंग्युना क्रतुरहितेन वा मानिना सगर्वेण,
'गर्वोभिमानीऽहङ्कारोमानश्चित्तसमुन्नतिः ।' इत्यमरः । नृपेण राजाऽऽह्वमल्ल-
देवेन प्रयुक्ता कृता रक्षा यस्य तस्य पुराणां 'निर्धारणे पृष्ठी' नगराणां मध्ये
प्राग्रहरस्य श्रेष्ठस्य यस्य कल्याणपुरस्य कक्षां साम्यं न गाहते न प्राप्नोति ।
शतक्रतुकारिणा शतकोषकारिणा चेन्द्रेण यत्कार्यं क्रियते तत्कार्यमनेनाऽऽह्वमल्ल-
देवराजेन निमंग्युनैव पशरहितेनाऽपि यज्ञानुष्ठानादिकं विनैव साध्यत इति भावः ।
अत्र व्यतिरेकालङ्कारः । 'अधिक्यमुपमेयस्योपमानान्मन्युना तथा ।'

भाषा

एक नी यज्ञ करने वाले और सैकड़ों बार श्रोत्र करने वाले इन्द्र से रक्षित

बमरावती पुरी, युद्धों में लगातार शत्रुओं का सहार करने से प्रसन्न क्रोध वाले, या यज्ञों से अपनी कार्य-सिद्धि की अपेक्षा न करने वाले, अभिमानी आहवमल्लदेव राजा से रक्षित, पुरी में श्रेष्ठ कल्याणपुर की बराबरी नहीं कर सकती है ।

करोति गण्डस्थलचन्द्रमण्डले विलासवेल्लन्मणिकुण्डलातिथौ ।
न यत्र वित्रस्तकुरङ्गचक्षुषां निघर्षभीत्येव पदं कुरङ्गकः ॥१२॥

अन्वयः

यत्र वित्रस्तकुरङ्गचक्षुषां विलासवेल्लन्मणिकुण्डलातिथौ गण्डस्थल-
चन्द्रमण्डले कुरङ्गकः निघर्षभीत्या इव पदं न करोति ।

व्याख्या

यत्र कल्पाणपुरे वित्रस्तानि स्त्रीणां विशालनेत्रकान्त्या भीतानि कुरङ्गाणां
मृगाणां चक्षुषि नयनानि याम्यस्तासां पुराङ्गनानां विलासेन विभ्रमेण वेल्लन्ती-
तस्ततः परिकल्पमानानि मणिनिर्मितकुण्डलानि कर्णभूषणान्येवाऽतिपदो यस्य
तस्मिन्, श्रीडाक्षञ्चलमणिनिर्मितकर्णावतसविभूषिते गण्डस्थलमेव चन्द्रमण्डल
शुभ्रत्वाद्वर्तुलत्वादतिशयशोभास्पदत्वाद्वा तस्मिन् कुरङ्गकश्चन्द्रमण्डलस्थित-
कलङ्कुरूपो मृगो निघर्षस्य कुण्डलसघर्षजग्याङ्गच्छेदस्य भीत्या भयेन पदं स्थानं
न करोति तत्र न गच्छति । पुराङ्गनानां मुखाणि निष्कलङ्कानीति भावः ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

माथा

जिस नगर में, अपनी बड़ी २ सुन्दर आँखों से मृगों के नेत्रों को दस्त
करने वाली स्त्रियों के, खेल में हिलने वाले कान के आभूषणों से शोभित मण्ड-
स्थल (गाल) रूपी चन्द्रमण्डल में चन्द्रमा का कलङ्क रूप मृग, कर्णभूषणों की
रगड़ के भय से नहीं आता । अर्थात् चन्द्र सदृश कपोल होने पर भी चन्द्र
सकलङ्क है किन्तु उनका गण्डस्थल निष्कलङ्क है ।

समुच्छलन्मौक्तिककान्तिवारिभिः सुवर्णकुम्भैः सुरसन्नमूर्धगैः ।
प्रपा पिपासापरितापशान्तये नभश्चरीणामिव येन निर्मिता ॥१३॥

अन्वयः

येन नभश्चरीणां पिपासापरितापशान्तये समुच्छलन्मौक्तिकान्तिवार्-
रिभिः सुरसदामूर्धगैः सुवर्णकुम्भैः प्रपा निर्मिता इव (प्रतीयते) ।

व्याख्या

येन कल्याणपुरेण नभश्चरीणामाकाशविहरणशीलानामप्सरसां देवाङ्गनानां
वा पातुमिच्छा पिपासा तृषा तस्याः परितापः सन्तापस्तस्य शान्तये दूरीकरणाय
समुच्छलन्त्य ऊर्ध्वं प्रसारिण्यो मौक्तिकानां मुक्तानां कान्तय इव धारीणि जलानि
स्वच्छत्वाद्यैषु तैः सुराणां देवानां सन्धानि मन्दिराणि तेषां मूर्ध्नि गच्छन्तीति
सुरसदामूर्धगास्तदेवमन्दिरशिरोव्रधायेमाणं सुवर्णकुम्भैः स्वर्णनिमित्तघटैः 'कुम्भौ
घटैश्च मूर्धांशौ हिम्भौ तु शिशुबालिनी' इत्यमरः । प्रपा पानीयशालिका 'प्रपा
पानीयशालिकेत्यमरः' । निर्मितेय सम्पादितेव प्रतीयते । उत्प्रेक्षालङ्कारोक्ति-
शयोक्तिश्च ।

भाषा

जिस नगर ने आकाश में उड़ने वाली अप्सरा या देवाङ्गनाओं की प्यास के
फट को दूर करने के लिये देवताओं के मन्दिरों के ऊपर रखे हुए, ऊपर
फँसने वाली मोतियों की कान्ति के सदृश कान्ति वाले जल से युक्त, सोने के
घडों से मानो पोसरा बैठाया था ।

जगत्प्रीकार्मणकर्मणि क्षमं निरीक्ष्य लीलायितमेणचक्षुषाम् ।

स्मरेण यत्र स्मरता पराभवं भवाय भूयः परिवोध्यते धनुः ॥१४॥

अन्वयः

यत्र पराभवं स्मरता स्मरेण एणचक्षुषां लीलायितं जगत्प्रीकार्मण-
कर्मणि क्षमं निरीक्ष्य भवाय भूयः धनुः परिवोध्यते ।

व्याख्या

यत्र पुरे शिवात्पराभवं पराजयं स्मरता स्मरेण कामेन 'कामः पञ्चशरः
स्मरः' इत्यमरः । एणानां मृगानां चक्षूषीव चक्षूषि नेत्राणि यातां तासां 'गोकर्णं
पृषतं नश्येरोहिताक्षमरो मृगाः' इत्यमरः । लीलायितं विभ्रमं 'कामेनमोषधि-
प्रयोगेण वशीकरणकर्म,' जगतां त्रयी जगत्प्री तस्याः कामेन वशीकरणकर्म तस्य

कर्मणि विषये क्षमं समर्थं निरीक्ष्य विलोक्ष्य भवाय शिवाय शिवेन सह युद्धकरणार्थं तस्य वशीकरणार्थं वा भूयः पुनः धनुं कार्मुकं परिवोध्यते तज्जीक्रियते । एण चक्षुषां साहाय्येन साफल्यं निश्चितमिति धियेति भावः । अत्र वाक्पायहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगरी की मृगनयनी स्त्रियो के हावभावो को तीनों लोको को बश कर लेने में समर्थ समझ, शकर की हार वा स्मरण रखने वाला कामदेव मानो शिव को हराने या बश में करने के लिये फिर अपना धनुष तयार कर रहा है । अर्थात् इन मृगनयनियो की सहायता से अब शकर को बश में कर लेना सरल है, ऐसे विचार से फिर से धनुष तयार किया ।

स्मर-प्रशस्तिप्रतिवस्तुतां गताः सलीलदात्यूहसमूहनिस्वनाः ।

भवन्ति यत्र क्षणमात्रविश्रम-प्रदायिनः कण्ठरवेण्यो योषिताम् ॥१५॥

अन्वयः

यत्र स्मरप्रशस्तिप्रतिवस्तुतां गताः सलीलदात्यूहसमूहनिस्वनाः योषितां कण्ठरवेण्यु क्षणमात्रविश्रमप्रदायिनः भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्म कामस्य प्रशस्तिः कीर्तिप्रशंसा तस्याः प्रतिवस्तुता तत्पर्याय-रूपत्वं गता प्राप्ता लीलया विलासेन सहितास्सलीला दात्यूहा जलकाकाः पक्षिविशेषाः 'दात्यूहः कालकण्ठकः' इत्यमरः । तेषां समूहस्य निस्वनाः शब्दा योषिता स्त्रीणां कण्ठरवेण्यु भाषणकार्येषु गीतेषु वा क्षणमात्रमीपत्कालपर्यन्तं विश्रमं शान्तिं प्रददतीतिविश्रमप्रदायिनो शान्तिदातारो भवन्ति । तत्रत्यानां नारीणां शब्दो दात्यूहकूजितवन्मधुर इति ध्यज्यते । उपमाध्वनिः ।

भाषा

जिस नगरी में कामदेव की विरदावलिस्वरूप पिहकने वाले पपीहो के शब्द, स्त्रियो के खोलने वा गाने में उनकी आवाज थोड़े देर के लिये बन्द कर उन्हें विश्राम देते हैं । अर्थात् पपीहो के शब्द के समान मनीहूर उन स्त्रियो की चण्ठध्वनि थी ।

निराकृते यत्र रुपां समुद्रमे भुजङ्गसौभाग्यगुणेन सुभ्रुवाम् ।
वनान्तपुंस्कोकिलपञ्चमोर्मयो भवन्ति मानज्वरशेषभेषजम् ॥१६॥

अन्वयः

यत्र सुभ्रुवां रुपां समुद्रमे भुजङ्गसौभाग्यगुणेन निराकृते (सति)
वनान्तपुंस्कोकिलपञ्चमोर्मयः मानज्वरशेषभेषजं भवन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे सुभ्रुवां सुन्दरभ्रुकुटिमुक्तानामङ्गनानां रुपां कोपानां 'कोपकोपा-
मपरोपप्रतिधा छद्मृषी स्त्रियो' इत्यमरः । समुद्रमे उत्पत्ती भुजङ्गा विटजनाः
कामुका वा तेषां यत्सौभाग्यं त्रीप्रतादानुकूलकलाप्रावीण्यं तस्य गुणेन प्रभावे-
णोत्कर्षेण वा निराकृते दूरीकृते सति वनान्तस्थारण्यमध्यस्य पुंस्कोकिलाः
पिकास्तेषां पञ्चमोर्मयः पञ्चमस्वरतरङ्गाः, (कोकिलाः पञ्चमस्वर एव शब्दायन्त
इति लोकप्रतिष्ठिः) । मानज्वरस्य प्रणयकोपरूपज्वरस्य दोषोऽवशिष्टाशस्तस्य
भेषजं तच्छामकोषधिः 'भेषजीषधभंपन्यान्यगदोजायुरित्पपि' इत्यमरः । भवन्ति
जायन्ते । रूपकालङ्कारः । 'रूपकं रूपितारोपाद्विषये निरपह्नवे' ।

भाषा

जिस नगरी में अच्छी भीवी वाली नारियो में प्रणयकोप उत्पन्न होने पर
कामुकी या विटो द्वारा अपनी प्रणयकोप को दूर करने की चातुरी से उनका कोप
शान्त होने पर, वन में बोलने वाली कीयलो के पञ्चम स्वर की लहरें उनके
अवशिष्ट मान रूपी ज्वर को मिटाने के लिये औषध का काम करती हैं ।
अर्थात् कीयल के शब्दों को सुनकर उनका सम्पूर्ण प्रणयकोप दूर हो जाता था ।

प्रविश्य यद्वेश्मसु रोहिणीपतिर्गुणं महान्तं लभते न संशयः ।
यदेव राहोरुपयात्यलक्ष्यतां पुरन्ध्रवक्त्रेन्दुसहस्रमध्यगाः ॥१७॥

अन्वयः

रोहिणीपतिः यद्वेश्मसु प्रविश्य महान्तं गुणं लभते, न संशयः ।
यत् पयः पुरन्ध्रवक्त्रेन्दुसहस्रमध्यगाः सन् राहोः अलक्ष्यताम् उपयाति ।

व्याख्या

रोहिणीपतिचन्द्रो यस्य पुरस्य वेश्मसु गृहेषु 'गृहं गेहोदवसितं वेश्म सय निकेतनम्' इत्यमरः । प्रविश्य यत्वा महान्तं विशिष्टं गुणं चमत्कारं लाभमित्यर्थः प्राप्नोति अत्र संशयः सन्देहो नास्ति । यद्यस्मात्कारणादेय चन्द्रः पुरध्रीणा नारीणा वपत्रेन्दूनां मुखचन्द्राणां सहस्रस्य मध्यं गच्छतीति पुरन्ध्रवक्तेन्दुसहस्र-मप्यगः सन् स्त्रीमुखेन्दुसहस्रमध्यवर्तिस्त्वाद्वाहोरलक्ष्यतामपरिभाव्यतामुपयाति प्राप्नोति । चन्द्रबाहुल्याद्वास्तविकचन्द्रपरिचयाभावादपरिभाव्यतामुपयातीति भावः । अत्र सामान्यं नाम अलङ्कारः । 'सामान्यं प्रकृतस्याऽन्यतादात्म्यं सदृशगुणैः ।'

भाषा

रोहिणी के पति चन्द्रमा वो इस नगर के घरा म प्रवेश कर बहुत लाभ होता था इसमें सन्देह नहीं । क्योंकि राहू, हजारो स्त्रियो के मुखचन्द्रो के बीच में इसके रहने से, इसको नहीं पहचान पाता था ।

यदीयसौधध्वजपट्टपट्टिकाः समुचलन्मौक्तिककान्तिनिर्भरैः ।
नभस्तलान्दोलनविभ्रमाहृतं विनिक्षिपन्तीव सुरापगापयः ॥१८॥

अन्वयः

यदीयसौधध्वजपट्टपट्टिकाः समुचलन्मौक्तिककान्तिनिर्भरैः नभस्तलान्दोलनविभ्रमाहृतं सुरापगापयः विनिक्षिपन्ति इव ।

व्याख्या

यदीयेषु यत्पुरसम्बन्धिषु सौधेषु राजसदनेषु 'सौधोऽस्त्रि राजसदनम्' इत्यमरः । ध्वजाः पताकाः 'पताका ध्वजयन्ती स्यात्चेतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषा पट्टस्य कोशेयस्य पट्टिका वस्त्राणि समुचलन्ति प्रकम्पमानानि ध्वजपट्टप्रान्तभागविनिविष्टानि मौक्तिकानि तेषा कान्तिनिर्भरैः प्रभाप्रवाहैः 'प्रवाहो निर्भरो सरः' इत्यमरः नभस्तले ध्योम्नि आन्दोलनस्येतस्ततः सचलनस्य विभ्रमेण विलासेनाऽऽहृतं समाकृष्टं सुरापगायाः स्वर्गङ्गाया पयो जलं विनिक्षिपन्तीव सिञ्चन्तीव । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर के प्रासादों पर के झण्डों की रेशम की पट्टियों में लगे हुए मोतियों की कान्ति रूपी जल के झरनों से मालूम होता था कि पट्टियों के आकाश में सतत हिलते रहने से उनकी झड़प से खींचे गए हुए आकाश गंगा के जल को मानो वे पट्टियाँ छिड़क रही थीं ।

अविस्मृतत्र्यम्बकनेत्रपावकः स्मरः स्मितेन्दीवरदीर्घचक्षुषाम् ।
विलासपीयूषनिधानकुम्भयोर्न यत्र पार्श्वं कुचयोर्विमुञ्चति ॥१६॥

अन्वयः

यत्र अविस्मृतत्र्यम्बकनेत्रपावकः स्मरः स्मितेन्दीवरदीर्घचक्षुषां विलास-
पीयूषनिधानकुम्भयोः कुचयोः पार्श्वं न मुञ्चति ।

व्याख्या

यत्र पुरे न विस्मृतत्र्यम्बकस्य शिवस्य नेत्रपावको नयनाग्निदाहो येन स-
स्मरः कामदेवः स्मितानि विकसितानीन्दीवराणि कमलानीव चक्षुर्वि नेत्राणि
यासां तासामङ्गनानां विलासरूपं यत्पीयूषममृतं तस्य निधानं निक्षेपणं यद्योस्तौ
कुम्भौ तयोस्तद्रूपयोः कुचयोः स्तनयोः पार्श्वं सामीप्यं न मुञ्चति न परित्यजति ।
दाहजग्यमृतपुनिवारक, भेषजस्यामृतस्य स्तनयोः स्थितत्वात्तत्रैव नियतस्पर्शितं
समाचकाङ्क्ष काम इति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तेन उत्प्रेक्षा व्यज्यते ।

भाषा

जिस नगर में, महादेव के तृतीय नेत्र की अग्नि के दाह को न भूलने वाला
कामदेव खिले हुए कमल के समान बड़े नेत्र वाली नारियों के, विलास रूपी
अमृत का सजाना स्वरूप दो घड़ों से अभिन्न स्तनों से दूर नहीं होता है ।

स्मरस्य यत्राद्भुतमस्त्रकौशलं तथाह्यसौ चारुदृशां विलोचनैः ।
उपागतैरुत्पलपत्रमित्रतां शिलाकठोराणि मनांसि विध्यति ॥२०॥

अन्वयः

यत्र स्मरस्य अस्त्रकौशलम् अद्भुतम्, तथाहि असौ उत्पलपत्रमित्रताम्
उपागतेः चारुदृशां विलोचनैः शिलाकठोराणि मनांसि विध्यति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्याऽऽज्ञाणा कौशल नंपुण्यमद्भुतमाश्चर्यकारि परि-
दृश्यते । तथाह्यसौ स्मर उत्पलपत्राणा कमलपत्राणा मिश्रता साम्यमुपागतै
प्राप्तैरतिशयोक्तैरित्यर्थः । चारुदत्ता रम्यनयनाना नारीणा विलोचनैरसिभि
शिलावत्पाषाणवत्कठोराणि कठिनानि धैर्यातिशयपुक्तान्यपि मनासि यूना चेतासि
विध्यति भिनत्ति । कार्यकारणयोर्गुणभेदादत्र विषमालङ्कारः । 'गुणौ क्रिये
वा चेतस्याता विरुद्धे हेतुकार्ययोः । यद्वारब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः ।
विरूपयोः सघटना या च तद्विषय मतम्' ।

भाषा

इस नगर में कामदेव का अस्त्रप्रयोग का कौशल आश्चर्य जनक था । इसीलिये
वह कमल के पत्तों की समानता अर्थात् कोमलता को प्राप्त, सुन्दर नयनवाली
नारियों के ननों से पत्थर के ऐसे बड़ युवकों के हृदयों को बेध देता था ।

समुद्रवेला रतिरत्नसम्पदा यधूतडित्ताण्डवमेघमण्डली ।
नभःस्थली विभ्रमतारकस्रजा विभाति यत्र स्मरतल्पकल्पना ॥२१॥

अन्वयः

यत्र स्मरतल्पकल्पना रतिरत्नसम्पदा समुद्रवेला, यधूतडित्ताण्डवमेघ-
मण्डली, विभ्रमतारकस्रजा नभःस्थली, विभाति ।

व्याख्या

यत्र पुरे स्मरस्य कामस्य तल्पस्य शय्याया कल्पना रचना 'तल्प शय्यादृदारेषु
स्तंबेषु चिदथोऽस्त्रियान्' इत्यमरः । रति कामस्त्री तत्स्वरूपा या रत्नसम्पत् तया
सर्वजनहृद्यत्वाद्भते रत्नसम्पद्यभेदारोपः । समुद्रवेला सागरतटभूमिः, स्मरतल्प-
कल्पनायां समुद्रवेलाया आरोपः, रतिस्वरूपरत्नसम्पदस्तमुद्रवेलायां स्थितत्वात् ।
यधूत्यरूपतडितरताण्डव नृत्य यन्त्रवम्भूता मेघमण्डली, अस्या स्मरतल्पकल्पनाया-
मारोपः । अत्र स्मरपत्नीरतिस्थानीया यधूरूपा तडित् । विभ्रमेण विलासेन
युक्तानां तारकाणां स्रजा मालया नभःस्थली भयोमभूमिः । अत्र रतिस्थानीया
तारकस्रज् । स्मरतल्पकल्पनायां नभःस्थल्यारोपः । विभाति शोभने ।
रतिस्वरूप रत्नसम्पदतडितारकस्रजिभिरनुद्रवेलामेघमण्डलीनभःस्थलीनां स्मरतल्प
कल्पनेति भावः । अत्रात्प्रकाशय्या ।

भाषा

जहाँ कामदेव की शय्या रचना, रति स्वरूप रत्नसम्पत्ति होने से समुद्रतट, रतिस्वरूप विजली से युक्त होने से मेघमण्डली, और रति स्वरूप विलास युक्त ताराओं की माला होने से आकाश स्थली शोभित है ।

त्यजन्ति हंसाः सरसीगुणैः स्थितिं न यत्र वर्षास्वपि हर्षगद्गदाः ।
अलङ्घनीयस्य निकाममुन्नतेदिशन्ति वप्रस्य यशस्तु दुर्जनाः ॥२२॥

अन्वयः

यत्र हर्षगद्गदाः हंसाः सरसीगुणैः वर्षासु अपि स्थितिं न त्यजन्ति ।
दुर्जनाः तु अलङ्घनीयस्य वप्रस्य निकामं उन्नतेः यशः दिशन्ति ।

व्याख्या

यत्र पुरे हर्षेणाऽऽनन्देन गद्गदा. पुलकिता हस्ता सरसीनां कासारानां
'पद्माकरस्तटागोऽस्थो कासार सरसी सरः' इत्यमरः । गुणैर्नैर्मल्यादिगुणैर्बर्षास्वपि
वर्षास्वपि स्थितिं निवासं न त्यजन्ति न मुञ्चन्ति । वर्षाकाले मानसं यान्ति हंसा
इति नियमान्मानसं न यान्तीति भावः । दुर्जना अलङ्घनीयस्य वार कर्तुमयोग्यस्य
वप्रस्य प्राकारस्य निकाममत्यन्तमुन्नतेऽच्छ्रायस्य यशः कीर्तिं दिशन्ति कुर्वन्त्यारोप-
यन्तीत्यर्थः । दुर्जना. परनिन्दाकुशलाः सरसीगुणान्विहाय वर्षासु हंसानां मानसाऽ-
गमने प्राकाराणामोन्नत्यमेव कारणमुद्धोषयन्तीति भावः । अत्राऽतिशयोक्त्य-
लङ्कारः ।

भाषा

जहाँ आनन्द मग्न हसगण वर्षाऋतु में भी तलावों का पानी गदला न होने
से, अन्य स्थानों के हंसों के सदृश मानससरोवर को न जाकर वहीं रहते थे ।
दुर्जन लोग जो कभी विभी के गुण की प्रशंसा नहीं करते वे हंसों के अन्यत्र न
जाये में इस नगर की चहार दिवारी की उचाई का यश गाते थे । अर्थात् उस
नगरी के अत्यन्त रमणीय सरोवर की प्रशंसा न कर वप्र की ऊँचाई की प्रशंसा
करते थे ।

निशासु यत्रोन्नतसौधसङ्गतिं विगाहमानस्य विधोः कुरङ्गकः ।
वतंसदूर्वाङ्कुरमेणचक्षुषां ग्रहीतुमाकाङ्क्षति वक्रकन्धरः ॥२३॥

अन्वयः

यत्र निशासु उन्नतसौधसंगतिं विगाहमानस्य विधोः कुरङ्गकः वक्रकन्धरः
(सन्) एणचक्षुषा वतसदूर्वाङ्कुरं प्रहीतुम् आकाङ्क्षति ।

व्याख्या

यत्र पुरे निशासु रात्रिषु उन्नता अत्युच्चा प्रासादा राजसदनानि तेषां सङ्गतिं समागमं विगाहमानस्य विदधतो विधोश्चन्द्रस्य कुरङ्गकः कलङ्करूपमृगो वक्रा वक्रकृता कन्धरा ग्रीवा येन स एवम्भूतस्तन् एणचक्षुषा मृगतमवानामङ्गनाना वतस आभूषणरूपदत्तासी दूर्वाङ्कुरश्च त “वतस अवतस । “वष्टि भागुरिरल्लो-
पमवाप्योरुपसर्गयो । आप चं च हलन्ताना यथा वाचा निशा दिशा” इति । कर्णा-
वतसरूप दूर्वाङ्कुरं प्रहीतुं भक्षणाथं स्वीकर्तुमाकाङ्क्षत्यभिलषति । अत्रातिशयो-
क्त्यलङ्कारः ।

भाषा

जहाँ रात्रियाँ में, चन्द्र के, बहुत ऊँचे राजसदनो के समीप आने से, चन्द्रमा में का मृग, टेढ़ी गद्देन करके, मृगतयनी नारियो के कानो पर आभूषण के रूप में छोसे हुवे दूब के अकुर को खाने की इच्छा करता था ।

अवागुरं नेत्रकुरङ्गवन्धनं निरक्षरं पञ्चशरस्य शासनम् ।
गृहे गृहे यत्र विचित्रमन्वहं वितन्वते नृत्तमधीरलोचनाः ॥२४॥

अन्वयः

यत्र अधीरलोचनाः गृहे गृहे अन्वहम् अवागुरं नेत्रकुरङ्गवन्धनं
पञ्चशरस्य निरक्षरं शासनं विचित्रं नृत्तं वितन्वते ।

व्याख्या

यत्र पुरेऽधीरे चञ्चले लोचने नेत्रे पासा तादृचञ्चलनयना कामिनीषु गृहे गृहे प्रतिगृहमन्वहं प्रतिदिनं नास्ति वागुरा मृगवन्धनी यस्मिन्तदवागुरं नेत्राण्येव मुक्कजननयनान्येव कुरङ्गा मृगास्तेषां बन्धनं बन्धनरूपं पञ्चशरस्य कामरस्य निरक्षरमक्षरोच्चारणरहितं शासनमाज्ञास्वरूपं विचित्रमादचर्पेकरं नृत्तं नृत्यं ‘नृत्तं तासलपाद्यम्’ वितन्वते कुर्वन्ति । तासां नृत्यं दृष्ट्वा तर्हि युवान काम-
मोहिता भवतीति भावः । अधिकारदर्शित्य रूपमलङ्कारः ।

भाषा

जिस नगर में रोज, घर २, चञ्चलनेत्रवाली कामिनियाँ, बिना जाल के वामुको के नेत्र रूपी मृगों को फँसाने वाला और कामदेव की अलिखित व अनुच्चारित आज्ञा स्वरूप ताल लय से युक्त विचित्र नाच किया करती थी ।

अमुष्य लोकत्रितयाद्भुतैर्गुणैरतीत्य मार्गं मनसोऽपि तिष्ठतः ।

असौ सदा मानसगोचरस्थिता कथं तुलायामलका प्रगल्भते ॥२५॥

अन्वयः

असौ सदा मानसगोचरस्थिता अलका लोकत्रितयाद्भुतैः गुणैः मनसः अपि मार्गम् अतीत्य तिष्ठतः अमुष्य तुलाया कथं प्रगल्भते ।

व्याख्या

असौ प्रसिद्धा सदा नित्य मानस सरश्चिन्तकृच्च तस्य मानससरसो मनसश्च गोचरो देशो हिमालयप्रदेशो दृष्टिश्च तत्र स्थिता विद्यमानाऽलका कुबेरनगरी, लोकत्रितये त्रिषु भुवनेषु 'त्रिध्वयो जगती लोको विष्टप भुवन जगत्' इत्यमर । अद्भुता आश्चर्यकारिणो गुणास्तर्मनसोऽपि चित्तस्याऽपि मार्गं पन्थानमतीत्याऽति-कम्य तिष्ठतो वर्तमानस्याऽचिन्त्यरूपस्याऽमुष्याऽस्य पुरत्य तुलाया साम्ये कथं प्रगल्भते समर्था भवति । अप्राऽर्थापत्तिरलङ्कारः । 'दण्डापूपिकघान्धार्यागमोऽ-र्थापत्तिरिष्यते ।'

भाषा

मानस सरोवर के आसपास हिमालय प्रदेश में स्थित अथवा मन से जानी जा सकने वाली अलका नामक कुबर की नगरी तीनों लोकों में अद्भुत गुणों से युक्त और मन से भी कल्पना न की जा सकने वाले, इस कल्याण नगर की कैसे दरावरी कर सकती है ।

अतःपरमाद्वयमग्नदेघनृपं स्तौति ।

विजित्य सर्वाः ककुभः स भार्गव-प्रचण्डकोदण्डपरिश्रमो नृपः ।

उवास तत्रार्थिशतानि पूरयन् फलं हि पात्रप्रतिपादनं श्रियः ॥२६॥

अन्यवः

तत्र सः भार्गवप्रचण्डकोदण्डपरिश्रमः नृपः सर्वाः ककुभः विजित्य
अर्थिशतानि पूरयन् उवाच । हि श्रियः फलं पात्रप्रतिपादनम् ।

व्याख्या

तत्र कल्याणपुरे सः प्रसिद्धो भार्गवस्य परशुरामस्य प्रचण्डो भयङ्करः कोदण्डो
धनुः 'धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्' इत्यमरः । तस्य परिश्रम इव
परिश्रमः संप्रहारकार्यं यस्य स नृप आहवमल्लदेवः सर्वास्तिनप्राः ककुभो दिशो
विजित्य स्वायत्तीकृत्वाऽर्थिशतानि याचकशतमनोरथान् पूरयन्तफलयन्नुवाच ।
हि यस्मात्कारणान्छ्रियो लक्ष्म्यारसाम्पदश्च फलं सायंबयं पात्रेषु योग्यस्थानेषु
प्रतिपादनं दानम् । अत्रार्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

परशुराम के भयंकर धनुष के सहार के समान सहार करने वाला वह
प्रसिद्ध राजा आहवमल्लदेव, समग्र दिशाओं को जीतकर और सैकड़ों अर्थिजनों
को दान देकर कल्याणपुर में रहने लगा । क्योंकि लक्ष्मी का सायंबय योग्य
अर्थियों को दान देना ही है ।

जगत्पनर्घेषु समस्तयस्तुषु चितीश्वरः पादतलस्थितेष्वपि ।
अभूद्दिना पुत्रमुखेन्दुदर्शनं प्रभातनीलोत्पलदीनलोचनः ॥२७॥

अन्यवः

क्षितीश्वरः जगति अनर्घेषु समस्तयस्तुषु पादतलस्थितेषु अपि पुत्रमुखेन्दु
दर्शनं विना प्रभातनीलोत्पलदीनलोचनः अभूत् ।

व्याख्या

क्षितेः पृथ्वा ईश्वरः प्रभुर्जगति लोके 'त्रिष्वयो जगती लोको विष्टप भूय
जगत्' इत्यमरः । अनर्घेष्वमूल्येषु समस्तयस्तुषु सकलपदार्थेषु पादतलेष्वे
समीप एव स्थिता विद्यमानास्तेष्वतिगुलभेषु सत्स्ववि पुत्रस्याऽऽग्रमजस्य यन्मुखमान
तदेवेन्दुश्चन्द्रस्तस्य दर्शनमवलोकनं विना प्रभाते प्रातःकाले सूर्योदयानन्त
निष्प्रभे नीलोत्पल इव बीजे हान्तिरहिते लोचने नेत्रे यस्य स अभूत् । चन्द्रदर्श-

समये नीलोत्पलस्य विकासो दृश्यते न तु सूर्योदयानन्तरम् । अत्र विनोक्त्य-
लङ्कारः । 'विनोक्तिर्यद्विनान्येन नासाध्यन्यदसाध्यं वा' ।

भाषा

राजा को संसार की समस्त अमूल्य वस्तुएँ सुलभ होने पर भी पुत्र के
चन्द्रसदृश मुख को देखे बिना वह प्रातः कालीन नीलकुमुद के सदृश दीन नेत्रों
से युक्त था अर्थात् उदास रहा करता था । जैसे चन्द्रदर्शन बिना नीलकुमुद
विकसित नहीं होता वैसे ही पुत्र दर्शन बिना राजा की आँखें दीन थीं । अर्थात्
राजा उदास रहते थे ।

उवाच कण्ठागतवाष्पगद्गदैः पदैः कदाचित्सहधर्मचारिणीम् ।
सरस्वतीहारलतामिवोज्ज्वलां प्रकाशयन्दन्तमयूखचन्द्रिकाम् ॥२८॥

अन्वयः

(सः) कदाचित् सरस्वतीहारलताम् इव उज्ज्वलां दन्तमयूखमालिकां
प्रकाशयन् कण्ठागतवाष्पगद्गदैः पदैः सहधर्मचारिणीम् उवाच ।

व्याख्या

सः नृपः कदाचित् सरस्वती वाणी वाग्देवता तस्या मौक्तिकनिर्मिता या
हारलता तामिवोज्ज्वलां शुभ्रवर्णां दन्तानां रदनानां मयूखानां किरणानां 'किरणो-
त्थमयूखांशुगमस्तिष्ठुणिरदमयः' इत्यमरः । चन्द्रिका ज्योत्स्ना 'चन्द्रिका कीमुदी-
ज्योत्स्ना' इत्यमरः । तां प्रकाशयन् विस्तारयन् कण्ठे गले आगतानि यानि
वाष्पाप्यूष्माश्रुणि 'वाष्पयूष्माश्रु कशिपु त्वन्नमाच्छादनं द्वयम्' इत्यमरः । तर्गद्ग-
दैर्नातिस्फुटमुच्चारितैः पदैः शब्दविन्यासैस्सहधर्मचारिणीं स्वपत्नीमुवाच ।
अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

किसी समय उस राजा ने सरस्वती की मोती की माला के समान दातों की
शुभ्र किरणों की चादनी को प्रकाशित करते हुए, भरे गले से अपनी पत्नी से कहा ।

फल्लेन शून्यः सुतरां दुनोति मामयं गृहस्थाश्रमधर्मपादपः ।
विलोकयामि प्रतिविम्बमात्मनः सुताभिधानं त्वयि नाधुनापि यत् ॥२९॥

अन्वयः

अयं फलेन शून्यः गृहस्थाश्रमपादपः मां सुतरां दुनोति यन् अधुना अपि
त्वयि सुताभिधानम् आत्मनः प्रतिविम्बं न विलोकयामि ।

व्याख्या

अयं फलेन पुत्ररूपफलेन शून्यो रहितो गृहस्थाश्रमरूपो गार्हस्थ्यस्वरूपो धर्म-
पादपो धर्मवृक्षो मां सुतरामत्यन्तं दुनोति परितापयति । यथा वृक्ष फलेन शून्यो
निष्फलत्वाय कल्पते तथैवायं गृहस्थाश्रमोऽपि । यद्यस्मात्कारणादधुनाऽप्यद्या-
वध्यपि त्वयि भवत्यासुत पुत्राभिधानं नाम यस्य त पुत्रनामकमात्मन प्रतिविम्ब
प्रतिफलं न विलोकयामि न पश्यामि । 'आत्मा वं जायते पुत्र' इति वचनात् ।
अद्यापि पुत्रोत्पत्तिर्न जातेत्यथ । अत्ररूपकालङ्कारः ।

भाषा

यह फलरहित गृहस्थाश्रमरूपीवृक्ष मुझ अत्यन्त पीडित करता है । क्यों
कि अभीतक तुमसे मेरा प्रतिविम्ब स्वरूप पुत्र उत्पन्न भया हुआ नहीं दीख
पड़ता है । अर्थात् तुम को मेरा प्रतिविम्ब स्वरूप पुत्र नहीं हुआ है ।

अलक्षणां बालमृगाक्षि लक्ष्यते^१ न किञ्चिदङ्गेषु तवेदशः परम् ।
पुराकृतः पुण्यविपर्ययो मम ध्रुवं फलर्द्धिप्रतिबन्धकस्त्वयि ॥३०॥

अन्वयः

(हे) बालमृगाक्षि तव अङ्गेषु किञ्चित् अलक्षणां न लक्ष्यते पर त्वयि
ईदृशः फलर्द्धिप्रतिबन्धकः मम पुराकृतः पुण्यविपर्ययः ध्रुवम् ।

व्याख्या

हे बालमृगाक्षि बालकुरङ्गनयने तव अङ्गेषु क्षरीरायणवेषु किञ्चिदलक्षिञ्चि-
दप्यलक्षणं कुलक्षणं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकं बन्ध्यात्वलक्षणं न लक्ष्यते वृक्षते ।
एतत् किञ्चित् चापि अपायाभिप्रेतः^२ इत्यस्मिन् कलर्द्धिप्रतिबन्धकः पुराकृतः फलसाम्यसि-
द्धाधको मर्धवः पुराकृतः पूर्वजन्मकृतः पुण्यविपर्ययः मुहूर्तवैपरीत्यं पापमित्यर्थः ।
ध्रुवं निश्चयेन वर्तते ।

^१ 'मृग्यते' इत्यपि पाठः ।

भाषा

हे मृगशावकनयनि ! तुम्हारे शरीर के अवयवों में कोई कुलक्षण नहीं देख पड़ता है । किन्तु तुम्हारे में इस प्रकार की पुत्र रूपी फल की समृद्धि में प्रतिबन्धक मेरे ही पूर्वजन्म का पाप है, यह बात निश्चित है ।

अवीक्षमाणा सदृशं गुणैर्मम क्रमागता श्रीरियमाश्रयं पुरः ।
पयोधिमध्यस्थितपोतकूपक-स्थिता शकुन्तीव मुहुः प्रकम्पते ॥३१॥

अन्वयः

क्रमागता इयं श्रीः मम गुणैः सदृशम् आश्रयं पुरः अवीक्षमाणा
पयोधिमध्यस्थितपोतकूपकस्थिता शकुन्ती इव मुहुः प्रकम्पते ।

व्याख्या

क्रमेण कुलक्रमेणाऽऽगता प्राप्तेयं श्री राज्यलक्ष्मी मम गुणैः शौर्यादिभिः
सदृश समानमत एव योग्यमाश्रयमाश्रयभूतं स्वानं पुरोऽप्रेऽवीक्षमाणाऽनवलोकयन्ती
पयोधेः समुद्रस्य मध्ये मध्यभागे स्थितो विद्यमानः पोतो यातपात्रं 'यानपात्रे
शिशो पोतः' इत्यमरः । तस्य कूपको गुणवृक्षको नीमध्यस्थितरज्जुबन्धनदण्डः
तस्मिन् स्थितोपविष्टा शकुन्तीव पक्षिणीव मुहुरभीक्ष्णं 'मुहुः पुनः पुनः शश्वद-
भीक्ष्णमसकृत्समाः' इत्यमरः । प्रकम्पते बिभेति । स्थिरमाश्रयमपश्यमाणा
स्वस्थितेस्सन्देहास्पदत्वाद्भूतेत्यर्थः । अत्रीपमालङ्कारः ।

भाषा

कुल परम्परागत यह राज्य श्री, मेरे गुणों के ऐसे गुण वाले आश्रय को
आगे न देखकर बीच समुद्र में विद्यमान जहाज के मस्तूल पर बैठी विडिया
के समान रह रह कर काँपती है । अर्थात् स्थिर आश्रय न देखकर अपने
अस्तित्व के सन्देह से नयभीत होती है ।

प्रियप्रमादेन विलाससम्पदा तथा न भूषाविभवेन रोहिनी ।
सुतेन निर्व्याजमलीकहासिना यथाङ्कपर्यङ्कगतेन शोभते ॥३२॥

अन्वयः

गेहिनी यथा निर्वाणम् अलीकहासिना अङ्कपर्यङ्कगतेन सुतेन शोभते
तथा प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा भूषाविभवेन (वा) न शोभते ।

व्याख्या

गेहिनी गृहिणी गृहधर्मरता स्त्री यथा निर्वाण निष्कपट यथास्पातयाऽलीक
हासिनाऽनूतहासिना कारणमन्तरैव प्रकृत्या हास कुर्वता 'अलीक त्वप्रियेऽनूते'
इत्यमर । अङ्क उस्तङ्ग एव पर्यङ्क खट्वा 'अङ्को रूपकभेदाऽङ्गचिन्हरेखाजिभू-
षणे । रूपकाशातिकोत्सङ्गस्यानेऽङ्क पापदु खयोरिति' मेदिनी । 'शयन मद्यपर्यङ्क-
पल्यङ्का खट्वया समा' इत्यमर । तद्गतेन सुतेन पुत्रेण शोभते सौभाग्यमालम्बते
तथा प्रियस्य पत्यु प्रसादेन प्रसन्नताप्रदर्शनेन विलासस्य भोगस्य सम्पदा विभवेन,
भोग्यसुखसमृद्धिसामग्र्या भूषाया भूषणस्य विभवेन वैशिष्ट्येन वा न शोभते ।

भाषा

गृहिणी जिस प्रकार कपट रहित स्वाभाविक हास्य करने वाले गोद रूपी
पलङ्ग पर लेट हुए पुत्र से शोभित होती है वैसे न तो पती की प्यारी होने से,
न उपभोग योग्य सुख समृद्धि की वस्तुओं से, न गहना कण्ठा पहनने से शोभित
होती है ।

वहन्ति हिंसाः पशवः कमात्मनो गुणं वितर्क्यात्मजरक्षणाश्रमम् ।
पदार्थसामर्थ्यमचिन्त्यमीदृशं यदत्र विश्राम्यति निर्भरं मनः ॥३३॥

अन्वयः

हिंसाः पशवः आत्मनः कं गुणं वितर्क्य आत्मजरक्षणाश्रमं वहन्ति ।
ईदृशम् अचिन्त्यं पदार्थसामर्थ्यं यत् अत्र मनः निर्भरं विश्राम्यति ।

व्याख्या

हिंसा हिंसा पशवो व्याघ्रादय आत्मनो स्वस्य कं विशिष्ट गुणं प्रयोजन
वितर्क्य विमुक्त्याऽऽत्मजस्य पुत्रस्य रक्षणस्य भरणपोषणादभि पालनस्य श्रमं वहन्ति
वहन्ति धारयन्ति । ईदृशमित्यभूतमचिन्त्यमवर्णनीयमनुभवंकाम्यं पदार्थसामर्थ्यं
पुत्रपदार्थावयवस्य यदत्र पुत्रे मनश्चित्तं चित्तानु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं
मन' इत्यमर । निर्भरमत्यन्त विश्राम्यति सन्तोषसुखं क्षान्तिञ्च लभते ।

भाषा

हिंसक व्याघ्रादि पशु अपने किस प्रयोजन के विचार से अपने बच्चे के संरक्षण के लिये परिश्रम करते हैं। पुत्र, इस वस्तु में ऐसी अवर्णनीय शक्ति है जिससे मन अत्यन्त शान्ति प्राप्त करता है।

किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकबान्धवः ।

ऋणं पितॄणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥३४॥

अन्वयः

उभयलोकबान्धवः सुतः न अस्ति चेत् अश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः किम् । पितॄणां ऋणम् अपनेतुम् अक्षमाः गृहमेधिनः कथं शुभं लभन्ते ।

व्याख्या

उभयलोकस्येहलोकस्य परलोकस्य च बान्धवस्सुखकारी सहायक इत्यर्थः । सुतः पुत्रो नास्ति चेत्तर्हि अश्वमेधस्तन्नाम यज्ञ प्रभृतिरादिर्यासां क्रियाणां तासां क्रमैः सम्पादनं किम् किंफलम् । पुत्रोत्पत्त्यभावेऽश्वमेधादिसदृशानां स्वालौकिक-शक्तिप्रदर्शकाणां कर्मणां सुतरामेव वैयर्थ्यं समायाति । पितॄणां पूर्वपुरुषाणामुण-मपनेतुं दूरीकर्तुमक्षमा असमर्था गृहमेधिनो गृहस्थाः कथं शुभं मङ्गलं लभन्ते प्राप्तुं शक्नुवन्ति ।

भाषा

यदि इस लोक और परलोक दोनों में साथ देनेवाला पुत्र न हुआ तो अश्वमेध आदि यज्ञों के करने से क्या लाभ है । पितृऋण से मुक्त होने में असमर्थ गृहस्थ लोगो का कैसे कल्याण हो सकता है ।

प्रतापशौर्यादिगुणैरलङ्कृतोऽप्युपैति तावन्न कृतार्थतां नृपः ।

सुतेन दोर्विक्रमलब्धकीर्तिना न यावदारोहति पुत्रिणां धुरि ॥३५॥

अन्वयः

नृपः प्रतापशौर्यादिगुणैः अलङ्कृतः अपि तावत् कृतार्थतां न उपैति यावत् दोर्विक्रमलब्धकीर्तिना सुतेन पुत्रिणां धुरि न आरोहति ।

व्याख्या

नृपो राजा प्रतापेन प्रभावेण 'स प्रताप' प्रभावश्च यस्यैजः कोशदण्डजम्' इत्य-
भरः । शौर्यादिगुणैर्वीरतादिगुणैश्चाञ्जल्युतः सम्भूयितोऽपि कृतार्पतां जन्म-
साफल्यं तावन्नोपैति प्राप्नोति यावत् दोष्णोर्भुजयोर्विक्रमेण पराक्रमेण लब्धोपा-
जिता कीर्तियशो येन तेन युतेन पुत्रेण पुत्रिणा पुत्रवत्ता धुरि प्रापान्ये नाऽऽरोहति
न परिनिष्ठितो भवति ।

भाषा

राजा, प्रताप वीरता आदि गुणों से विभूषित होने पर भी तब तक अपने
जन्म की सफलता को प्राप्त नहीं करता जब तक भुजबल के पराक्रम से कीर्ति
को कमाने वाले पुत्र से पुत्रवान् लोगों में अग्रणी नहीं होता ।

निशम्य देवस्य नितान्तदुःखिता कथामिति श्रोत्रपथप्रमाथिनीम् ।

जगाद किञ्चिन्न नरेन्द्रसुन्दरी परं निशश्वास तरङ्गितालका ॥३६॥

अन्वयः

इति श्रोत्रपथप्रमाथिनि देवस्य कथां निशम्य नितान्तदुःखिता नरेन्द्र-
सुन्दरी किञ्चित् न जगाद परं तरङ्गितालका (सती) निशश्वास ।

व्याख्या

इतीत्यं श्रोत्रयोः कर्णयोः पन्था मार्गस्तस्य प्रमाथिनीं तां कर्णकुहरदुःखदायिनीं
देवस्य राज्ञः कथां वातां निशम्य धृत्या नितान्तमत्यन्त दुःखिता पीडिता
नरेन्द्रनन्दिनी राजमहिषी किञ्चित्किमपि न जगाद बोधाच्च परं बेयलं तरङ्गिता
इतस्ततः प्रशिष्टाः कुन्तलाः केशा यस्याः सा सती निशश्वास दीर्घमुष्णञ्च श्वासं
प्रवाहितवती । केशस्य स्थानच्छ्रुतिर्दीर्घनिश्वासाच्च दुःखचिह्नम् । परमदुःखि-
ताऽभूदित्यर्थः ।

भाषा

इस प्रकार राजा की कर्णकुहर वाने गुनवार अत्यन्त दुःखी शनी ने कोई
उत्तर नहीं दिया । बेयल बिमरे थानों वाली उम शनी ने जोर में गीम भरा :
अर्थात् अत्यन्त दुःखी हुई ।

स धीरमुर्वीन्दुरधीरलोचनामथाङ्गमारोप्य कृपार्द्रमानसः ।
हरन्निवातङ्ककलङ्कमुज्ज्वल-द्विजावलीकान्तिजलैरवोचत ॥३७॥

अन्वयः

अथ सः उर्वीन्दुः कृपार्द्रमानसः सन् अधीरलोचनां धीरम् अङ्गम्
आरोप्य उज्ज्वलद्विजावलीकान्तिजलैः आतङ्ककलङ्कं हरन् इव अवोचत ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर स्वपत्न्या दुःखितदशानिरीक्षणानन्तरं सः प्रसिद्ध उर्व्याः पृथिव्या
इन्दुश्चन्द्रः पृथिवीशोभाधायको राजा कृपया दययाऽऽर्द्रं परिप्लुतं मानस मनो यस्य
स एवम्भूतस्सन् अधीरे चञ्चले लोचने नेत्रे 'लोचन नयनं नेत्रमीक्षणञ्चसु-
रक्षिणि' इत्यमरः । पत्न्याः सा तां कुक्षेन चञ्चललोचनां धीरं यथास्यात्तया
धैर्यमवलम्ब्याऽङ्गं ह्योत्सङ्गमारोप्य प्रतिष्ठाप्योन्मला शुभ्रा द्विजानां वन्तानां
'दन्तविप्राण्डजा द्विजाः' इत्यमरः । आवली पशितस्तस्य कान्तयः एव जलानि
तैरातङ्क एव व्यर्थेव कलङ्को मालिन्यं तं हरन्निवाऽपमृजशिवोचतोक्तवान् ।
हास्येन स्वभावं गोपयन् पत्न्या सान्त्वनमकरोत् । अत्रोत्प्रेक्षावद्भारः ।

भाषा

अपनी पत्नी को दुःखी देखने के अनन्तर राजा के हृदय में दया या संचार
होकर उराने चंचल नेत्र वाली रानी को, धीरज के साथ अपनी गोद में बैठकर
मानों सफेद दांतों की कतार की कान्ति रूपी जल से पीड़ा रूपी धव्ये को धोते
हुए कहा अर्थात् हँसते हुए रानी से कहा ।

अलं विपादेन करोषि किं मुखं कर्षोष्णनिःश्वासविधूसराधरम् ।
अभीष्टवस्तुप्रतिबन्धिनामहं कृताग्रहो निग्रहणाय कर्मणाम् ॥३८॥

अन्वयः

विपादेन अलं, मुखं कर्षोष्णनिःश्वासविधूसराधरं किं करोषि । अहं
अभीष्टवस्तुप्रतिबन्धिनां कर्मणां निग्रहणाय कृताग्रहः (अस्मि) ।

व्याख्या

विपादेनालं शोक परिहृत्यः । 'अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्'

इत्यमरः । मुखं स्वाननं कवोष्णः कोष्णः 'कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति' इत्यमरः । चाऽसौ निश्वासास्तेन विषूयरो मलिनोऽधर अधरोष्ठो यस्मिन् तत् किं किमर्थं करोषि विदधासि । अहमभीष्टमीप्सितं यद्वस्तु पुत्रप्राप्तिरूपं तत्प्रतिबध्नन्ति प्रतिरुद्धन्ति तेषां कर्मणामिहजन्मनि पूर्वजन्मनि वा कृतानां दुष्कर्मणां निग्रहाय समूलमुन्मूलनाय कृत आप्रह अभिनिवेशो येन रा बद्धपरिकरोऽस्मि ।

भाषा

अब दुःख दूर करो । अपने मुख को गरम श्वास से सूखे अधरोष्ठ वाला क्यों बनाती हो । मैं पुत्र रूपी अभीष्ट सिद्धि के प्रतिबन्धक सम्पूर्ण इस जन्म के या पूर्व जन्म के कर्मों को नष्ट करने के लिये कटिबद्ध हो गया हूँ ।

अधीतवेदोऽस्मि कृतः^१ श्रुतागमः श्रमोऽस्ति भूयानितिहासवर्त्मसु ।
गुरुष्वज्ञाविमुखं सदा मनस्तदभ्युपायोऽत्र मया न दुर्लभः ॥३६॥

अन्वयः

(अहं) श्रुतागमः (सन्) अधीतवेदः अस्मि । इतिहासवर्त्मसु भूयान् परिश्रमः कृतः । मनः गुरुषु सदा अज्ञाविमुखम् अस्ति । यत् मया अत्र अभ्युपायः न दुर्लभः ।

व्याख्या

अहं श्रुता गुरुमुखादाकर्णिता आगमाः शास्त्राणि येन एवम्भूतस्सन् अधीताः सम्पगम्यस्ता वेदाश्च ग्यजुस्सामायर्ववेदा येन सोऽस्मि । इतिहासाना रामायण-महाभारतादीनां वर्त्मसु तत्प्रतिपादितमार्गैर्विभि भूयान्महान्परिश्रमः कृतः । मम मनः गुरुषु पूज्येषु सदा सर्वदेवाऽप्यज्ञाया अपमानात्पराङ्मुखं विमुखमस्ति । तत्तस्मात्कारणादत्र पुत्रवस्तुनि मयाऽभ्युपायो न दुर्लभः किन्तु सुलभस्तु-साध्यश्चेति भावः ।

भाषा

मैंने गुरुमुख से सब शास्त्रों का श्रवण कर वेदों को पढ़ा है । रामायण-महाभारतादि इतिहास प्रतिपादित मार्गों का परिश्रम से पालन किया है ।

^१ श्रुतश्रुतागम—इत्यत्र पाठ ।

मेरा मन सदैव वड़ों का अपमान करने से विरत रहा है । ऐसी परिस्थिति में मेरे लिये पुत्ररूपी वस्तु प्राप्त करने का उपाय दुर्लभ नहीं हो सकता ।

किमस्ति दुष्प्रापमसौ निषेव्यते कुलप्रभुर्बालमृगाङ्कशेखरः ।

करस्थितस्यापि चकोरलोचने न पात्रमालस्यहतास्तपस्विनः ॥४०॥

अन्वयः

असौ कुलप्रभुः बालमृगाङ्कशेखरः (यदि) निषेव्यते (तर्हि) किं दुष्प्रापम् अस्ति । हे चकोरनयने आलस्यहताः तपस्विनः करस्थितस्य अपि पात्रं न ।

व्याख्या

असौ प्रतिष्ठः कुलस्य वंशस्य प्रभुरिष्टदेवता बालोऽर्द्धो मृगाङ्कश्चन्द्रः शेखरं शिरोभूषणं यस्य स शिवो यदि निषेव्यते सेवया प्रतप्नीक्रियते तर्हि किं वस्तु दुष्प्रापं दुर्लभमस्ति, न किमपीत्यर्थः । हे चकोरवच्चपले नेत्रे नयने यस्यास्त-
त्सम्बुद्धौ हे चकोरनयने चकोरचपलनयने आलस्येनाऽकर्मणा हता आलस्यवशी-
भूतास्तपस्विनो धराका करे करतले स्थितस्य विद्यमानस्यापि यस्तु न पात्रं भाजनं न भवन्ति । कर्मशीलानामुद्योगिनां पुरुषाणां किमपि दुस्ताप्यं नेत्यर्थः ।
अत्रार्थापत्त्यलङ्कारः ।

भाषा

अपने वंश के इष्टदेव चन्द्रशेखर शंकर की यदि उपासना की जाय तो कोई वस्तु दुर्लभ नहीं है । हे चकोर के समान चञ्चल नेत्र वाली ! आलस से भरे अकर्मण्य लोगो को, पात्र की वस्तु भी प्राप्त नहीं हो सकती है ।

तदेष तावत्तपसे सह त्वया प्रभूतभावः प्रयते यतेन्द्रियः ।

विमावरीवल्लभखण्डमण्डनः स यावदायाति दयां जगद्गुरुः ॥४१॥

अन्वयः

तत् प्रभूतभावः एषः (अहं) यतेन्द्रियः सन् त्वया सह तावत् तपसे प्रयते यावत् विमावरीवल्लभखण्डमण्डनः जगद्गुरुः सः दयां आयाति ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणात्प्रभूतो बहुलो भावो भक्तिभावो यस्य स एष महं जितानि
वशीकृतानीन्द्रियाणीन्द्रियसमूहो येन स वशीकृतेन्द्रियसमूहस्तन् त्वया सह भवत्या
सह तावत्कालपर्यन्तं तपसे तपश्चरणाय प्रयते महोद्योगं करिष्ये यावत्कालं
विभावय्या रजन्याः 'विभावरोतमस्विन्यो रजनो यामिनी तमो' इत्यमरः ।
वल्लभः प्रियश्चन्द्रस्तस्य खण्ड एव कलं व मण्डनं भूषणं यस्य स जगतां भुवनानां
'विष्टर्ष भुवनं जगत्' इत्यमरः । गुह श्रेष्ठ सः शंकरो दयां कृपामायाति
प्राप्नोति । कृपणाद्रंगमानसस्तप्तभीष्टवरप्रदानं करोतीत्यर्थः ।

भाषा

इसलिये दृढ़ भक्ति से युक्त, मैं तुम्हारे साथ इन्द्रियो को वश में करके
वर्यात् सयम से तब तक तप करने में प्रयत्नशील रहूँगा जब तक अर्धचन्द्र से
शोभित जगत्प्रभु शंकर को मेरे ऊपर दया न आजाए ।

विधाय शान्त्यै कलुपस्य कर्मणस्तदेव सर्वेन्द्रियतापनं तपः ।
नयामि भक्त्या भटिति प्रसन्नतामखण्डया खण्डशशाङ्कशेखरम् ॥४२॥

अन्ययः

तत् एषः (अहं) कलुपस्य कर्मणः शान्त्यै सर्वेन्द्रियतापनं तपः विधाय
अखण्डया भक्त्या खण्डशशाङ्कशेखरं भटिति प्रसन्नतां नयामि ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणादेयोऽहं कलुपस्य दुष्टतस्य 'कलुषं वृजिनोऽधर्मो दुरित-
दुष्टतम्' इत्यमरः । कर्मणः क्रियाकलापस्य दाम्भ्यं विनाशाय सर्वेन्द्रियाणां
नेत्रादीनां तापनं पीडनं यस्मिन्तत्तपो दुष्करतपस्यां विधाय कृत्वाऽखण्डयाऽविच्छिन्न-
सन्तानया भक्त्या दृढभक्त्येत्यर्थः । खण्डश्चरासो शशाङ्कश्चन्द्रश्च सः श्रेष्ठं
शिरोभूषणं यस्य तं शिवं भटिति शब्दः 'लाब् भटितिप्रसन्नतां नयामि' इति
शब्दः इत्यमरः । प्रसन्नतां प्रसाधं नयामि प्रापयामि । अत्रानुप्रासोऽभ्युदासः ।

भाषा

इसलिये मैं पुनःप्राप्ति के वापस पापकर्मों का नाश कर डालने के लिये
समस्त इन्द्रियो को बन्धप्रद, घोर तपस्या कर, मयिच्छिन्न दृढ़भक्ति से चन्द्रशेखर
भगवान् शङ्कर को शीघ्र ही प्रसन्न करूँगा ।

तथेति देव्या कृतसम्मतिस्ततः समस्तचिन्तां विनिवेश्य मन्त्रिषु ।
अभूदनुष्ठानविशेषतत्परः स पार्थिवः प्रार्थितवस्तुसिद्धये ॥४३॥

अन्वयः

ततः देव्या इति तथा कृतसम्मतिः सः पार्थिवः समस्तचिन्तां मन्त्रिषु
विनिवेश्य प्रार्थितवस्तुसिद्धये अनुष्ठानविशेषतत्परः अभूत् ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं देव्या पर्ययेतीदं भवदुक्तं पुत्रोत्पत्तिरूपं कार्यं तपसाधनेन स्या-
दिति हेतोस्तथैवास्तु, इति कृता सम्मतिर्येन स कृतनिश्चयस्त पार्थिवो राजा
समस्तां सम्पूर्णां चिन्तां राज्यभारचिन्तां मन्त्रिष्वमात्येषु विनिवेश्य विनिशित्य
प्रार्थितस्याभीष्टस्य वस्तुन पुत्रस्य सिद्धये प्राप्तयेऽनुष्ठानविशेषे विशिष्टानुष्ठाने
तत्पर आसक्तोऽभूत् । 'तत्परे प्रसितासक्तो' इत्यमरः ।

भाषा

इसके अनन्तर, अपनी रानी की सम्मति मिलने पर, उस राजाने राजकाज
का बोझ मन्त्रियों को सौंपकर अभीष्ट पुत्रप्राप्ति की सिद्धि के लिये विशिष्ट
अनुष्ठान करना प्रारम्भ कर दिया ।

तपः स्वहस्ताहृतपुष्पपूजित-त्रिलोचनः स्थण्डिलवासधूसरः ।
तथा स राजर्षिरमाधयद्यथा महर्षयोऽस्मादपकर्षमाययुः ॥४४॥

अन्वयः

सः राजर्षिः स्वहस्ताहृतपुष्पपूजितत्रिलोचनः स्थण्डिलवासधूसरः (सन्)
तथा तपः असाधयत् यथा अस्मात् महर्षयः अपकर्षम् आययुः ।

व्याख्या

स राजर्षि ऋषिप्रत्यूहीतो नृप स्वहस्ताभ्यां स्वकराभ्यामाहृतानि समानीतानि
च तानि पुष्पाणि कुसुमानि तैः पूजितोऽभ्यर्चितस्त्रिलोचनः शंकरो येन सः स्थण्डिले
भूमिविशेषे धातेन शयनादिना 'य. स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशायसी'
इत्यमरः । धूसरः सरजस्कस्तन् तथोचं तपस्तपश्चरणमसाधयत् कृतवान्

यथा येन कारणेनाऽस्मान्मृपान्महर्षयोऽपि ब्रह्मर्षयोऽप्यपकर्षं निम्नकोटिमाययु-
प्राप्ताः । स्थण्डिल चत्वर, पागार्धं परिष्कृता भूमिस्तत्र शयनादिक महद्भूतम् ।

भाषा

अपन हाथों से तोड़े हुए फूलों से शंकर की पूजा करने वाले उस राजर्षि
ने स्थण्डिल पर ही निवास करने से धूली से- घुसरित होकर ऐसी उग्र तपस्या
की जिससे महर्षि लोग भी तपस्या में इससे नीचे हो गये ।

स सौकुमार्यैकधनोऽपि सोढवाँस्तपोधनैर्दुष्प्रसहं परिश्रमम् ।
रराज तीव्रे तपसि स्थितो नृपः शशीव चण्डद्युतिमण्डलातिथिः ॥४५॥

अन्वयः

सौकुमार्यैकधनः अपि सः तपोधनैः दुष्प्रसहं परिश्रमं सोढवान् ।
तीव्रे तपसि स्थितः नृपः चण्डद्युतिमण्डलातिथिः शशी इव रराज ।

व्याख्या

सुकुमारस्य भावस्तौकुमार्यं तदेव धनं द्रव्यं यस्य स परमकोमलाङ्गोऽपि तप
एव धनं मेधां तैस्तपस्विभिर्दुःखेन यथाकथञ्चित्प्रकर्षेण सोढुं शक्यं सहनायोग्य-
मित्यर्थः परिश्रमं बलेशं सोढवानसहत् । तीव्रेऽनूपे तपसि तपस्यायां स्थितो वर्तमानो
नृपो भूपतिश्चण्डद्युतिस्सूर्यरत्नस्य मण्डलस्य चक्रवालस्य 'चक्रवालं तु मण्डलम्'
इत्यमरः । अतिविस्सामीप्यस्य शशी चन्द्र इव रराज शशुभे । यथा सूर्यमण्डल-
गतश्चन्द्रः कान्तिहीनो भवति तथैव परिश्रमाधिक्येन स नृपो भ्रान्तसंज्ञात इति
भावः । अत्रोपनालङ्कारः ।

भाषा

स्वभाव से ही अत्यन्त सुकुमार होने पर भी उसने तपस्विता ने भी अत्यन्त
कठिना से सहने योग्य बनेस सहन किया । घोर तपस्या में लगा हुआ वह
राजा सूर्यमण्डल के निकट आए हुए चन्द्रमा के समान प्रगट दिखाई पड़ने लगा ।

नृपं कठोरतत्पर्यया कृशं ममाहिता मा जरनाथसुन्दरी ।
निशातशायोद्भिखितं ममन्वगात् प्रमेय माणिक्यमतीर निर्मला ॥४६॥

अन्वयः

कठोरव्रतचर्यया कृशं नृपं सा समाहिता नरनाथसुन्दरी निशातशाणो-
ल्लिखितं माणिक्यम् अतीव निर्मला प्रभा इव समन्वगात् ।

व्याख्या

कठोरं कठिनञ्चतद्रवतञ्च तपस्यारूपं कठोरव्रतं तस्य चर्याऽऽचरणं तथा कृशं
कृशतनुं नृपं राजानं सा प्रसिद्धा समाहिता समाधी स्थिता, निश्चलचित्तेन तपः-
परायणा नरनाथस्य रातः सुन्दरी पत्नी निशातस्तीक्ष्णः क्षाणः कयोपलं 'शाणस्तु
निकयः कयः' इत्यमरः । तेनोल्लिखितं घषितमत एव कृशं माणिक्यं मणिम-
तीवाऽप्यन्तं निर्मला स्वच्छा प्रभेव कान्तिरिव समन्वगादननुसृतवती । यथा
माणिक्यस्य कये घर्षणेन कृशता प्रभा चाऽनुसरति तथैव कठोरव्रतेन कृशं नृपं
तस्य रातो समनुसृतयतीति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

जिस प्रकार तेज सान पर चढ़ाए हुए माणिक्य में कृशता के साथ अत्यन्त
उज्ज्वल चमक भी आजाती है उसी प्रकार कठोर तपस्या से कृश उस राजा का,
तपस्या में लगी रानी बराबर निश्चल चित्त से साथ देती रही ।

मृगाङ्कचूडस्य किरीटनिम्नगातरङ्गवातैरिव वारितश्रमा ।
उपाचरत्सम्यगसौ नराधिपं स्वहस्तलिप्तेश्वरमन्दिराजिरा ॥४७॥

अन्वयः

स्वहस्तलिप्तेश्वरमन्दिराजिरा मृगाङ्कचूडस्य किरीटनिम्नगातरङ्गवातैः
वारितश्रमा इव असौ नराधिपं सम्यक् उपाचरत् ।

व्याख्या

स्वहस्तेन निजकरेण लिप्तं गोमयादिनोपलिप्तमीश्वरस्य शिषस्य मन्दिरस्याऽ-
निरमङ्गलं यथा सा मृगाङ्कचूडस्य चूडे ललाटे यस्य तस्य शिषस्य किरीटरूपा
मुकुटरूपा 'मुकुटं किरीटं पुष्पसकम्' इत्यमरः । या निम्नगा गङ्गानदी
तस्यास्तरङ्गवातैर्वीचिपवनेर्वारितोऽपनीतः श्रमः क्लेशो यस्याः सा वारितश्रमे-
वाऽसौ नृपपत्नी राजमहिषी नराधिपं राजानं सम्यक् प्रकारेण सिषेये सेवितवती ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अपने हाथों से शङ्कर के मन्दिर के आँगन को लीपपोत कर सफा करने वाली रानी, शङ्कर का मुकुट स्वरूप गङ्गानदी की लहरों के वायु से मानो अपना धम दूर करती हुई, राजा की अच्छी तरह सेवा करती थी ।

तथाविधायाः सदृशं यदुन्नतेर्मतं यदौदार्यधनस्य चेतसः ।

तदद्रिकन्यादयितस्य पूजने जितेन्द्रियः कल्पयति स्म पार्थिवः ॥४८॥

अन्वयः

जितेन्द्रियः पार्थिवः तथाविधायाः उन्नतेः यत् सदृशं, औदार्यधनस्य चेतः यत् मतं तत् अद्रिकन्यादयितस्य पूजने कल्पयति स्म ।

व्याख्या

जितानि यज्ञीकृतानीन्द्रियाणि येन स जितेन्द्रियः पार्थिवो राजा 'राजा राष्ट्रपार्थिवश्चाभुधूपभूपमहीक्षितः' इत्यमरः । तथाविधायास्तावदया पुत्रप्राप्तिरूपाया उन्नतेरभ्युदयस्य यत् सदृशं योग्यं कार्यमौदार्यमेव धनं यस्य तस्य चेतसश्चित्तस्य धन्यतमिष्टमुदारचित्तेन च यत्सम्पादनीयं स्वात्तत्तत्त्वं सेवाकार्यं सत्सामग्री च 'वित्तशाल्यविर्जित' इति स्मरणात् । अद्रिकन्यायाः पार्थव्या दयितस्य पर्युः शिष्यस्य पूजने पूजायां कल्पयति स्म रचयति स्म । यक्षानुबूलो अग्निरिति न्यायाद्यथाकार्यं सर्वमकल्पयदिति भावः ।

भाषा

जितेन्द्रिय राजा, यँती पुत्र प्राप्ति के समूह उच्च कामना के अनुष्ण और उदारचित्त की प्रेरणा के अनुसार शर के पूजन में सब उत्तम वस्तुओं का प्रयोग करता था ।

इति त्रितीन्द्रशिरमिन्दुरोसर-प्रसादनाय ध्रुवमुप्रमाश्रितः ।

कदाचिदाकर्णयति स्म भारतीं प्रभातपूजासमये नमश्चरीम् ॥४९॥

अन्वयः

इति इन्दुरोसरप्रसादनाय चिरम् उग्रं ध्रुवम् आश्रितः त्रितीन्द्रः कदाचिन् प्रभातपूजासमये नमश्चरीं भारतीम् आकर्णयति स्म ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तरीत्येन्दुशेखरस्य शिवस्य प्रसादनाय प्रसन्नतासम्पादनार्थं चिरं चिरकालमुप कठिनं व्रतं नियमं 'नियमो व्रतमस्त्री तच्चोपवासादि पुण्यकम्' इत्यमरः । आश्रितस्तमाश्रितः क्षितीन्द्रो राजा कदाचित्कस्मिंश्चित्तमये प्रभाते प्रातःकाले या पूजाऽर्चनं तस्या अवसरे नभस्ति गगने घटतीति नभश्चरी तामाकाशगामिनीं भारतीं वाणीं 'आहूयी तु भारती भाषा गीर्वाण्वाणी सरस्वती' इत्यमरः । आकाशवाणीमित्यर्थः । आकर्णयति स्म श्रुतवान् ।

भाषा

इस प्रकार शकर भगवान् को प्रसन्न करने में चिरकाल तक कठोर व्रत पालन करने वाले राजा ने किसी दिन सवेरे की पूजा के बाद में आकाशवाणी सुनी ।

अलं चुलुक्यक्षितिपालमण्डन-श्रमेण विश्राम्यतु कर्कशं तपः ।
कमप्यपूर्वं त्वयि पार्वतीपतिः प्रसादमारोहति भक्तवत्सलः ॥५०॥

अन्वयः

हे चुलुक्यक्षितिपालमण्डन श्रमेण अलं, कर्कशं तपः विश्राम्यतु, भक्तवत्सलः 'पार्वतीपतिः त्वयि कम् अपि अपूर्वं प्रसादम् आरोहति ।

व्याख्या

हे चुलुक्यस्य चुलुवधशस्य क्षितिपाला नृपास्तेषां मण्डनमाभूयणं तत्तन्मुद्धो हे चुलुक्यवंशक्षितिपालमण्डन ! राजन् ! श्रमेणाऽलमतः परं व्रतादिषु परिश्रमो न कर्तव्यः । कर्कशं कठिनं तपो नियमो विश्राम्यतु विश्रान्तिमेतु भक्तानां प्रपन्नानां वत्सल स्निग्धः 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इत्यमरः । पार्वत्याः पतिः शिवस्त्वयि त्वद्विषये कमप्यपूर्वं कमप्यनिबन्धनीयं प्रसादं प्रसन्नतां कृपामारोहति करोति ।

भाषा

हे चालुक्य वंशीय राजाओं के भूपण ! अब परिश्रम मत करो । कठोर तप बन्द करो । भक्तवत्सल शकर ने तुम्हारे ऊपर एक अवर्णनीय कृपा की है ।

इयं त्वदीया दयिता भविष्यति क्षितीन्द्र पुत्रत्रितयस्य भाजनम् ।
चुलुक्यवंशः शुचितां यदजितैर्यशोभिरायास्यति मौक्तिकैरिव ॥५१॥

अन्वयः

हे श्रीतीन्द्र इयं त्वदीया दयिता पुत्रत्रितयस्य भाजनं भविष्यति ।
मौक्तिकैः इव यद्वर्जितैः यशोभिः चुलुक्ववंशः शुचिताम् आयास्यति ।

व्याख्या

हे श्रुतीन्द्र हे राजन् । इयं त्वदीया तव दयिता महिषी मुद्राणां मुक्तानां
श्रित्यस्य श्रयस्य श्रितंल्याकमुक्तानां वा भाजनं पात्रं भविष्यति ।, मौक्तिकैरिव
मुषतामणिभिरिवाऽतिस्वच्छैः शुक्लवर्णैस्तवपुत्रैरञ्जितानि निष्पादितानि यशोभिः
कीर्तिभिः 'यशः कीर्तिं समन्तात्' इत्यमरः । चुलुक्ववंशश्चुलुक्वनृपाणां कुलं शुचि-
तामुज्ज्वलतां भविष्यता वाऽऽयास्यति गमिष्यति । 'शृङ्गार, शूचिश्च्यलः' इत्यमरः ।
ते त्रयः पुत्राः कुलभूषणा भविष्यन्तीति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा.

हे राजा तुम्हारी इस धर्मपत्नी में तुम्हें तीन पुत्र होंगे । उनके द्वारा
उपाजित मोलियों की ऐसी स्वच्छ और शुभ कीर्ति से यह चालुक्ववंश उज्ज्वल
या पवित्र हो जाएगा ।

निधिः प्रतापस्य पदं जयश्रियः कलालपस्ते तनयस्तु मध्यमः ।
दिलीपमान्धातुमुखादिपार्थिव-प्रथामतिक्रम्य विशेषमेप्यति ॥५२॥

अन्वयः

ते मध्यमः तनयः तु प्रतापस्य निधिः जयश्रियः पदं कलालयः (सन)
दिलीपमान्धातुमुखादिपार्थिवप्रथाम् अतिक्रम्य विशेषम् एष्यति ।

व्याख्या

ते तव मध्यमो द्वितीयस्तनयः पुत्रस्तु 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः'
इत्यमरः । प्रतापस्य प्रभावस्य 'तः प्रतापः प्रभावश्च यज्ञेजः क्रौञ्चश्चक्रम्'
इत्यमरः । निधिनियानं जयश्रियो अयलक्ष्म्याः पदं स्थानं कलानाञ्चतु पण्डि-
कलानामालयो गृहं सन् दिलीपस्यमान्धाता च दिलीपमान्धातारो सुयवंशतन्मत्पुत्रो
प्रतापिनो राजानो मुखं आदौ येषां ते दिलीपमान्धातुमुखा आदिपार्थिव-
प्राचीननृपारतेषां प्रयां स्वातिमतिक्रम्य समुत्क्रम्य विशेषं दिलीपतामपि जेतुं शक्यता-
मेष्यति प्राप्स्यति ।

भाषा

तुम्हारा मशाल लडका बड़ा प्रतापी, विजय लक्ष्मी का पात्र तथा चौंसठों कलाओं का ज्ञाता होकर सूर्यवंशी दिलीप मान्धाता आदि प्राचीन राजाओं की ख्याति से भी अधिक प्रतिष्ठा प्राप्त करेगा ।

सुतद्वयं ते निजकर्मसम्भवं मम प्रसादात्तनयस्तु मध्यमः ।
पयोनिधेः पारगतामपि श्रियं स दोर्बलाद्राम इवाहरिष्यति ॥५३॥

अन्वयः

सुतद्वयं ते निजकर्मसम्भवं, मध्यमः तनयः तु मम प्रसादात्, सः रामः इव दोर्बलात् पयोनिधेः पारगताम् अपि श्रियम् आहरिष्यति ।

व्याख्या

सुतद्वयं द्वौ पुत्रौ ते तव निजेन स्वकीयेन कर्मणा तपसा सुकृतेन वा सम्भव उत्पत्तिर्ययोस्तत् । द्वौ पुत्रौ तव कठिनव्रतफलरूपाविति भावः । मध्यमो द्वितीयस्तनयः पुत्रस्तु मम शिष्यस्य प्रसादादनुग्रहविशेषाद्भविष्यति । स राम इव वाशरधिरिव दोष्णोर्भुजयोर्बल शक्तितस्तस्मात् 'भुजबाहू प्रवेष्टो दो.' इत्यमरः । पयोनिधेः समुद्रस्य पारगतां पारे गतां धियं राज्यलक्ष्मीं रामपत्ने सीतामाहरिष्यति समानेव्यति । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

दो पुत्र तुम्हारे विषे हुवे कठिन अनुष्ठानादि कर्मों से प्राप्त होंगे । किन्तु तुम्हारा मध्यम पुत्र तो मेरी विरोध वृत्ति से तुम्हें प्राप्त होगा । वह रामचन्द्र के समान समुद्र के पार गई हुई सीता रूपी लक्ष्मी को अपने भुजबल से ले आएगा ।

गिरं निपीय श्रुतिशुक्तिमामतां सुधामिव ज्योमपयोनिधेरिति ।
उदश्चिरोमाञ्चतया समन्ततः स शैत्यसम्पर्कमिव न्यवेदयत् ॥५४॥

अन्वयः

सः ज्योमपयोनिधेः श्रुतिशुक्तिम् आगतां सुधाम् इव इति गिरं निपीय समन्ततः उदश्चिरोमाञ्चतया शैत्यसम्पर्कम् इव न्यवेदयत् ।

व्याख्या

स आहवमल्लदेवो व्योमवाऽश्रमेव 'द्योदिवो द्वे स्त्रियामभ्रं व्योमपुष्कारमम्बरम्' इत्यमरः । पयसां जलानां निधिरसमुद्रस्तस्माच्छ्रुतिरेव कर्णं एव शक्तिर्भुक्ता-स्फोटः 'भुक्तास्फोटःस्त्रियां शक्ति' इत्यमरः । तां समागतां प्राप्ता सुधाभिव पीपूषमिवेतीत्यं पूर्वोक्तां गिरमाकाशवाणीं निपीय भुत्वा समन्ततः परित उदञ्ची उदगतो रोमाञ्च रोमहर्षणं यस्य स उदञ्चिरोमाञ्चस्तस्य भावस्तत्ता तथा 'रोमाञ्चो रोमहर्षणम्' इत्यमरः । शीतस्य शीततायास्तम्पर्कः सम्बन्धस्तन्मिव न्यवेदयत् प्रकटयाञ्चकार । अत्राऽऽकाशे समुद्रतादात्म्यारोपः भ्रुती शक्ति-त्वारोपे बाष्पां सुधात्वारोपे च कारणमिति परम्परितरूपकम् । अत्रोपमोत्प्रे-क्षयोः सकारः ।

भाषा

राजा आहवमल्लदेव, आकाशरूपी समुद्र से कर्णरूपी सीप में अमृत रूपी आकाशवाणी पडने से हर्ष के कारण रोमाञ्चित होकर अपने को मानो जाड़ा लग रहा है ऐसा प्रकट करने लगा । (जाड़ा लगने से भी रोगटे खड़े हो जाते हैं ।)

उदञ्चदानन्दजलप्लुतेक्ष्णस्ततः प्रमोदालसलोचनोत्पलाम् ।

स बल्लभामन्यपुरन्निद्रुर्लभैर्गुणैरुपेतां गुणवानतोपयत् ॥५५॥

अन्ययः

ततः गुणवान् सः उदञ्चदानन्दजलप्लुतेक्ष्णः (सन्) अन्यपुरन्निद्रुर्लभैः गुणैः उपेतां प्रमोदालसलोचनोत्पलां बल्लभाम् अतोपयत् ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं गुणवान्वापादाक्षिण्यादिगुणोपेत स आहवमल्लदेवनृप उदञ्च-दुदगञ्चदानन्दजलमानन्दाम्बुजलं तेन प्लुते व्याप्त ईक्षणो नेत्रे, 'लोचन नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरक्षिणि' इत्यमरः । अत्यंबुभूतस्तत्प्राप्त्यश्चपुरःप्रपञ्च नापञ्च तासु कुलभैरप्यङ्गुणैस्तोजन्यलज्जापातिप्रत्यादिगुणैरुपेतां युक्तान् प्रमोदेनाऽऽनन्दे-नाऽस्ततो निस्पन्दे लोचन एषोत्पले बल्लभे यस्यास्तां वल्लभां प्रियामतोपयत् समाश्वातितवान् । अत्ररूपकमलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर उस गुणी राजा ने उत्कट आनन्द जनित अश्रुओं से भरी ओंखों से अन्य स्त्रियों में अप्राप्य गुणों से युक्त तथा आनन्द से निनिमेष नेत्र कमल वाली अपनी रानी की सान्त्वना की ।

**शनैर्विधाय व्रतपारणाविधिं धनैः कृतार्थीकृतविप्रमण्डलः ।
अखण्डसौभाग्यविलासया पुनस्तथा समं राज्यमुखेष्वरज्यत ॥५६॥**

अन्वयः

(सः) शनैः व्रतपारणाविधिं विधाय धनैः कृतार्थीकृतविप्रमण्डलः
(सन्) अखण्डसौभाग्यविलासया तथा समं पुनः राज्यमुखेषु अरज्यत ।

व्याख्या

स राजा शनैः स्वस्थचित्तेन व्रतस्य पूर्वाचरितानुष्ठानस्य पारणाविधिं समाप्ति-
कृत्य ब्राह्मणभोजनादिपूर्वकं स्वभोजनादिकं विधाय कृत्वा कृतार्थीकृतं दान-
भोजनादिना सन्तुष्टमनोरथीकृतं विप्रमण्डलं ब्राह्मणसमुदायो धेनैर्वम्भूतस्सन्नखण्डं
निरन्तरं पत्नीभाग्यं सधवत्वं तस्य विलासं सीह्यं यस्यास्सा तथा स्ववत्सलभया
सह राज्यमुखेषु राजकीयमुखोपभोगेष्वरज्यत सरक्तो बभूव । मन्त्रिविनिविष्टं
राज्यकार्यं भारमुररीकृत्य पूववत्प्रजापालनतत्परोऽभूविति भावः ।

भाषा

वह राजा, स्वस्थ चित्त से व्रत का पारण कर और ब्राह्मणों को दान भोजन आदि से सन्तुष्ट करते हुए राज्य कार्य का भार लेकर अखण्ड सौभाग्यवती होने के सीह्य से युक्त अपनी रानी के साथ राज्य सुख के उपभोग करने में प्रवृत्त हुआ ।

**क्रमेण तस्यां कमनीयमात्मजं शुभे मुहूर्ते पुरुहूतसन्निभः ।
अवाप्य सम्पादितमांसलोत्सवः परामगान्निर्द्वितीमीश्वरः क्षितेः ॥५७॥**

अन्वयः

पुरुहूतसन्निभः क्षितेः ईश्वरः क्रमेण शुभे मुहूर्ते तस्यां कमनीयम्
आत्मजम् अवाप्य सम्पादितमांसलोत्सवः (सन्) परा निर्द्वितीम् अगात् ।

व्याख्या

पुरुहूतसत्तिभ इन्द्रसदृशः 'बृद्धधवाः शुनाशौरः पुरुहूतः पुरन्दरः' इत्यमरः । सितेः पुयिध्या ईश्वरः स्वामी क्रमेण किञ्चित्कालानन्तरं शुभे माङ्गलिके 'कल्याण मङ्गल शुभम्' इत्यमरः । मूर्तौ काले तस्या स्वबलभाषां कर्तव्यं सुन्दरमात्मज पुत्रं 'आत्मा यं जायते पुत्रः' इति श्रुतेः । अयमप्य लब्ध्वा सम्पादितः कृतो मांसलोऽतिबहुलोऽतिसमुद्रश्चोत्सवो महो येन स. 'मह उद्भव उत्सवः' इत्यमरः । एवम्भूतस्सन् परा समुत्कृष्टा निर्दति मुखमगात् प्राप ।

भाषा

आगे चलकर इन्द्र के समान प्रतापी पृथ्वीपति ब्राह्ममल्लदेव ने उस रानी से सुमुहूर्त में एक सुन्दर पुत्र प्राप्त कर और उस उपलक्ष्य में एक बड़ा उत्सव मना कर बहुत आनन्द प्राप्त किया ।

स सोमवनेत्रचकोरपारणां चकार गोत्रस्य यदुज्ज्वलाननः ।
यथोचितं सोम इति चमापतेस्ततः प्रसन्नादभिधानमाप्तवान् ॥५८॥

अन्वयः

यत् उज्ज्वलाननः सः गोत्रस्य सोमयन् नेत्रचकोरपारणां चकार ततः प्रसन्नात् क्षमापतेः यथोचितं सोमः इति अभिधानम् आप्तवान् ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणादुज्ज्वलं विशिष्टशोभान्वितमाननं मुखं यस्य स नूतनजात-
शिशुर्गोत्रस्य घुल्लपयशस्य सोमवच्चन्द्र इव नेत्राणि नयनान्येव चकोरादचकोरकाः
'जीवजीवश्चकोरकः' इत्यमरः । यद्विविशेषा ये चन्द्रिकया तृप्यन्ति । तेषां
पारणां सन्तोष चकार ततस्तस्मात्कारणात्प्रसन्नादानन्दयुक्तात्क्षमापते रातो
यथोचितमुचितमनतिक्रम्य दत्तं इति यथायोग्यं सोम इत्याकारकमभिधानं
नामाश्रयस्तवान् प्राप्तवान् । अत्रोपमाहृपकयोः संकरः ।

भाषा

चूँकि सुन्दर मुखवाले उस बालक ने चन्द्रमा के समान चन्द्रस्यवसीयो के नेत्र की पीपरो को समुष्ट किया इसलिए प्रसन्न चित्त राजा ने उसने सोम यह नाम पाया । अर्थात् उसका नाम सोम रक्ता गया ।

अनन्यसामान्यतनूजशंसिनीं स्मरन्नजस्रं गिरमुद्रतां दिवः ।
द्वितीयगर्भार्थमभूत्स निर्भरं समुत्सुको मध्यमलोकनायकः ॥५६॥

अन्वयः

मध्यमलोकनायकः सः दिवः उद्रतां अनन्यसामान्यतनूजशंसिनीं गिरं
अजस्रं स्मरन् द्वितीयगर्भार्थं निर्भरं समुत्सुकः अभूत् ।

व्याख्या

मध्यमदत्तासौ लोकेश्वर मध्यमलोको भूलोकस्तस्य नायको मध्यमलोकपालो
भूपालः स राजाऽऽहवमल्लदेवो दिव आकाशादुद्गतां समागतां नाऽन्यः सामान्य-
स्समानो यस्य स चाऽसौ तनूजः पुत्रश्च तं शंसति निवेदयतीति तां गिरं वाणीमजस्रं
निरन्तरं 'नित्यानवरताजस्रम्' इत्यमरः । स्मरन् द्वितीयगर्भार्थं द्वितीयगर्भकृते
निर्भरमत्यन्तं समुत्सुक उत्कण्ठितोऽभूत् ।

भाषा

वह भूलोक का राजा असाधारण व अलौकिक पुत्र प्राप्त होने की आकाश-
वाणी को सदैव स्मरण करता हुआ, दूसरे गर्भ के लिये अत्यन्त उत्कण्ठित हुआ ।

स्थितस्य गर्भे प्रभवेव कस्यचिद् विलिप्यमानां स्फटिकामलत्विषः ।
स गण्डपालीं विसदण्डपाण्डुरां ददर्श देव्याः पृथिवीपतिस्ततः ॥६०॥

अन्वयः

ततः पृथिवीपतिः स्फटिकामलत्विषः गर्भे स्थितस्य कस्यचित् प्रभया
इव विलिप्यमानां विसदण्डपाण्डुरां देव्याः गण्डपालीं ददर्श ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरं पृथिवीपती राजा स्फटिकस्याऽमला निर्मलाविशिष्टा प्रभवे
'स्युः प्रभादृप्रचिस्तिवद्भाभाच्छविद्युतिदीप्तयः' इत्यमरः । त्विद् प्रभा यस्य
स तस्य स्फटिकमणिलमानशुभ्रकान्तेर्गर्भे उदराभ्यन्तरे स्थितस्य विद्यमानस्य कस्य-
चिद् गर्भस्य प्रभवेव कान्तयेव विलिप्यमानां रज्यमानामनुलिप्यमानाञ्च विसदण्ड
इव मृणालवण्ड इव 'मृणालं विलिप्यमानां' इत्यमरः । पाण्डुरां शुभ्रवर्णां देव्या
महिष्याः गण्डपालीं कपोलं ददर्श दृष्टवान् । अश्वीपमोत्प्रेक्षयोः संकरः ।

भाषा

इसके अनन्तर राजा ने स्फटिक की निर्मल कान्ति के समान शुभ्र कान्ति वाले गर्भस्थित किसी (गर्भ) की कान्ति से मानो छापे हुए, कमलनाल के सदृश श्वेत रंग के रानी के कपोलस्थल को देखा ।

स हेमवृष्टिं महतीमकार्यचकार चित्राण्युपयाचितानि च ।

हरप्रसादोचितसुलालसश्चकार किं किं न नरेन्द्रचन्द्रमाः ॥६१॥

अन्वयः

सः महतीं हेमवृष्टिं चित्राणि उपयाचितानि च चकार । हरप्रसादोचितसुलालसः नरेन्द्रचन्द्रमाः किं किं न चकार ।

व्याख्या

स राजा महतीं पिनालां हेमवृष्टिं सुवर्णवृष्टिं चित्राण्याश्चर्यकराण्युपयाचितानि स्वमनोरथसिद्धये स्वाभीष्टदेयतायै पूर्वं संकल्पितानुपहारान् च चकार । “दीयते यत्तु देयेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहवं तद्विदुर्गुणाः” । स राजा याचकेभ्यः प्रचुरं सुवर्णं दत्तवान् देयेभ्यश्च स्वाभिलषितसिद्धये पूर्वसंकल्पितानुपहारान् पूजनादिमिषेणाहितवानिति भावः । हरस्य शिवस्य यः प्रसादः प्रसन्नता ‘प्रसादस्तु प्रसन्नता’ इत्यमरः । तदुचितस्तदनुकूलो यः सूनुः पुत्रस्तस्मिन् लालसोत्कटकामना यस्य स ‘कामोऽभिलाषस्तपश्च सोऽश्रयं सालसा द्रयोः’ इत्यमरः । नरेन्द्राणां राज्ञां तारकाणामिव मध्ये चन्द्रमाश्चन्द्र इवाऽऽल्लाहको मनोहारी च स राजा किं किं समुचितं कार्यं न चकार कृतवान् । सर्वमेव तद्योग्यं समुचितं कार्यं कृतवानित्यर्थः । अग्राप्यपत्यलङ्कारस्तेन सम्प्रदा-मृत्वर्यः प्रतीयते ।

भाषा

उस राजा ने सुवर्ण की घोर वृष्टि की अर्थात् याचकों को मूब सुवर्णदान दिया । देवताओं की जो विचित्र मनोरथियाँ की थीं उनको पूरा दिया । नरर के प्रसाद से अनुकूल पुत्र पाने की लालसा रगने लगे उस राजा ने क्या २ नहीं किया अर्थात् तदनुकूल सब मुष्ट किया ।

उवाह धौतां क्षितिपालवल्लभा सुधाप्रवाहैरिव देहकन्दलीम् ।
विपादपङ्क्तयतः क्षमापतेर्निरन्तरं तु प्रससाद मानसम् ॥६२॥

अन्वयः

क्षितिपालवल्लभा सुधाप्रवाहैः धौताम् इव देहकन्दलीम् उवाह । क्षमापतेः
मानसं तु विपादपङ्क्तयतः निरन्तरं प्रससाद ।

व्याख्या

क्षितिपालस्य भूपालस्य वल्लभा प्रिया रानी सुधाया अमृतस्य प्रवाहैः
संतानं धौतां प्रक्षालितामस्त एव श्वेतामिव देहकन्दलीं शरीरलतामुवाह धारितवती ।
क्षमापतेः पृथ्वीपतेः 'विपुला गह्वरी घात्री गौरिला कुम्भिनी क्षमा । भूतपात्री
रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा ।' इत्यमरः । मानसं मनस्तु विपादो दुःखं स
एव पङ्क्तुः कर्दमस्तस्य क्षयतो विनाशात् निरन्तरमजलं प्रससाद प्रसन्नतां समवाप ।
मानसं सरोः पङ्कुराहित्याद्यया निर्मलजलेन प्रसन्नतां प्राप्नोति तथैव नृपस्य मनो
दुःखराहित्याद् गर्भचिन्हैः सुखं प्राप । अवोत्प्रेक्षारूपकश्लेषाणां संकरस्तेन
शरदुत्पत्तान्तः प्रतीयत इति वस्तुध्वनिः ।

भाषा

रानी, अमृत से धोई हुई के समान श्वेत शरीर की धारण करने लगी अर्थात्
रानी सफेद पड़ने लगी । राजा का मन दुःख रूपी कीचड़ का क्षय होने से
निरन्तर प्रसन्न होने लगा । जिस प्रकार कीचड़ दूर होकर निर्मल जल रहने से
मानस सरोवर प्रसन्न होता है वैसे ही राजा का मन दुःख दूर होकर गर्भ के
चिन्ह से निरन्तर प्रसन्न हुआ ।

निपीड्य चन्द्रं पयसे निवेशिता ध्रुवं तदीयस्तनकुम्भयोः सुधा ।
यदुत्पलश्यामलमाननं तयोः सलाच्छनच्छायमिव व्यराजत ॥६३॥

अन्वयः

पयसे चन्द्रं निपीड्य सुधा तदीयस्तनकुम्भयोः ध्रुवं निवेशिता । यत्
तयोः उत्पलश्यामलम् आननं सलाच्छनच्छायम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

पपते दुग्धाय 'पय' क्षीर पयोऽम्बु च' इत्यमर । चन्द्र सुधाशु निपीड्य निष्पीड्य सुधा चन्द्रगत पीयूष तस्या राता अय तवीयस्तौ तवीयौ स्तनौ एव कुम्भौ तयोर्नृपपत्निकुचकुम्भयोर्भ्रुव निश्चयेन निवेशिता प्रवेशिता । 'यद्यस्मात्कारणात् तयो कुचयोस्तपलं नीलोत्पलमिव श्यामल कृष्णवर्णमानन चूचुकः 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोश । लाञ्छनस्य चन्द्रस्यकृष्णचिह्नस्य छाया कान्तिस्तया सहितमिति सलाञ्छनच्छायमिव ध्यराजत शुशुभे । चन्द्रस्यसुधागमसम्बन्धेन कलङ्ककान्त्या अप्यागमनसम्भयादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

(उस बालक के दूध पीने के लिये) दूध के स्थान पर चन्द्रमा को निचोड़ कर अमृत ही रानी के स्तन रूपी घडों में अवश्य भरा गया होगा । नयो नि उन दोनो स्तनो वे नीले कमल के ऐसे काले चूचुक, (दपनी, स्तन के ऊपर की घुडी) चन्द्रमा के कलङ्क की कान्ति से युक्त दिखाई देते थे अर्थात् बाले थे । गभिणी वे चूचुक काले हो जाते हैं ।

नरेन्द्रकान्ताकुचहेमकुम्भयोः सुधारसं क्षीरमिपेण विभ्रतोः ।

हिमोपचारार्पितमार्द्रचन्दनं त्रियं दधौ गालनशुभ्रवाससः ॥६४॥

अन्वयः

क्षीरमिपेण सुधारसं विभ्रतोः नरेन्द्रकान्ताकुचहेमकुम्भयोः हिमोपचारार्पितम् मार्द्रचन्दनं गालनशुभ्रवाससः त्रियं दधौ ।

व्याख्या

क्षीरस्य दुग्धस्य मिपेण प्याजेन सुधारसममृतरस विभ्रतोर्पारप्यतो नरेन्द्रस्याऽऽह्वयमल्लदेवस्य कान्ता वत्सभा तस्या कुचावेय हेमकुम्भौ गुबर्णकुम्भौ तयोदपरि हिमोपचाराय शीतोपचारायार्पित विलिप्तमार्द्रचन्दनं कृतार्द्रचन्दन-रूपो गालनं स्थायण क्षरण वा तस्य शुभ्र शुक्ल वासो वस्त्रं तस्याऽमृतरसस्वाय-पापंश्येतवस्त्रस्य शोभो कान्ति रूपी यभार । चन्दनस्य शुभ्रवर्णत्वात्तस्मिन्ना-श्रवस्यावारोप । अश्रनिर्दशनालङ्कारः । 'संभवन्त्यस्तुसम्बन्धोऽसंभवत्वादि कुत्रचित् । यत्र विभ्यानुबिम्बत्वं शोषयेत्ता निर्दशना ।'

भाषा

दूध के व्याज से अमृत के रस को रखने वाले उस रानी के स्तन रूपी सोने के घटो पर, ठंडक पहुँचाने के लिये लगाया हुआ सफेद चन्दन, अमृत को छानने के लिये घटो के ऊपर रखे हुए सफेद छत्रो (छतनों) की शोभा दे रहा था ।

नरेन्द्रपुत्रस्य कृते सुरक्षितं क्षितीशकान्ताकुचकुम्भयोः पयः ।

विलासहारोज्ज्वलमौक्तिकच्छलात् समल्लिकावासमिव व्यधीयत । ६५ ।

अन्वयः

नरेन्द्रपुत्रस्य कृते क्षितीशकान्ताकुचकुम्भयोः सुरक्षितं पयः विलासहारोज्ज्वलमौक्तिकच्छलात् समल्लिकावासम् इव व्यधीयत ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य नृपस्य पुत्र सूनृस्तस्य कृते क्षितीशस्य पूर्यीपते कान्ताया प्रियायाः कुचावेव स्तनावेव कुम्भौ घटौ तयोस्तुरक्षितं सुनिहितं पयः दुग्धं विलासाय धारितश्चासौ हारश्च तस्योज्ज्वलाश्शुभ्राश्चते मौक्तिकाश्च तेषाञ्छलान्मिवेण विलासार्थं धारितहारप्रीतशुभ्रमुक्ताफलव्याजेन मल्लिकापुष्पाणां 'मल्लिका शतभीरुश्च गवाक्षी भद्रमल्लिका । शीतभीरुमंदायती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः । दासस्सुगन्धस्तेन सहितं युक्तमिति समल्लिकावासमिव व्यधीयतं कुतम् । शुभ्रत्वान्मौक्तिकोपरि मल्लिकापुष्पत्वारोपः । सुगन्धार्थं दुग्धोपरि मल्लिकापुष्पाणां स्थितिरिति भावः । अत्र सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

राजपुत्र के लिये रानी के स्तनरूपी घटो में सुरक्षित रक्ता हुआ दूध, शोभा के लिये पहने हुए हार के सफेद मोतियों के मिय से मानो सफेद बेले के फूलों की सुगन्ध से सुगन्धित किया गया था ।

मृगीदृशः श्यामलचूचुकच्छलात् कुचद्वये भूपसुतोपयोगिनि ।

प्रभासंक्रान्तरसायनौपधी-दलद्वयं नीलमिव व्यराजत ॥ ६६ ॥

अन्वयः

मृगीदृशः भूपसुतोपयोगिनि कुचद्वये श्यामलचूचुकच्छलात् नीलं प्रभासंक्रान्तरसायनौपधीदलद्वयम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

मुगीदृश एणनयनाया 'नृपस्त्रियो भूपसुतस्य राजपुत्रस्योपयोगिन्युपभोगयोग्ये कुचद्वये स्तनद्वये श्यामले कृष्णवर्णे च ते चूचुके कुचाग्रे 'चूचुक तु कुचाग्रं स्यात्' इत्यमरः । तयोश्च्छलाद्व्याजेन नीलं कृष्णवर्णं प्रभावेणाऽलौकिकशक्त्या संक्रान्तं संगतं रसापनौषध्या आपूर्वपंकजरानिवारकभेषजस्य दलद्वयमिव पत्रमुपलमिव रराज शुशुभे । अत्र सापन्ह्योत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

राजपुत्र के उपयोग में आने वाले मृगनयनी रानी के दोनो स्तनो पर काले रंग के चुचुको (ढेपनी, स्तन के ऊपर की घुडी) के निप से मानो अलौकिक शक्ति से युक्त आयुष्य वर्षक और जरा निवारक किसी औषधि के वाले रंग के दो पत्ते शोभित हो रहे थे ।

निरन्तरायाससमर्थमर्थिनां कथं नु दारिद्र्यमसौ सहिष्यते ।

न येन मध्यस्थमपि व्यपहृत स्थितेन गर्भे नरनाथयोपितः ॥६७॥

अन्वयः

असौ अर्थिनां निरन्तरायाससमर्थं दारिद्र्यं कथं नु सहिष्यते । गर्भे स्थितेन येन नरनाथयोपितः मध्यस्थम् अपि (दारिद्र्यं) न व्यपहृत ।

व्याख्या

असौ सजनिष्यमाणपुत्रोऽर्थिनां याचकानां निरन्तरः सतत आयास श्लेशस्तस्मिन्तानर्थं श्लेशकारकमित्यर्थः । दारिद्र्यं घनाभावः कथं केन प्रकारेण सहिष्यते न सहिष्यत इत्यर्थः । यतो गर्भे उदरे स्थितेन येन भाविराजपुत्रेण नरनाथस्य नृपस्य पोषितः सीमन्तिन्या 'स्त्री योपिदबला योषा नारी सीमन्तिनी बभूव' इत्यमरः । मध्यस्थमुदरस्य दारिद्र्यं कृशत्व न व्यपहृत न सोढम् । गर्भिण्या उदरं धर्षत एव । अतः अनेनोदरस्य कृशत्वस्य दारिद्र्यमपहतम् । अत्रोत्प्रेक्षा गम्या ।

भाषा

यह गर्भस्थ बालक याचकों को निरन्तर बघट देने वाली दरिद्रता को कैसे सहन करेगा । क्योंकि उसने गर्भ में आकर रानी के पेट की कृशता रूपी दरिद्रता न सहन की । अर्थात् गर्भवती स्त्रियो का पेट स्वभावतः ही धडा हो जाता है । रानी गर्भवती होने से उसका मध्य भाग बड़ा हो गया था ।

बलेः समुल्लासमपाचकार यः स कारणादत्र कुतोऽपि वर्तते ।
इतीव गर्भः क्षितिपालयोपितः शशंस मञ्जनुदरे बलिस्थितिम् ॥६८॥

अन्वयः

क्षितिपालयोपितः गर्भः उदरे बलिस्थितिं भञ्जन्, यः बलेः समुल्लासम्
अपाचकार सः कुतः अपि कारणात् अत्र वर्तते इति शशंस इव ।

व्याख्या

क्षितिपालयोपितो नृपपत्न्या गर्भो गर्भस्यो बाल उदरे बलिस्थितिं त्रिवलिरेखां
भञ्जघ्नपहरन् यो विष्णुर्बालिनरूपो बलेर्बलिनामवदंत्यस्य समुल्लासमौद्धत्यमपाच-
कार दूरीकृतवान् स विष्णुः कुतोऽपि कारणात्कस्मादप्यनिर्वचनीयकारणादत्रोदरे
वर्तते प्रतिवसतीति शशंसेव प्रकटीचकारेव । बबयोरभेदादुत्प्रेसा । नाविष्णुः
पृथिवीपतिरिति वचनात्तस्य राजपुत्रस्य विष्णुरूपत्वं गम्यते ।

भाषा

रानी के गर्भ में का राजपुत्र, रानी के पेट पर की त्रिवली दूर करते हुए
यह धोखे करता था मानो यहाँ पेट में किसी कारण से राजा बलि के औद्धत्य
का भङ्ग करने वाले विष्णु के अवतार रूप बामन आये हैं । (गर्भिणी के पेट
पर की त्रिवली पेट बढने से नहीं दिखाई पड़ती ।)

कृतावतारः क्षितिभारशान्तये न पीड्यमानां सहते महीमयम् ।
इतीव सा गर्भभरालसा शनैः पदानि चिक्षेप मृगायतेक्षणा ॥६९॥

अन्वयः

गर्भभरालसा मृगायतेक्षणा सा, क्षितिभारशान्तये कृतावतारः अयं
पीड्यमानां महीं न सहते इति इव शनैः पदानि चिक्षेप ।

व्याख्या

गर्भभरेण गर्भभारेणाञ्जसा मन्दरगतिर्मुंगस्याऽऽप्यत ईक्षण इवेक्षणं मेघे
वस्यास्ता नृपसूत्रीः क्षितेः पृथ्वा भारः कुनृपतिरुत्साह्यायविशेषस्तस्य शान्तये दूरी-
करणाय कृतोऽवतारो येन स गृहीततनुरम कुमारो मयैव पीड्यमानां सबाध्यमानां
महीं पृथ्वीं कथं सहते सहिष्यत इति हेतोरेव शनैर्मन्दं मन्दं पदानि पादान् भुवि

पृथिव्यां चित्तोप दत्तवती । गर्भिण्यो मन्दगत्यैव चलन्तीति भाव । अत्रोत्प्रेक्षा-
सङ्कार ।

भाषा

गर्भ के दाज में धीरे २ चलने वाली, मृग के समाज बड़ी २ आसो वाली रानी, मानो यह साच कर कि पृथ्वी का बोध कम करने के लिये शरीर धारण करने वाला मेरा गर्भस्थ कुमार, मुझ से पृथ्वी का बोझ द्वारा पीडित होना वैसे सहन करेगा, पृथ्वी पर धीरे २ पावो को डालती थी । (गर्भिणी स्त्रियां प्रायः धीरे २ ही चला करती हैं ।)

सशब्दकाञ्चीमणिनिम्बितैर्बभौ सखीजनैः सान्द्रुतगर्भधारिणी ।

उपास्यमाना कुलदेवतागणैः समन्ततो यामिकतां गतैरिव ॥७०॥

अन्वयः

अद्भुतगर्भधारिणी सा सशब्दकाञ्चीमणिनिम्बितैः सखीजनैः समन्ततः यामिकतां गतैः कुलदेवतागणैः इव उपास्यमाना बभौ ।

व्याख्या

अद्भुतदचासी गर्भश्च तं धारयतीत्यद्भुतगर्भधारिण्याऽऽश्चर्यदर्शितगर्भ-
धारिणी सा राक्षी शब्देन सहिता सशब्दा सशब्दा चाऽसौ काञ्ची रक्षणा तस्यां
समुद्भूतान्यता भणयत्तासु प्रतिप्रिम्बितं प्रतिफलितं 'रत्नं मणिर्द्वयोरदमजातौ
मुक्तादिष्वेऽपि च' इत्यमर । सखीजनैः समन्ततश्चतुर्दिशु यामिकतां प्राहृषितां
गतं सप्रार्त्नं कुलस्य वंशस्य देवतागणैरिष्टदेवतासमूहैरिषोपास्यमाना तस्यैव-
माना बभौ गूढाभे । यथा प्राहृषिता सशब्द परितो गत्वा स्वकार्यं कुर्वन्ति
तथैव सशब्दरक्षणागतमणि-प्रतिप्रिम्बित-सखीमण्डप-कुलदेवतागणैः समन्ततः
प्राहृषितार्थं श्रियत इति भावः । उत्प्रेक्षासङ्कारः ।

भाषा

अद्भुत (गर्भिणी) गर्भ को धारण करण वाली रानी हल शान्ति वाणी
परपत्नी में जड़े हुए मनिषा में सखी जनों की परपत्नी पढ़ने में माना चारा
ओर में चित्त २ कर गहरा दन वाणी पुण्यी इष्ट देवताओं में गैरित दिग्दर्श
पड़नी थी ।

अलङ्कृता दुष्प्रसहेन तेजसा रराज सा रत्नमयीषु भूमिषु ।
महागृहाणां प्रतिविम्बदम्बरैः प्रणम्यमानेव कुलाचलैरपि ॥७१॥

अन्वयः

दुष्प्रसहेन तेजसा अलङ्कृता सा रत्नमयीषु भूमिषु महागृहाणां
प्रतिविम्बदम्बरैः कुलाचलैः अपि प्रणम्यमाना इव रराज ।

व्याख्या

दु खेन प्रकर्षेण सोढुं शक्येन दुष्प्रसहेन दुर्धर्षेण सोढुमशक्येन वा तेजसा
दीप्त्वा 'तेजः प्रभावे दीप्तौ च नले शुक्लेऽप्यतस्त्रिवृ' इत्यमरः । अलङ्कृता
विभूषिता सा राज्ञी रत्नमयीषु रत्ननिर्मितासु भूमिषु स्थानेषु कुट्टिमेष्वित्यर्थः ।
महागृहाणां प्रासादानां प्रतिविम्बस्य प्रतिच्छायाया दम्बरैरारोपैः कुलाचलै-
स्तप्तभिः कुलपर्वतरपि "महेन्द्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् ऋक्षपर्वतः । विन्ध्यश्च
पारियात्रश्च सप्तर्षे कुलपर्वता ॥" प्रणम्यमानेव वन्द्यमानेव रराज शुशुभे ।
विशालाकारत्वात्प्रासादप्रतिविम्बेषु कुलपर्वतत्वारोपः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अत्यधिक तेज से विभूषित वह रानी, रत्नों से निर्मित फरसों पर बडे २
महली की परछाही पडने से मानो सात कुलपर्वतों से भी प्रणमित हो रही हो,
ऐसी शोभित हो रही थी । अर्थात् महली की परछाही मानो पर्वत थे जो
उसके चरणों पर पड रहे थे ।

कलत्रमूर्वीतिलकस्य मेखला-कलापमाणिक्यमरीचिभिर्दधे ।
उदेप्यतः सूर्यसमस्य तेजसः समुद्गतं बालमिवातपं पुरः ॥७२॥

अन्वयः

ऊर्वीतिलकस्य कलत्रं मेखलाकलापमाणिक्यमरीचिभिः उदेप्यतः
सूर्यसमस्य तेजसः पुरः समुद्गतं बालम् आतपम् इव दधे ।

व्याख्या

ऊर्वाः पृथिव्यास्तिलकस्य भूषणस्य श्रेष्ठस्य वा नृपस्य कलत्रं भार्या 'कलत्रं
श्रीणिभार्ययोः' इत्यमरः । मेखलाया रत्नायाः 'स्त्रीकटघ्नां मेखला काञ्ची सप्तकी

रशना तथा' इत्यमर । कलापस्तमुहस्तत्र स्थितानि माणिक्यानि मण्यस्तेषां मरीचिभिः कान्तिभिर्हेतुभूतं पदेप्यतो भविष्यो सूर्यसमस्य भास्करतुल्यस्य तेजसो वीर्या पुरोऽग्रे समुद्गत समुदित धातु नूतनमातृपतिव प्रकाशमिदं 'प्रकाशो द्योत आतप' इत्यमर । दधे धारयामास । भविष्यो सूर्यसमतेजस्विन पुत्रस्य जन्मत प्राक् प्रकाशमिवेति भाव । अत्र मणिकिरणेषु बालातपस्योत्प्रे-
क्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

पृथ्वी के भूषण रूप राजा की पत्नी करधनी में जड़ हुए माणिक्यों की ज्योति से मानो उदय होन वाले सूर्य के तेज के पहिले फैले हुए प्रात कालीन प्रकाश को धारण करती है । अर्थात् जिस प्रकार सूर्य का उदय हो कर तेज फैलने के पूर्व ही प्रकाश होन लगता है उसी प्रकार तेजस्वी पुत्र के उत्पन्न होने के पूर्व ही मानो वह करधनी में के माणिक्य का प्रकाश पड़ रहा था ।

क्षपामुखेषु प्रतिनिश्चितः शशी हृदि क्षमायल्लभलोलचक्षुषः ।

जगाम गर्मे दधतः सुखस्थितिं नरेन्द्रसूनोरुपधानतामिव ॥७३॥

अन्वय.

क्षपामुखेषु क्षमायल्लभलोलचक्षुषः हृदि प्रतिनिश्चितः शशी गर्मे सुखस्थितिं दधत नरेन्द्रसूनो उपधानताम् इव जगाम ।

व्याख्या

क्षपामुखेषु प्रदोषेषु 'प्रदोषो रजनीमुखन' इत्यमर । क्षमाया पृथ्व्या यत्नमस्य प्रियस्य पृथ्वीपतेरित्यर्थ । लोलचक्षुषश्चञ्चलनयनाया पाताया हृदि हृदये 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वात् हृमानस मन' इत्यमर । प्रतिनिश्चित प्रतिनिश्चित्यं प्राप्ता शशी पद्मे गम उदरे मुखेवाऽऽनन्देन स्थितिं निवासं दपन पुषतो नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्योपधानतामिधोपधीयते आरोप्यते गिरोऽग्रेत्युपधानं तस्य भावस्तामुपबर्हंत्यमिव 'उपयान लूयवह' इत्यमर । जगाम प्राप । उपबर्हंत्य सादुदयं ययावति । उपधानं वर्तुलाकारं सम्भारारञ्च भवति । अत्र चन्द्र-
सादुदयादुर्तुलाकाररयणोपधानस्य ग्रहणम् । बालार्थं वर्तुलाकारमुपधानमेव सोरे
दृश्यते । अत्रोत्प्रेक्षासङ्कार ।

मात्सर्पं वहति स्मेति भावः । उक्तञ्च 'प्रकृतिः खलु सा महीयसा सहते नान्यसमुप्राति ययेति' ।

भाषा

रानी क्रोध से अपनी भौंएँ उठा कर शब्द बरने वाले आभूषणों को भी देखती थी और तेज से अपनी जोत रूपी मस्तक को ऊपर स्थिर रखने वाले घर के दीपों से भी ईर्ष्या करती थी । अर्थात् मेरे सामने इन भूषणों की बोलने की हिम्मत कैसी और इन तेजस्वी दीपों को बिना सिर झुकाए मेरे सामने ठहरने की हिम्मत कैसी—ऐसी बीर रस की, दोहदजनित भावनाएँ उस रानी के मन में होती थी ।

इति स्फुरचारुविचित्रदोहदा निवेदयन्ती सुतमोजसां निधिम् ।
प्रतिक्षणं सा हरिणायतेक्षणा दृशोः सुधावर्तिर्भून्महीभुजः ॥७७॥

अन्वयः

इति स्फुरचारुविचित्रदोहदा सुतम् ओजसां निधिं निवेदयन्ती हरिणायतेक्षणा सा प्रतिक्षणं महीभुजः दृशोः सुधावर्तिः अभूत् ।

व्याख्या

इतीत्य पूर्वोक्तरीत्या स्फुरत्प्रकाशितञ्चारुशोभन विचित्रमसाधारणचमस्कारि दोहद गर्भिणीच्छा 'दोहद गर्भिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि दोहदम्' यस्या सा सुत पुत्रमोजसा बलाना 'ओजो दीप्ती बले' इत्यमर । निधिं निधानं निवेदयती विज्ञापयन्ती हरिण इव मृग इवाऽऽपते विस्तीर्णे ईक्षणे नेत्रे यस्या सा मृगायतनेत्रा राज्ञी प्रतिक्षण क्षणे क्षणे महीभुजो नृपस्य दृशोर्नयनयो सुधावर्ति सुखसमर्पका पीयूषशलाकाऽभूत् । राज्ञी पीयूषशलाकावक्षुपत्य नेत्रयोरानन्दसमर्पकाऽभूदिति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

उपर्युक्त प्रकार से मनोहर और आश्चर्यजनक दोहदों से युक्त, (अतएव) अपन पुत्र को बल का निधान सिद्ध करती हुई, मृग के संगान बड़े बड़े नेत्र वाली रानी, आँखों की अमृताञ्जन की शलाका के ऐसा राजा को, प्रतिक्षण आनन्द देती थी । अर्थात् ऐसी अपनी रानी को देख कर राजा को प्रतिक्षण आनन्द होता था ।

कृतेषु सर्वेष्वथ शास्त्रवर्त्मना यथाक्रमं पुंसवनादिकर्मसु ।
विशेषचिह्नैर्निजमीशितुः क्षितेर्वधूः समासन्नफलं न्यवेदयत् ॥७८॥

अन्वयः

अथ क्षितेः ईशितुः वधूः यथाक्रमं सर्वेषु पुंसवनादिकर्मसु शास्त्रवर्त्मना कृतेषु (सत्सु) विशेषचिह्नैः निजं समासन्नफलं न्यवेदयत् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर क्षितेः पृथ्व्या ईशितुरीश्वरस्य राज्ञो वधूः स्त्रीः क्रममनतिक्रम्य वर्तत इति, यथाक्रमं क्रमानुसारेण सर्वेषु समग्रेषु पुंसवनमादिष्वेवा तानि कर्माणि संस्कारास्तेषु, पुंसवनसीमन्तोन्नयने द्वावेव संस्कारौ गर्भाधानसंस्कारानन्तरमिति बहुवचनमप्राज्ञपेक्षितम् । परन्तु तान्त्रिकविधिना तृतीयोऽपि संस्कारो भवति । शास्त्रवर्त्मना धर्मशास्त्रप्रतिपादितमार्गेण कृतेषु सम्पादितेषु सत्सु विशेषचिह्नैर्विशिष्टलक्षणैर्निजं स्वोपं समासन्नं निकटवर्ति च तत् फलं पुत्रोत्पत्तिरूपं न्यवेदयत् सूचितवती ।

भार्या

इसके अनन्तर पृथ्वी के स्वामी की स्त्री रानी ने धर्मशास्त्र के अनुसार क्रम से पुंसवन सीमन्तोन्नयन प्रभृति संस्कारों के सम्पादित होने पर, विशेष लक्षणों से, दीप्त होने वाले अपने पुत्र रूप फल की सूचना दी ।

त्रिलोकलक्ष्म्येव सलीलमीक्षितः कृतद्रवैश्चन्द्रकरैरिवाप्लुतः ।
अदूरवाञ्छालतिकाफलोदयः कचिन्न माति स्म मुदा नरेश्वरः ॥७९॥

अन्वयः

त्रिलोकलक्ष्म्या सलीलम् ईक्षितः इय कृतद्रवैः चन्द्रकरैः आप्लुतः इय अदूरवाञ्छालतिकाफलोदयः नरेश्वरः मुदा कचित् न माति स्म ।

व्याख्या

त्रिलोकस्य त्रिभुवनस्य लक्ष्म्या राज्ञिणा सलीलं तविलासमीक्षितो दृष्ट इय, दृतो द्रवो जलरूपं येषां ते कृतद्रवास्तद्रंभीभूर्जंश्चन्द्रकरैरंगशिकिरणैराप्लुतोऽभिषिक्त इवाङ्गुरे समीपस्य एव वाञ्छालतिकाया इच्छालतायाः फलस्य पुत्ररूप-

भाषा

सायंकाल के समय में पृथ्वीपति की चञ्चल नेत्रवाली रानी के हृदय में प्रतिबिम्बित चन्द्रमा मानो गर्भ में सुख से रहने वाले राजपुत्र की गोल तबिया का काम करता था ।

अतः परं भविष्युर्वीरपुत्रानुरूपं तस्य दोहदं वर्णयति कवि :—

नृपप्रिया स्थापयितुं पदद्वयीमियेप दिक्कुञ्जरकुम्भभित्तिषु ।

चिराय धाराजलपानलम्पटा कृपाणलेखासु मुमोच लोचने ॥७४॥

अन्वयः

नृपप्रिया दिक्कुञ्जरकुम्भभित्तिषु पदद्वयीं स्थापयितुम् इयेप । चिराय धाराजलपानलम्पटा कृपाणलेखासु लोचने मुमोच ।

व्याख्या

नृपप्रिया राजपत्नी दिक्कुञ्जराणां दिग्दन्तिना कुम्भा एव भित्तयः कुड्यानि 'भित्ति. स्त्री कुड्यम्' इत्यमरः । तामु पदद्वयीं चरणयुगलं स्थापयितुं निक्षेप्तु-
मियेषाऽऽचकादस । चिराय चिरकालात् 'चिराय चिररात्राय चिरस्याद्याश्चि-
रार्थकाः' इत्यमरः । धारायाः प्रवाहस्य जल पयस्तस्य पाने लम्पटा लालसा-
युक्ता सा नृपपत्नी कृपाणानां करवालानां रेखा धारा तामु करवालधारासु
लोचने नयने मुमोच प्रहितवती । अत्र खड्गधारायां जलधारात्वारोपः ।

भाषा

रानी, दिग्गजों के गण्डस्थलरूपी दीवारों पर अपने दोनों पैर रखने की इच्छा करने लगी । चिरकाल से धार का जल पीने की लालसा रखने वाली रानी तलवारों की धारों पर अपनी आँखें झालने लगी । अर्थात् गर्भस्थित बालक में वीर रस प्रधान रहने से रानी को वीर रस का दोहद होने लगा ।

मुहुः प्रकोपादुपरिस्थितासु सा चकार तारास्वपि पाटले दृशौ ।

गुरुस्मया कारयितुं दिग्गन्ताः पदाब्जसंवाहनमाजुहाव च ॥७५॥

अन्वयः

गुरुस्मया सा प्रकोपात् उपरिस्थितासु तारकासु अपि मुहुः पाटले दृशौ चकार । पदाब्जसंवाहनं कारयितुम् दिग्गन्ताः आजुहाव च ।

व्याख्या

गुरुमहान् स्मयो मदो यस्याः सा 'दर्पोऽज्वलेपोऽज्वलश्चित्तोद्रेकः' स्मयो मदः
इत्यमरः । प्रकोपात् क्रोधादुपर्याकाशे स्थितासु विद्यमानासु तारास्वपि
तारकास्वपि 'नक्षत्रनुक्ष भ तारा तारकाप्युड् वा स्त्रियाम्' इत्यमरः । मुहुर्वा-
रवार पाटले क्रोधारणे दृशो नयने चकार कृतवती । किं तारा स्त्रियो मत्त
श्रेष्ठा । कथं तर्हि ता मदुपरि तिष्ठन्तीति क्रोधस्य कारणम् । दिशा काष्ठाना-
मङ्गना देव्यस्ता पदं पादोऽङ्गमिव कमलमिव तस्य सबाहून् सनर्दनं स्वचरणार-
विन्दसमर्दनं कारयितुमाजुहावाऽऽमन्त्रितवती च । चित्तोद्रेकेण दिग्मङ्गना
स्वचरणसबाहून्योग्या निर्धारिता इति भावः ।

भाषा

अत्यधिक मद से भरी रानी, ऊपर रहने वाली ताराओं की ओर शोध से
लाल आँखें कर बार बार तावने लगी और दिग्मङ्गनाओं को अपने पदनमलो
को दवाने के लिए बुझाने लगी । अर्थात् गर्भ स्थित प्रतापी बालक जनित्र
मद मे नाराली स्त्रियाँ मेरे ऊपर कैसे गई इससे क्रोध हुआ और दिग्मङ्गनाएँ
मेरे पैर दवाने योग्य हैं, ऐसा अभिमान हुआ ।

उदञ्चितभ्रूःसुराणि विभूषणान्यपि ।

अजायत स्तब्धशिरःसु तेजसा गृहप्रदीपेष्वपि बद्धमत्सरा ॥७६॥

अन्ययः

उदञ्चितभ्रूः (सा) सुराणि विभूषणानि अपि सततं विलोकयामास ।
तेजसा स्तब्धशिरःसु गृहप्रदीपेषु अपि बद्धमत्सरा अजायत ।

व्याख्या

उदञ्चिते सामुद्रने भ्रूवो दुग्ध्यामूर्ध्वभागो यस्या सा रानी क्रोधभाववृद्धे-
त्यर्थः । सुराणि दण्ड्यायमानानि विभूषणाभूषणान्यपि सततमनारतं
'सततैर्द्वारताभ्यान्त सप्तताविरत्तानिनाम्' इत्यमरः । विलोकयामास ददर्श । क्रोधे
भ्रूवो सामुद्रने भयत इति क्रोधेन पाचालता प्राप्ताग्याभूषणापकरणोक्तिवती ।
मृगन्तो वाचालदेव मेघ सहन्त इति भावः । तेजसा तेजगुञ्जेन स्तम्भानि
निक्षलानि निरांति ज्योतिषि मेघां तेषु गृहप्रदीपेषु गृहप्रदीपेष्वपि बद्धमत्सरा
वृत्तवराऽऽज्ञायाऽभूत् । अयि विद्यमानायां वास्तवताऽविनीतरतन् वृत्तवरीयासायेन

मात्सर्यं वहति स्मेति भावः । उक्तञ्च 'प्रवृत्तिं जलु सा महीपसा सहते नान्यसमुद्रप्रति यवेति' ।

भाषा

रानी क्रोध से अपनी भोंपूँ उठा कर शब्द करने वाले आभूषणों को भी देखती थी और तेज से अपनी जोत रूपी मस्तक को ऊपर स्थिर रखने वाले घर के दीपों से भी ईर्ष्या करती थी । अर्थात् मेरे सामने इन भूषणों की बोलने की हिम्मत कौसी और इन तेजस्वी दीपों को बिना सिर झुकाए मेरे सामने ठहरने की हिम्मत कौसी—ऐसी वीर रस की, दोहदजनित भावनाएँ उस रानी के मन में होती थी ।

इति स्फुरच्चारुविचित्रदोहदा निवेदयन्ती सुतमोजसां निधिम् ।
प्रतिक्षणं सा हरिणायतेक्षणा दृशोः सुधावर्तिरभून्महीभुजः ॥७७॥

अन्वयः

इति स्फुरच्चारुविचित्रदोहदा सुतम् ओजसां निधिं निवेदयन्ती हरिणायतेक्षणा सा प्रतिक्षणं महीभुजः दृशोः सुधावर्तिः अभूत् ।

व्याख्या

इतीत्य पूर्वोक्तिरीत्या स्फुरत्प्रकाशितञ्चारुदृशोभन विचित्रमसाधारणचमत्कारि दोहद गभिणीच्छा 'दोहद गभिणीच्छायामिच्छामात्रेऽपि दोहदम्' यस्या सा सुत पुत्रमोजसा बलाना 'ओजो दीप्ती बले' इत्यमरः । निधिं निधान निवेदयन्ती विज्ञापयन्ती हरिण इव मृग इवाऽऽयते विस्तीर्ण ईक्षणे नेत्रे यस्या सा मृगायतनेत्रा राज्ञी प्रतिक्षण क्षणे क्षणे महीभुजो नृपस्य दृशोर्नयनयो सुधावर्ति सुखसमर्पका पीयूषशलाकाऽभूत् । राज्ञी पीयूषशलाकावन्नृपस्य नेत्रयोरानन्दसमर्पकाऽभूदिति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

उपयुक्त प्रकार से मनोहर और आश्चर्यजनक दोहदों से युक्त, (अतएव) अपन पुत्र को बल का निधान सिद्ध करती हुई, मृग के समान बड़े बड़े नेत्र वाली रानी, आँखों की अमृताञ्जन की शलाका के ऐसा राजा को, प्रतिक्षण आनन्द देती थी । अर्थात् ऐसी अपनी रानी को देख कर राजा को प्रतिक्षण आनन्द होता था ।

कृतेषु सर्वेष्वथ शास्त्रवर्त्मना यथाक्रमं पुंसवनादिकर्मसु ।
विशेषचिह्नैर्निजमीशितुः क्षितेर्वधूः समासन्नफलं न्यवेदयत् ॥७८॥

अन्वयः

अथ क्षितेः ईशितुः वधूः यथाक्रमं सर्वेषु पुंसवनादिकर्मसु शास्त्रवर्त्मना कृतेषु (सत्सु) विशेषचिह्नैः निजं समासन्नफलं न्यवेदयत् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं क्षिते पृथ्व्या ईशितुरीश्वरस्य राज्ञो वधू स्त्री क्रममनतिक्रम्य घर्तत इति, यथाक्रमं क्रमानुसारेण सर्वेषु समयेषु पुंसवनमादिषेया तानि कर्माणि सस्कारास्तेषु, पुंसवनसीमन्तोन्नयने द्वावेव सस्कारौ गर्भाधानसस्कारानन्तरमिति बहुवचनमत्राऽनपेक्षितम् । परन्तु तान्त्रिकविधिना तृतीयोऽपि सस्कारो भवति । शास्त्रवर्त्मना धर्मशास्त्रप्रतिपादितमार्गेण कृतेषु सम्पादितेषु सत्सु विशेषचिह्नैर्विशिष्टलक्षणैर्निजं स्वोयं समासन्नं निकटवर्ति च तत् फलं पुत्रोत्पत्तिरूपं न्यवेदयत् सूचितवती ।

भाषा

इसके अनन्तर पृथ्वी के स्वामी की स्त्री रानी ने धर्मशास्त्र के अनुसार क्रम से पुंसवन सीमन्तोन्नयन प्रभृति सस्कारों के सम्पादित होने पर, विशेष लक्षणों से, धीमे होने वाले अपने पुत्र रूप फल की सूचना दी ।

त्रिलोकलक्ष्म्येव सलीलमीक्षितः कृतद्रवैश्चन्द्रकरैरिवाप्सुतः ।
अदूरवाच्छालतिकाफलोदयः कचिन्न माति स्म मुदा नरेश्वरः ॥७९॥

अन्वयः

त्रिलोकलक्ष्म्या सलीलम् ईक्षितः इव कृतद्रवैः चन्द्रकरैः आप्सुतः इव अदूरवाच्छालतिकाफलोदयः नरेश्वरः मुदा कचित् न माति स्म ।

व्याख्या

त्रिलोकस्य त्रिभुवनस्य लक्ष्म्या राजधिया सलीलं सविलासमीक्षितो द्रष्ट इव, कृतो द्रवो जलहर्षं येषां ते कृतद्रवास्तंद्रवीभूतं द्रव इव रंशगिरिहिरण्यराप्सुतोऽभिविस्त इवाऽदूरे समीपस्य एव वाच्छालतिकाया इच्छालताया फलस्य पुत्ररूप-

स्पोदयः प्रादुर्भावो यस्य स नरेश्वरो राजा मुवाञ्जनन्दप्रवाहेण ष्वक्षिप्र भाति स्म
हर्षस्येयतां न प्राप्नोति स्म । राजनि तस्मिन् हर्षातिरेको जात इति भावः ।
अत्रोत्प्रेषारूपकयोः संसृष्टिः ।

भाषा

निभुवन की राज्यधी से सप्रेम अवलोकित होने के समान तथा चन्द्रकिरणों
को जलरूप में परिवर्तित कर उस जल से स्नान किये हुए के समान, शीघ्र ही
जिसकी इच्छा लता में पुत्र रूप फल का उद्गम होने वाला है, ऐसा वह राजा
हर्ष से फूले नहीं समाता था ।

अथ युग्मेन नृपवल्लभायाः सूतिकागृहप्रवेशं वर्णयति कविः—

भिषग्भिरापादितसर्वभेषजं वितीर्णरक्षाविधिमण्डलान्वृतम् ।
विशारदाभिः प्रसवोचिते विधौ निरन्तरं गोत्रवधूमिरञ्चितम् ॥८०॥
विवेश सुभ्रूय सूतिकागृहं प्रधानदैवज्ञनिवेदिते दिने ।
समुल्लसद्भिः शकुनैः सहस्रशः समर्पयन्ती नृपतेर्महोत्सवम् ॥८१॥

अन्वयः

अथ सुभ्रूः प्रधानदैवज्ञनिवेदिते दिने भिषग्भिः आपादितसर्वभेषजं
वितीर्णरक्षाविधिमण्डलान्वृतं प्रसवोचिते विधौ विशारदाभिः गोत्रवधूमिः
निरन्तरम् अञ्चितं सूतिकागृहं समुल्लसद्भिः सहस्रशः शकुनैः नृपतेः
महोत्सवं समर्पयन्ती विवेश ।

व्याख्या

अवाञ्जनन्तरं सुष्ठु भ्रूवो यस्याः सा सुभ्रू राजमहिषी प्रधानैः श्रेष्ठदैवज्ञमोहूर्तिकैः
'संवत्सरो ज्योतिषिको दैवतगणकावपि । स्युर्धोहूर्तिकमोहूर्ततानिकातानिका
अभि' । इत्यमरः । निवेदिते कथिते दिने सुभ्रूयस्ते भिषग्भ्यैः आपादितानि
सम्पादितानि सर्वाणि समग्राणि भेषजान्वोषधिद्रव्याणि यस्मिन्तत्, वितीर्णानि
दत्तानि रक्षाधिपयै नवजातबालरक्षार्थं मण्डलानि यन्त्रविशेषाण्यस्तत्र अभिमन्त्रित
मन्त्रालताश्च यस्मिन्तत्, प्रसवस्य जननकर्मण उचिते सुप्तप्रसवकारिणि समुचिते
विधायनुष्ठाने विशारदाभिस्तत्कार्यकुशलभिः गोत्रवधूमिः कुलाङ्गनाभिर्निरन्तरं
सततमञ्चितं पूजितं सूतिकागृहमिष्टं 'अरिष्टं सूतिकागृहम्' इत्यमरः । समुल्ल-

सद्भिः प्रकटीभूतैः सहस्रशोऽतंशैः शकुनेः शुभचिह्नैर्नृपतेर्नृपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य महोत्सवं हर्षातिरेकं महोत्सेकं वा- 'उत्सेकामर्षयोश्चिच्छाप्रसरे मह उत्सवः' इत्यमरः । समर्पयन्ती जनयन्ती सती विवेश प्रविष्टा ।

भाषा .

इसके बाद प्रधान ज्योतिषी द्वारा बताए हुए शुभ दिन, वैद्यो द्वारा स्थापित समग्र आवश्यक औषधियो से युक्त, रक्षा के लिये फेंकी हुई मन्त्राक्षतो तथा लिखे हुए मण्डलो या यन्त्रो से शोभित, चतुर कुलाङ्गनाओ द्वारा सुखप्रसव के योग्य विधि विधान पूर्वक पूजित, प्रसूति घर में, होने वाले हजारो शुभ शकुनो से राजा को परम आनन्द देती हुई, सुन्दर भीओं वाली रानी ने प्रवेश किया ।

अथ कलापकेन पुत्रोत्पत्तिं वर्णयति कविः—

ततः प्रदीपेष्वपि तत्र विस्फुरत्प्रभाधरेष्वर्तिवशाजपत्स्विव ।

विलासहंसीमपि बालकान्वितां परिच्छदे प्रष्टुमुपायमुत्सुके ॥८२॥

अन्वयः

ततः तत्र विस्फुरत्प्रभाधरेषु प्रदीपेषु अपि अतिवशात् जपत्सु इव परिच्छदे बालकान्वितां विलासहंसीम् अपि उपायं प्रष्टुं समुत्सुके सति (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति पञ्चाशीतिश्लोकेन सम्बन्धः ।)

व्याख्या

ततः सूतिकागृहप्रवेशानन्तरं तत्र सूतिकागृहे धरन्तीति धरा विस्फुरन्त्या देदीप्यमानायाः प्रभायाः कान्तेर्धरास्तेषु देदीप्यमानवान्तिधरेषु प्रदीपेषु गृहदीपेष्वप्यतिवशात् पीडाकारणात् जपत्स्विव नृपकान्तायाः प्रसववेदनोन्मूलनाय मन्त्रजपं कुर्वन्तु सत्स्विव, जपकर्तुं पक्षे विस्फुरन्तीतस्ततः प्रसरन्ती प्रभा यस्य स विस्फुरत्प्रभोऽयरो पेयां ते तेषु जपत्सु मन्त्रजपं कुर्वन्तु, परिच्छदे परिजने दास्यादिके बालकान्वितां युक्तां नयजातबालयुक्तां विलासहंसीमपि श्रीडाहंसी-मप्युपायं प्रसववेदनानिवारणपूर्वकपुत्रोत्पत्त्युपायं प्रष्टुं समुत्सुके समुत्सुकिते सति नृपतेर्नन्दनोऽजायतेत्यनेनाऽवयवः । अत्र जपत्स्विवेत्यश्रोत्रेभ्यालङ्कारः । उत्तरा-र्धेऽतिशयोक्तिश्च ।

भाषा

प्रसूति घरमें जाने के बाद वहाँ रानी की प्रसव वेदना को कम करने के ध्येय से मन्त्रजप करने में ओठ के हिलने से उसकी फैलने वाली कान्ति से युक्त जप करने वालों के ऐसे तेज जलने वाले दीयों के भी मानो जप करते रहने पर, दासियों के, नवजात बच्चे वाली पालतू हस्तिनी को भी प्रसव वेदना कम होकर पुन उत्पन्न होने का उपाय पूछने के लिए, उत्कण्ठित होने पर (राजा को पुत्र हुआ यह ८५ श्लोक के वाक्य से सम्बद्ध है ।)

निखातरक्षौपधिगेहदेहली-समीपसजीकृतशस्त्रपाणिषु ।

इतस्तत्त्राटनमक्षतोत्करैर्विधाय हुँकारिषु मन्त्रवादिषु ॥८३॥

अन्वयः

निखातरक्षौपधिगेहदेहलीसमीपसजीकृतशस्त्रपाणिषु मन्त्रवादिषु अक्षतो-
त्करैः इतः ततः त्राटनं विधाय हुँकारिषु (सत्सु) (नृपतेर्नन्दनोऽजायते-
त्यनेनाऽन्वयः ।)

व्याख्या

निखाता यतं विधाय तत्र निक्षिप्ता रक्षाया बालरक्षाया औपधयो भेषजानि
यस्या सा चासौ गेहदेहली सुतिकागृहावग्रहणी 'गृहावग्रहणी देहली' इत्यमर ।
तस्यास्तमीपे सजीकृताः स्थापिताः शस्त्र पाणौ येषां ते सशस्त्रमनुष्या यंस्तेषु
मन्त्रवादिषु मन्त्रपाठकेष्वक्षतोत्करैरभिमन्त्रिताक्षतसमूहैरितस्तत्त्राटनं रक्षाविधि-
विशेष "मन्त्राक्षतान्परितो विक्षिप्य तान्त्रिकैर्बालरक्षायां क्रियमाणोऽनर्थनिवारण-
विधिविशेषस्त्राटनम्" विधाय सम्पाद्य हुँकारिषु हुँकारशब्द कुर्यत्सु सत्सु ।
(नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति सम्बन्धः)

भाषा

गड्ढा खोदकर जहाँ प्रसूतिरक्षा की औपधियाँ गाड़ी हुई थी ऐसी प्रसूतिघर
की देवढी के पास सशस्त्र मनुष्यों को बैठाने वाले मान्त्रिकों के इधर उधर
मन्त्राक्षतों को फेंककर त्राटनविधि करने हुँकार शब्द करते रहने पर (राजा
को पुत्र हुआ ।)

गृहोदरस्थे जरतीपरिग्रहे किमप्युपांशु स्वमतोपदेशिनि ।

वितीर्णकर्णासु निवासपञ्जरादनल्पशोकासु शुकाङ्गनास्वपि ॥८४॥

अन्यथः

गृहोदरस्ये जरतीपरिग्रहे उपांशु किमपि स्वमतोपदेशिनि (सति) अनल्पशोकासु शुकाङ्गनासु अपि निवासपञ्जरात् वितीर्णकर्णासु सतीषु (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेत्यन्यथः) ।

व्याख्या

गृहोदरस्ये प्रसूतिगृहमध्यस्थे जरतीपरिग्रहे षडनारीसमूहे उपांशु रहः शनं-
रित्यर्थः । 'विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः । रहश्चोपांशु' इत्यमरः ।
किमपि प्रच्छन्नमुपायमालम्ब्य स्वमतस्य स्वाभिप्रायस्योपदेशिनि प्राकाश्यमातन्वति
सति । अनल्पः शोको यासां तासु बहुशोकासु कीराङ्गनास्वपि शुकन्त्रीष्वपि
निवासपञ्जरात् स्वनिवासस्थानभूतपिञ्जरादेव न तु बहिर्निःसृत्य तस्योपाया-
भावात् । वितीर्णो दत्तः कर्णः श्रवणं याभिस्तासु किम्भवतीति सोत्कण्ठजिता-
सायां सर्वमाकर्णयन्तीषु सतीषु । (नृपतेर्नन्दनोऽजायतेति सम्बन्धः) मन्त्रा-
तिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

प्रसूतिघर में चुड़ड़ी स्त्रियो के घीरे घीरे अपने विचार के अनुसार कुछ
उपाय बताते रहने पर, अत्यधिक दुखी, पिंजरे में की सुगियों के भी ध्यान
देकर सब मुनते रहने पर । (राजा को पुत्र हुआ ।)

अलभ्यत प्राक्तनचक्रवर्तिना न जन्म यत्राद्भुतधास्त्रिकेनचित् ।
तथाविधं सप्तमयाप्य नन्दनः शिवप्रसादान्नृपतेरजायत ॥८५॥

अन्यथः

• 'अद्भुतधास्त्रिकेन यत्र प्राक्तनचक्रवर्तिना केनचित् अपि जन्म न अलभ्यत
तथाविधं सप्तम् अवाप्य शिवप्रसादात् नृपतेः नन्दनः अजायत ।

व्याख्या

अद्भुतधास्त्रिकवर्षस्ये पाप स्वार्थं तस्मिन्प्रादुर्भवत्सामुत्पादश्चरत्तुतां यस्मिन्
समुद्भूतो भवति तादृशे यत्र सन्ने प्राक्तनः पूर्वजातदशासी चक्रवर्तिः सार्वभौमदध-
तेन केनचित्पि राता जन्म जन्तु । 'जन्मर्जननजन्मानि जनिस्त्यतिदुःखः' इत्यमरः ।
नालभ्यत न लेभे तथाविधं सप्तं समुत्तमयाप्य सप्तम्या शिवप्रसादाच्चन्द्ररूप-
वदाशाप्रपतेर्नृपमाहवमत्तदेवं 'वर्षेणि षष्ठी' पुनः शूभ्ररजायत समुत्पन्नः ।

भाषा

जैसे अद्भुतगुणधरात सुमल्लग्न में पूर्ववर्ति किसी भी सावंनीम राजा ने जन्म नहीं पाया था ऐसे शुभ लग्न में भगवान् शंकर की कृपा से राजा को पुत्र हुआ ।

चतुर्भिः पताका-कलापकमित्यर्थः ।

सुरप्रसूनान्यपतत्सपट्पद-ध्वनीनि दध्वान सुरेन्द्रदुन्दुभिः ।

परं प्रसादं ककुभः प्रपेदिरे गुणैः कुमारस्य सहोत्थितैरिव ॥८६॥

अन्वयः

सपट्पदध्वनीनि सुरप्रसूनानि अपतन् । सुरेन्द्रदुन्दुभिः दध्वान । कुमारस्य सहोत्थितैः गुणैः ककुभः परं प्रसादं प्रपेदिरे इव ।

व्याख्या

पट्पदानां भ्रमराणां 'पट्पदभ्रमरालयः' इत्यमरः । ध्वनिना शब्देन सहितानि सपट्पदध्वनीनि सुरप्रसूनानि देवकुसुमानि 'प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । आकाशादपतन् पुष्पवृष्टिर्वभूयेत्यर्थः । सुरेन्द्रस्य पाकशासनस्य दुन्दुभिः दुन्दुमिति शब्देन भातीति दुन्दुभिः भेरी 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । दध्वान शब्दं चकार । कुमारस्य नवजातशिशोः सहोत्थितैर्जन्मना साकं समुत्पन्नैर्गुणैर्बयादाक्षिण्यादिमहापुरुषगुणैः ककुभः दिशः 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । प्रसादं प्रसन्नतां निर्मलत्वं वा प्रपेदिरे इव प्राप्ता इव । भवोत्प्रेसात्तद्भारः ।

भाषा

आकाश से भीरी की गुजार से युक्त नन्दन वन के फूलों की वृष्टि होने लगी । देवों के राजा इन्द्र का तगाड़ा बजने लगा । कुमार के साथ उत्पन्न उसके उज्ज्वलगुणों से मानो सब दिशाएँ प्रसन्न अर्थात् उज्ज्वल हो गई ।

नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया निरन्तरारात्रिकदीपसम्पदा ।

श्रियं जगल्लोचनबालचन्द्रमाः समाजहारोदयसन्ध्ययेव सः ॥८७॥

अन्वयः

जगल्लोचनबालचन्द्रमाः सः नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया निरन्तरारात्रिक-दीपसम्पदा उदयसन्ध्यया इव श्रियं समाजहार ।

व्याख्या

जगतां भुवनानां भुवनगतमनुष्याणां लोचनानि जयन्तानि तेषां कृते सुखंदाय-
कत्वाद्बालचन्द्रमा बालदाशी से नवजातशिशुर्नवस्य नूतनस्य प्रतापस्य तेजसोऽ-
क्षेकुराणां किरणानां चक्रं वर्तुलाकारं मण्डलं तद्वत्कान्तस्या रमणीयया 'निरन्तरम-
विच्छिन्न पटवत्पाकारमाऽऽरात्रिकं बालस्य पुरस्तात् प्रज्वलितं दीपं भ्रामणं तस्य
वीपसम्पदा वीपसम्पत्त्या, उदयसन्ध्ययैव सायं सन्ध्ययैव धियं शोभां समाजहार
स्वीचकार । अर्थात् द्वितीयाचन्द्रः सन्ध्याकाले लौकिकारातिरूपेण पूज्यते तद्वदयं
बाल आरातिरूपेण शोभितोऽभूदिति भावः । अत्रोपमाखण्डकोः सकारः ।

भाषा

१ जगत् भर के मनुष्यों की आँखों को ओमन्द देने वाला बालचन्द्र स्वरूप
यह बालक, नूतन तेज की निरपेक्ष के चक्र के समान रमणीय सतत आरती के
दीपक की ज्योति से सायं काल की बालचन्द्र की शोभा को उत्पन्न कर
रहा था । प्रायः सभी लोग दूर्जे के बाद की सायं काल में आरती कर पूजा
करते हैं । वैसे ही यह भी आरती से शोभित हुआ ।

आसन्नरत्नगृहमिच्छिपु निर्मलासु लोकोत्तरेण वपुषा प्रतिबिम्बितेन ।
सेवां स्मरिष्यति कृतज्ञतया सेवां स्मरिष्यति इति दिग्भिः अद्वे गृहीतः इव
रराज ॥८८॥

अन्वयः

राजसुतः निर्मलासु आसन्नरत्नगृहमिच्छिपु प्रतिबिम्बितेन लोकोत्तरेण
वपुषा (अयं) कृतज्ञतया सेवां स्मरिष्यति (इति) दिग्भिः अद्वे गृहीतः इव
रराज ।

व्याख्या

राजः सुतो राजपुत्रो निर्मलासु निर्मलकान्तिप्राप्तमाः समीपस्थाश्च
रत्नगृहमित्तयो रत्नलक्षितगेहकुड्यानि तासु प्रतिबिम्बितेन प्रतिच्छायां गतेन
लोकोत्तरेणाऽलौकिकेन वपुषा शरीरेण शाय वपुः सहननं शरीरं वत्सं विप्रहः
इत्यमरः । हेतुनाऽयं कुमारः कृतज्ञतया कृतमुपकृतं जानाति स्मरतीति कृतज्ञ-
तस्य भावः कृतज्ञता स्या सेवामस्मकृतां सेवां स्मरिष्यतीति दिग्भिःकाष्ठाभिरङ्गे
उत्तङ्गे गृहीत इव पारित इव रराज इत्युक्ते । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । वसन्त-
तिलवाच्छब्दः । उक्ता वसन्ततिलवा सप्रपात्रगोः ।”

अन्वयः

अथ विधानविन् असौ अवनीनाथः समुचिते कर्मणि आस्थापरेण पुरोधसा कथितं सर्वं विधाय प्रति सूनुस्पर्शात् मुहुः महोत्सवम् अन्वभूत् । हि इह गृहिणां गार्हस्थस्य इदं प्रधानं फलम् ।

व्याख्या

अथ पुत्रजन्मानन्तरं विधानं शास्त्रविधिं वेत्ति जानातीति विधानविच्छास्त्र-विधित्तोऽपि प्रसिद्धोऽवनीनाथः पृथिवीपतिः समुचिते पुत्रजन्मसमयोचिते कर्मणि धार्मिककृत्ये आस्था दृढभक्तिः परं प्रधानं यस्य स तेन धार्मिककार्येषु दृढभक्ति-परायणेन पुरोधसा पुरोहितेन 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । कथितं सूचितं सर्वं समग्रं धर्मकृत्यं जातकर्मादिकं विधाय सम्पाद्य प्रतिस्नानस्पर्शात् प्रत्येकं पुन-स्पर्शविस्तरान्मुहुः पुनः पुनः 'मुहुः पुनः पुनः शश्वदभोक्षणम्' इत्यमरः । महोत्सवं महवानन्दमन्वभूदनुभवविषयमकुर्वन्त । हि यस्मात्कारणादिहाऽस्मिन् संसारे गृहिणां गृहस्थाश्रमवासिनां जनानां गार्हस्थस्य गृहस्थधर्मस्येवं पुत्रमुलदशन-रूपमेव प्रधानं मुख्यं फलम् । अत्राऽर्यान्तरग्यासालङ्कारः । हरिणीच्छन्दः । "रसयुगहर्षन्सौ सौ स्त्री गो यदा हरिणी तदा ।"

भाषा

पुत्र जन्म होने के अनन्तर शास्त्रीय विधियों को जाननेवाले उस राजा ने श्रद्धालु कुलपुरोहित द्वारा कथित पुत्र जन्म के लिये उचित सब जातकर्म आदि धर्म कृत्यों को विधिवत् कर पुत्रदेह के प्रत्येक स्पर्श के अवसर से बार २ परम आनन्द का अनुभव किया । क्योंकि इस संसार में गृहस्थाश्रम में रहने वालों के लिये गार्हस्थ धर्म का पुत्र प्राप्ति ही मुख्य फल है ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री बिल्हणविरचिते विक्रमाङ्कदेव-चरिते महाकाव्ये द्वितीय सर्गः ।

नेत्राञ्जाश्रयुगाङ्गविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाज-बुधोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सु॥
चक्रे, रामकुर्येत्पण्डितवरात्संप्राप्तसाहाय्यक—
ष्टीकायुग्ममिदं रमाकण्ठया सर्गे द्वितीये श्रुते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं

विक्रमाङ्कदेवचरितम्

तृतीयः सर्गः

अथ नवजातराजकुमारं वर्णयति कविः—

स विक्रमेणाद्भुततेजसा च चेष्टाविशेषानुमितेन बालः ।

श्रीविक्रमादित्य इति क्षितीन्दोरवाप विख्यातगुणः समाख्याम् ॥ १ ॥

अन्वयः

स विख्यातगुणः बालः चेष्टाविशेषानुमितेन विक्रमेण अद्भुततेजसा च क्षितीन्दोः श्रीविक्रमादित्यः इति समाख्याम् अवाप ।

व्याख्या

सः प्रसिद्धो विख्यातगुणः प्रसिद्धगुणो बालो बालकश्चेष्टाविशेषेणाऽऽकारेङ्गितादिव्यवहारेणाऽनुमितो विज्ञातस्तेन विक्रमेण शौर्येणाऽद्भुततेजसाऽऽश्चर्मचुम्बिप्रतापेन च क्षिते पृथिव्या इन्दुश्चन्द्र (प्रजान्हादकत्वात्) तस्माद्बाह्वमल्लदेवतृपात् श्रीविक्रमादित्य इति विक्रमेण पराक्रमेण तेजसा चाऽऽदित्यस्वरूप इति समामन्वर्धमाख्यां नाम 'आख्याग्हे अभिधानञ्च नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । अवाप प्राप ।

भाषा

प्रसिद्ध गुणों से युक्त उस बालक ने अपने विरोध लक्षणों से अनुमित आश्चर्यं करक तेज तथा भावि विक्रम का परिचय देकर पृथ्वी के चन्द्र स्वरूप राजा आहवमल्लदेव से विक्रम में ओर तेज में सूर्य की समानता का सूचक श्री विक्रमादित्य यह अन्वर्थक नाम पाया ।

भाषा

राजकुमार के अलौकिक शरीर की परछाही, पास की स्तों से जड़ी पर की साफ दीवारों पर पड़ने के कारण, मानो दिशाओं से वह राजपुत्र, यह समझ कर कि यह बड़ा होने पर कृतज्ञता से हमारी सेवाओं को स्मरण करेगा, गोदों में लिया हुआ शोभित होता था ।

अकथयदवनीन्दोर्नन्दनोत्पत्तिवार्ता

प्रथमममरवृन्दानन्दिनान्दीनिनादः ।

तदनु तदनुरूपोत्साहतः सुन्दरीणां

त्वरितगमनलीलागद्गदो वाग्विलासः ॥८६॥

अन्वयः

अमरवृन्दानन्दिनान्दीनिनादः प्रथमम् अवनीन्दोः नन्दनोत्पत्तिवार्ताम् अकथयत् । तदनु तदनुरूपोत्साहतः सुन्दरीणां त्वरितगमनलीलागद्गदः वाग्विलासः (अकथयत्) ।

व्याख्या

अमरवृन्दानां देवसमूहानामानन्दी मुखप्रदो नान्दीनिनादो मङ्गलध्वनिः प्रथमं पूर्वमवनीन्दोराहवमल्लदेवनृपं (कर्मणि षष्ठी) नन्दनस्य पुत्रस्योत्पत्तेर्जन्मनो वार्ता वृत्तान्तं 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः' इत्यमरः । अकथयदसूचयत् । तदनु तत्पश्चात् तस्य पुत्रजन्मनोऽनुरूपो योग्यो य उत्साहो हर्षातिरेकस्तस्मात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' । सुन्दरीणामन्तःपुरललनानां त्वरितं शीघ्रञ्च तत् गमनं तस्य लीलया विलासेन गद्गदोऽयिस्पष्टः कम्पमानश्च वाग्विलासः कलकलशब्दः पुत्रोत्पत्तिवृत्तान्तं रात्रौऽकथयत् न्यवेदयत् । अत्राऽक्रमातिशयोक्त्यलङ्कारः । मालिनीच्छन्दः । "जनमययुतेषां मालिनी भोगिलोकः" ।

भाषा

देवताओं की आनन्द देने वाली मङ्गलध्वनि के हारे ने राजा को पहिले पहिले पुत्र उत्पन्न होने की सूचना दी । इसके बाद पुत्रोत्पत्ति के अनुरूप हर्ष से अन्तः पुर की ललनाओं के शीघ्रता से इधर उधर चलते २ गद्गद होकर बोले हुए कलकल शब्दों ने राजा को पुत्रोत्पत्ति से सूचित किया ।

चञ्चचारणदीयमानकनकं संनद्धगीतध्वनि

स्फूर्जद्गायकलुण्ठ्यमानकरटि प्रारब्धनृत्तोत्सवम् ।

पूर्णं मङ्गलतूर्यदुन्दुभिरवैरुत्तालवैतालिक-

श्लाघालङ्घितपूर्वपार्थिवमथ च्माभर्तुरासीद्गृहम् ॥६०॥

अन्वय

अथ क्षमाभर्तुः गृहं चञ्चचारणदीयमानकनकं संनद्धगीतध्वनि स्फूर्जद्गायकलुण्ठ्यमानकरटि प्रारब्धनृत्तोत्सवं मङ्गलतूर्यदुन्दुभिरवैः पूर्णम् उत्तालवैतालिकश्लाघालङ्घितपूर्वपार्थिवम् आसीत् ।

व्याख्या

अथ पुत्रोत्पत्तिवार्ताप्रसरानन्तर क्षमाभर्तुः पृथ्वीपतेराहुवमल्लदेवस्य गृहं प्राप्ता-
दश्चञ्चदभ्यो हर्षेण चञ्चलचित्तेभ्यश्चारणेभ्यः कुशीलेभ्यो 'चारणास्तु कुशी-
लवाः' इत्यमरः । दीयमानं वितोर्यमरणं कनकं सुवर्णं यस्मिन्तत्, संनद्धो जायमानो
गीतानां स्त्रीकर्तृगायनानां 'सोहर इति लोके प्रसिद्धम्' ध्वनिः शब्दो यत्र तत्,
स्फूर्जन्तो हर्षेण विलसन्तो गायका गायकास्तैर्लुण्ठ्यमाना हठाद्गुह्यमाणाः करटिनो
हस्तिनो यत्र तत्, प्रारब्धः समारम्भो नृत्तोत्सवो नृत्यसमारम्भो यत्र तत्, मङ्गलं
मङ्गलरूपस्तूर्यदुन्दुभिरवो वाद्यविशेषशब्दस्तैः पूर्णं परिपूर्णम्, उत्ताला अत्युच्चैः
शब्दायमाना वैतालिकाः स्तुतिपाठकास्तैः श्लाघया प्रशंसया लङ्घिता अतिक्रान्ता अघ-
रोकृता इत्यर्थः । पूर्वपार्थिवः पूर्ववर्तिनृपा यस्मिन्तदाऽसीत् । तादृशं गृहमासीदिति
भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । सूर्याश्विर्मसजस्ततः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम् ।

भाषा

पुत्र होने की खबर फैलने के बाद राजा के महल में अत्यन्त प्रसन्न नटों को
इनाम में सोना दिया जाने लगा, सोहर का गान प्रारम्भ हो गया, हर्ष से मस्त गवैये
हाथियों को जवर्दस्ती इनाम में लेने लगे, नाच आरम्भ हो गया, मङ्गलमय सुरही
और दुन्दुभी का नाद छा गया और बड़े ऊँचे शब्दों में स्तुति-पाठक लोग पूर्ववर्ती
राजाओं से तुलना करते हुये, इस राजा का वर्णन अधिक बढ़ाकर करने लगे ।

अथ सङ्घाते कर्मण्यास्थापरेण पुरोधसा

कथितमवनीनाथः सर्वं विधाय विधानवित् ।

प्रति मुहुरसौ सनुस्पर्शान्महोत्सवमन्वभू-

दिह हि गृहिण्यां गार्हस्थस्य प्रधानमिदं फलम् ॥६१॥

देवस्य चालुक्यविभूषणस्य भार्या यशोरञ्जितदिङ्मुखेन ।
तेनावदातद्युतिना रराज साम्राज्यलक्ष्मीरिव विक्रमेण ॥२॥

अन्वयः

चालुक्यविभूषणस्य देवस्य भार्या यशोरञ्जितदिङ्मुखेन अवदातद्युतिना
तेन साम्राज्यलक्ष्मीः विक्रमेण इव रराज ।

व्याख्या

चालुक्यस्य चालुक्यवंशस्य विभूषणमलङ्काररूपस्तस्य देवस्य राज्ञ आहव-
मल्लदेवस्य भार्या जाया 'भार्या जायाऽथ पुं भूम्नि दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी' इत्यमरः ।
यशसा कीर्त्या रञ्जितानि प्रसादितानि दिशामाशानां मुखान्यप्रभागा येन स तेना-
वदाता सिता युतिः कान्तिर्पेत्य तेन धवलकान्तिना 'अवदातः सितो गौरी बलसो
धवलोऽर्जुनः' । इत्यमरः । तेन राजकुमारेण विक्रमेण साम्राज्यस्य सार्वभौमत्वस्य
लक्ष्मीः धीर्विक्रमेण शीर्षेणैव रराज शोभिताऽभूत् । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

जित प्रकार साम्राज्य की लक्ष्मी (विक्रम) पराक्रम से शोभित होती है
उसी प्रकार चालुक्यवंश के भूषण राजा आहवमल्लदेव की रानी सब दिशाओं
के अग्र भागों को अपने यश से उज्ज्वल करने वाले गौर वर्ण अपने पुत्र विक्रम
से शोभित हुई ।

अथ बाललीलां घणयति कविः—

आलम्ब्य हारं करपल्लवेन पयोधरं पातुममौ प्रवृत्तः ।

भोगेष्ववाद्या गुणिनो ममेति स्वभावमात्मीयमिवाभ्यधत् ॥३॥

अन्वयः

असौ हारं करपल्लवेन आलम्ब्य पयोधरं पातुं प्रवृत्तः (सन्) मम
भोगेषु गुणिनः अवाद्याः इति आत्मीयं स्वभावम् अभ्यधत् इव ।

व्याख्या

असौ बालो स्वमातुर्हारं मुक्ताहारं करपल्लवेन हस्तपल्लवेनाऽऽलम्ब्य विपुल्य
पयोधरं स्तनं पातुं स्तनगतदुग्धपानं कर्तुं प्रवृत्तो लग्नस्तन् मम भोगेषु भोग्य-

चस्तुषु गुणिनो गुणवन्तः पुण्यां हारदयः श्लिष्टगुणपदार्थसूत्रसंग्रहिता अतस्तेऽपि गुणिनोऽवाह्या अन्तरङ्गा मया सह गुणवन्तोऽपि भोग्यवस्तुषु सुखमनुभवन्वित्यास्मीयं स्वभावं स्वकीयां प्रकृतिमभ्यस्यतेव कथितवानिब ।- नाहं स्वोपभोग्य-वस्तुषु गुणिनो विहायोपभोगे प्रवृत्तो भविष्यामीति सूचयन्निब गुणिनं मुक्ताहारं करेण धृत्वा स्तनपानरूपोपभोगे प्रवृत्त इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

माया

यह बालक अपनी माता के मोती के हार को अर्थात् गुणी को अपने कोमल-पत्ते के ऐसे सुकुमार हाथ से पकड़ कर स्तनपान करता हुआ मानो अपने स्वभाव को प्रकट करता था कि उसके उपभोगों में गुणीलोग कभी भी छूट नहीं सकते अर्थात् वह गुणियों को अपने उपभोगों में सदैव साथ रखेगा । (गुण शब्द का अर्थ डोरा होने से डोरे में परोसा मोती का हार भी गुणी कहा जा सकता है ।)

मातृस्तनोत्सङ्ग-विलासहार-प्रभा प्रविश्येय विनिःसरन्ती ।
तस्यानिमित्तस्मितचन्द्रिकाभू-नरेन्द्रनेत्रोत्सववैजयन्ती ॥४॥

अन्वयः

तस्य मातृस्तनोत्सङ्गविलासहारप्रभा प्रविश्य विनिःसरन्ती इय अनि-मित्तस्मितचन्द्रिका नरेन्द्रनेत्रोत्सववैजयन्ती अभूत् ।

व्याख्या

तस्य बालकस्य मातुः स्तनी कुक्षी मातृस्तनो तपोस्तङ्गे मध्ये विलासहारो विलासार्थं धृतो मुक्ताहारस्तस्य प्रभा वान्तिर्बालं प्रविश्याभ्यन्तरं गत्वा पुनः विनिस्सरन्तीव बहिरागतेव नास्ति निमित्त कारणं यस्मिस्तत् स्मितमोषद्वारा एव चन्द्रिका ज्योत्स्ना 'चन्द्रिका कीमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । चन्द्रप्रकाश इत्यर्थः । नरेन्द्रस्य रातो नेत्रोत्सवस्य नयनानन्दस्य 'लोचनं नयनं नेत्रमोक्षणं चक्षुरक्षिणी' इत्यमरः । वैजयन्ती यितापयित्री पताका तत्स्वरूपाभूत् । इवेत्यर्था मुक्ताहारवान्तिरेव बालं प्रविश्य बालकस्याङ्गारणेपदासरूपचन्द्रिका-रूपेण बहिरागता नृपस्य नयनानन्दकरी अभूवेत्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

माया

उस बालक की माता के कुक्षी के मध्य में विलसित मोती के हार की छंदे

नान्ति, मानो उस बालक के भीतर प्रविष्ट होकर उसके स्वाभाविक मुसकान रूप सफेद चन्द्रिका के रूप में फिर बाहर निकलती हुई राजा के नेत्रों के आनन्दोत्सव को सूचित करने वाली पताका थी । अर्थात् राजा को बालक के अवतारण स्वाभाविक स्मित से अत्यन्त हर्ष होता था ।

मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीप-प्रभालता तस्य समुल्लसन्ती ।

विपक्षकण्ठक्षतजानुलिप्ता कृपाणलेखा सहजेव रेजे ॥५॥

अन्वयः

तस्य मुष्टिप्रविष्टारुणरत्नदीपप्रभालता समुल्लसन्ती सती विपक्षकण्ठ-क्षतजानुलिप्ता सहजा कृपाणलेखा इव रेजे ।

व्याख्या

तस्य बालकास्य मुष्टयो. प्रविष्टा प्राप्ता याऽपणा रत्नवर्णा रत्नदीपाना प्रभारूपिणी लता कान्तिवल्ली सा समुल्लसन्ती सुशोभिता सती विपक्षाणा शत्रूणां कण्ठास्तेषा क्षतजं हृदिरं तेनाङ्गुलिप्लुताङ्गुरञ्जिता सहजा संहृद्योत्पन्ना स्वाभाविकी जन्मसिद्धा कृपाणलेखेव सङ्गलेखेव रेजे समलङ्कृताऽस्तीत् । बालकमुष्टि-प्रविष्टरत्नदीपरत्नवर्णकान्ति शत्रुकण्ठहृदिरानुलिप्तसहजकृपाणलेखेव शुशुभ इति भावः ।

भाषा

उस बालक की मुट्ठी में प्रवृष्ट रत्नदीप की लाल रंग की कान्ति, शत्रुओं के बटे हुए गलों के खून से रानी, जन्म सिद्ध, साथ ही में उत्पन्न तलवार की धार के ऐसी शोभित होती थी ।

स्यक्त्रोपविष्टान्यदसौ कुमारः समुत्थितानां सविधे जगाम ।

आगामि तेनाधिकमुन्नतात्मा नीचेषु वैमुख्यमिवाचचक्षे ॥६॥

अन्वयः

यन् असौ उन्नतात्मा कुमारः उपविष्टान् त्यक्त्वा समुत्थितानां सविधे जगाम तेन नीचेषु आगामि अधिकं वैमुख्यम् आचचक्षे इव ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणावसौ स उन्नतोऽभ्युदयोन्मुख आत्मा यस्य स. कुमारो राजपुत्र उपविष्टान् भूमावासीनान् पुण्यान् त्यक्त्वा विहाय तदुत्तङ्गं परित्यज्येत्यर्थः । समुत्थितानामूर्ध्वस्यानां पुण्याणां सविधे तदङ्गेषु जगाम स्वेच्छया गतवान् तेन कारणेन नीचेषु नीचजनेष्वपागमि भविष्यदधिकमतत्वं वैमुह्यं विषद्वदिति गतं मुखं यस्य स तस्य भावो वैमुह्यं नीचप्रतिकूलत्वद्विमाद्यक्ष इव जगदेवाऽपूचयदित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चूँकि यह उन्नत आत्मा वाला बालक बँटे हुए मनुष्यों की गोदों को छोड़ कर पड़े भये हुए मनुष्यों की गोदों में जाता था इससे मानो उसने प्रकट कर दिया कि वह भविष्य में नीचे या नीच मनुष्यों से अधिक विमुख रहेगा ।

धात्रेयिकाया स्मितपूर्वकं यददत्त हुङ्कारमसौ कुमारः ।

अपूरयत्तेन नृपस्य कर्णौ पेयूपगण्डूपपरम्पराभिः ॥७॥

अन्वयः

यत् असौ कुमारः धात्रेयिकायाः स्मितपूर्वकं हुङ्कारम् अदत्त तेन पेयूप-गण्डूपपरम्पराभिः नृपस्य कर्णौ अपूरयत् ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणावसौ पूर्वोक्तः कुमारो राजपुत्रो धात्रेयिकाया उपमातुः स्मितपूर्वकं सस्मितं हुङ्कारस्य बालस्याभाविकसदमदत्त दत्तवान् तेन कारणेन पेयूपस्याऽमृतस्य गण्डूपं मुखपूर्तिः 'गण्डूपो मुखपूर्तो ह्यमृदग्नहस्ताऽपु-सावपि । प्रसूत्या प्रमितेऽपि स्यात्' इति हेमः । तेषां परम्पराभिः सन्ततप्रयोगैर्नृपस्य राज्ञः कर्णौ श्रोत्रेऽपूरयत् संपूरितवान् । उपमात्रे हुङ्कारवानहपबाल-लीला राजाऽन्यत्रपरिपूर्णमानसो अभूषेति भावः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

यह बालक अपनी दाई के पुच्छकारने पर मुसुराते हुए हुँकारों भरता था इससे वह राजा के दोनों कानों को अमृत के गण्डूष की परम्परा से भर देता था । अर्थात् उन हुँकारों को सुन कर राजा को परम आनन्द होता था ।

यदुत्थितः सोऽङ्गुलिसंग्रहेण यत्किञ्चिदव्यक्तमवोचतापि ।
अभीक्ष्णमक्षोः श्रवसोश्च तेन क्षमापतेः संवननं बभूव ॥८॥

अन्वयः

यत् सः अङ्गुलिसंग्रहेण उत्थितः अपि यत् किञ्चित् अव्यक्तम्
अवोचत् तेन क्षमापतेः अक्षोः श्रवसोः च अभीक्ष्णं संवननं बभूव ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् स बालशोऽन्येषा जनानामङ्गुलिसंग्रहेणाङ्गुलिं घृत्योत्थित
सम्त्थानं कृतवान् 'अङ्गुल्यं करशालास्यु' इत्यमरः । अपि चाऽन्यच्च
यत्किञ्चिदव्यक्तमस्पष्टमवोचत् सजगाद तेन कारणेन क्षमायां पतिं स्वामी
तस्याऽवनिभर्तु 'क्षितिक्षान्त्यो क्षमां युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु ।' 'यव प्रिय
पतिर्भर्ता' इत्यमरः । अक्षोर्नयनयो 'लोचनं नयनं नेत्रं मोक्षणं चक्षुरक्षिणी'
इत्यमरः । श्रवसोश्च कर्णयोश्च 'कर्णशब्दप्रहो श्रोत्रं श्रुतिं स्त्री श्रवणं श्रवः'
इत्यमरः । अभीक्ष्णं पुनः पुनः 'महं पुनः पुनः शश्वदभीक्षणमसकृत्समा' इत्यमरः ।
संवननं वशीकरणं 'वशाक्रिया संवननं' इत्यमरः । अभूत् बभूव । तस्य बालस्यो-
ङ्गुलिं सगृह्योत्थानं दृष्ट्वा यत्किञ्चिदस्पष्टं सभाषणञ्च धृत्वा राजा वशीकरण-
मन्त्राभिभूत इव जातः । सर्वं कार्यं जातं त्यक्त्वा तदवलोकनश्रवणयोर्मग्न
इति भावः ।

भाषा

चूँकि यह बालक दूसरी की अंगुली पकड़ कर उठने लगा और साफ २
संग्रह में न आने वाले चन्दो की बोलन लगा इससे राजा की आँखों व कानों का
बार २ वशीकरण होता था । अर्थात् राजा सब कामों को छोड़ इस बालक
की लीला देखने में ही परम मुदित होता था ।

क्रमेण सम्पादितचूलकर्मा चालुक्यभूपालधुरन्धरस्य ।
विनोदलीलाकुसुमोद्ययानां स नन्दनो नन्दनतामवाप ॥९॥

अन्वयः

क्रमेण सम्पादितचूलकर्मा सः नन्दनः चालुक्यभूपालधुरन्धरस्य
विनोदलीलाकुसुमोद्ययानां नन्दनताम् अवाप ।

व्याख्या

क्रमेण जातकर्मादिसंस्कारानन्तरं सम्पादितं निष्पादितं ब्रूलकमे ब्रूडाकर्म-
संस्कारो यस्य सः सम्पादितब्रूलकर्म स नन्दयतीति नन्दनः सर्वजनानन्ददाता
पुत्रश्चालुक्यवंशीया ये भूपाला नरेश्वरास्तेषां धुरन्धरस्याऽप्रगण्यस्याऽऽहवमल्ल-
देवस्य विनोदलीला मनस आनन्दविहारलीला एव कुसुमानि पुष्पाणि 'स्त्रियः
सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं सुमम्' इत्यमरः । तेषामुच्चयास्तमूहाः 'समुदाय-
स्तमुच्चयः समधायश्चयो गणः' इत्यमरः । तेषां नन्दनतामिन्द्रस्य नन्दनवर्गना-
मककाननस्वरूपतामवाप प्राप्तवान् । यथा नन्दनवने पुष्पोऽञ्जयानामियत्ता
नास्ति तथंयास्य राशो मनसि विनोदलीलानामत्याधिक्य बभूवेति भावः ।
पुत्रे नन्दनवन्नवारोपे विनोदलीलासु कुसुमत्वारोपस्य कारणत्वात्परम्परितं
रूपकम् । 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः । तत्परम्परितं द्रिष्ट्ये
वाचके भेदभाजि वा ॥'

भाषा

धीरे २ जातकर्मादि संस्कारो के अनन्तर ब्रूलकमे संस्कार होने के बाद वह
राजपुत्र, चालुक्य वंशीय राजाओं में श्रेष्ठ आहवमल्लदेव राजा के मानसिक
आनन्द विहार लीला रूपी पुष्पसजयों का इन्द्र का नन्दनवन ही हो गया ।
अर्थात् जिस प्रकार नन्दन वन में अगणित पुष्प समुदाय होते हैं वैसे इस राजा
के मन में इस बालक को देख कर अपरिमित आनन्द विहार लीलाओं का
प्रादुर्भाव हुआ ।

उत्सङ्गमारुह्य नरेश्वरस्य स पांसुलीलापरिधूसराङ्गः ।

निजाङ्गतः संगलितैः परागैश्चक्रे मनःकार्मणचूर्णयोगम् ॥१०॥

अन्वयः

पांसुलीलापरिधूसराङ्गः सः नरेश्वरस्य उत्सङ्गम् आरुह्य निजाङ्गतः
संगलितैः परागैः मनःकार्मणचूर्णयोगं चक्रे ।

व्याख्या

पांसुषु धूलिषु 'रेणुर्द्वयोः स्त्रियामां धूलिः पाण्डुरा न द्वयो रजः' इत्यमरः ।
लीला श्रीडा तथा परिधूसराणीयत्वाद्भृङ्गानि यस्य सः 'हरिणः पाण्डुरः
पाण्डुरीयत्वाद्भृङ्गस्तु धूसरः' इत्यमरः । धूलिक्रीडनेन धूलिधूसरिताङ्गः स बालकः

नराणामीश्वरस्तस्य मानवेश्वरस्य रीति उत्तमङ्गमङ्कुमारह्य स्थित्वा निजाङ्गन्तः
स्थीयावयवेभ्यः संगलितैरप्यपतितैः परागैर्धूलिभिर्जनेश्वरस्य मनसो हृदयस्य
कामंणं धूलौषधिद्वारा यदाक्रिया 'मूलकमे तु कामंणम्' इत्यमरः । तत्कृते
यच्चूर्णमोषधिचूर्णं तस्य योगं योजनो यन्त्रे विहितेषान् । कुमारङ्गलित-
धूलिभिर्नृपस्य प्रेमपूरितं हृदयं यदाकृतमिव संजातमिति भावः । अत्र
निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

मिट्टी में खेलने से धूल से भरे शरीर वाला अतएव कुछ सफेद वर्ण का
दिखलाई पड़ने वाला वह बालक, राजा की गोद में बैठ कर अपने शरीर से
झड़ी हुई धूल से मानो राजा के मन को वशीकरण करने का औषधिचूर्ण प्रयोग
करता था ।

राज्ञां प्रणामाञ्जलिसम्पुटेषु किमप्यवज्ञामुकुलीकृताक्षः ।

तस्यैकहस्ताम्बुरुहप्रणामे कृतार्थमात्मानममंस्त देवः ॥११॥

अन्वयः

राज्ञां प्रणामाञ्जलिसम्पुटेषु किमपि अवज्ञामुकुलीकृताक्षः देवः तस्य
एकहस्ताम्बुरुहप्रणामे आत्मानं कृतार्थम् अमंस्त ।

व्याख्या

राज्ञां सामन्तभूपानां प्रणामार्थं विहितमञ्जलिसम्पुटं तेषु सत्सु, द्वाभ्यां
युताभ्यां कराभ्यां सर्वे राजभिर्नमस्कारे कृते सतीति भावः । किमप्यनिर्वचनीय-
प्रकारेण हेतुयेत्यर्थः । अवज्ञायापेक्षया 'रीडावमाननायज्ञाप्रहेलनमसूक्षणम्'
इत्यमरः । मुकुलीकृते 'अमुकुलो मुकुलः कृतः इति मुकुलीकृतः' 'अभूततद्भावेच्च' ।
कुङ्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । ईपत्सङ्कुचितेऽक्षिणी यस्मै स देवो
राजाऽऽह्वयमल्लदेवस्तस्य धालकस्यैकहस्ताम्बुरुहमेककरकमलं समुत्थाप्य कृतः
प्रणामस्तस्मिन् सति आत्मानं एवं कृतार्थं कृतकृत्यं सफलजन्मवन्तमित्यर्थः ।
अमंस्त मेने । नृपबन्दाञ्जलिभिः प्रणामे कृतेऽप्यवहेलनयाऽऽह्वयमल्लदेवस्य
बुद्धिस्तेषामुपरि सङ्कुचितेवाऽऽसीत् । परञ्च धालकृतैकहस्तप्रणामे तु स
प्रसन्नतया कृतकृत्यो अभूत् ।

भाषा

अन्य सामन्त राजाओं से दोनों हाथ जोड़कर प्रणाम किये जाने पर भी अवहेलना से अपनी आँखों को कुछ सङ्कुचित बना लेने वाला राजा बाह्वमन्त्रदेव, उस बालक के एकही हाथ से प्रणाम किए जाने पर अपने को कुतुकृत्य समझता था।

प्रतिक्षणं कुन्तलपार्थिवस्य वितन्वतस्तन्मुखचुम्बनानि ।
तदीयदन्तच्छदजन्मनैव रागेण चेतः परिपूर्णमासीत् ॥१२॥

अन्वयः

प्रतिक्षणं तन्मुखचुम्बनानि वितन्वतः कुन्तलपार्थिवस्य चेतः तदीयदन्त-
च्छदजन्मना रागेण इव परिपूर्णम् आसीत् ।

व्याख्या

प्रतिक्षण निरन्तर तस्य बालस्य मुखस्याङ्गनस्य चुम्बनानि वितन्वतो विदधतः कुन्तलस्य कुन्तलदेशस्य पार्थिवो राजा तस्य चेतो मानसं दन्ताश्छाद्यन्ते तिरोधीयन्तेऽनेनेति दन्तच्छदोऽधरः 'ओष्ठधरौ तु रदनच्छदी 'दशनवाससी' इत्यमरः । तस्माज्जन्म यस्य स तेन बालाधरत्वितेन रागेणैवाऽऽनवर्णनेनैव मानसपक्षे प्रेम्णा परिपूर्णं पूरितं अभूत् ।

भाषा

क्षण क्षण में उस बालक के मुख को चुम्बने में प्रवृत्त उस कुन्तलदेश के राजा का हृदय मानो उस बालक के अपरोष्ठ से उत्पन्न होने वाले राग (लालिमा) से लाल हो गया था या राग (प्रेम) से भर गया था ।

मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलाप-कुरङ्गभीत्यर्थमिवापितेन ।
कण्ठावसक्तेन स राजधनुरराजत व्याघ्रनखाङ्कुरेण ॥१३॥

अन्वयः

सः राजसूतः मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलापकुरङ्गभीत्यर्थम् इय अपितेन
कण्ठावसक्तेन व्याघ्रनखाङ्कुरेण अराजत ।

अन्वयः

प्राप्तोदयः परिवर्द्धमानः बालचन्द्रः सः पादनखैः शीतरश्मेः बालैः
अपत्यैः सहखेलनाय अभ्यर्थमानः इव चकासे ।

व्याख्या

प्राप्त उदय उत्पत्तिरौन्नत्यं वा येन सः परिवर्द्धमानो वृद्धिं प्राप्नुवन् बालचन्द्र इवेति बालचन्द्रः कुमारो नवीनचन्द्रो वा सः पादनखैरर्द्धचन्द्राकारैः श्वेतैश्च प्रतिबिम्बितचन्द्रैर्वा शीतो रश्मिः किरणो यस्य सः 'किरणोऽलमपूलांशु गभस्ति-
घृणिरश्मयः' इत्यमरः । शीतरश्मिस्तस्य शीतरश्मेश्चन्द्रस्य बालैर्बालरूपैरपत्यैः पुत्रैः सहखेलनाय सहक्रीडनायाभ्यर्थ्यमानः प्रार्थ्यमान इव चकासे यदिद्युते ।
पादनखानामुपरि चन्द्रशिशुत्वोत्प्रेक्षा । राजकुमारस्य बालचन्द्रेण सहाभेदाद्रूप-
कालङ्कारः । अयं बालचन्द्रः शीतरश्मेर्बालैः क्रीडार्थं प्रार्थित इवाऽभूत् इति बालस्वभावोक्तिर्व्यञ्ज्यते ।

भाषा

उदित भया हुआ और बढ़ता हुआ, बालचन्द्र के समान वह कुमार, पाव के नखों के स्वच्छ तथा अर्धचन्द्राकार होने से या पाव के स्वच्छ नखों में प्रतिबिम्बित चन्द्र होने से मानो चन्द्रमा के छोटे २ बच्चों से साथ खेलने के लिये पाव पड़ेकर प्रार्थना किये गये के ऐसा शोभित हो रहा था । अर्थात् पाव के नखों के मध्य से चन्द्र के बालक पाव पड़कर उसके साथ खेलने की प्रार्थना करते थे ।

परां प्रतिष्ठां लिपिषु क्रमेण जगाम सर्वासु नरेन्द्रसूनुः ।

पुण्यात्मनामत्र तथाविधानां निमित्तमात्रं गुरवो भवन्ति ॥१७॥

अन्वयः

नरेन्द्रसूनुः क्रमेण सर्वासु लिपिषु परां प्रतिष्ठां जगाम । अत्र तथा-
विधानां पुण्यात्मनां गुरवो निमित्तमात्रं भवन्ति ।

व्याख्या

नरेन्द्रस्य मनुष्येन्द्रस्य सूनुः पुत्रः क्रमेण शनैः शनैः सर्वास्त्यखिलासु लिपि-
ष्वक्षरविन्यासेषु 'लिपिरक्षरविन्यासे लिपिलिबिभे स्त्रिषी' इत्यमरः । परामु-
त्कृष्टां प्रतिष्ठां काष्ठामुत्कर्षमित्यर्थः 'काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि' इत्यमरः ।

जगाम प्राप । अत्र संसारे तथाविधानां नृपकुमारसदृशानामलौकिकानां पुण्या-
त्मनां सुकृतिनां गुरुव उपदेशका निमित्तमात्रं कारणमात्रं भवन्ति । पुण्यैरेव
सर्वा विद्या अनायासेन ते प्राप्नुवन्ति गुरुवस्तु निमित्तमात्रं भवन्तीति भावः ।
अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

वह राजपुत्र घीरे २ सनम्र वर्णमालाओ को अच्छी तरह से जान गया ।
इस संसार में ऐसे पुण्यात्माओ के शिक्षकगण केवल निमित्त के लिये ही होते हैं ।

अभ्यासहेतोः क्षिपतः पृथक्कान् नरेन्द्रसूनोः सकलासु दिक्षु ।
प्रहारभीतेव परिभ्रमन्ती पार्थस्य कीर्तिविरलीबभूव ॥१८॥

अन्वयः

अभ्यासहेतोः सकलासु दिक्षु पृथक्कान् क्षिपतः नरेन्द्रसूनोः प्रहारभीता
इव परिभ्रमन्ती पार्थस्य कीर्तिः विरलीबभूव ।

व्याख्या

अभ्यासहेतोर्वाणाविक्षेपणाभ्यासदादर्थाय सकलासु समप्राप्तु दिक्षु काष्ठासु
'दिशस्तु ककुभ काष्ठा आशाश्चहरितश्च ताः' इत्यमरः । चतुर्दिक्ष्वित्यर्थः ।
पृथक्कान् बाणान् 'पृथक्कबाणविशिष्टा अजिह्मलगास्तृणाः' इत्यमरः । क्षिपतोः
मुञ्चतोः नरेन्द्रसूनो राजपुत्रस्य प्रहारात्प्रहरणाद्भीतेव भययुक्तेव परिभ्रमन्ती-
तस्ततश्चलन्ती पार्थस्याऽर्जुनस्य कीर्तिर्वाणसन्धानयशो विरलीबभूव निबिडेतरा
बभूव न्यूनीवभूवैत्यर्थः । राजकुमारस्याऽभ्याससमय एव बाणसन्धानकीशलम-
र्जुनादप्यधिकमासौदिति भावः ।

भाषा

अभ्यास करने के लिये सब दिशाओ में बाणों को चलाने वाले उस
राजपुत्र के बाणों के प्रहार के मय से मानो डरी हुई, चारों ओर भागने वाली
(अर्जुन के पक्ष में) चारों ओर फैली हुई अर्जुन की बाण चलाने की क्षमि-
तबुक्ति हो गई । अर्थात् अभ्यास काल में ही वह राजपुत्र बाण चलाने की
कला में अर्जुन से भी कुशल था ।

व्याख्या

स राजपुत्रो मुखेन्वाधाननचन्द्रे सचाराय गमनाय कृतोऽभिलापो येन स कुरङ्गे लाञ्छनमृगस्तस्य भीत्यर्थं भयोत्पादनायेर्वाङ्गितेन धारितेन कण्ठावसवतेन कण्ठ-
सानेन व्याघ्रनख एवाङ्कुर स्तेनाऽराजत शुशुभे । बालमुखेन्दो लाञ्छनमृगस्य
गमनवारणाय व्याघ्रनखा कण्ठे समारोपिता । व्याघ्रनखेन तत्र व्याघ्रसत्ता-
मनुभाय मृगस्तत्र न गच्छति । अतएव बालस्य मुखचन्द्रो निष्कलङ्क इति
भावः । बालकस्याङ्गिष्ठ निवारणार्थं तस्य गले व्याघ्रनखार्पण भारते प्रसिद्धम् ।
फलोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । तेन मुखस्य निष्कलङ्कचन्द्ररूपस्य ध्वन्यते ।

भाषा

वह राज पुत्र, मुखरूपी चन्द्र में आने की अभिलाषा रखन वाले लाञ्छन
मृग को डराने के लिए मानों गले में पहिने हुए व्याघ्रनखाकुर से शोभित
हो रहा था अर्थात् व्याघ्र के भय से मृग वहाँ नहीं जा सकता अत एव उसका
मुख रूपी चन्द्र निष्कलङ्क था । (लङ्को के गले में व्याघ्रनख पहनाने की
प्रथा भारत में चिरकाल से चली आई है ।)

क्रीडन्समुत्सारितवारनारी—मञ्जीरनादागत राजहंसः ।

एकः क्षितेः पालयिता भविष्यन् स राजहंसासहनत्वमूचे ॥१४॥

अन्वयः

क्रीडन्समुत्सारितवारनारीमञ्जीरनादागत राजहंसः सः एकः क्षितेः भवि-
ष्यन् पालयिता राजहंसासहनत्वम् ऊचे ।

व्याख्या

क्रीडन् 'बालोचितक्रीडाविलास कुर्वन् समुत्सारिता निवारिता वारनारीणां
वारङ्गनानां 'वारस्त्री गणिका वेश्या रूप्याजीवा' 'इत्यमरः । मञ्जीरनादेन
नूपुरशब्देनाऽङ्गता राजहंसा मरालधेष्ठा 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः
सिता' इत्यमरः । येन स एवम्भूतः स बालक एक एवंकाश्येव क्षिते सम्पूर्ण-
पृथिव्या भविष्यन् भाषी पालयिता रक्षिता राजहंसानां धेष्ठनृपाणामसहनत्वम्
तेषां महत्त्वसहनक्षमत्वमूचे निवेदितवान् । शिल्पोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सेल्लो हुए, बेस्यावो के पंजेव के शब्दो को सुनकर आए हुए राजहंस पक्षियो को भगा देने वाले उस बालक ने, सम्पूर्ण पृथ्वी का एक छत्र राजा हो कर भविष्य में अन्य श्रेष्ठ राजहंसा अर्थात् राजाआ के महत्व की असहनशीलता का परिचय दिया ।

स पीडयन्नायसपञ्जरस्थान् क्रीडापरः केसरिणां किशोरान् ।
समाददे भाविरिपुद्विपेन्द्र-युद्धोपयोगीव तदीयशौर्यम् ॥१५॥

अन्वयः

क्रीडापरः सः आयसपञ्जरस्थान् केसरिणां किशोरान् पीडयन् भाविरि-
पुद्विपेन्द्रयुद्धोपयोगि तदीयशौर्यं समाददे इव ।

व्याख्या

क्रीडापरो बालक्रीडासक्त स आयसपञ्जरस्थान् लौहनिर्मितपिञ्जरस्थितान् लोहोष्त्री शस्त्रक तीक्ष्ण विण्ड कालापसायसी' इत्यमर । केसरिणां तिहाना किशोरान् शिशून् पीडयन् बाधमानो भाविपु भविष्यत्सु रिपव एव द्विपेन्द्रास्तेषां शत्रुगजेन्द्राणां युद्धेषु जन्मेषु 'युद्धमायोजनं जन्म प्रधानं प्रविदारणम्' इत्यमर । उपयोगि कार्यसाधकं विजयकारीतिभावः । तदीयं सिंहशिशुसम्यन्धिशौर्यं पराक्रमं समाददे इव गृहीतवानिव । तिहोऽजायासेन स्वशौर्येण गजं हन्ति तदीयशौर्येणाप्यमपि भविष्यत् काले रिपुगजेन्द्रं हनिष्यतीति भावः । रूपकतह-
कृतोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सेल्लूद में लगे हुए उस बालक ने लोहे के पिजरे में के शेर के बच्चो को तग कर भावी शत्रुरूपी गजेन्द्रो के युद्ध में उपयोगी उनके शौर्य को मानो ले लिया । सिंह ही का शौर्य गजेन्द्रो के मारने में समर्थ होता है । इसलिये इसने शत्रुरूपी गजेन्द्रो को मारने के लिय माना इससे शौर्य छीन लिया ।

प्राप्तोदयः पादनसैश्वकासे स बालचन्द्रः परिवर्द्धमानः ।

अभ्यर्थमानः सहसेलनाय बालैरपत्यैरिव शीतरश्मेः ॥१६॥

लावण्यलुब्धाभिरलब्धमेव भूपालकन्यामधुपाङ्गनाभिः ।
कवित्ववक्तृत्वफला चुचुम्ब सरस्वती तस्य मुखारविन्दम् ॥१६॥

अन्वयः

कवित्ववक्तृत्वफला सरस्वती लावण्यलुब्धाभिः भूपालकन्यामधुपाङ्ग-
नाभिः अलब्धम् एव तस्य मुखारविन्दं चुचुम्ब ।

व्याख्या

कवित्वं काव्यकर्तृत्वं वक्तृत्वं वाग्मिता च फलं यस्याः सा सरस्वती वाग्देवता,
यस्यास्समवधाने सति कवित्वं वक्तृत्वञ्चाऽनायासेनैव प्रतिकलतीति भावः ।
लावण्ये कुमारस्य सौन्दर्ये लुब्धाभिस्तद्रसाकाङ्क्षिणीभिर्भूपालानां रातां कन्या
राजकुमार्य एव मधुपानां भ्रमराणामङ्गनाः स्त्रियस्ताभिरलब्धमप्राप्तं तस्य
कुमारस्य मुखमेवाऽरविन्दं कमलं वा पुंसि पदं नलिनमरविन्दं महोत्पलम्
इत्यमरः । चुचुम्ब तस्य मुखे निवासं चकारेत्यर्थः । सरस्वती कुमारवृत्तान्ते
नायकव्यवहारतनारोपात्समाप्तोक्तिरलङ्कारः । भूपालकन्यासु भ्रमराङ्गनात्वा-
भेदारोपान्मुखे चाऽरविन्दत्वाभेदारोपाद्रूपकालङ्कारः । तेन चाऽस्य विलक्षणं
कवित्वं वाग्मिस्त्वञ्च व्यज्यते ।

भाषा

उस राजकुमार के सौन्दर्य पर मोहित राजकन्या रूपी भ्रमराङ्गनाओं से
अप्राप्य उसके मुख कमल को कवित्व तथा वक्तृत्व शक्ति देनेवाली सरस्वती ने
चूमलिया । अर्थात् सरस्वती ने उसके मुख में वास कर लिया । अतएव वह
कुमार बाल्यकाल में ही कविता बनाने में और युनितपूर्ण बातें करने में अत्यन्त
निपुण हो गया ।

तं बालचन्द्रं परिपूर्णमाण-मालोक्य लावण्यकलाकलापैः ।
कुमुद्वतीनामिव कामिनीनां निशासु निद्रा विमुखीबभूव ॥२०॥

अन्वयः

निशासु लावण्यकलाकलापैः परिपूर्णमाणं तं बालचन्द्रम् आलोक्य
कुमुद्वतीनाम् इव कामिनीनां निद्रा विमुखीबभूव ।

व्याख्या

निशासु रात्रियु लावण्यस्य सौन्दर्यस्य कलास्तासा कलापाः समूहास्तः परि-
पूर्णमाण त यालः कुमारः चन्द्र इव शशीव नूतनचन्द्रे वा त समालोक्य दृष्ट्वा
कुमुद्वतीनामिव कुमुदिनीनामिव कामिनीनामङ्गनाना निद्रा विमुखोबभूवाऽपससार
गतेत्यर्थः । यथा निशासु नवीनचन्द्रं विलोक्य कुमुदिनी विकसिता भवति स्वकुङ्-
मलत्वरूपनिद्रा जहाति तथैव कामिन्योऽपि तमद्भुतसौन्दर्ययुक्त कुमारं निरीक्ष्य
कामज्वरपीडिताः सत्यो रात्रौ निद्रा न लब्धवत्य इति भावः । अत्र कुमुद्वती
कामिन्योर्द्वयोरेकक्रियान्वयात्तत्त्वयोगितालङ्कारः ।

भाषा

रात्रियों में जिस प्रकार कलासमूहों से क्रमशः परिपूर्ण होने वाले नूतन
चन्द्रमा को देखकर कुमुदिनी विकसित हो जाती हैं और उसकी कलीस्वरूपी
निद्रा हट जाती है उसी प्रकार सौन्दर्य से परिपूर्ण होने वाले उस कुमार को
देखकर सुन्दरियों काम ज्वर से पीडित हो जाती हैं अतएव रात्रियों में उनकी
निद्रा दूर हो जाती है ।

धैर्येण तस्मिन्नवधीर्यं याति स्मरोत्सुकानां नगराङ्गनानाम् ।

आयद्धमुग्धभ्रुकुटिच्छटानां पेतुः सकोपं नयनोत्पलानि ॥२१॥

अन्वयः

धैर्येण अवधीर्यं याति तस्मिन् स्मरोत्सुकानाम् आयद्धमुग्धभ्रुकुटीच्छ-
टानां नगराङ्गनानां नयनोत्पलानि सकोपं पेतुः ।

व्याख्या

धैर्येण धीरतया स्वस्वभावाधिकगुणेन माम्भीर्येणाऽवधीर्यं कामिनीस्तिरहृत्य
याति गच्छति तस्मिन् कुमारे स्मरेण कामवेगेनोत्सुकानामुद्वेलितमानसानामाबद्धाः
सङ्कुचिता अत एव मुग्धा शुन्दर्यो या भ्रुकुटयस्तासा च्छटा शोभा यासां तासां
नगराङ्गनानां नागरिजमुग्धरीणां नयनान्येष नेत्राण्येवोत्पलानि इन्दीवराणि
तानि सकोप कोपेन सहित यथा स्यात्तयाऽनादर दृष्ट्वा समुद्भूतेन क्रोधेन पेतुः
गपतन् । कामवेगेनोत्सुकानामङ्गनानां धीरतयाऽवधीरणात्तस्मिन् ताः कुचिताः
सजाता इति भावः ।

भाषा

स्वाभाविक धीरता से सुन्दरियों के आकर्षण में न पड़ कर उनकी अवहेलना करने वाले उस राजपुत्र पर, कामवेग से चलायमान मन वाली सद्बुचित अतएव सुन्दर भौवा की शोभा से युक्त नागरिक सुन्दरिया के नेत्र कमल, क्रोध से पड़ते थे । अर्थात् अपनी अवहेलना देखकर नागरिक सुन्दरियां भौवें पड़ाकर क्रोध से उसे देखती थी ।

लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि तत्र विवर्द्धमाने शनकैः कुमारे ।
कासामजायन्त न कामिनीनां निद्रादरिद्राणि विलोचनानि^१ ॥२२॥

अन्वयः

तत्र लावण्यलक्ष्मीकुलधाम्नि कुमारे शनकैः विवर्द्धमाने सति कासां कामिनीनां विलोचनानि निद्रादरिद्राणि न अजायन्त ।

व्याख्या

तत्र कल्याणपुरे लावण्यस्य सौन्दर्यस्य या लक्ष्मी श्रीस्तस्या कुलधाम कुलगृह तस्मिन् 'धाम तेजो गृहे मणौ' इत्यमर । सौन्दर्यश्रीकुलगृहे तस्मिन् कुमारे राजपुत्रे शनकं शनं शनंविबर्द्धमाने सति वर्द्धिते सति कासा कामिनीनामङ्गनाना विलोचनानि नयनानि निद्रादरिद्राणि निद्रारहितानि नाज्जायन्त न जातानि अपितु सर्वा कामिन्यो रात्रौ तस्य स्मरणाभिद्रा न लेभिरे । तस्याद्भुत-सौन्दर्यं धियमवलोक्य सर्वा अपि कामिन्य कामपरवशा सत्यो रात्रौ निद्रा न लेभिर इति भावः ।

भाषा

सौन्दर्य की शोभा के कुलगृह स्वरूप उस राजपुत्र के धीरे २ बड़े होने पर उस कल्याण पुर में कौन ऐसी युवतियाँ थी जिन्हें निद्रा का दारिद्र्य न हुआ । अर्थात् अलौकिक सौन्दर्य से मुग्धोन्मत्त उस राजपुत्र को देख कर सब युवतियाँ काम पीडित हो निद्रा से वञ्चित हो गई ।

^१ अयमेव भाव प्रकारान्तरेणाऽस्य शनस्य विसर्जितमे शनोके प्रदर्शित ।

तेजस्विनामुन्नतिमुन्नतात्मा सेहे न बालोऽपि नरेन्द्रसूनुः ।
देवोऽपि भास्वाञ्छरणेच्छयेव समाश्रितो विष्णुपदं रराज ॥२३॥

अन्वयः

उन्नतात्मा बालः अपि नरेन्द्रसूनुः तेजस्विनाम् उन्नतिं न सेहे ।
भास्वान् देवः अपि शरणेच्छया इव विष्णुपदं समाश्रितः रराज ।

व्याख्या

उन्नत उन्नतिप्रवण आत्मा यस्य स बालोऽपि स्वल्पवयस्कोऽपि नरेन्द्रसूनुः
राजपुत्रस्तेजस्विनां तेजसा जाज्वल्यमानानामुन्नतिमभ्युदयं न सेहे न सोढुं शक्ताक ।
यतो भास्वान् सूर्यो देवोऽपि विबुधोऽपि 'अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः
सुराः' इत्यमरः । शरणेच्छप्रेव स्वरक्षा पात्रमान इव विष्णुपदं विष्णोर्भगवतः
पदं चरण विष्णुपदमाकाश वा 'विषद्विष्णुपदं वा तु पुंस्थाकाशविहायसी'
इत्यमरः । समाश्रित प्राप्तो रराज शुशुभे । तस्य बाल्यकालादेव तेजस्पुष्प-
त्यसहनस्वभावात्सूर्यो देवोऽपि भीत्या विष्णुपदङ्गत इव शुशुभे इति भावः ।
अत्र हेतुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उन्नतात्मा वह राजपुत्र, बालक होते हुए भी, तेजस्वियों के अभ्युदय को
नहीं सहन कर सकता था । इसीलिये मानी, सूर्य, देव होते हुए भी, इससे
जपनी रक्षा करने के लिये भगवान् विष्णु की शरण में गया या आकाश में
शोभित हुआ ।

उच्चैः स्थितं तस्य किरीटरत्नं तेजोधनानामुपरि स्थितस्य ।
क्षमामिव प्रार्थयितुं लुलोठ संक्रान्तिमङ्गथा मणिपादपीठे ॥२४॥

अन्वयः

तेजोधनानाम् उपरिस्थितस्य तस्य उच्चैः स्थितं किरीटरत्नं मणिपादपीठे
संक्रान्तिमङ्गथा क्षमां प्रार्थयितुम् इव लुलोठ ।

१ किमपेक्ष्य फल पयोधरान् ध्वनत प्रार्थयते मृगाविव ।

प्रकृति. खलु हा महीपक्षः सहते नान्यसमुन्नति यया ॥ इत्युक्ते ।

भारवि (किराताजुनीये २ सर्गे २१ श्लोक)

व्याख्या

तेज एव दीप्तिरेव धनं येषां ते तेजोघनास्तेषां तेजस्विनामुपरि सर्वोत्कर्षेण स्थितस्य विद्यमानस्य तस्य राजसुनोरुच्चैः शिरसि स्थितं विराजमानं किरीट-
रत्नं मुकुटरत्नं मणिभी रत्नादिभिर्निर्मिते पादपीठे पादाधारपीठे सक्रान्तिभङ्गघा-
प्रतिबिम्बव्याजेन क्षमां प्रार्थयितुमिव याचितुमिव लुलोठ पपात । अन्रोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

भाषा

सब तेजस्वियो में श्रेष्ठ इस राजपुत्र के, मस्तक पर का मुकुटमणि, रत्न
जडित पाव रखने की चौकी पर पड़ी अपनी परछाही के मीप से (उस तेजस्वी
के भी ऊपर बैठने के अपराध से) मानो क्षमा याचना करने के लिये उसके पैरो
पड़ता था ।

अत्रान्तरेऽभूजयसिंहनामा पुत्रस्त्वृतीयोऽपि नराधिपस्य ।
स्वमेऽपि संवादयशोदरिद्रिचन्द्रार्द्धचूडस्य न हि प्रसादः ॥२५॥

अन्वयः

अत्र अन्तरे नराधिपस्य जयसिंहनामा तृतीयः अपि पुत्रः अभूत् ।
हि चन्द्रार्द्धचूडस्य प्रसादः स्वमे अपि संवादयशोदरिद्रिः न (भवति) ।

व्याख्या

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवकाशे 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये' इत्य-
मरः । नराधिपस्याऽऽहवमल्लदेवराजस्य जयसिंहनामा जयसिंहनामकस्तृती-
योऽपि पुत्रः सूनुरभूदजायत । हि यस्मात्कारणात् चन्द्रार्द्धचूडायाम् शिरसि यस्य
तस्य शिवस्य प्रसादोऽनुग्रहः स्वप्नेऽपि कथमपीतिभावः । संवादस्य स्वानुकूल-
फलदानरूपस्य वचनस्य यद्यशस्तेन दरिद्रो रहितो न, नभवतीत्यर्थः ।
शिवप्रसादप्राप्तिप्रयोजकवचनस्य सदैव सत्यत्वमिति कुतस्तद्वचनस्य मिथ्या-
भाव प्रसङ्ग इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धोक्तस्य द्वितीयार्द्धोक्तेनाऽर्थेन समर्पना-
दर्थान्तरन्यासालङ्कारः । "सामान्य वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यवि ।
कार्यञ्च कारणेनैव कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येणेतरेणाऽर्थान्तरन्यासोऽष्टधा
ततः ।" इति लक्षणात् ।

भाषा

इसी बीच में आहवमल्लदेव राजा को जयसिंह नामक तृतीय पुत्र भी हुआ । क्योंकि भगवान् शङ्कर की कृपा, स्वप्न में भी, वचनानुकूल फलप्रदान के यश से वञ्चित नहीं हो सकती ।

सर्वासु विद्यासु किमप्यकुण्ठ-मुत्कण्ठमानं समरोत्सवेभ्यः ।

श्रीविक्रमादित्यमथावलोक्य स चिन्तयामास नृपः कदाचित् ॥२६॥

अन्वयः

अथ कदाचित् सः नृपः श्रीविक्रमादित्यं सर्वासु विद्यासु अकुण्ठं समरोत्सवेभ्यः किमपि उत्कण्ठमानम् अवलोक्य चिन्तयामास ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर कदाचित् कास्मिन्चित्समये सः प्रसिद्धो नृपो भूपतिराहवमल्लदेवः श्रीविक्रमादित्यं तन्नामकं त्वमुतं सर्वासु सकलासु विद्यासु शास्त्रशास्त्रविद्यासु कुण्ठ-ममन्दं निपुणमित्यर्थः 'कुण्ठो मन्दः क्रियासु यः' इत्यमरः । समरोत्सवेभ्यो युद्धकार्येभ्यः किमपि अनिर्वचनीयतयोत्कण्ठमानं समुत्सुकमवलोक्य दृष्ट्वा चिन्तया-मास विचारयामास ।

भाषा

कुछ काल के अनन्तर, समग्र शास्त्र और शास्त्र विद्याओं में निपुण अपने मध्यम पुत्र श्री विक्रमादित्य को सग्राम महोत्सवों के लिए विशेष लालायित देखकर राजा आहवमल्लदेव सोचने लगे ।

अलङ्करोत्यद्भुतसाहसाङ्कः सिंहासनं चेदयमेकवीरः ।

एतस्य सिंहीमेव राजलक्ष्मीमङ्कास्थितांकः क्षमतेऽभिर्योक्तुम् ॥२७॥

अन्वयः

अयम् अद्भुतसाहसाङ्कः एकवीरः सिंहासनम् अलङ्करोति चेत् (तर्हि) एतस्य अङ्कस्थितां सिंहीम् इव राजलक्ष्मीम् अभिर्योक्तुं कः क्षमते ।

व्याख्या

अयमद्भुतमाश्चर्यावलम्ब्य साहसं विप्रमोऽङ्कु चिह्नं यस्य स 'कलङ्काङ्कु
लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमर । एकवीरोऽद्वितीयशूरो
विक्रमाङ्कुदेव सिंहासनं राज्यसिंहासनमलङ्करोति विभूषयति चेद्विदि तर्हि एतस्य
राजकुमारस्याऽङ्कुस्थितामुत्सङ्गे स्थिता विराजमाना सिंहीमिव मृगेन्द्राङ्गना-
मिवाऽपरिभवनीयामत एवाऽजेया राजलक्ष्मीं नृपधियमभियोक्तुमाक्रमितुं हठाद्
गृहीतुमित्यर्थः । क को वा क्षमते प्रभवति न कोपीत्यर्थः ।

भाषा

यदि अद्भुतराहस्य के लक्षणों से युक्त यह अद्वितीय वीर विक्रमाङ्कुदेव
राजसिंहासन (राजगद्दी) को सुशोभित करेगा तो इसकी गोद में रहने वाली
सिंहीनी के समान राजलक्ष्मी को कौन छुड़ सकेगा । अर्थात् सिंहीनी के समान
प्रबल इसकी राजलक्ष्मी से कौन छुड़ छुड़ा करेगा अर्थात् उसको छीनने का
प्रयत्न करेगा ।

करोमि तावद्युवराजमेन-मत्यक्तसाम्राज्यभरस्तनूजम् ।

तटद्वयी संश्रयणादधातु धुनीव साधारणतां नृपश्रीः ॥२८॥

अन्वय

अत्यक्तसाम्राज्यभर (अह) एनं तनूजं तावत् युवराज करोमि ।
नृपश्रीः धुनी इव तटद्वयीसंश्रयणात् साधारणता दधातु ।

व्याख्या

न त्यक्त परित्यक्त साम्राज्यस्य सम्पूर्णराज्यस्य भरो भारो येन स
एवम्भूतोऽहमेन विक्रमाङ्कुदेवनामकं तनूजं, तच्चा क्षरीरात् जायत इति तनूजस्त
तनूज पुत्र तावत् युवराज करोमि राज्यकायभारग्रहणे नियुक्तं विदधामि ।
नृपश्री राजलक्ष्मी धुनीव नदीय अथ नदी सरित् । तरंगिणी शैवल्लिनी तटिनी
ह्लादिनी धुनी' इत्यमर तटयोर्द्वयी तटद्वयी तस्या संश्रयणादाध्ययणात् साधारण-
तामुभयावलम्बित्यात् सामान्यस्वरूप दधातु । विक्षोभ न गच्छत्विति भावः ।

भाषा

मे अपन साम्राज्य का भार न छोड़ते हुए इस विक्रमाङ्कुदेव को सम्प्रति
युवराज पद पर नियुक्त कर देता हूँ । ऐसा कर देन से दोनों तटों के आश्रय

से स्वाभाविक रूप से बहने वाली नदी के समान हम दोनों के आश्रय में रहने वाली राजलक्ष्मी समान रूप से चलती रहेगी ।

एवं विनिश्चित्य कृतप्रयत्न-मूचे कदाचित्पितरं प्रणम्य ।

सरस्वतीनूपुरसिञ्जितानां सहोदरेण ध्वनिना कुमारः ॥२६॥

अन्वयः

कुमारः कदाचित् एवं विनिश्चित्य कृतप्रयत्नं पितरं प्रणम्य सरस्वतीनू-
पुरसिञ्जितानां सहोदरेण ध्वनिना ऊचे ।

व्याख्या

कुमारो विक्रमाङ्कदेवः कदाचित् कस्मिंश्चित्काले एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
विनिश्चित्य निश्चय विधाय कृतः समारब्धः प्रयत्न उद्योगो येन तं पितर जनक-
माह्वयमल्लदेव प्रणम्य नमस्कृत्य सरस्वत्या वाग्देव्या नूपुराणां मञ्जीराणां
'पादांगुवं तुलाकोटि मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । सिञ्जितानां स्वनानां
सहोदरेण सदृशेन मधुरेणेत्यर्थः ध्वनिना शब्देन बवसा वा ऊचे जगाद ।
सुमधुर-कर्णप्रियशब्देन स्वपितर जगादिति भावः ।

भाषा

किसी समय राज कुमार ने, पूर्वोक्त निश्चय कर तदनुरूप कार्य करने में
प्रवृत्त अपने पिता आह्वयमल्लदेव को, सरस्वती के पैरों की ध्वनि के सदृश
सुमधुर और कर्णप्रिय शब्दों में कहा ।

आज्ञा शिरश्चुम्बति पार्थिवानां त्यागोपभोगेषु वशे स्थिता श्रीः ।

तव प्रसादात्सुलभं समस्त-भास्तामयं मे युवराजभावः ॥२७॥

अन्वयः

आज्ञा पार्थिवानां शिरः चुम्बति, श्रीः त्यागोपभोगेषु वशे स्थिता, तव
प्रसादात् समस्तं सुलभम् । मे युवराजभावः आस्ताम् ।

व्याख्या

आज्ञा नदीपादेशः पार्थिवानां राता शिरः शीघ्रं चुम्बति समाश्रयति । सर्वे
राजानो ममाऽऽज्ञापालनं कुर्वन्तीति भावः । श्रीधनादिसमृद्धिस्त्यागेषु वानेषु-

पभोगेषु सम्भोगेषु वशे स्थिता ममाऽऽपीना दानसम्भोगादिषु नास्ति मे
द्रव्याभाव इत्यर्थः । तत्र प्रसादादनुग्रहात्समस्त समग्र वस्तुजातं सुलभं सुखेन
लभ्य, मे मम युवराजभावो यौवराज्ये नियोजनमास्ता विरमतु ।

भाषा

मेरी आज्ञा का सब राजा लोग पालन करते हैं । दान और उपभोग के
लिये मुझे द्रव्य की कमी नहीं है । आप के अनुग्रह से मुझे सब सुलभ है ।
मुझे युवराज बनाने का विचार स्थगित किया जाय ।

जगाद् देवोऽथ मदीप्सितस्य किं वत्स धत्से प्रतिकूलभावम् ।
ननु त्वदुत्पत्तिपरिश्रमे मे स चन्द्रचूडाभरणः प्रमाणम् ॥३१॥

अन्वयः

अथ देवः जगाद् । वत्स मदीप्सितस्य प्रतिकूलभावं किं धत्से ।
ननु मे त्वदुत्पत्तिपरिश्रमे सः चन्द्रचूडाभरणः प्रमाणम् ।

व्याख्या

अथ स्वपुत्रवचनश्रवणानन्तरं देवो राजा जगाद् कथयामास । हेवत्स ! हे
पुत्र ! मदीप्सितमभीष्टं मदीप्सितं तस्य मदभीष्टस्य मनोरथस्य प्रतिकूलभावः
प्रातिकूल्यं विरोधमित्यर्थः । किं किमर्थं धत्से करोषि । ननु निश्चयेन मे मम
तवोत्पत्तिजन्म त्वदुत्पत्तिस्तत्र परिश्रमस्तपस्यादिकरणं तस्मिन् स चन्द्रचूडाया
शिरसि आभरणं भूषणं यस्य स शिवः प्रमाणं साक्षी । स शिव एव जानाति
तव जन्महेतोः यावृश कठिनतपश्चरणं मयाऽनुष्ठितमतो मम मनोरथस्य विरोधः
विहाय तत्साधयेति भावः ।

भाषा

पुत्र की ऐसी उक्ति को सुनने के अनन्तर राजा ने कहा । बेटा ! मेरे
अभीप्सित कार्य का क्यों विरोध करते हो । तुम्हारा जन्म होने के लिये मुझ
तपश्चरणादि अनुष्ठान में कैसा परिश्रम करना पड़ा है यह चन्द्रसेखर शंकर ही
जानते हैं । इसलिये मेरी इच्छा का विरोध न करो ।

धत्से जगद्रक्षणयामिकृत्यं न चेत्तमङ्गीकृतयौवराज्यः ।
मौर्वीरवापूरितदिङ्मुखस्य क्लान्तिः कथं शाम्यतु मद्भुजस्य ॥३२॥

अन्वयः

त्वम् अङ्गीकृतयौवराज्यः (सन्) जगद्रक्षणायामिच्छत्वं न धत्से चेत्
मौर्वीर्यापूरितदिङ्मुखस्य मदभुजस्य ह्यन्तिः कथं शाम्यतु ।

व्याख्या

त्वमङ्गीकृत परिपूहीत यौवराज्य युवराजकर्म येन स एवम्भूतस्सन् जगतो
भुवनस्य 'विष्टप भुवन जगत' इत्यमर । रक्षण पालन तस्य यामिच्छत्वं प्रहरित्व
न धत्से न वहसि चेत् मौर्व्या ज्याया रवेण भावेनाऽऽपूरितानि दिशा मुखानि येन
स तस्य मदभुजस्य मम बाहो 'भुज बाहु प्रवेष्टो वो' इत्यमर । ह्यन्ति
परिध्रान्ति कथं केन प्रकारेण शाम्यतु शान्तिमेतु । मनुष्याजितस्य रक्षणे यदि
त्व दीक्षितो न भविष्यसि तर्हि मत्कठोरपरिध्रमस्य साफल्यं कुत इति भावः ।

भाषा

अगर तुम युवराज पद को स्वीकार कर जगत की रक्षा के लिये पहरेदारी
नहीं करोगे तो प्रत्यञ्चा के शब्दों से सब दिशाओं को सर देन वाली अर्थात्
गुजान वाली मेरी इस भुजा की धकावट कैसे दूर होगी । अर्थात् मेरी जीती
हुई पृथ्वी के यदि तुम पहरे दार न बनोगे तो मेरा इस समस्त पृथ्वी को जीत
कर अपने अधीन करने का कठोर परिश्रम कैसे सफल होगा ।

आकर्ण्य कर्णाटपतेः सखेद-मित्थं वचः प्रत्यवदत्कुमारः ।

सरस्वतीलोलदुकूलकान्तां प्रकाशयन्दन्तमयूखलोत्साम् ॥३३॥

अन्वयः

कुमारः कर्णाटपतेः इत्थं सखेद वचः आकर्ण्य सरस्वतीलोलदु-
कूलकान्ता दन्तमयूखलोत्साम् प्रकाशयन् प्रत्यवदत् ।

व्याख्या

कुमारो राजकुमार कर्णाटपतेर्दक्षिण भारतस्थितकर्णाटकदेशाधिपतेराहव-
मल्लदेवस्येत्यनेनभूत खेदेन दुःखेन सहित युक्त खेदप्रकाशक वचो यागीनाकर्ण्य
निशम्य सरस्वत्या वागधिष्ठातृदेव्या लोल चञ्चल मदुकूल वस्त्रं तद्रत कान्ता
शुभ्रत्वेन रमणीया दन्तानां रत्नानां मयूखा किरणा तेषां लेखा पङ्क्ति
'वीर्यालिरावलि पङ्क्ति' येनी लेखास्तु राजस्य, इत्यमर । तां प्रकाशयन्
प्रकटयन् प्रत्यवदत् प्रत्युत्तर ददौ । अत्रोपमात्पञ्च ।

भाषा

दक्षिण भारत स्थित कर्णाटक देश के राजा आहवमल्लदेव की अर्थात् अपने पिता की ऐसी दुःखभरी वाणी को सुनकर सरस्वती के चञ्चल सफेद वस्त्र के समान शुभ्र दाता के किरणा की पक्ति को प्रवट करते हुए, राजकुमार ने प्रत्युत्तर दिया ।

वाचालतैषा पुरतः कवीनां कान्त्या मदोऽयं सविधे सुधांशोः ।
त्वत्संनिधौ पाटवनाटनं यत् तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ॥३४॥

अन्वयः

यत् त्वत्संनिधौ पाटवनाटनम् एषा कवीनां पुरतः वाचालता, अयं सुधांशोः सविधे कान्त्याः मदः तथापि भक्त्या किमपि ब्रवीमि ।

व्याख्या

यत् यद्यपि त्वत्तव सनिधौ समीपे पाटवस्य चातुर्यस्य नाटन प्रकाशनमेव कवीनां वर्णनाद्यातुरीसम्पन्नानां पण्डितानां पुरतोऽग्रे वाचालता मुखरताभिव्यक्तिरेव न तु किञ्चिदुचितं घनमिति । (अथ च) अयं (इदमित्युचितम्) सुधांशो सकलकान्तिनिधानस्पर्शोऽस्तविधे सनिकटे कान्त्या शोभाया 'शोभा कान्तिर्द्युतिश्छवि' इत्यमरः । मदः स्वाभिमानप्रकाशनमेव । यथा चन्द्रसमीपे कान्तिमदप्रकाशनं कविसमीपे वचोभिनाटनं च व्यर्थं तथैव तव समीपे मदोऽभिव्यक्तिरिति भावः । तथाप्येव सत्यपि निष्प्रयोजनकत्वेऽपि त्वयि भक्त्या, पूज्येऽनुरागो भक्तिस्तथा किमपि किञ्चिद्वचो ब्रवीमि वच्मि । निदर्शनाऽलङ्कारः ।

भाषा

यद्यपि आप के समक्ष मेरा चातुर्य प्रकाशन करना विद्वानों के समुक्त मुखरता अर्थात् वचनवाद करना है और कान्ति निधान चन्द्रमा के समुक्त कान्ति की शोभी वधारणा है । तो भी आप में जो मेरी भक्ति है अर्थात् पूज्यत्व बुद्धि है उससे कुछ कहता हूँ ।

विचारचातुर्यमपाकरोति तातस्य भूयान्मयि पक्षपातः ।
ज्येष्ठे तनूजे सति सौमदेवे न यौवराज्येऽस्ति समाधिकारः ॥३५॥

अन्वयः

तातस्य मयि भूयान् पक्षपातः (तातस्य) विचारचातुर्यम् अपाकरोति ।
(तातस्य) ज्येष्ठे तनूजे सोमदेवे सति मम यौवराज्ये अधिकारः न अस्ति ।

व्याख्या

तातस्य पितुर्ममि भूयानधिकः पक्षपातः स्नेहान्मदीयपक्षग्रहणं तातस्य
विचारस्य विवेकस्य चातुर्यं नैपुण्यमपाकरोति दूरीकरोति । अस्मिन्विषये
भवदुक्तो विवेकपुरस्सरविचारप्रावीण्यं न दृश्यत इत्यर्थः । यतस्तातस्य ज्येष्ठे
पुत्रे सोमदेवे तन्नामके सति विद्यमाने सति धर्मशास्त्रमर्पादपि मम तस्मात्
कनोपसो यौवराज्ये युवराजपदेऽधिकारो योग्यत्वसौचित्यञ्च नास्ति न विद्यते ।

भाषा

आप का मेरे प्रति अधिक पक्षपात, आप की विवेकयुक्त विचार की पटुता
को दूर कर रहा है । आप के ज्येष्ठ पुत्र सोमदेव के रहते हुए मेरा युवराज
पद पाने का कोई अधिकार नहीं है ।

चालुक्यवंशोऽपि यदि प्रयाति पात्रत्वमाचारविपर्ययस्य ।
अहो महद्वैशसमाः किमन्य-दनङ्कुशोऽभूत्कलिकुञ्जरोऽयम् ॥३६॥

अन्वयः

यदि चालुक्यवंशः अपि आचारविपर्ययस्य पात्रत्वं प्रयाति (तर्हि) आः
किम् अन्यत्, अहो महत् वैशसम्, अयं कलिकुञ्जरः अनङ्कुशः अभूत् ।

व्याख्या

यदि चालुक्यवंशस्य वंश कुलमप्याऽऽचारो धर्मानुकूलमर्पादां तस्य विपर्ययो
घेपरोत्य तस्य पात्रत्वं भाजनत्वं प्रयाति गच्छति तर्हि आः ! इति खेदे ।
किमन्यद्वस्तु । अहो ! इत्याश्चर्ये । महद्वैशसं स्यात् महदनयप्रयोजकं स्यात् ।
“वैशसं हिंसा” । अतोऽयं कलिकुञ्जरः कलिरूपहस्तयनदङ्कुशो निरदङ्कुशो
निष्प्रतिबन्धक इत्यर्थः । अभूज्जातः । मर्पादां त्यागे चालुक्यवंशः कलिकाल-
पराभूत इत्यपवादः स्यादिति भावः ।

भाषा

यदि चालुक्यवंश भी अनाचार का स्थान बन गया तो बड़े आश्चर्य और

दुख से कहना पड़ता है कि इतना बड़ा अनर्थ और क्या हो सकता है । यह कलि रूपी हाथी निरङ्कुश हो गया । अर्थात् अब कलि के प्रचार में कोई रोक टोक न रह गई ।

लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं तदादौ तातस्य योग्यः स्वयमग्रजो मे ।
कार्यं विपर्यासमलीमसेन न मे नृपश्रीपरिरम्भणेन ॥३७॥

अन्वयः

तत् आदौ मे अग्रजः तातस्य लक्ष्म्याः करं ग्राहयितुं स्वयं योग्यः ।
विपर्यासमलीमसेन नृपश्रीपरिरम्भणेन मे न कार्यम् ।

व्याख्या

तत्तत्तात्कारणात् धर्मानुकूलमयादानुरोधात् मे ममाग्रजो ज्येष्ठभ्राता तातस्य पितुस्तव लक्ष्म्याः धियः करं हस्तं ग्राहयितुं तातरूपप्रयोजककर्तृक-ज्येष्ठभ्रातृप्रयोज्यकर्तृकलक्ष्मीसम्बन्धिकरणग्रहणं सम्पादयितुं स्वयमात्मना योग्य-स्तमर्थः । विपर्यासिनं प्रातिकूल्येन वैपरीत्येन वा 'स्याद्वधत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये' इत्यमरः । मलीमसेन कलङ्कितेन 'मलीमसं तु मलिनं कञ्चरं मलदूषितम्' इत्यमरः । नृपश्रियो राजलक्ष्म्याः परिरम्भणेन समालिङ्गनेन ग्रहणेनेत्यर्थः । मे मम न कार्यं न किञ्चित्प्रयोजनम् ।

भाषा

इसलिये पहिले मेरे ज्येष्ठ भ्राता स्वयं आप के राजश्री का हाथ पकड़वाने के योग्य है । क्रमराहित्य के या प्रतिकूलता के कलङ्क से कलङ्कित राजलक्ष्मी को स्वीकार करने से मुझे कोई प्रयोजन नहीं है ।

ज्येष्ठं परिम्लानमुखं विधाय भवामि लक्ष्मीप्रणयोन्मुखश्चेत् ।
किमन्यदन्यायपरायणेन मयैव गोत्रे लिखितः कलङ्कः ॥३८॥

अन्वयः

ज्येष्ठं परिम्लानमुखं विधाय (अहम्) लक्ष्मीप्रणयोन्मुखः भवामि चेत् (तर्हि) अन्यायपरायणेन मया एव गोत्रे कलङ्कः लिखितः, किम् अन्यत् ।

व्याख्या

ज्येष्ठं भ्रातरं सोमदेवं परिभ्रानं क्रमप्राप्तराज्यलक्ष्मीपरिग्रहाप्राप्त्या मलिनं मुखं वदनं यस्य तं विधाय कृत्वाऽहं लक्ष्म्या प्रणय स्नेहस्तस्मिन्नुत्तमं प्रवण परायणो वा भवामि चेत् तर्हि अन्यायेऽन्याययुक्तकार्ये परायणो लग्नस्तेन मया विष्णुमाङ्गदेवेनैव गोत्रे विशुद्धचालुक्यवशे कलङ्कः कालुष्यं लिखितः सम्पादितः । किमन्यदन्त्याकार्यम् ? अन्यस्याऽन्यायकार्यस्याऽन्वेष्टनप्रयासो व्यर्थं एवेति भावः ।

भाषा

यदि मैं अपने बड़े भाई सोमदेव को क्रमप्राप्त राज्यलक्ष्मी के न प्राप्त होने से उदास बनाकर स्वयं लक्ष्मी के प्रेम में तत्पर हो जाऊँ, तो अन्याय युक्त कार्य करने में तत्पर, मैंने ही इस शुद्ध चालुक्य वंश में कलङ्क लगाया । और क्या अन्याय का कार्य हो सकता है ?

तातश्चिरं राज्यमलङ्करोतु ज्येष्ठो ममारोहतु यौवराज्यम् ।
सलीलमाक्रान्तदिगन्तरोऽहं द्वयोः पदातिव्रतमुद्वहामि ॥३६॥

अन्वयः

तातः चिरं राज्यम् अलङ्करोतु, मम ज्येष्ठः यौवराज्यम् आरोहतु, अहं सलीलम् आक्रान्तदिगन्तरः सन् द्वयोः पदातिव्रतम् उद्वहामि ।

व्याख्या

तातः पिता चिरं चिराय 'चिराय चिररात्राय चिरस्थाद्याश्चिरार्थकाः' इत्यमरः । राज्यमलङ्करोतु विभूषयतु । मम ज्येष्ठो ज्येष्ठभ्राता सोमदेवो यौवराज्यं युवराजपदमारोहतु अधितिष्ठतु । अहं लीलया सहितं सलीलं सहेलं यथास्वात्तथाऽऽक्रान्तानि समधिष्ठितानि दिगन्तराणि येन स आक्रान्तदिगन्तरस्तन् द्वयोस्तातस्य भ्रातुश्च पदातेः पत्तेः 'पदातिपत्तिपदगपादातिक पदाजयः' इत्यमरः । व्रतं नियममुद्वहामि धारयामि । अहं तव ज्येष्ठभ्रातुश्च पादातिको भूतबोभयोः सेवां करिष्यामीति भावः ।

भाषा

आप चिरकाल तक राज्य को शोभित करते रहें । बड़े भाई युवराज पद पर आरूढ़ हो । मैं, बात की बात में समय दिशाओं में आक्रमण करता हुआ, आप दोनों का प्यादा बनकर रहूँगा ।

रामस्य पित्रा भरतोऽभिपिक्तः क्रमं समुल्लङ्घ्य यदात्मराज्ये ।
तेनोत्थिता स्त्रीजित इत्यकीर्तिरद्यापि तस्यास्ति दिगन्तरेषु ॥४०॥

अन्वयः

यत् रामस्य पित्रा आत्मराज्ये क्रमं समुल्लङ्घ्य भरतः अभिपिक्तः तेन
उत्थिता स्त्रीजितः इति तस्य अकीर्तिः अद्य अपि दिगन्तरेषु अस्ति ।

व्याख्या

यत् रामस्य पित्रा वशरथेनाऽऽत्मनः स्वस्य राज्ये क्रमं नियमोचितपरिपाटी-
क्रमं समुल्लङ्घ्यचाऽतिक्रम्य भरतः स्वकनीयानुव्रोऽभिपिक्तोऽभिपेकतिलकाञ्चितः
कृतस्तेनाऽनचितकार्येणोत्थिता समुत्पन्ना स्त्रिया भार्यया जितो वशीकृत इति
तस्याऽकीर्तिरप्यशोऽद्याप्यद्यावधि दिगन्तरेषु सर्वदिश्वस्ति विद्यते ।

भाषा

चूंकि रामजी के पिता वशरथ राजा ने कुलपरम्परागत क्रम का उल्लंघन
कर बड़े भाई के रहते हुए छोटे भाई, भरत का राज्याभिषेक किया, इस अनु-
चित कार्य से उत्पन्न, स्त्री का वशीभूत, ऐसी उसकी अपकीर्ति अभी भी सब
दिशाओं में अर्थात् सर्वत्र फैली हुई है ।

तदेव विश्राम्यतु कुन्तलेन्द्र यशोविरोधी मयि पक्षपातः ।
न किं समालोचयति क्षितीन्दुः नान्यासशून्यं मम राज्यसौख्यम् ॥४१॥

अन्वयः

हे कुन्तलेन्द्र । तत् एषः मयि यशोविरोधी पक्षपातः विश्राम्यतु ।
क्षितीन्दुः मम आयासशून्यं राज्यसौख्यं किं न समालोचयति ।

व्याख्या

हे कुन्तलेन्द्र ! कुन्तलदेशाधिप ! तत्तस्मात्कारणादेव मयि मात्सम्बन्धे
यशसः कीर्तेर्विरोधी प्रतिबन्धको दुष्कीर्तिजनकः पक्षपातो विश्राम्यतु विश्रान्तिमेतु,
न जायतामित्यर्थः । क्षितीन्दुः पृथिवीन्दुर्भवान् ममाऽऽयासेन परिधमेण शून्यं
रहितमनायासप्राप्तमित्यर्थः । राज्यसौख्यं किं न समालोचयति, कथं न पश्यति ।
अहं त्वनायासेनैव राज्यसौख्यमनुभवामीति भवान् जानात्पेदेत्यर्थः ।

भाषा

इसलिए, हे कुन्तलदेशाधिपति ! मेरे प्रति जो आपका अपकीर्तिजनक पक्षपात है उसे छोड़ दीजिये । क्या राजा साहेब (आप) नहीं देखते हैं कि मैं अनायास ही सब राज्य का सोख पा रहा हूँ ।

पुत्राद्वचः श्रोत्रपवित्रमेवं श्रुत्वा चमत्कारमगानरेन्द्रः ।
इयं हि लक्ष्मीर्धुरि पांसुलानां केषां न चेतः कलुपीकरोति ॥४२॥

अन्वयः

नरेन्द्रः पुत्रात् एवं श्रोत्रपवित्रं वचः श्रुत्वा चमत्कारम् अगात् । हि पांसुलानां धुरि (स्थिता) इयं लक्ष्मीः केषां चेतः न कलुपीकरोति ।

व्याख्या

नरेन्द्रो राजाऽऽहवमल्लदेवः पुत्रात्सुनोर्विक्रमाङ्गदेवादेवमेवम्भूतं श्रोत्रपवित्रं कर्णपूतं कर्णमुखदायकमित्यर्थः । वचो वाणीं श्रुत्वा निशम्य चमत्कारमाश्चर्य-मगात्प्राप्तः आश्चर्यचकितो बभूवेत्यर्थः । हि यस्मात्कारणात् पांसुलानां स्वरि-णीनां धुरि अग्रभागे स्थितेयं लक्ष्मीः धीः सम्पत्तिरित्यर्थः । केषां पुरुषाणां चेतो मनः 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । न कलुपी-करोति न मलिनिकरोति । अपि तु लक्ष्मीः सर्वानेव सन्भार्गाच्छ्यावयतीति भावः ।

भाषा

इस प्रकार पुत्र की कर्ण को पवित्र करने वाली अर्थात् कान को अच्छी लगाने वाली वाणी को सुनकर राजा को आश्चर्य हुआ । क्यों कि स्वेच्छा-चारिणियों में अग्रणी लक्ष्मी किनके चित्तों को मलिन नहीं करदेती । अर्थात् लक्ष्मी की प्राप्ति में सभी मनुष्यों का मन कलुषित हो जाता है ।

सस्नेहमङ्गे विनिवेश्य चैन-मुवाच रोमाञ्चतरङ्गिताङ्गः ।
क्षिपन्निवात्पुञ्जलदन्तकान्त्या प्रसादमुक्तावलिमस्य कण्ठे ॥४३॥

अन्वयः

रोमाञ्चतरङ्गिताङ्गः एनम् अङ्गे सस्नेहं विनिवेश्य अस्य कण्ठे अत्युज्ज्व-लदन्तकान्त्या प्रसादमुक्तावलिं क्षिपन् इव च उवाच ।

व्याख्या

रोमाञ्चेन रोमहर्षणेन तरङ्गितानि युक्तान्यङ्गानि यस्य स राजाऽऽहवमल्लदेव
एनं विक्रमाङ्कदेवमङ्कु उत्सङ्गे सस्नेहं प्रेमोल्लासपूर्वकं यथास्वात्तया विनिवेश्य
संस्थाप्याऽस्य पुत्रस्य कण्ठे गलभागेऽयुज्यलाऽतिविशदा दन्तानां 'रदना दन्ता
रदाः' इत्यमरः । कान्तिः प्रभा तथा धवलदन्तकान्तिछन्ना प्रसादरूपा या
भूक्तानां मौक्तिकानामावलिर्माला तां क्षिपन्निव च निदधदिव चोवाच जगाद ।

भाषा

सब अङ्गों में रोमाञ्च से युक्त उस राजा आहवमल्ल देव ने अपने पुत्र
विक्रमाङ्क देव को प्रेम पूर्वक अपनी गोद में बैठाकर और उसके गले में अपनी
श्वेत दन्तकान्ति के मिय से नानो प्रेम से समर्पित मोतियों की माला को
पहनाते हुए, कहा ।

भाग्यैः प्रभूतैर्भगवानसौ मे सत्यं भवानीदयितः प्रसन्नः ।

चालुक्यगोत्रस्य विभूषणं यत् पुत्रं प्रसादीकृतवान्भवन्तम् ॥४४॥

अन्ययः

असौ भगवान् भवानीदयितः मे प्रभूतैः भाग्यैः सत्यं प्रसन्नः । यत्
चालुक्यगोत्रस्य विभूषणं भवन्तं पुत्रं प्रसादीकृतवान् ।

व्याख्या

असौ भगं विद्यते यस्मिन् स भगवान् 'भगं श्री काममाहात्म्यवीर्यपत्नार्क-
कीर्तिषु' इत्यमरः । 'भगं श्री घोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्य-
श्वर्यपत्नेषु धर्मे भोक्षेज्य ना रवी' । इति मेदिनी । भवान्याः पार्वत्या दयितो
वल्लभः 'अभीष्टेऽभीप्सितं हृद्यं दयितं वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । शिवो मे
प्रभूतैर्बहुलैर्भाग्यैर्भाग्यैः 'देवं दिष्टं भागधेय भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः ।
सत्यं ध्रुवं प्रसन्नः प्रीतः । यद्यस्मात्कारणात् चालुक्यगोत्रस्य चालुक्यवंशस्य
विभूषणमलङ्कारभूतं भवन्तं त्वां पुत्रं पुत्रत्वेन प्रसादीकृतवान् दत्तवान् ।
त्वत्सादृशं चालुक्यवंशालङ्कारभूतं पुत्रं प्रसादीकृत्य तेन शिवेन महाननुग्रहः
प्रदर्शित इति भावः । 'भवानीदयितः' इति चिन्त्यम् ।

व्याख्या

यस्या राजलक्ष्म्या कृते भूमि विभ्रति पालयन्तीति भूमिभूतस्तेषा पृथिवी-
पालानां कुमारः पुत्रा राजकुमारा इत्यर्थः । केषा नयस्य नीतेविप्लवा विपर्य-
सास्तेषा नयविप्लवानामनीतीना पात्र भाजन न, न जाता । सा उन्मत्ता
मदान्धा ये मातङ्गा गजा 'गजैऽपि नागमातङ्गौ' इत्यमरः । तेषा सहस्र
तद्वद्गुर्बा भारवती स्पृहणीया च राज्यलक्ष्मीस्ते त्वदर्थं तूणयस्त्वयुरत्पीयसी
तुच्छा च । अन्ये राजकुमारा राज्यलक्ष्मीं सबतोऽधिका मन्यमानास्तदयमनीति-
माचरन्ति परन्तु त्वत्कृते सा तुच्छेति भावः ।

भाषा

जिस राज्यलक्ष्मी के लिये अन्य राजाओं के पुत्र गण क्या २ अनीति नहीं
कर डालते वह सहस्रो मदोन्मत्त हाथियों से भी भारी तथा बहुमूल्य राज्यलक्ष्मी
तुम्हारे लिये तूण के समान हलकी है अर्थात् तुच्छ है ।

लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गतेयं रक्तासवैस्तृप्यति राक्षसीम् ।

लक्ष्मीरसौ त्वद्भुजदण्डवद्धा पात्रं भवित्री विनयव्रतस्य ॥४७॥

अन्वयः

इयं लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गता लक्ष्मीः राक्षसी इव रक्तासवैः तृप्यति ।
असौ त्वद्भुजदण्डवद्धा सती विनयव्रतस्य पात्र भवित्री ।

व्याख्या

इय पूर्ववर्णिता लङ्काया रावणनगर्भा समीपे योऽम्बुधिस्समुद्रस्तस्मात्निर्गता
जाता लक्ष्मी थी राक्षसीव रक्षतानि श्पिराण्येदाऽस्तथा मघानि तेस्तृप्यति
तृप्तिमाप्नोति । यथा लङ्काया जाता काचिद्राक्षसी श्पिरपानेनैव तृप्यति
तथैव लङ्कानिकटस्थसमुद्रजा लक्ष्मीरपि श्पिरप्रवाहेण तृप्यतीति भावः । असौ
लक्ष्मीस्त्वद्भुजावेव वण्डी तयोर्वद्धा त्वद्भुजयोर्वण्डेन शासनेन वा बद्धा सती
विनयव्रतस्य विनम्रताशिक्षाया पात्रमास्पदं भवित्री भविष्यति । लोके
वण्डेनैव दुर्दिनीतानां शासनं भवति । दुर्दिनीता विनीताश्च सपाद्यते, क्रूरत्वञ्च
विहृष्यते, सुस्वभावश्च रात्र्याप्यते इति भावः ।

भाषा

लड्डा के पास के समुद्र में से उत्पन्न यह लक्ष्मी, राक्षसी के समान रक्त रूपी सुरा से तृप्त होती है । परन्तु यह तुम्हारे भुजदण्ड से बँध जाने पर विनम्र हो जाएगी । अर्थात् लड्डा में उत्पन्न राक्षसी जिस प्रकार रक्त पान कर तृप्त होती है वैसे ही यह लका के समीपवर्ती समुद्र से उत्पन्न होने वाली लक्ष्मी रक्त प्रवाह से तृप्त होती है । यह लक्ष्मी तुम्हारे भुजाओं के दण्ड से दण्डित होकर या तुम्हारी भुजा के आश्रय में आने पर भविष्य में नम्र हो जाएगी ।

जानामि मार्गं भवतोपदिष्टं ममापि चालुक्यकुले प्रसूतिः ।
किन्त्वत्र लक्ष्मीगुणबन्धहीने निसर्गलोला कथमेति दाढ्यम् ॥४८॥

अन्वयः

भवता उपदिष्टं मार्गं जानामि । (यतः)मम अपि चालुक्यकुले प्रसूतिः ।
किन्तु गुणबन्धहीने अत्र निसर्गलोला लक्ष्मीः कथं दाढ्यम् एति ।

व्याख्या

भवतोपदिष्ट कथित मार्गं नयवर्त्मं जानामि वेद्यि । यतो ममापि चालुक्यवंशे नीतिमार्गावलम्बिनि चालुक्यपन्पाणां कुले प्रसूतिरुत्पत्तिः । अहमपि त्वत्सदृशो नीतिमार्गकुशले चालुक्यवंशे जात इति त्वयुक्तं सर्वं नयवर्त्मं जानामीति भावः । किन्तु परन्तु गुणानां शौर्यादीनां पक्षे रज्जुनां बन्धः संघः पक्षे ग्रन्थिस्तेन हीने रहितेऽत्र अस्मिन् ज्येष्ठे पुत्रे सोमदेवे निसर्गात्स्वभावादेव लोला चञ्चलाऽस्थिरा लक्ष्मी राजपत्नीः कथं केन प्रकारेण दाढ्यं दृढतां स्थिरतामित्यर्थः । एति प्राप्नोति समुपमास्यतीति भावः । दृढबन्धनेन बद्ध एव पदार्थो निश्चलो भवतीति नियमः ।

भाषा

तुमने जो नीतिमार्ग दिखाया है उसे मैं भी जानता हूँ । क्योंकि मैं भी जन्म नीति कुशल चालुक्य राजाओं के वंश में ही हुआ हूँ । परन्तु शौर्यादिगुणों के संघ से रहित अथवा बंधन योग्य ग्रन्थियुक्त रक्सी से रहित मेरे ज्येष्ठपुत्र सोमदेव के युवराज पद पर बैठने पर यह स्वभावतः चञ्चला राज्यलक्ष्मी इससे

कैसे दृढ़ता पूर्वक बाधो जा सकती हैं अर्थात् बिना बंधे कैसे अपनी चञ्चलता छोड़ कर साय रह सकती हैं ।

किञ्चिन्न मे दूषणमस्ति पृच्छ दैवज्ञचक्रं यदि कौतुकं ते ।

एतस्य साम्राज्यममन्यमानाः पापग्रहा एव गृहीतपापाः ॥४६॥

अन्वयः

मे न किञ्चिन् दूषणम् अस्ति । यदि ते कौतुकं (तर्हि) दैवज्ञचक्रं पृच्छ । पापग्रहाः एव गृहीतपापाः (सन्तः) एतस्य साम्राज्यम् अमन्यमानाः (सन्ति) ।

व्याख्या

मे ममाज्ज न किञ्चिद्दूषणं न कोऽपि दोषोऽस्ति । नाऽहं सोमदेवस्य पौरराज्यदानप्रतिबन्धक इति भावः । यदि ते तव कौतुकं कुतूहलम् 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः । ज्ञातुं महती समुत्कण्ठा भवेदित्यर्थः । तर्हि देव जानन्तीति देवज्ञा ज्योतिषिका 'सायत्सरो ज्योतिषिको देवज्ञगणकावपि' इत्यमरः । तेषां चक्रं समूहं पृच्छ । पापग्रहाः क्रूरग्रहा अनिष्टग्रहा इत्यर्थः । गृहीतानि पापानि दुष्कृतजन्यादृष्टानि येन गृहीतपापाः सन्त एतस्य सोमदेवस्य साम्राज्यस्य दूषणदोषाभिरोहममन्यमानाः सन्ति न स्वीकुर्वन्ति न समर्थयन्तीति भावः ।

भाषा

सोमदेव को युवराज न बनाने में मेरा कोई दोष नहीं है । यदि तुमको यह जानने की उत्कट इच्छा हो तो ज्योतिषियों से पूछो । (तब तुमको विदित होगा कि) सोमदेव के पापग्रह अनिष्ट कारक होकर इसका साम्राज्य होने में प्रतिबन्धक हैं ।

साम्राज्यलक्ष्मीदयितं जगाद त्वामेव देवोऽपि मृगाङ्गमौलिः ।

लोकस्तुतां मे बहुपुत्रतां तु पुत्रद्वयेन व्यतनोत्परेण ॥५०॥

अन्वयः

मृगाङ्गमौलिः देवः अपि त्वाम् एव साम्राज्यलक्ष्मीदयितं जगाद । लोकस्तुतां मे बहुपुत्रतां तु परेण पुत्रद्वयेन व्यतनोत् ।

व्याख्या

मृगाङ्गुलचन्द्रः 'अज्ञो जंवातुकः सोमो म्लौर्मृगाङ्गुः कलानिधिः' इत्यमरः । मीली मस्तके यस्य स मृगाङ्गुमीलिचन्द्रमीलिर्देव शिवोऽपि स्वामेव भवन्तमेव साम्राज्यलक्ष्म्याः साम्राज्यप्रियो दयित वल्लभं 'दयित वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । जगत्सोवाच कथितवानित्यर्थः । लोकोज्जने, स्तुता प्रशसितां जनप्रसिद्धामित्यर्थः । मे मम बहुपुत्रतामनेकतनपत्वं तु परेण स्वदतिरिषतेन पुत्रद्वयेन व्यतनीत् कृतवान् ।

भाषा

भगवान् शङ्कर ने भी मुम्ही को साम्राज्यलक्ष्मी का प्रिय बताया था । संसार में प्रशसित अनेक पुत्रवत्ता को शङ्कर ने मुझे अन्य दो पुत्रों को देकर पूर्ण कर दिया ।

तन्मे प्रमाणीकुरु वत्स वाक्यं चालुक्यलक्ष्मीधिरमुन्नतास्तु ।
निर्मत्सराः क्षोणिभृतः स्तुवन्तु ममाकलङ्कं गुणपक्षपातम् ॥५१॥

अन्वयः

हे वत्स ! तू मे वाक्यं प्रमाणीकुरु । चालुक्यलक्ष्मीः चिर उन्नता अस्तु । निर्मत्सराः क्षोणिभृतः मम अकलङ्कं गुणपक्षपातं स्तुवन्तु

व्याख्या

हे वत्स पुन तत्तस्मात्कारणान्मे मम वाक्यं वचनं प्रमाणीकुरु स्त्रीकुरु मीवराज्य गृहाणेत्यर्थः । चालुक्यवंशस्य लक्ष्मी राज्यप्रभोऽस्मिन्न चिरका मुन्नता वृद्धिमभ्युपेतास्तु । मत्सरेणाश्वशुभद्वेयेण परतम्पदमराहुनेनेत्यर्थः 'मत्सरोऽश्वशुभद्वेये तद्वत्कृष्णयोस्त्रियम्' इत्यमरः । रहिता हीनाः क्षोणि राजादौ ममाकलङ्कं दोषरहितं गुणं शीर्षादिम् पक्षपातं गुणैकरागमित्यर्थः स्तुवन्तु प्रशंसन्तु ।

भाषा

हे पुत्र ! इसलिये मेरी बात को मानो जर्थात् पुत्रराज पद को करो (जिससे) चालुक्यवंश की राज्यलक्ष्मी चिरकाल तक उन्नत मात्सर्यहीन अन्य राजा लोग मेरे अनिन्दनीय, गुण के पक्षपात की प्रशंसा

श्रुत्येति वाक्यं पितुरादरेण जगाद भूयो विहसन्कुमारः ।

मद्भाग्यदोषेण दुराग्रहोऽयं तातस्य मत्कीर्तिकलङ्कहेतुः ॥५२॥

अन्वयः

कुमारः पितुः इति वाक्यम् आदरेण श्रुत्या विहसन् (सन) भूयः जगाद । अयं तातस्य दुराग्रहः मद्भाग्यदोषेण मत्कीर्तिकलङ्कहेतुः (अस्ति)

व्याख्या

कुमारो राजकुमारो विक्रमाङ्कदेवः पितुर्जनकस्याऽऽहवमत्तदेवस्येतीत्यं वाक्यं वचनमादरेण समादरेण श्रुत्या निश्चयं विहसन् हास्यं कुर्वन्तान् भूयः पुनरपि जगादोक्तवान् । अयं पूर्वोक्तः तातस्य जनकस्य भवतो दुराग्रहो दुरभिनवेशो मह्यं राज्यलक्ष्मीसमर्पणरूपाभिनवेशो मम भाग्यस्य दिष्टस्य 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं इत्री नियतिविधिः' इत्यमरः । दोषेण विपर्ययेन मम कीर्त्यंशसः कलङ्कस्य मलिनोत्पत्तयस्य हेतुः कारणमस्ति । सत्यपि ज्येष्ठे आतरि मम दुर्भाग्यजनितेन भवतो दुराग्रहेण मे धौवराज्यग्रहणं मत्कीर्तिमलिनोत्पत्तयकारणमेव भविष्यतीति भावः ।

भाषा

राजा की उपर्युक्त बातों को आदर पूर्वक सुनकर राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ने हँसते हुए फिर से कहा कि यह पिता जी का दुराग्रह, मेरे दुर्भाग्य से, मेरी कीर्ति में कलङ्क लगने का कारण है ।

यदि ग्रहास्तस्य न राज्यदूताः कारुण्यशून्यः शशिशेखरो वा ।

तैरेव तातो भविता कृतार्थस्तद्धार्यतां कीर्तिविपर्ययो मे ॥५३॥

अन्वयः

यदि तस्य ग्रहाः राज्यदूताः न, वा शशिशेखरः कारुण्यशून्यः (तथापि) तैः एव तातः कृतार्थः भविता । तन् मे कीर्तिविपर्ययः धार्यताम् ।

व्याख्या

यदि तस्य सोमदेवस्य ग्रहा जन्माङ्गस्थितग्रहाः 'ग्रहो निग्रहनिर्ग्रन्थग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ प्रतनादौ च संहिषेयोपरागयोः' इति विश्वः । राज्यस्य

साध्याज्यस्य दूता सदेशहरो 'स्यात्सदेशहरो दूतो दूत्य तद्भावकर्मणि' इत्यमरः । न, न सन्ति । तद्वाज्यसूचका न सन्तीति भावः । अथवा शशिशेखरश्चन्द्र-मौलि शिव कारुण्येन दयया शून्यो रहितः । यदि शिव स्वदयाया तस्मै राज्यमुखभोग न ददाति चेदिति भावः । तथापि तैरेव ग्रहं राज्यमुखभोगास-सूचकं रेव तात पिता भवान् कृतार्थं कृतकार्यंस्सफलमनोरथ इत्यर्थः । भविता भविष्यति । तत्तस्मात्कारणान्मे मम कीर्तिविषययो दुयंशो वार्यतामप्यशो न विधातव्यमित्यर्थः ।

भाषा

यद्यपि सोमदेव के ग्रह उसके राज्योपभोग सूचक नहीं हैं या यो कहें कि भगवान् शंकर की उसपर दया नहीं है । तो भी उन्ही ग्रहों से आप की मनोरथ सिद्धि होगी । इसलिये मेरे अपमश को न होने दीजिये ।

अशक्तिरस्यास्ति न दिग्जयेषु यस्यानुजोऽहं शिरसा धृताज्ञः ।
स्थानस्थ एवाद्भुतकार्यकारी विभर्तु रक्षामणिना समत्वम् ॥५४॥

अन्वयः

यस्य शिरसा धृताज्ञः अहम् अनुजः अस्य दिग्जयेषु अशक्तिः न अस्ति । स्थानस्थः एव अद्भुतकर्मकारी (सन्) रक्षामणिना समत्वं विभर्तुः ।

व्याख्या

यस्य सोमदेवस्य शिरसा ततमस्तावेन धृता सञ्चिता आज्ञाऽऽवेशो येन सोऽह-मनुजः कनीयान्भ्राताऽस्मि । अस्य मम भ्रातुस्सोमदेवस्य दिशा जयो विजय-स्तेषु दिग्विजयकर्मण्यशक्तिरसामर्प्यं नास्ति न सभवति । स स्थाने तिष्ठतीति स्थानस्थ स्वस्थाने स्थित एवाद्भुतान्पादचर्यकराणि कर्माणि करोतीत्यद्भुत-कर्मकारी सर्वसाधारणजनासाध्याश्चर्यजनककृत्यससाधकस्तन् रक्षामणिना सर्वे रक्षणलक्षणधितप्रभावशालिना मणिना सह समत्वं तावदप्य विभर्तुः । यथा रक्षामणि स्वस्थानस्थितस्तन् यस्य शरीरे तिष्ठति तस्य सर्वतो भावेन रक्षणं करोति तथैव मे भ्राता स्वस्थानस्थितः सन्मत्साहाय्येनाद्भुतकर्मकारी भूत्वा सकलजनसंरक्षको भवत्विति भावः ।

भाषा

आज्ञा का शिरसा पालन करने वाला जिसका मैं छोटा भाई हूँ उसके दिग्विजय में असामर्थ्य सम्भावित नहीं हो सकता है। वह अपने स्थान पर ही रहकर आश्चर्यजनक काम करता हुआ रक्षामणि की समानता को प्राप्त हो। अर्थात् रक्षामणि जहाँ बधा रहता है वही रहकर सम्पूर्ण विघ्नों को अपने प्रभाव से दूरकर सब प्रकार का आश्चर्यजनक काम कर मनुष्य की रक्षा करता है वैसे ही सोमदेव अपने स्थान पर ही रहकर मेरी सहायता से आश्चर्यजनक कार्य करने के यश का भागी होकर प्रजा की रक्षा करे।

इत्यादिभिश्चित्रतरैर्वचोभिः कृत्वा पितुः कौतुकमुत्सवश्च ।
अकारयज्ज्येष्ठमुदारशीलः स यौवराज्यप्रतिपत्तिपात्रम् ॥५५॥

अन्वयः

उदारशीलः सः इत्यादिभिः चित्रतरैः वचोभिः पितुः कौतुकम् उत्सवं च कृत्वा ज्येष्ठं यौवराज्यप्रतिपत्तिपात्रम् अकारयत् ।

व्याख्या

उदारमसंकुचितं शील स्वभावो यस्य स उदारशील उदारस्वभावः स राजपुत्रो विक्रमाङ्कदेव इत्यादिभिरेवम्भूतैश्चित्रतरैर्विचित्रैर्वचोभिर्वचयैः पितुराह-
बमल्लदेवस्य कौतुकं कौतूहलमुत्सवमानन्दावसरञ्च 'उत्सेकामर्षयोरिच्छाप्रसरे मह उत्सवः' इत्यमरः । कृत्वा जनयित्वा ज्येष्ठं ज्येष्ठभ्रातरं सोमदेवं यौव-
राज्यस्य युवराजपदस्य प्रतिपत्तिः स्वीकृतिस्तस्य पात्रं स्थाननकारयत् कारित-
वान् । स्ववचःप्रसरंज्येष्ठभ्रातुर्यौवराज्यपदप्रदानस्वीकृतिं लब्धवानिति भावः ।

भाषा

उदार स्वभाव वाले उस राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव ने ऐसी २ अनेक आश्चर्य-
जनक बातें कहकर अपने पिता आहवमल्लदेव राजा के कौतूहल और आनन्द के
अवसर को उत्पन्न कर, अपने बड़े भाई सोमदेव को युवराज पद पर नियत
करने की स्वीकृति बराली ।

स्वयं समाधास्यति चन्द्रमौलि-रम्लानकीर्तरेभिवाञ्छितं मे ।
कार्यं विचार्येति सुतोपदिष्टं स सर्वमुर्वीपतिरन्वतिष्ठत् ॥५६॥

अन्वयः

चन्द्रमौलिः स्वयम् अम्लानकीर्तौ मे अभिवाच्छितं समाधास्यति इति विचार्य सः उर्वीपतिः सुतोपदिष्टं सर्वं कार्यम् अन्वतिष्ठत् ।

व्याख्या

चन्द्रमौलिः शशिशेखरः शिवस्वयमेवाऽम्लाना निष्कलङ्का कीर्तयंशो यस्य तस्य मे ममाभिवाच्छितनीप्सित समाधास्यति पूरयिष्यतीतीत्यं विचार्य निश्चित्य सः प्रसिद्ध उर्व्या वसुंधरायाः 'सर्वसहा वसुमती वसुधैर्वी धसुन्धरा' इत्यमरः । पति स्वमी राजाऽऽहवमल्लदेवः सुतेन पुत्रेणोपदिष्ट समन्वितं सर्वं पूर्णं कार्यं यौवराज्यप्रदानकार्यमन्वतिष्ठत्त्वकार ।

भाषा

चन्द्रशेखर भगवान् शंकर, स्वयं ही, निष्कलङ्क कीर्तिवाले मेरी अमिष्ट सिद्धि करेंगे, ऐसा विचार करके उस राजा आहवमल्लदेव ने पुत्र द्वारा कथित, यौवराज्य प्रदान रूप कार्य को पूर्णता से सम्पन्न किया ।

ज्येष्ठे कृतेऽपि प्रतिपत्तिपात्रे तमेव लक्ष्मीरनुमन्यते स्म ।

पूरेण निम्ने निहिताऽपि सिन्धु-रपेक्षते सागरमार्गमेव ॥५७॥

अन्वयः

ज्येष्ठे प्रतिपत्तिपात्रे कृते अपि लक्ष्मीः तम् एव अनुमन्यते स्म । पूरेण निम्ने निहिता अपि सिन्धुः सागरमार्गम् एव अपेक्षते ।

व्याख्या

ज्येष्ठे ज्येष्ठभ्रातरि सोमदेवे प्रतिपत्तिपात्रे यौवराज्यदानपात्रे कृतेऽपि सम्पादितेऽपि लक्ष्मी राज्यधीस्तमेव विक्रमाङ्कदेवमेवाऽनुमन्यते स्म तस्मिन्नेव सन्मानं प्रणयिताञ्च प्रदर्शयति स्मेति भावः । पूरेण जलप्रवाहेण निम्ने नीचस्थाने गते वा निहिता प्रस्थापिताऽपि सिन्धुर्नदी सागरस्य समुद्रस्य मार्गमेव पन्थानमेवापेक्षते प्रतीक्षते । दृष्टान्तलङ्कारः ।

भाषा

बड़े भाई सोमदेव को युवराज पद पर आलङ्कार देने पर भी राज्य श्री विक्रमाङ्कदेव के ही अनुकूल थी । जल प्रवाह के कारण नीचे स्थान पर भी

बहने वाली नदी, समुद्र में जा मिलने की ही अपेक्षा रखती है । अर्थात् सिफारिश से गुणहीन सोमदेव के युवराज पद पर स्थित होने पर भी राज्य-श्री विक्रमाङ्कदेव को ही अपनाती थी क्योंकि जल प्रवाह से नीच स्थान में बहने वाली नदी समुद्र में ही मिलने की अपेक्षा रखती है ।

देवोपदेशाद्गुणदर्शनाच्च स एव चित्ते नृपतेरुवास ।

यथा स्तुतं रत्नपरीक्षकेण दृष्टप्रभावं च महार्हरत्नम् ॥५८॥

अन्वयः

सः एव देवोपदेशात् गुणदर्शनात् च नृपतेः चित्ते उवास । यथा रत्नपरीक्षकेण स्तुतं दृष्टप्रभावं च महार्हरत्नम् ।

व्याख्या

स एव विक्रमाङ्कदेव एव देवोपदेशावाऽऽकाशवाण्या. श्रवणात् गुणदर्शनाद्विक्रमाङ्कदेवे शौर्यादिगुणानामनुभवाच्च नृपते राज्ञश्चित्ते मनसि 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । उवास स्थितिं चकार । यथा रत्नपरीक्षकेण यंकटिकेन स्तुतं प्रशंसितं दृष्टोऽनुभूतः प्रभावः सामर्थ्यं यस्य तत् दृष्टप्रभावमनुभूतसामर्थ्यञ्च महार्हरत्नं महर्घं रत्नम् । यंकटिकेन प्रशंसितमनुभूतसामर्थ्यं च बहुमूल्य रत्नं राज्ञो हृदये वक्ष्यस्थले धार्यते तथैवाऽऽकाशवाण्या, प्रशंसितोऽनुभूतगुणश्च विक्रमाङ्कदेवो राज्ञो हृदये स्थित इति भावः ।

भाषा

जोहरी द्वारा प्रशंसित और अनुभूत सामर्थ्य वाले बहुमूल्य रत्न के समान आकाशवाणी द्वारा प्रशंसित और अनुभव में आये हुए उसके गुणों से विक्रमाङ्कदेव ने राजा आहवमल्ल के हृदय में स्थान प्राप्त कर लिया । अर्थात् जिस प्रकार जोहरी द्वारा प्रशंसित और अनुभव में आए हुए उसके सामर्थ्य से बहुमूल्य रत्न को राजा हृदय पर धारण कर लेता है वैसे ही आकाशवाणी से प्रशंसित और अनुभव में आए हुए उसके गुणों से विक्रमाङ्कदेव ने राजा के हृदय में स्थान प्राप्त कर लिया ।

स यौवराज्यश्रियमाश्रितस्य ज्येष्ठस्य राज्ये च पितुः स्थितस्य ।

कार्यं द्वयोरप्यखिलं बभार भूशेपयोभारमिवादिक्कर्मः ॥५९॥

अन्वयः

सः यौवराज्यश्रियम् आश्रितस्य ज्येष्ठस्य, राज्ये स्थितस्य पितुः च द्वयोः अपि अखिलं कार्यम्, आदिकूर्मः भूशोषयोः भारम् इव वभार ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो यौवराज्यश्रियं यौवराज्यलक्ष्मीमाश्रितस्य समास्थितस्य ज्येष्ठस्य ज्येष्ठभ्रातुः सोमदेवस्य, राज्ये राज्यसिंहासने स्थितस्य वर्तमानस्य पितुस्तातस्य च द्वयोरभयोरप्यखिलं समस्तं 'विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निःशेषम्' इत्यमरः । कार्यं युवराजप्रयुक्तं राजप्रयुक्तञ्च कार्यमित्यर्थः । आदिकूर्मो विष्णोः प्रथमावताररूपः कच्छपो भूः पृथ्वी शोषो नागराजोऽन्तस्त-योर्भारनिव वभार पारयामास । यथाऽदिकच्छपो भूपस्तद्वारकस्य नागराजस्यापि भार दधाति तथैव विक्रमाङ्गदेवः स्वज्येष्ठभ्रातुस्त्वपितुश्च कार्यभारमवहदिति भावः ।

भाषा

भगवान् विष्णु का आदि अवतार कच्छप जैसे पृथ्वी ओर पृथ्वी का भार उठाने वाले सोपराज दोनों का बोझ उठाये रहता है उसी प्रकार विक्रमाङ्गदेव ने युवराज पद पर स्थित अपने बड़े भाई तथा राजगद्दी पर विराजित अपने पिता इन दोनों का सम्पूर्ण कार्य भार अपने ऊपर ले लिया ।

आज्ञापयामास च वन्दिताङ्गं तमेव सर्वत्र रणोत्सवेषु ।

यपौ च भूपस्तदुपार्जितानि यशोवर्तंसानि जयामृतानि ॥६०॥

अन्वयः

सः भूपः वन्दिताङ्गं तम् एव सर्वत्र रणोत्सवेषु आज्ञापयामास, तदुपार्जितानि यशोवर्तंसानि जयामृतानि च यपौ ।

व्याख्या

त भूपो राजाऽऽनुवमत्सदेवो वन्दिता सम्मानिताऽऽता येन तं सम्मानिताङ्गं तं विक्रमाङ्गदेवमेव सर्वत्र रणोत्सवेषु युद्धोत्सवेषु गमनार्थमाज्ञापयामास नियोजितवान् । तेन विक्रमाङ्गदेवेनोपार्जितानि समानीतानि यदाः कीर्तिरेवाऽवतंसयो भूषणं येषां तानि । एतेन यशसः पुष्पताम्यं गम्यते । जया विजया एवाऽ-

मृतानि पीयूषाणि तानि च पपौ पिबति स्म । युद्धे सर्वत्र विजयप्राप्त्या
तदीयकीर्तिं निशम्य परमतृप्तोऽभूदिति भावः । अत्र जयस्य अमृतत्वेन रूपकं
शब्दोपात्तं, यशसि च पुष्पारोपोऽर्थलभ्य इति एकदेशविवर्ति-रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

राजा आहवमल्लदेव सर्वत्र सग्रामोत्सवो में आज्ञाकारी विजयमाङ्गदेव को
ही जाने की आज्ञा देता था और उसके द्वारा उपाजित यश से मुशोभित
विजयरूपी अमृतों का पान किया करता था ।

तत्कुम्भिकुम्भस्थलचीनपिष्ट-विपाटलो वारिनिधिर्वभासे ।

आपूरितश्चोलबलक्षयोत्थरक्तापगानामिव मण्डलेन ॥६१॥

अन्वयः

तत्कुम्भिकुम्भस्थलचीनपिष्टविपाटलः वारिनिधिः चोलबलक्षयोत्थर-
क्तापगानां मण्डलेन आपूरितः इव वभासे ।

व्याख्या

तस्य विजयमाङ्गदेवस्य कुम्भिनो दन्तिनस्तेषां कुम्भस्थलानि मण्डस्थलानि तेषु
यक्षचीनपिष्ट चीनदेशभवं चूर्णं सिन्दूरं तेन विपाटलो रक्तवर्णो वारिनिधिर्जल-
निधिस्तमुद्रश्चोलात्वा चोलनृपाणां बलं सैन्यं 'वरुधिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीक-
मस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां क्षपेण नाशेनोत्था जाता रक्तस्य दधिरस्याऽऽपगा
नद्यः "अपां समूहो आपं तेन गच्छतीत्यापगा" । समूहे अण्" । तासां मण्डलेन
समूहेनाऽऽपूरितस्तत्संवलित इव वभासे द्युति संप्राप । लोके सिन्दूरेण गजगण्डस्थलानि
शोभायै लिप्यन्ते । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विजयमाङ्गदेव के हाथियों के गण्डस्थलो पर लगाये हुए सिन्दूर से सिन्दुरिया
रंग का समुद्र मानो चोलदेशीय राजाओं की सेना के काटे जाने से उत्पन्न खून
की नदियों के समूह से भरा भासित होता था ।

चालुक्यरामे हरिवाहिनीभिः सहागते तत्र तटीं पयोधिः ।

प्रादुर्भवन्मौक्तिकशुक्तिभङ्गया भयेन दन्तानिव निश्चर्क्य ॥६२॥

‘स्पाञ्चैत्रे चैत्रिको मघुः’ इत्यमरः । विना विनैव चन्दनस्य चन्दनवृक्षस्य वायुः पवनश्चन्दनवायुर्दक्षिणानिल इत्यर्थः । आसीत् प्रादुर्बभूव । तद्वाहिण्यामसंस्थाता गजा आसन्निति भावः । अत्र चैत्रं विना चन्दनवायुप्रवृत्तेर्विभायनालङ्कारः । “विभायना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्युच्यते ।”

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के मलयाचल के कुञ्ज में प्रविष्ट होने पर उसकी सेना के हाथियों के कानरूपी ताड़ के पखो से, चैत का महीना न होने पर भी, विरहिणियों को सन्तप्त करने वाला, चन्दन की सुगन्ध से युक्त दक्षिणानिल बहने लगा ।

अदर्शयत्कामपि राजहंस-लीलामसौ कुन्तलराजसूनुः ।
निस्त्रिशधाराजलसङ्गतं यद् द्विषां यशः क्षीरमिवाचकर्ष ॥६४॥

अन्वयः

असौ कुन्तलराजसूनुः काम् अपि राजहंसलीलाम् अदर्शयत् । यत् निस्त्रिशधाराजलसङ्गतं द्विषां यशः क्षीरम् इव आचकर्ष ।

व्याख्या

असौ कुन्तलराजस्य कुन्तलवेशापिपस्य सूनुः ‘पुत्रो विक्रमाङ्कदेवो कामपि विचित्रां राजहंसस्य राजश्रेष्ठस्य हंसपक्षिणो वा लीलां श्रीडाविलासमदर्शयत् प्रकटयाम्बभूव । ‘राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैस्सिताः’ इत्यमरः यद्यस्मात्कारणात् निर्गन्तस्त्रिशङ्खयोऽङ्गुलिभ्य इति निस्त्रिशः खड्गः ‘तूष्ण्यां खड्गे तु निस्त्रिश चन्द्रहासातिरिष्टयः’ इत्यमरः । तस्य धाराजलेन तीक्ष्णप्रभागजलेन सङ्गतं निश्चितं द्विषां शत्रूणां ‘द्विद्विपक्षा हितामित्रदस्पृशाप्रवशत्रवः’ इत्यमरः । यशः कीर्तिं क्षीरमिव दुग्धमिवाऽऽचकर्ष पृथक् कृतवान् । हंसो मिश्रित-नीरक्षीरयोः क्षीरं पिबति नीरं त्यजतीति प्रतिद्विः । कुन्तलराजपुत्रोऽपि स्वखड्ग-धाराजलमिश्रितशत्रुघनासौ यशः पृथक्त्वेन स्वोचकारेति भावः । श्लेषानुप्राणि-तातिशयोक्तिनिदर्शना वाऽलङ्कारः ।

भाषा

उस कुन्तलदेव के राजपुत्र ने श्रेष्ठराजा की या राजहंस पक्षी की एक विलक्षण लीला दिखाई । जिस प्रकार राजहंस पानी और दूध मिला देने पर पानी से

ध को अलग कर पी जाते हैं उसी प्रकार इस राजहंस ने खड्ग की धार के तनी से मिले हुए शत्रुओं के दध को दूध के समान अलग कर अपनी ओर खींच लिया अर्थात् स्वीकार कर लिया ।

तस्मिन् समाकर्षति चापदण्डं वीरप्रकाण्डे विजयोद्यमेषु ।
मुखान्यभूयन् द्रविडाङ्गनानामुष्णोष्णनिःश्वासविधूसराणि ॥६५॥

अन्ययः

वीरप्रकाण्डे तस्मिन् विजयोद्यमेषु चापदण्डं समाकर्षति (सति)
द्रविडाङ्गनाना मुखानि उष्णोष्णनिःश्वासविधूसराणि अभूवन् ।

व्याख्या

प्रशस्तो वीरो वीरप्रकाण्डस्तस्मिन् 'मत्तल्लिक्कामध्विका प्रकाण्डमुद्धतल्लजो । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । तस्मिन्विजयोद्यमेषु विजय यात्रामु चापदण्डं धनुर्दण्डं समाकर्षति सति द्रविडदेशीयाङ्गनानां चोलदेशीयनारीणां चोलीनामित्यर्थः । मुखानि वदनान्युष्णादप्युष्ण इत्युष्णोष्णो निश्वासा- शोकजनितोच्छ्वासरतेन विधूसराणोपत्पाण्डूनि कान्तिरहितानीत्यर्थः । ईषत्या- षड्स्तु धूसर' इत्यमरः । अभूवन् जातानि । अत्र चापदण्डाकपणमात्रेण मुखानां विधूसरत्वोक्त्याऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भरण

बुद्ध यात्राआ में वीरो में श्रष्ट उस विजयाङ्कदध के धनुष तानन पर चोल देश की नारियो के मुख, गरम २ उच्छवास लेन से कुछ सफेद पड़ जाते थे अर्थात् कान्ति हीन हो जाते थे ।

तस्मिन्विस्त्रुदे गिरिनिर्भराम्बु श्रमातिरेकात्पशुवन्निपीय ।
मातेति चोलः चित्तिमादिभर्ता कृत्वा स्तनास्वादमिषोत्तममजे ॥६६॥

अन्यय

तस्मिन् विस्त्रुदे (सति) आदिभर्ता चोलः श्रमातिरेकात् गिरिनिर्भराम्बु स्तनास्वादम् इव पशुयत् निपीय इति माता इति कृत्वा उत्तममजे ।

व्याख्या

तस्मिन्विक्रमाङ्गदेवे विरुद्धे विपक्षतां गते सत्याऽऽक्रान्तवति सतीत्यर्थः ।
 आदौ पूर्वं भर्ता पतिश्चोलश्चोलदेशीयनृपः श्रमस्य परिश्रमस्याऽतिरेकादाधिक्यत्वात्
 गिरीणां शैलानां 'अद्रिगोत्रगिरिघावाचलशैलशिलोत्थयाः' इत्यमरः । निर्झराः
 स्रोतांसि तेषामम्बु जलं स्तनयोः कुचयोरास्वादं दुग्धमिव पशुवत् पात्राभावान्मु-
 खेनैव पशुवन्निपीय्य पीत्वा क्षीतिं चोलदेशभूमिं माता जननीति कृत्वैति हेतोस्त-
 सर्जं त्यक्तवान् । पूर्वमयं चोलभूमेर्भर्ता । विक्रमाङ्गदेवेनाऽऽक्रान्ते चोलदेशे
 युद्धजनितपरिश्रमस्य पश्चात्पलायनजनितपरिश्रमस्य चाऽधिक्यत्वात् पात्राभावात्
 स्तनपानमिव गिरिनिर्झराम्बुन पशुचन्मुखेनैव पानात् सा चोलभूमिं सम्प्रति
 जननीव जातेति हेतोस्तस्या उपभोगो भर्तृत्वेन निषिद्ध इति धिया ता मुमोचे-
 त्यर्थः । चोलभूमिं त्यक्त्वाऽन्यत्र पलायित इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः,
 परमर्थोचित्यं चिन्त्यमेव ।

भाषा

उस विक्रमाङ्गदेव के चोलदेश पर आक्रमण करने पर, चोलभूमि का पहिले
 जो पति था अर्थात् राजा था, वह चोलराज मुद्र के ओर भागने के अधिक
 परिश्रम से बहुत प्यासा होकर, पहाडियों के दरानों का जल, गिलास न होने से
 चोल भूमि के स्तनपान के समान पशुओं के ऐसे मुख से पीकर, चोल भूमि को
 स्तनपान कराने वाली जननी है ऐसा समझ कर और उसका अब उपभोग
 करना ठीक नहीं ऐसा सोचकर, मानो उसे त्याग कर चला गया । अर्थात्
 विक्रमाङ्गदेव के आक्रमण करने पर वह चोल भूमि छोड़ कर भाग गया ।

स मालवेन्दुं शरणं प्रविष्टमकण्टके स्थापयति स्म राज्ये ।
 कन्याप्रदानच्छलतः क्षितीशाः सर्वस्वदानं बहवोऽस्य चक्रुः ॥६७॥

अन्वयः

सः शरणं प्रविष्टं मालवेन्दुम् अकण्टके राज्ये स्थापयति स्म । बहवः
 क्षितीशाः कन्याप्रदानच्छलतः अस्य सर्वस्वदानं चक्रुः ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवः शरणं रक्षापाचनाय प्रविष्टं समागतं मालवेन्दुं मालवदेश-
 राजानमकण्टके प्रतिबन्धशून्ये बाधारहिते इत्यर्थः । राज्ये स्थापयति स्म

प्रतिष्ठापयति स्म । बहवो बहुसंख्यकाः क्षितीशा राजानः कन्यायाः स्वदुहितुः प्रदानं - पाणिग्रहणरूपेण समर्पणं तस्य च्छलेन 'व्याजेनाऽस्याऽस्मै' राजकुमाराय सर्वस्वस्य सर्वधनराज्यादेः प्रदानं चक्रुः सर्वस्वं धनराज्यादिकं यावद्वस्तु ददुः । "अस्य सर्वस्वदानं चक्रुः" इत्यत्र "अस्मे"ति षष्ठीप्रयोगश्चित्तव्यः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने शरण में आए हुए मालवा के राजा को निष्काण्टक राज्य पर पुन बंठा दिया । बहुत से अन्य राजाओं ने अपनी कन्याओं का उसके साथ विवाह कर देने के भिष से अपना सर्वस्व उसको समर्पण कर दिया ।

त्रिलोकवीरः कियतो विजिग्ये न दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानाम् ।
दोर्विक्रमेणान्द्रुतसाहसेन महाहवानाहवमल्लसूनुः ॥६८॥

अन्वयः

त्रिलोकवीरः आहवमल्लसूनुः अन्द्रुतसाहसेन दोर्विक्रमेण दुर्दमानां प्रतिपार्थिवानां कियतः महाहवान् न विजिग्ये ।

व्याख्या

त्रिलोके भुवनत्रये वीर एकशूर आहवमल्लस्य सूनुः पुत्री विक्रमाङ्कदेवोऽद्भुत चित्रं साहसं दमो यस्य सः 'साहसं तु दमो दण्डः' इत्यमरः । तेन दोष्णोर्भुजयोर्विक्रमः पराक्रमस्तेन दुःखेन दमयितुं दान्तुं दण्डयितुं शक्या दुर्दमास्तेषां दुर्दमानां दुर्जयानां प्रतिपार्थिवानां विपक्षिणूपाणां शत्रूणामित्यर्थः । कियतः कतिसंख्याकान् महाहवान् महासमरान्न विजिग्ये न जयति स्म । बहुतांस्यानि महायुद्धानि जयति स्मेति भावः । अत्रार्यापत्त्यलङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोकों में अपनी वीरता का रानी न रखने वाले आहवमल्ल राजा के पुत्र विक्रमाङ्क देव ने, विचित्र दमनशक्ति से युक्त अपनी भुजाओं के पराक्रम से अनेक दुर्दान्त विपक्षी राजाओं के अर्थात् शत्रुओं के कितने महायुद्धों को नहीं जीता । अर्थात् अनेक महायुद्धों को जीता ।

उत्कन्धरानेव रणाङ्गणेषु यस्यातितुङ्गस्य हठात्प्रहर्तुः ।

न नम्रभावादपरो नृपाणांमासीत्कृपाणप्रतिषेधमार्गः ॥६९॥

अन्वयः

अतितुङ्गस्य रणाङ्गणेषु उत्कन्धरान् एव हठात् प्रहर्तुः यस्य कृपाण-
प्रतिषेधमार्गः नृपाणां नम्रभावात् अपरः न आसीत् ।

व्याख्या

अतितुङ्गस्यास्त्युच्चस्य 'उच्चप्रांशून्नतोदप्रोच्छ्रितास्तुंगे' इत्यमरः । रणाङ्गणेषु
समरभूमिपूर्वगतोन्नता कन्धरा ग्रीवा येषां तानेव ऊर्ध्वस्थितग्रीवानुद्धतानेवेत्यर्थः ।
नृपान् हठात्प्रसभं प्रहर्तुर्नाशयितुमस्य राजकुमारस्य कृपाणस्य खड्गस्य प्रहारस्ये-
त्यर्थः । प्रतिषेधो निषेधस्तस्य मार्गः पन्थाः कृपाणप्रहारजनितस्वनाशाद्रक्षणोपाय
इत्यर्थः । नृपाणां विपक्षाणां राज्ञां नम्रभावाद्विनयेन पराजयस्वीकारादपरोऽप्यो
नाऽऽसीत् । ये खलून्नतां ग्रीवां कृत्वा तेन सार्द्धमभिमानेन युद्धाय समागता-
स्तेषामेव नाशो जातः । ये खलु नम्रभावादस्य पुरतः पराजयं स्वीचक्रुस्ते तु
सुरक्षिता इति भावः ।

भाषा

रणभूमि में अभिमान से ऊँची गर्दन कर युद्ध के लिये आने वालों को ही
चुन २ कर मारने वाले उस अत्युन्नत राजपुत्र की तलवार के प्रहार से
विपक्षी राजाओं को बचने का उपाय, नम्रता से पराजय स्वीकार कर लेने के
अतिरिक्त दूसरा नहीं था ।

व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन तेनोदरे हाररुचिच्छटाभिः ।

नाभीसरोजोद्गमवारणाय संचारिता चन्द्रमसः प्रमेव ॥७०॥

अन्वयः

व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन तेन उदरे हाररुचिच्छटाभिः नाभीसरोजोद्ग-
मवारणाय चन्द्रमसः प्रभा संचारिता इव ।

व्याख्या

व्याजेन छलेन विक्रमाज्जुदेय रूपेणेत्यर्थः । अवतीर्णः पृथ्वीतले समागतस्तेन
जनार्दनेन विष्णुना तेन राजकुमारेणोदरे कुक्षी 'विचण्डकुक्षी जठरोदरं तुन्दम्'
इत्यमरः । हारस्य भुक्ताहारस्य दन्तीनामृज्ज्वलकान्तीनां छटाभिश्शोभाभिः
नाभ्यां विष्णुवत्स्वनाभ्यां सरोजस्य कमलस्योद्गम उत्पत्तिस्तस्य वारणाय

हूरोकरणाय चन्द्रमसः सुधाशोः प्रभा ज्योत्स्ना संचारितेव प्रसारितेव । विष्णु-
रूपोऽपि स नाभिकमलोत्पत्तिमुदरस्य—हारजनितोज्ज्वलकान्तिभिश्चन्द्रमसो
ज्योत्स्नेव प्रसार्य निवारितवान् । यतः कमलानि न चन्द्रिकायां विलसन्ति
प्राबुर्भवन्तीति भावः । अत्र सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विक्रगाङ्ग देव के छत्र से जयतीर्ण विष्णु ने अपनी नाभी में से कमल की
उत्पत्ति को रोकने के लिये, अपने पेट पर के मोती के हार को उज्ज्वल कान्ति
से मानो चन्द्रमा की चादनी फैला दी थी । अर्थात् चन्द्रिका में कमल नष्ट
होते हैं इसलिये मोती के हार की मानो चादनी की ऐसी चमक फैला कर कमल
की उत्पत्ति रोक दी ।

न भोजराजः कविरञ्जनाय मुञ्जोऽथवा कुञ्जरदानदक्षः ।

हस्ताम्बुजे तस्य गुणिप्रियस्य सहर्षमाविष्कृतहेमवर्पे ॥७१॥

अन्वयः

गुणिप्रियस्य तस्य सहर्षम् आविष्कृतहेमवर्पे हस्ताम्बुजे (सति) कुञ्जर-
दानदक्षः भोजराजः अथवा मुञ्जः कविरञ्जनाय न ।

व्याख्या

गुणिनो गुणवन्तः प्रिया यस्य स तस्य गुणिप्रियस्य तस्य राजकुमारस्य
विक्रमाङ्गदेवस्य हर्षेण सहित सहर्षं सानन्दनाविष्कृतं प्रकटीकृतं हेमनः सुवर्णस्य
वर्णं वृष्टिर्येन स तस्मिन् हस्त एवाम्बुज कमलं तस्मिन् करकमले विराजमाने
सति कुञ्जराणां हस्तिना दान प्रदान तस्मिन् दक्षः प्रवीणो भोजराजो धाराधी-
शोऽथवा मुञ्जस्तत्पूर्ववर्ती मुञ्जनामानुषः कवीनां रञ्जनं प्रसन्नीकरणं तस्मै
करिदानद्वाराऽपि कवीनां मनः प्रसादाय न, न तथा समर्थ इति भावः ।

भाषा

गुणिजनो से प्रेम रखने वाले उस राजकुमार के, प्रसन्नतापूर्वक सुवर्ण की
वृष्टि करने वाले कर कमल के रहते हुए अर्थात् अपने हाथ से गुणियो को
सहर्षं सुवर्ण दान करते रहते पर, कवियो को हासियो का प्रदान करने में प्रवीण
राजा भोज या राजा मुञ्ज, कवियो को प्रसन्न करने में, बैसे समर्थ नहीं हुए ।

तस्यारिलक्ष्मीपरिरम्भकेलि—समुत्सुकप्राज्यभुजद्वयस्य ।
केयूररत्नाङ्कुरकण्टकानां तैक्ष्ण्यं कृपाणाहतिभिर्निरस्तम् ॥७२॥

अन्वयः

अरिलक्ष्मीपरिरम्भकेलिसमुत्सुकप्राज्यभुजद्वयस्य तस्य केयूररत्नाङ्कुर-
कण्टकानां तैक्ष्ण्यं कृपाणाहतिभिः निरस्तम् ।

व्याख्या

अरीणां शत्रूणां लक्ष्मीः श्रीस्तस्याः परिरम्भ आलिङ्गनमेव केलिः क्रीडा
तस्यां समुत्सुकं समत्कण्ठितं प्राज्यं विशालं भुजद्वयं पाहुमुपलं यस्य तस्य
राजकुमारस्य केयूरेऽङ्गदे स्थितानि रत्नानि तेषामङ्कुरा अग्रभागा एव कण्ट-
कानि तेषां तैक्ष्ण्यं तीव्रता कृपाणः शत्रूणां खड्गं राहतयः प्रहारास्तैर्निरस्तं कृतम् ।
कृपाणाहतिभिः केयूररत्नाङ्कुरकण्टकानां तैक्ष्ण्यनिराकरणादालिङ्गनं निष्प्रत्यूहम-
भवदिति भावः । एतेन लक्ष्म्यास्तस्य राजकुमारस्य सर्वतोभावेन स्वीकरणं
ध्वन्यते तेन रसाभासध्वनिः ।

भाषा

शत्रुओं की लक्ष्मी की आलिङ्गनरूपी क्रीडा में उत्सुक लम्बी २ दो भुजाओं
वाले उस राजकुमार के विजयदंड में जड़े हुये रत्नों का अग्रभाग रूपी काटो
का तीखापन, शत्रुओं के खड्ग के प्रहारों से नष्ट हो गया था । अतएव
आलिङ्गन में लक्ष्मी को उन काँटी के गड़ने की आशका न थी ।

एकातपत्रोर्जितराज्यलोभाच्छत्रान्तराणामिव वारणाय ।
स भूभृतामुन्नतवंशभाजां दण्डानशोपाञ्छतथा वभञ्ज ॥७३॥

अन्वयः

सः एकातपत्रोर्जितराज्यलोभात् छत्रान्तराणां वारणाय इव उन्नतवंश-
भाजां भूभृताम् अशोपान् दण्डान् शतधा वभञ्ज ।

व्याख्या

स राजकुमार एकमेवादपत्रं छत्रं यस्मिन्तदेकातपत्रमेकच्छत्रमूर्जितं समृद्धि-
मद्विशालं राज्यं तस्य लोभात्तस्य प्रतिष्ठावाञ्छयाऽन्यच्छत्रं छत्रान्तरं तेषामन्य

पूर्वाद्रिः पूर्वाचलस्य कटकेषु नितम्बेषु 'कटफोऽस्त्री नितम्बोद्रेः' इत्यमरः ।
 प्रालेपमिव हिममिव शुद्धं श्वेतवर्णं यद्य' कीति गायन्ति स्म सङ्गीतपुरस्सरं
 स्तुवन्ति स्म ।

भाषा

युद्ध में गौड या बंगाल के राजा को जीत कर उसके हाथियों को छीन
 लेने वाले, कामरूप या असम के राजा की समृद्ध प्रतापश्री को समूल नष्ट
 कर देने वाले उस राजकुमार विन्माङ्गदेव की वरफ के समान श्वेत कीर्ति को,
 सूर्य के रथ के पहियों की घड़घड़ाहट से प्रातः काल की निद्रा के आनन्द से
 वञ्चित अर्थात् जागपड़ी हुई सिद्ध नामक देव वन्याएँ, पूर्वाचल के नीचे के
 भागों में गाया करती थी ।

आसीत्तस्य समुत्सुकः सुरपतिः संग्रामसंदर्शने
 सेहे किन्तु न गाढपीडितधनुष्टङ्कारमुच्चैश्रवाः ।

आरूढः सुरवारणं रणरसक्रुद्धेभगन्ध—ग्रहात्
 तेनाप्येष पलायनप्रणयिना दूरं समुत्सारितः ॥७५॥

अन्वयः

सुरपतिः तस्य संग्रामदर्शने समुत्सुकः आसीत् । किन्तु उच्चैःश्रवाः
 गाढपीडितधनुष्टङ्कारं न सेहे । (अतः) एषः सुरवारणम् आरूढः ।
 (किन्तु) रणरसक्रुद्धेभगन्धग्रहात् पलायनप्रणयिना तेन अपि एषः दूरं
 समुत्सारितः ।

व्याख्या

सुराणां देवानां पतिः स्वामीन्द्रस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य सप्रामाणा युद्धानां
 दर्शने कौतुकेन निरीक्षणे समुत्सुक उत्कण्ठित आसीत् । विक्रमाङ्गदेवस्य विचित्र
 युद्धकला सर्वतो निशम्य तस्य युद्धदर्शने कौतुकयुक्तस्मान् समुत्सुक आसीदिति
 भावः । किन्तुच्चैःश्रवा इन्द्राश्वः 'हय उच्चैः श्रवाः सूतो मातलिनंगदनं वनम्'
 इत्यमरः । गाढं यथास्यात्तया पीडित धनुः शरासन तस्य टङ्कारं शब्दं न सेहे
 न सोढुं समर्थः । टङ्कारशब्दं श्रुत्वा पलायित इति भावः । अत एव इन्द्रः
 सुरवारणमैरावतमारूढोधिष्ठितः । किन्तु रणरसेन सप्रामरसेन क्रुद्धाः क्रुपिता
 इभा गजास्तेषां गन्धस्थ ग्रहात् ग्रहणात् पलायने वेगेन दूरापसरणे प्रणयः

प्रीतिर्यस्य तेन पलायनोत्तरलितमनसा तेनैरावतेनाऽप्येष दूरं दृणभूमितो महदन्तरं
समुत्सारितोऽपनीतः । विक्रमाङ्गदेवस्य गजा गन्धगजा भासप्रति भावः ।
यस्य गन्धं समाधाय पलायन्तेऽपरे गजाः । स सुगन्धगजः प्रोक्त इति । अत्राति-
शयकोक्तिरलङ्कारस्तेनाऽस्य लोकोत्तरं शीघ्रं ध्वन्यते ।

भाषा

इन्द्र को इस विक्रमाङ्ग देव का संग्राम देखने की उत्कण्ठा हुई । परन्तु
इन्द्र का घोड़ा उर्ज्वश्रवा, इस राजकुमार के कान तक खींच कर चलाये
जाने वाले धनुष के टङ्कार को ग सहन कर सका । अर्थात् उसके धनुष के
टङ्कार से भडक गया । इसलिये इन्द्र ऐरावत नाम के अपने हाथी पर सवार
हुआ । परन्तु इस राजकुमार के युद्ध की भावना से क्रोधयुक्त गन्ध गजों की
गन्ध से (भयभीत होकर) भाग जाने में ही प्रेम रखने वाला अर्थात् अपना
कल्याण समझने वाला ऐरावत भी इन्द्र को युद्धभूमि से दूर भगा ले गया ।

काञ्ची पदातिभिरमुष्य विलुण्ठिताभूद्-

देवालयध्वजपटावलिमात्रशेषा ।

लुण्टाकलुप्तनिखिलाम्बरडम्बराणां

कौपीनकार्ष्णपरेष पुराङ्गनानाम् ॥७६॥

अन्वयः

अमुष्य पदातिभिः विलुण्ठिता (सती) देवालयध्वजपटावलिमात्रशेषा
काञ्ची लुण्टाकलुप्तनिखिलाम्बरडम्बराणां पुराङ्गनानां कौपीनकार्ष्णपरा
श्च अभूत् ।

व्याख्या

अमुष्य विक्रमाङ्गदेवस्य पदातिभिः पादचारिसैनिकैर्विलुण्ठिता हटावपहृत-
सर्वत्वा सती देवानामालया देवालय देवमन्दिराणि तेषां ध्वजेषु पटाकासु
संसक्ता या पटावलिस्तन्मात्रमेव पटाकांशुकान्येव शेषोऽवशिष्टवस्त्रभागो यस्यां
सा काञ्ची तन्नाम्नी चोत्तरागधानी लुण्टाकहंठावपहरणशीलेर्लुप्तान्यपहृतानि
निखिलाम्बराणामखिलवस्त्राणां डम्बराण्यादौ पादासां तास्तासां पुराङ्गनानां

काञ्चीनगरस्त्रीणां कौपीनकं गुह्याच्छादनवस्त्रं तस्याऽपंगे परा तत्परेवाऽभूत् ।
सर्वतो भावेन काञ्चीनगरी पदातिभिर्लुण्ठितेति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव की पैदल सेना से लूटी जाने पर केवल देव मन्दिरों की पताकाओं में ही वस्त्रों का अस्तित्व रखने वाली चोलराजा की प्रधान नगरी काञ्ची, लुटेरों द्वारा अपहृत वस्त्र समूह वाली नागरिक स्त्रियों को मानों गुह्याङ्ग ढकने के लिये लगी टी ही देने में तत्पर थी अर्थात् समर्थ थी । अर्थात् पूरी तरह से कांची नगरी को सैनिकों ने लूट लिया था ।

अत्र द्राविडभूमिपालदलनक्रीडारसोद्दामरे

कोदण्डध्वनिमिविधुन्वति घनध्वनानुकारैर्जगत् ।

वैदेहीरमणस्य रावणशिरच्छेदेऽप्यशान्तक्रोधः

प्रत्यावृत्तिरकाण्डकम्पतरलैराशङ्कि लङ्काचरैः ॥७७॥

अन्वयः

द्राविडभूमिपालदलनक्रीडारसोद्दामरे अत्र घनध्वनानुकारैः कोदण्ड-
ध्वनिभिः जगत् विधुन्वति (सति) अकाण्डकम्पतरलैः लङ्काचरैः रावण-
शिरच्छेदे अपि अशान्तक्रोधः वैदेहीरमणस्य प्रत्यावृत्तिः आशङ्कि ।

व्याख्या

द्राविडश्चसौ भूमिपालश्च द्राविडभूमिपालश्चोलदेशराजस्तस्य दलनस्य
पीडनस्य या क्रीडा लीलास्तस्या रसे उड्डामर अत्युत्सुकस्तस्मिन्त्रास्मिन्विष्क-
माङ्कदेवे धनानामेधानां ध्वानो निस्वनस्तदनुकारैस्तत्सदृशैः कोदण्डस्य धनुसो
ध्वनिभिश्चर्द्धर्जगल्लोकं विधुन्वति कम्पयति सति अकाण्डेऽसमय एव कम्पो भयेन
कम्पनं तेन तरलैश्चञ्चलैर्लङ्काचरै राक्षसै रावणस्य लङ्कापतेः शिरसां छेदे कर्तने
पृतेऽप्यशान्ता क्रुध क्रोधो यस्य तस्य वैदेह्या रमणस्य श्री रामचन्द्रस्य प्रत्यावृत्तिः
पुनरावर्तनं पुनरागमनमित्यर्थः । आशङ्कि विवर्तितम् । कोदण्डप्रयोगेऽयं
श्री रामचन्द्रवत् क्रुशल भासीविति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चोलदेश के राजा को परास्त करने के क्रीडारस में समुत्सुक, राज कुमार

॥ श्रीः ॥

महाकवि श्री चिल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

चतुर्थः सर्गः

कार्यतो युवराजत्वे राजसूनुस्वस्थितः ।
स दिग्विजयमव्याज-वीरः स्मर इवाकरोत् ॥१॥

अन्वयः

कार्यतः युवराजत्वे अवस्थितः अव्याजवीरः सः राजसूनुः स्मरः इव
दिग्विजयम् अकरोत् ।

व्याख्या

कार्यतस्सम्पूर्णराज्यकार्यकारित्वाद्युवराजत्वे युवराजकार्यसम्पादनेऽवस्थितः
प्रतिष्ठितो न तु युवराजपदे समभिषिक्तस्तत्र तु तदप्रजस्तोमदेवो नाम राजपुत्रोऽ-
भिषिक्त आसीत् । व्याजेन कपटेन वीरो व्याजवीरः स न भवतीत्यव्याजवीरो
निष्कपटवीरः सत्यशूर इत्यर्थः । सः प्रसिद्धो राजसूनुर्नृपपुत्रः 'आत्मजस्तनयः
सूनुस्सुतः पुत्रः स्त्रियां स्वमी' इत्यमरः । विक्रमाङ्कदेवः स्मर इव काम इव
'कामः पञ्चशरः स्मरः' इत्यमरः । दिशामाशानां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा
आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । लक्षणया दिक्षु स्थितानां राक्षसगणना-
नाञ्च विजयं जयमकरोत् । पृथ्वीस्थसकलभूषानां पराजयं विधाय तान् स्ववशे
कृतवानित्यर्थः । राजपूनोत्समरेण साधर्म्यादिगमादुपमालङ्कारः 'साधर्म्यमुपमा
भेदे' । सर्वेऽस्मिन्ननुष्टुप् छन्दः । 'श्लोके षष्ठं गद्येयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुः पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥' इति लक्षणात्

भाषा

सम्पूर्ण राज्य कार्य करने के लिये युवराज पद पर अभिषिक्त न होते हुए

भी उस पद पर स्थित, उस सत्य शूर राज पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने कामदेव के सगान समस्त दिशाओं को अर्थात् समस्त दिशाओं के राजाओं को तथा अन्य लोगो को जीत लिया अर्थात् अपने वश में कर लिया ।

अभज्यन्त गजैस्तस्य लीलया मलयद्रुमाः ।

समं केरलकान्तानां चूर्णकुन्तलवह्निभिः ॥२॥

अन्वयः

तस्य गजैः लीलया मलयद्रुमाः केरलकान्तानां चूर्णकुन्तलवह्निभिः समम् अभज्यन्त ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य गजैर्हस्तिभिर्लीलया क्रीडया मलयस्य मलयाद्रुमा वृक्षा. केरलकान्तानां केरलदेशीयप्रमणीना चूर्णकुन्तला अलका. 'अलकाश्चूर्ण-कुन्तला.' इत्यमरः । एवं बल्लवो लतास्ताभि सम सहोऽभज्यन्त भग्नौ भूमौ निपातिता इत्यर्थः । गजसेनया पत्नीनां विनाशे केरलदेशीयनारीणां चूर्णकुन्तला देशाचाररीत्या ताता मुण्डनेन भूमौ पतिता मलयद्रुमाश्च तंगर्जभूमौ पातिताः । अत्र सहोक्तिरलङ्कारः । द्रुमाणां पाते बल्लवोऽपि पतन्त्येवेति सूच्यते ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के हाथियों ने मलयाचल के चन्दनवृक्षों के साथ ही केरल-देशीय स्त्रियों के केशपाश रूपी लता को भी तोड़ कर पृथ्वी पर गिरा दिया । अर्थात् गज सेना से उनके पतियों का नाश हो जाने पर देशाचारानुसार उन स्त्रियों के विधवा हो जाने से केश भी मूँड दिये गये थे और वे पृथ्वी पर गिर गये ।

मदस्तम्बेरमैस्तस्य मलये निर्दुर्मोकृते ।

मन्ये चन्दनवायूनामभृद्दुर्मिदमक्षयम् ॥३॥

अन्वयः

तस्य मदस्तम्बेरमैः मलये निर्दुर्मोकृते (सति) चन्दनवायूनाम् अक्षयं दुर्मिक्षम् अभूत् (इति) मन्ये ।

व्याख्या

तस्य विप्रमाङ्गदेवस्य मदो दानमस्त्येषु ते मदा मदयुक्ताः 'अशं आदिभ्योऽ-
जित्यच् प्रत्ययः' । स्तम्बेरमा गजाः 'इभः स्तम्बेरमः पक्षी' इत्यमरः । तंमदोन्मत्त-
गर्जमलये मलयपथंते न सन्ति द्रुमा अस्मिन्निति निर्द्रुमः न निर्द्रुमोऽनिर्द्रुमः,
अनिर्द्रुमो निर्द्रुमः कृत इति निर्द्रुमोऽकृतस्तस्मिन् 'अभूततद्भावे संपद्यकर्तरि
च्विरिति च्विः प्रत्ययः' । भक्षणाद्भुज्जनाच्च वृक्षरहिते कृते सति चन्दनवायूनां
चन्दनद्रुमसम्पर्काच्छीतलसुगन्धिपवनानां दक्षिणानिलानामित्यर्थः । अक्षयम-
विनाशि चिरकालसम्भवोऽत्यर्थः । दुर्भिक्षमभावोऽभूदित्यहं मन्ये तर्कयामि ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उसके मदोन्मत्त हाथियो द्वारा मलयाचल का, वृक्षों को तोड़ने और खाने से,
वृक्ष रहित कर दिये जाने पर चिरकाल के लिये शीतल, मन्द, सुगन्ध वायु का
(दक्षिणानिल का) अकाल पड़ गया होगा ऐसा मैं समझता हूँ ।

चन्दनस्यन्दिडिण्डीरच्छलेन मलयाचलः ।
पिण्डं श्रीखण्डवृक्षाणां परोक्षाणामिवाकरोत् ॥४॥

अन्वयः

मलयाचलः चन्दनस्यन्दिडिण्डीरच्छलेन परोक्षाणां श्रीखण्डवृक्षाणां
पिण्डम् इव अकरोत् ।

व्याख्या

मलयाचलो मलयाद्रिश्चन्दनाच्चन्दनवृक्षात्स्पन्दी प्रच्युतो डिण्डीरः फेनः
'डिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः' इत्यमरः । तस्य चछलेन व्याजेन परोक्षाणां भग्नानामत
एव परलोकगतानां श्रीखण्डवृक्षाणां चन्दनतरुणां पिण्डमिव आद्विपिण्डमिवाऽ-
करोत् कृतवान् । मृतेभ्यः सम्बन्धिभिः पिण्डदानं क्रियते तथैव मलयाचलः
स्वोत्पन्नानां सम्प्रति नष्टानां चन्दनवृक्षाणां चन्दनस्यन्दिफेनव्याजेन पिण्डदानं
कृतवानित्यर्थः ।

भाषा

मलयाचल ने टूटे हुए चन्दन वृक्षों से चूने वाले (सफेद) फेनो के मिश्र से
मानो मरे हुए अर्थात् नष्ट भए हुए चन्दन-वृक्षों का पिण्डदान किया ।

सान्द्रचन्दननिस्यन्दपङ्क्तिलैस्तस्य वारणैः ।

क्षणमौर्वाग्निसन्तापः प्रविश्य शमितोऽम्बुधेः ॥५॥

अन्वयः

सान्द्रचन्दननिस्यन्दपङ्क्तिलैः वारणैः प्रविश्य अम्बुधेः और्वाग्निसन्तापः क्षणं शमितः ।

व्याख्या

सान्द्रो घनीभूतो यश्चन्दनस्य श्रीखण्डवृक्षस्य निस्यन्दः प्रसृतो द्रवीभूत-
पदार्थस्तेन पङ्क्तिलैश्चन्दनवृक्षसंघर्षवशादाद्रंशरीरैर्वारणैर्गजैः प्रविश्य समुद्रमध्ये
जलश्रीडार्थं भत्वाऽम्बुधेः समुद्रस्थौर्वाग्निरौर्वाग्निर्वाडवाग्निस्तस्मात्सन्तापः पीडा
क्षणं क्षणमात्रं शमितः शान्तिं नीतः । 'और्वस्तु वाडवो वडवानलः' इत्यमरः ।
तस्य शीतचन्दनस्यन्दलिप्ताङ्गेषु गजेषु समुद्रं प्रविष्टेषु समुद्रस्थं वडवानलतापः
क्षणं शान्तिं गत इति भावः । सम्प्लोत्रेक्षालङ्कारः ।

माया

(जपने शरीरो को चन्दनवृक्षों से रगड़ने के कारण) गाढ़े चन्दन के रस
से लयपथ उसके हाथियों ने समुद्र में स्नानादि श्रीडा के लिए प्रवेश कर
(चन्दन की ठण्डक से) समुद्र की वडवानल की गर्मी को छोड़े देर के लिये
शान्त कर दिया ।

और्वाग्नितप्तपाथोधौ चन्दनस्यन्दवासिताः ।

शीतोपचारसाम्राज्यं भेजुर्मलयनिम्नगाः ॥६॥

अन्वयः

चन्दनस्यन्दवासिताः मलयनिम्नगाः और्वाग्नितप्तपाथोधौ शीतोपचार-
साम्राज्यं भेजुः ।

व्याख्या

चन्दनस्य श्रीखण्डवृक्षस्य स्यन्देन प्रसृतजलेन वासिताः सुगन्धित्वमापन्ना
मलयस्य मलयादेर्निम्नगा नद्यः 'श्रीतस्थिनी द्वीपवती स्वयती निम्नगापगा'
इत्यमरः । और्वाग्निना वडवानलेन तप्त उष्णता प्रापितः पाथोपिस्तमुदस्त-

स्मिन् शीतोपचारस्य सन्तापनिवारणपूर्वकशीतानघ्नस्य साध्याज्यं वैशिष्ट्यं भेजुः
सिपेबिरे । समुद्रे चन्दनजलवासितानां नदीनां समागमात् समुद्रे शैत्यं जातं
यडयानलसन्तापश्च निवारित इति भावः ।

भाषा

यडयानल से तपे समुद्र में चन्दन के रस से सुवासित, मलयाचल की नदियां
शीतोपचार का काम करने लगीं ।

सखीव निखिलैस्तस्य सेनासीमन्तिनीजनैः ।

प्रीत्या मलयवायूनां जन्मभूमिरदृश्यत ॥७॥

अन्वयः

तस्य निखिलैः सेनासीमन्तिनीजनैः प्रीत्या सखी इव मलयवायूनां
जन्मभूमिः अदृश्यत ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य निखिलैस्तमस्तैः सेनायां सेनया सह समागताः
सीमन्तिग्योऽङ्गनास्तासां जनस्समूहस्तैः प्रीत्या प्रेम्णा सखीव प्रेयसीव मलयवायूनां
दक्षिणानिलानां जन्मभूमिर्मलयपर्वतोऽदृश्यत परिवीक्षिता । संयोगावस्थायां
सुखप्रदानां दक्षिणानिलानां जन्मभूमिरङ्गनाभि सखीव प्रीत्या दृष्टेति भावः ।

भाषा

उसकी सेना में श्री अङ्गनाओ ने दक्षिणानिल की जन्म भूमि मलयाचल को
(संयोगावस्था में दक्षिणानिल के सुखद होने के कारण) सखी के समान प्रेम
से देखा ।

मलयेन तदीयस्त्रीसुरभिश्चसितानिलैः ।

गुहाश्चन्दनवायूनां बीजार्थमिव पूरिताः ॥८॥

अन्वयः

मलयेन तदीयस्त्रीसुरभिश्चसितानिलैः गुहाः चन्दनवायूनां बीजार्थं
पूरिताः इव ।

व्याख्या

मलयेन मलपाचलेन तस्य विक्रमाङ्गदेवस्येमा इति तदीयाः स्त्रियो नार्यस्तासां सुरभीणि सुगन्धीनि 'सुरभिघ्राणितर्पण । इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्' इत्यमरः । श्वसितान्येवाग्निनास्तैस्तदीयाङ्गनासुगन्धिश्श्वसितानिलैर्गुहा । इयंश्चन्दनवायूनां शीलण्डानिलानां बीजायं बीजसंरक्षणाय पूरिता इव परिपूर्णाकृता इव । गजकृतसप्तमस्तचन्दनयूक्षणादोऽपि आगामिनि समये कान्तासुरभिश्श्वसितरूपबीजैः प्रभूताश्चन्दनवायवस्तमुत्पत्स्यन्तीति धिया मलयेन तासां श्वसितानां गुहासु बीजरूपेण संप्रहः कृत इति भावः । श्वसितानिलैर्गुहापरिपूरणे चन्दनवायुरूप-बीजसंरक्षणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणात्फलोत्प्रेक्षा, तथा च तदीयाङ्गनानां श्वसिताऽ-निलैस्तह मलयपवनानामुपमा गम्यते ।

भाषा

मलयाचल ने, विक्रमाङ्गदेव के हाथियो द्वारा चन्दन वृक्षो का समूल नाश कर दिये जाने पर, चन्दन की सुगन्ध से युक्त वायुओ का बीज बनाए रखने के लिये मानो विक्रमाङ्गदेव की सेना में की अङ्गनाओ के सुगन्धित सासो को गुफाओ में भर लिया ।

गजोन्मूलितनिक्षिप्तचन्दनद्रुमसम्पदः ।

स मून्यमिव रत्नानि जग्राह महतोऽम्युधेः ॥६॥

अन्ययः

सः गजोन्मूलितनिक्षिप्तचन्दनद्रुमसम्पदः महतः अम्युधेः रत्नानि मूल्यम् इव जग्राह ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो गजैर्हंस्तिभिः पूर्वमुन्मूलिता उत्पाटिता, पश्चाद्विजित्वास्तं-पातितश्चन्दनद्रुमास्तद्रूपसम्पदो यस्मिन् स नागसमूहोत्पाटितसंपातितचन्दनमही-च्छुरूपसम्पत्तेर्महतोऽम्युधेर्महासागरात् महासागरसञ्चारादित्यर्थः । रत्नानि शम्भुस्त्रिपतिविधिरत्नसमूहान् मूल्यमिव वसुचन्दनद्रुमसम्पत्तेर्मूल्यार्थमिव जग्राह गृहीतवान् । परिवृत्तिनामालङ्कारः । "परिवृत्तिविनिमयः समग्र्युनाधि-कर्मवेत्" इति लक्षणात् ।

भाषा

अपने हाथियों द्वारा उखाड़ कर फेंके हुए चन्दनवृक्षों की सम्पत्ति से मु विशाल समुद्र से मानो उस विक्रमाङ्कदेव ने मूल्य में रत्नों को ले लिया ।

शिलाभिः करटिक्लृण्णश्रीखण्डस्यन्दपाण्डुभिः ।

मलयस्तद्वलक्षोभादस्थिशेष इवाऽभवत् ॥१०॥

अन्वयः

मलयः करटिक्लृण्णश्रीखण्डस्यन्दपाण्डुभिः शिलाभिः तद्वलक्षोभ
अस्थिशेषः इव अभवत् ।

व्याख्या

मलयो मलयाचलः करटिभिर्गजैः क्षुण्णास्तंमदिताः श्रीखण्डाश्चन्दनवृक्षास्ते
स्यन्देन प्रसृतद्रव्येण पाण्डुवर्णाः शुभ्रवर्णास्ताभिः शिलाभिर्हेतुभिस्तस्य च
सैन्यं तस्य क्षोभात्सघर्षात्संमर्दनादित्यर्थः । अस्थीन्येव शेषा अवशिष्टांशा य
स इवाऽभवत् । शिलानु शुभ्रत्वसाम्यादस्थित्वस्वरूपस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

उस राजा के हाथियों से नष्ट किए हुए चन्दन वृक्ष के रस से सफेद व
हुई पत्थर की चट्टानों के मीप से मानो उस राजा की पलटनों से सम्मर्द
होने से मलयाचल की हड्डियाँ अवशिष्ट रह गई हो ऐसा वह दिखाई देता था

अम्भोधिः श्रीभुजङ्गस्य निद्रामङ्गविधायिना ।

चमूकलकलेनेव कुपितः क्षोभमाययौ ॥११॥

अन्वयः

अम्भोधिः श्रीभुजङ्गस्य निद्रामङ्गविधायिना चमूकलकलेन कुपितः स
इव क्षोभम् आययौ ।

व्याख्या

अम्भोधिस्तनुव्रः भिषो लक्ष्म्या भुजङ्गः पतिर्विष्णुस्तस्य विष्णोर्निद्राया भङ्गः
विदधातीति तेन निद्राविच्छेदकारिणा चमूकलकलेन सेनासञ्चलनशब्देन कुपितः

स्सन्निव ऋद्धस्सन्निव क्षोभ व्याकुलत्वमाययौ प्राप्त । समुद्रक्षोभे सेनाकलकल-
श्रवणस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

लक्ष्मीपति भगवान् विष्णु की निद्रा का भङ्ग करने वाले सेना के कोलाहल
से मानो समुद्र कुपित होकर रुब्ध हो उठा ।

क्षुण्णास्तत्करिभिस्तोय-द्विपाङ्घ्रिनिगडोपमाः ।

शयानाः कुण्डलीभूय वार्धितीरे महोरगाः ॥१२॥

अन्वयः

वार्धितीरे तोयद्विपाङ्घ्रिनिगडोपमाः कुण्डलीभूय शयानाः महोरगाः
स्तत्करिभिः क्षुण्णाः ।

व्याख्या

वार्धे समुद्रस्य तीरे तट समुद्रतटे तोयस्य जलस्य द्विपा गजास्तेषामङ्गप्रप
पादास्तेषां निगडानां झृङ्खलानामुपमा सादृश्यं येषां ते समुद्रगजनिगडोपमा
'अयं झृङ्खले । अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । कुण्डलीभूय मण्डलाकारेण
कुण्डलना विधाय शयाना मुप्ता महोरगा उरसा गच्छन्तीत्युरगा महान्त उरगा
महोरगा महासर्पास्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य करिभिर्हस्तिभिः क्षुण्णा गजपावं
सन्मदिताः । समुद्रतटे सर्पाणामाधिरय स्वाभाविकमेव । अत्रोपमाङ्कारः ।

भाषा

समुद्र तट पर जलहाथियों के पाव में बाधने के सिक्कड़ के सदृश मण्डल-
बाँध कर सोए हुए बड़े २ साप, उस राजा के हाथियों से कुचल दिये गए ।

दधिरे तद्रजाः पाद-लक्षपाथोधिमौक्तिकाः ।

क्षुण्णनक्षत्रपुञ्जस्य सौन्दर्यं सुरदन्तिनः ॥१३॥

अन्वयः

पादलक्षपाथोधिमौक्तिकाः तद्रजाः क्षुण्णनक्षत्रपुञ्जस्य सुरदन्तिनः
सौन्दर्यं दधिरे ।

ऽलभ्यत्वादधिकं शोकमाप्तेति भावः । कालकूटस्याऽप्युत्पत्तिः समुद्रादेव जातेति पौराणिकी कथाऽत्राऽनुसन्धेया । अत्राऽतिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उसकी सेना द्वारा रत्नादि के लेलेने से लूट लिया गया हुआ समुद्र, दुःख से, मरने का उपाय सोचते हुए अपने कालकूट नामक विष को शकर ने अपने गले में रख लिया है, यह सोचकर, बहुत शोक करने लगा । अर्थात् यदि वह विष उसके पास होता तो उसके खाने से शीघ्र मृत्यु हो जाती ।

विद्रुमेषु समुद्रस्य कान्ताविम्बौष्ठकान्तिषु ।

अराजन् राजपुत्रस्य प्रीतिपात्रीकृता दृशः ॥१७॥

अन्वयः

समुद्रस्य कान्ताविम्बौष्ठकान्तिषु विद्रुमेषु राजपुत्रस्य प्रीतिपात्रीकृताः दृशः अराजन् ।

व्याख्या

समुद्रस्य पयोधेः कान्तानां रमणीनां बिम्बफलवद्वक्तवर्णां ओष्ठा अध-
रास्तेषां कान्तिरिव कान्तियेषु तेषु विद्रुमेषु प्रवालेषु 'अथ विद्रुम' पुंस्ति प्रवालं
पुनर्पुंसकम्' इत्यमरः । राजपुत्रस्य विक्रमाङ्गदेवस्य प्रीतेः स्नेहस्य पात्रीकृता
भाजनीकृताः प्रेमाद्री इत्यर्थः । दृशो नयनान्तराजन् शुशुभिरे लग्नानीति भावः ।

भाषा

स्त्रियो के बिम्ब फल के ऐसे लाल ओठों के समान दिखाई पड़ने वाले समुद्र के मूंगों पर उस राजपुत्र की प्रेम भरी दृष्टि पड़ी ।

तेन केरलभूपाल-कीलालकलुपीकृतः ।

अगस्त्यमुनिसंत्रासमत्पाज्यत पयोनिधिः ॥१८॥

अन्वयः

तेन केरलभूपालकीलालकलुपीकृतः पयोनिधिः अगस्त्यमुनिसंत्रासम्
अत्याज्यत ।

व्याख्या

तेन विक्रमाङ्कुदेवेन केरलस्य^१ केरलदेशस्य भूपाला राजानस्तेषां कीलालेन हपिरेण 'शोणितेऽम्भसि कीलालम्' इत्यमरः । कलुषीकृतो मलिनीकृतोऽपवित्रीकृत इत्यर्थः । पयोनिधिस्तमुद्रोऽगस्त्यमुनेः कुम्भजमुनेस्संक्रासमाचमनत्रयेणैव सर्वेसमुद्रजलरिक्तीकरणरूपं भयमत्याज्यत तद्भूयास्त्रिवृतमकारयत । रक्तमिश्रितमपवित्रं समुद्रजलं कुम्भयोनि कदापि न पास्यतीति धिया निर्भयत्वमिति भावः ।

भाषा

उसने केरलदेश के राजाओं को मारकर उनके रक्त से समुद्रजल को मिश्रित कर अतएव अपवित्र कर समुद्र को अगस्त्य मुनि के भय से छुड़ा दिया । अर्थात् अगस्त्य मुनि अब रक्त मिश्रित अपवित्र जल को कदापि न पीएँगे इसलिये समुद्र को अब उनका भय न रहा ।

उदरालोडनोद्भ्रान्त-दन्तसंक्रान्तपन्नगैः ।

पाथोधेरन्त्रमालेव तदन्तिभिरकृष्यत ॥१६॥

अन्वयः

उदरालोडनोद्भ्रान्तदन्तसंक्रान्तपन्नगैः तदन्तिभिः पाथोवैः अन्त्रमाला इव अकृष्यत ।

व्याख्या

उदरस्य समुद्रकुसैरालोडनान्मन्यनादुद्भ्रान्ता भयप्रस्ता दन्तेषु रवनेषु संक्रान्ताः संलग्नाः पक्षगाः सर्पा येषां तैस्तस्य विक्रमाङ्कुदेवस्य दन्तिभिः करिभिः पाथोधेः पाथोधेरन्त्रमाला इव पुरीतच्छेपिरिव 'अन्त्रं पुरीतत्' इत्यमरः । आन्त्रमालेवेत्यर्थः । अकृष्यताञ्जकृष्टा । अत्र दन्ते उद्भ्रान्तसंलग्नतसर्पेण्वन्त्रमालाया उत्प्रेक्षणात्स्वरूपोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

^१ केरलदेशो भारतस्य दक्षिणपश्चिमकोणे विद्यमान 'ट्रावकोर' सहितान्यभूमिमण्डलात्मक आसीत् ।

व्याख्या

पादेषु पदेषु लग्नानि संसक्तानि पायोधेः समुद्रस्य मोक्तिकानि येषां ते चरणसंसक्तमुक्ताकलापास्तस्य विक्रमाद्भुदेवस्य गजा हस्तिनः क्षुण्णः पादसम्बन्धेन सर्वान्तो नक्षत्रपुञ्जो तारकासमूहो येन तस्य “नक्षत्रमुक्ष भं तारा तारकाप्युड् वा स्त्रियाम्” इत्यमरः । मुरदन्तिन ऐरावतस्य सौन्दर्यं शोभा दधिरे संप्राप्ताः । निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

उसके हाथी, जिनके पावों में समुद्र के मोती लगा गये थे, नक्षत्र समूहों को कुचलने वाले इन्द्र के ऐरावत हाथी की शोभा प्राप्त कर रहे थे ।

तस्य वाहनमेकैकं गाहमानममन्यत ।

मन्दुरास्मरणायातमुच्चैःश्रवसमम्बुधिः ॥१४॥

अन्वयः

अम्बुधिः तस्य गाहमानम् एकैकं वाहनं मन्दुरास्मरणायातम् उच्चैः-श्रवसम् अमन्यत ।

व्याख्या

अम्बुधि. समुद्रः तस्य विक्रमाद्भुदेवस्य गाहमानं समुद्रं प्रविशन्तमेकैकमश्वं प्रत्येकं वाजिनं मन्दुरा वाजिशाला ‘वाजिशाला तु मदुरा’ इत्यमरः । तस्याः स्मरणेनाऽऽयातं मबीषा वाजिशाला समुद्रेऽवतिष्ठत इति स्मृत्या समागतमुच्चैः-श्रवसमिन्द्राश्वममन्यत मेने । तस्य वाजिनोऽस्तीव धेष्टा इति भावः । समुद्रा-देवोच्चैः श्रवस उत्पत्तिरिति पौराणिकी कथाऽत्र सूचिता ।

भाषा

समुद्र ने, समुद्र में स्नान करने वाले उसके हर एक घोड़े को, अपनी अश्व-शाला का स्मरण कर ध्याया हुआ उच्चैःश्रवा नाम का इन्द्र का घोड़ा ही समझा । अर्थात् उसको हर एक घोड़ा उच्चैःश्रवा के ऐसा ही था । उच्चैः-श्रवा नामक इन्द्र के घोड़े की उत्पत्ति समुद्र में से ही हुई है ।

तदन्तिपदसंघट्ट—श्रुटन्मौक्तिकशुक्तिकः ।

चक्रेऽम्बुधिर्मयोद्भ्रान्त—हृदयस्फुटनभ्रमम् ॥१५॥

अन्वयः

तदन्तिपदसंघट्टनुटन्मौक्तिकशुक्तिकः अम्बुधिः भयोद्धान्तहृदय-
स्फुटनभ्रमं चक्रे ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य दन्तिनो हस्तिन 'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरवोऽनेकपो
द्विप' इत्यमर । तेषां पदानां चरणानां संघट्ट आमर्दस्तेन श्रुटन्ति स्फुटन्ति
मौक्तिकानि मुक्ताफलानि यासु तां शुक्तयो मुक्तास्फोटा 'मुक्तास्फोटस्त्रियां
शुक्ति' इत्यमर । यस्मिन् सोऽम्बुधि सागरो भयेन प्राप्तेनोद्भ्रान्तं विह्वलं
पद्मद्वयं तस्य स्फुटनं विच्छेदस्तस्य भ्रम भ्रान्तिं चक्रे । शुक्तिस्फोटजनित-
शब्देन समुद्रस्य हृदयं स्फुटति किमिति प्रेक्षकाणां भ्रान्तिजतित्ति भावः । अत्र
भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

उसके हाथियो के पाव के नीचे दब कर टूटने वाली मोतियों की लीसों से
अर्थात् उनके शब्दों से, प्रक्षको को, भय से विह्वल समुद्र का हृदय ही तो नहीं
फट रहा है, ऐसा भ्रम हुआ ।

अन्विष्यन्मरणोपायं दुःखात्तत्सैन्यलुण्ठितः ।

कालकूटं हरप्रस्तं शुशोच ययसां निधिः ॥१६॥

अन्वयः

तत्सैन्यलुण्ठितः ययसा निधिः दुःखात् मरणोपायम् अन्विष्यन्
हरप्रस्तं कालकूटं शुशोच ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य तत्सैन्यलुण्ठितं स्वराज्यमहरणं समावृत्तं ययसां
जलानां निधिः समुद्रो दुःखाच्चमूसलुण्ठनजन्यबलेदाग्निमरणस्य मृत्योर्ह्यायं
यानमन्विष्यन् ध्यायन् हरेण शिबेन प्रस्तं स्वर्गलोकं स्यापितं कालकूटं, कालकूटं नाम
पूर्वं समुद्रे स्थितमुप विषं दागोच शीवेन समार । मरणस्य सरलोपायमर्थं
कञ्चिदमन्यमानं कालकूटस्यैव तादृशं सामर्थ्यं निदिचन्यानात्तरायं च हरप्रस्तं

भाषा

चिन्माङ्गदेव के हाथियों के, समुद्र के भीतर घुस कर उसका मन्थन करने से, घबड़ा कर उनके दाँतो में लपटे हुए सर्पों से ऐसा प्रकट होता था मानों हाथियों ने समुद्र की अतडिमाँ खींच ली हो ।

तद्भयात्सिंहलद्वीप-भूपतिः शरणागतः ।

विशश्रामाश्रमपदे लोपामुद्रापतेर्मुनेः ॥२०॥

अन्वयः

तद्भयात् शरणागतः सिंहलद्वीपभूपतिः लोपामुद्रापतेः मुनेः आश्रमपदे विशश्राम ।

व्याख्या

तस्माद्विक्रमादित्याद्भूय भीतिस्तस्माच्छरणमागतो रत्नार्यं तत्समीपे समुप-
स्थितः सिंहलद्वीपस्य सीलोननाम्ना प्रसिद्धस्य द्वीपस्य भूपतिर्नृपतिलोपामुद्राया ।
अगस्त्यपत्न्याः पतेर्मुनेरगस्त्यस्य 'अगस्त्यः कुम्भसम्भवः । भग्रावर्षाजिरस्यैव
लोपामुद्रा सर्षामिणी' इत्यमरः । आश्रमपदे विशश्राम विश्रान्तिमाजगाम ।
सिंहलद्वीपस्याऽपि युद्धं विना विजयोऽनेन कृत इति भावः । अगस्त्याश्रमप्राप्त्या
तस्य तापसाश्रमस्वीकारोऽपि सूचितः ।

भाषा

उसके भय से शरण में आया हुआ सीलोन का राजा, अगस्त्यमुनि के आश्रम में विश्राम करने लगा अर्थात् राजपाट छोड़कर तपस्या करने लगा ।

धुनानेन धनुश्चित्रं कृतास्तेन मुखेन्दवः ।

गाङ्गकुण्डपुरस्त्रीणां गलत्कुण्डलमण्डलाः ॥२१॥

अन्वयः

धनुः धुनानेन तेन गाङ्गकुण्डपुरस्त्रीणां मुखेन्दवः गलत्कुण्डलमण्डलाः
कृताः (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

धनुश्चापं धुनानेन संचालयता दृङ्कारयता वा तेन विक्रमाङ्गदेवेन ^१गाङ्ग
कुण्डस्य गाङ्गकुण्डचोलपुरनामकस्य पुरस्य नगरस्य स्त्रीणां ललनानां मुखेन्दव
आननचन्द्रा गतन्ति भूमौ पतन्ति कुण्डलमण्डलानि कर्णभूषणसमूहा येभ्यस्ते
स्तस्तेनतंससमूहाः कृता विरचिता इति चित्रमाश्चर्यंकरम् । गाङ्गकुण्ड-चोलपुरस्य
विजयः कृतस्तेन युद्धे मृतानां पत्नीनां भाशात् स्त्रीणामाभूषणत्यागः संजात इति
भावः । अथवा कर्णपीडकेन भयंकरधनुष्टङ्कारेण पूरिताना कर्णाणां कम्पना-
त्तद्गतभूषणपतनं जातमिति भावः । अनधनु कम्पनेन कुण्डलाना निपत-
नोक्त्याऽस्तङ्गत्यलङ्कारः । “कार्यकारणयोर्भेददेशतायामसङ्गतिः” इति लक्षणात् ।

भाषा

उसके धनुष की टङ्कार करते रहने से गङ्गकुण्ड चोलपुर की स्त्रियों के
मुखचन्द्र, वान के आभूषणों से रहित हो गए, यह एक आश्चर्य की बात है ।
अर्थात् धनुष के कर्ण के लिये असह्य टङ्कारों से वान वा पर्दा फटने लगने से
वानों को जोर से हिलाने पर, उनमें के आभूषण गिर गए । अथवा पतिमरण
से आभूषण धारण करना बन्द हो गया ।

यशःकूर्चिकया चित्रं दिग्मितिषु निविष्टया ।

द्रविडीगण्डफलके तेनावर्त्यत पाण्डिमा ॥२२॥

अन्वयः

तेन दिग्मितिषु निविष्टया यशःकूर्चिकया द्रविडीगण्डफलके पाण्डिमा
अवर्त्यत इति चित्रम् ।

व्याख्या

तेन कुमारेण विक्रमाङ्गदेवेन विश एव भित्तयस्तामु निविष्टया संप्रापितया
यशसः स्वकीर्त्तौ कूर्चिका यशोलपदेतीकरणद्रव्यपदार्थस्य लेपनयन्त्रं तथा द्रविडीनां
द्रविडाङ्गनानां गण्डफलके श्पोलस्थले पाण्डिमा शुक्लत्वमयत्वंत प्रावर्त्यत
शुक्लत्वं कृतमित्यर्थः । इति चित्रमाश्चर्यंकरम् । पतिमरणात् खेदात्

^१ राजेन्द्र चोल (गर्गवोण्ड) निर्मापिता चोलराजधानी । वावेरीनघासलटे
विद्यमानाऽस्तीति । सम्प्रति गङ्गकुण्डचोलपुरनाम्ना प्रसिद्धा ।

कुडकुमादिरक्तीकरणलेपाभावाज्ज्व शुकलत्वं जातमिति भावः । अत्राप्य-
सङ्गत्यलङ्कारः ।

भाषा

विशा रूपी भीती पर उसके यशरूपी सफेदी की कूची के फिरने से द्रविड़ देश की ललनाओं के कपोलस्थल सफेद पड़ गये, यह एक आश्चर्य की बात है । अर्थात् द्रविड़ देश के वीरों को मारडालने से उनकी स्त्रियों के कपोलस्थल दुःख से अथवा केसरिया चन्दन आदि का प्रयोग न होने से सफेद पड़ गये थे ।

गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वाद् द्विपां तेन जिगीषुणा ।

अपि लूनशिरस्कैव राजधानी व्यधीयत ॥२३॥

अन्वयः

जिगीषुणा तेन द्विपां राजधानी अपि गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वात् लूनशिरस्का
इव व्यधीयत ।

व्याख्या

जेतुमिच्छुर्जिगीषुस्तेन जिगीषुणा विजयीषिणा तेन विक्रमाङ्कदेवेन द्विपां
शत्रूणां 'द्विद्विषक्षाहितामित्र दस्युशाश्रवशशत्रवः' इत्यमरः । राजधानी धीयन्ते
राजानोऽस्यामिति घानी, राज्ञो घानी राजधानी प्रधानपुरी अपि गलितानि
भग्नानि सन्ति पतितान्युत्तुङ्गान्यत्युच्चानि शृङ्गाणि शिखराणि 'कूटोऽस्त्री
शिखरं शृङ्गम्' इत्यमरः । यस्याः सा तस्या भावो गलितोत्तुङ्गशृङ्गत्वं
तस्मात् कारणात्लूनं छिन्नं शिरो मस्तकं यस्याः सा लूनशिरस्कैव 'शेषाद्विभाषेति
कप्' व्यधीयत सम्पादिता । तस्या अत्युच्चप्रासादशिखरपतनात् राजधानी
छिन्नमस्तकैव भाति स्मेति भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

विजय की इच्छा रखने वाले विक्रमाङ्कदेव ने शत्रु की राजधानी के ऊँचे २
शिखरों के टूट कर नीचे गिर पड़ने के कारण, मानो उसे भी सिर कटी
बना दिया ।

तत्प्रतापमवोचन्त वस्त्रैर्विगलदश्रुभिः ।

पुरुन्ध्रयो नरेन्द्राणां जलाद्रीसमतां गतैः ॥२४॥

इत्थमर. । सूत्रं भग्नायशेषचिह्नपरैखं शेषोऽवशिष्टाशो यस्याः सा पक्षे
प्रकर्षेणऽऽकारे सूत्रमेव शेषो यस्याः साऽभूत् । श्लेषानुप्राणितः समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

उस राजकुमार के भुजबल से अस्त और क्षणभर में जिसके बहुमूल्य रत्न नष्ट हो गए हैं ऐसी द्रविड राजा की राजधानी काञ्ची प्रकार (बाहरी दीवाल) के नष्ट हो जाने से उसके चिन्ह की लकीर मात्र शेष रह गई हो ऐसी हो गई थी । पक्ष में उस राजकुमार के बाहु से हिलाई गई द्रविड देश रूपी कामिनी की करघनी, हिलाने से बहुमूल्य रत्नों के गिर पड़ने के कारण, आकार में डोरा मात्र शेष रह गया हो, ऐसी हो गई थी ।

तेनानास्पदमात्मीय—प्रतापोत्कर्षरागिणा ।

चक्रेऽनङ्गप्रतापस्य 'वेङ्गिभूपाङ्गनाजनः ॥२६॥

अन्वयः

आत्मीयप्रतापोत्कर्षरागिणा तेन वेङ्गिभूपाङ्गनाजनः अनङ्गप्रतापस्य
अनास्पदं चक्रे ।

व्याख्या

आत्मनोऽयमित्यात्मीयः प्रतापः प्रभावस्तस्योत्कर्षोऽभिवृद्धिस्तस्य रागिणाऽ-
भिलाषुक्तेन तेन राजकुमारेण वेङ्गिभूपस्याऽङ्गनाजनो रमणीयमूहोऽनङ्गप्रतापस्य
कामदेवप्रभावस्याऽनास्पदमनाजनं चक्रे कृत । वेङ्गिभूपस्य पराजयादार्पित-
सागरमग्नास्तदङ्गनाः कामसम्बन्धिविलासरतिश्रीडादीन् सकलान् मुक्षान्विस्मृत-
वत्य इति भावः । अथवा पतिमरणात्तासां कामश्रीडा सर्वथा लुप्तेति भावः ।

भाषा

अपने प्रताप का उत्कर्ष चाहने वाले उस राजकुमार ने वेङ्गिभूपाल की
रानियों को कामदेव के प्रताप का अस्थान कर दिया । अर्थात् राजा के मर
जाने से उनमें काम वासना लुप्त हो गई ।

आक्रान्तरिपुचक्रेण 'चक्रकोटपतेः परम् ।
लिखिताश्चित्रशालासु तेनामुच्यन्त दन्तिनः ॥३०॥

अन्वयः

आक्रान्तरिपुचक्रेण तेन चक्रकोटपतेः चित्रशालासु लिखिताः दन्तिनः
परम् अमुच्यन्त ।

व्याख्या

आक्रान्तं समाक्रान्तं विजितमित्यर्थः । रिपुचक्रं शत्रुचक्रं वा लं येन तेन
विजितारिसमूहेन तेन विक्रमाङ्कदेवेन चक्रकोटनामकस्यानस्य पतिः स्वामी तस्य
चक्रकोटदेशाधिपस्य चित्राणां शालासु गृहेषु चित्रमन्दिरेषु लिखिताश्चित्रिता
दन्तिनो गजाः परं केवलममुच्यन्त मुक्ताः । चक्रकोटपतेस्तकला गजा स्वायत्तीकृता
इत्यर्थः । अत्र केवलं चित्रलिखिता गजा एव त्यक्ता इत्युक्त्या सर्वाऽपि गजसेना
स्वायत्तीकृतेति प्रतीत्याऽर्थापत्तिरलङ्कारः ।

भाषा

शत्रु समूह को जीतने वाले उस राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ने चक्रकोट के
राजा की चित्रशाला में चित्रित हाथियों को ही केवल छोड़ दिया अर्थात् उसके
सब हाथी ले लिये ।

कृतकार्यः परावृत्य कियत्यप्यध्वनि स्थितः ।
अथ गम्यत्वमरतेरकस्मादेव सोऽगमत् ॥३१॥

अन्वयः

अथ कृतकार्यः सः परावृत्य कियति अध्वनि अपि स्थितः (सन्)
अकस्मात् एव अरतेः गम्यत्वम् अगमत् ।

व्याख्या

अथ दिग्विजयानन्तरं कृतं कार्यं दिग्विजयरूपवृत्त्यं येन ताः सम्प्राप्तोद्देश्यः

१ वैगिदेशस्योत्तरतश्चक्रकोटनगरमासीत् । एतद्विशेषो हस्तिनामधिपता
'आइने अकबरी' पुस्तकेनाऽपि समर्थ्यते ।

भाषा

उसके भुजबल ने चोलराजाओं के अन्त पुर की दरवानी, चञ्चल पूछ स्त्री दण्ड को धारण करने वाले सिंहो को सौंप दी। अर्थात् उस नगर से सब मनुष्यों के भाग जाने पर नगर के वीरान जगल हो जाने से उसके अन्त पुर को गुफा समझ उसमें शेर रहने लगे।

चिन्तया दुर्बलं देहं द्रविडो यत्पलायितः ।

संकटाद्रिदरीद्वार-प्रवेशे बहुमन्यत ॥२६॥

अन्वयः

यत्पलायितः द्रविडः संकटाद्रिदरीद्वारप्रवेशे चिन्तया दुर्बलं देहं बहु श्रमन्यत ।

व्याख्या

‘पश्माद्रिक्रमाङ्कुदेवात्पलायित समराङ्गण स्वगृहञ्च परित्यज्य द्रुतगति-मवलम्ब्य प्रधायितो द्रविडो द्रविडदेशानुप सकट सबाधमत्पादकाशमित्यर्थः । ‘सकट नातु सबाध’ इत्यमरः । पदद्वे पर्वतस्य दरीणा कन्दराणा ‘दरी तु कन्दरो वा स्त्री’ इत्यमरः । द्वार ‘स्त्री द्वाद्धारि प्रतीहार’ इत्यमरः । तस्य प्रवेशस्तस्मिन् पर्वतकन्दराणामत्पादकाशद्वारप्रवेशे चिन्तया पराजयचिन्तया दुर्बलं सामर्थ्यहीनमते एव कुश देह शरीर बहुमन्यत प्रशंसितवान् । शरीरस्य स्थूलत्वेऽत्पादकाशाद्रिदरीद्वारे प्रवेशाभावे स्वसरक्षणमसम्भवमिति स्वकुशत्वं प्रशंसितवानिति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्कुदेव के भय से घर दुवार छोड़ कर भागा हुआ द्रविड देश का राजा, पर्वत की कन्दराओं के सकुचित द्वार में (छिपने के लिये) घुसने योग्य, चिन्ता से कुश भये हुए, अपने शरीर की बहुत प्रशंसा करने लगा । अर्थात् शरीर स्थूल होने से वह उस कन्दरा में न घुस सकता और उसकी छिपने का अवसर न मिलता । इसलिये अपने दुर्बले पतले शरीर की सराहना करने लगा ।

दृश्यन्तेऽद्यापि तद्गीति-विदुवानां द्रुमालिषु ।

‘अलकाश्वीलकान्तानां कर्पूरतिलकाङ्किताः ॥२७॥

अन्वयः

द्रुमालिपु तद्गीतिविद्रुतानां चोलकान्तानाम् अलका. अद्यापि कर्पूरतिलकाङ्किताः दृश्यन्ते ।

व्याख्या

द्रुमाणा वृक्षाणामालयः पक्षयस्तासु द्रुमाणामालयो येषु वा घनेषु तस्माद्वा-
जकुमाराङ्गीतिभयं तथा विद्रुतानां पलायितानां, चोलकान्तानां चोलवेदास्यका-
मिनोनामलकाः केशपाशा अद्यापि कर्पूरेण कर्पूरमिश्रितेन तिलकेनाङ्किताः
शोभिताः दृश्यन्ते इति विरोधः । पक्षः कर्पूरनामकतिलकनामकवृक्षेऽङ्किताः
सम्बद्धा इति परिहारः । पतिमरणात्तद्गीतिविद्रुतानां स्त्रोणां अलकाः कर्पूर-
तिलकेनाङ्किताः दृश्यन्ते इति विरोधस्तत्परिहास्तु कर्पूरतिलकवृक्षेषु व्यासक्ता
अलका इति भावः । अत्र श्लेषानुप्राणितो विरोधाभासात्तद्विहारः ।

भाषा

उस राजा के भय से वृक्षों के समूहों में से या जंगलों में से भागने वाली
चोत्र देश की नारियों के केश आज भी कर्पूरमिश्रित तिलक से शोभित दिखाई
देते हैं । विधवा होकर, भागने वाली स्त्रियों के केशों में तिलक, इस विरोध के
दूर करने के लिये उन स्त्रियों के कर्पूर और तिलक के वृक्षों से फसे हुए केश
दिखाई देते हैं ऐसा अर्थ करने से विरोध दूर हो जाता है ।

क्षणाद्विगलितानर्घ्यपदार्था द्रविडक्षितेः ।

प्राकारसूत्रशेषाभूत् काञ्ची तद्वाहुकम्पिता ॥२८॥

अन्वयः

तद्वाहुकम्पिता क्षणात् विगलितानर्घ्यपदार्था द्रविडक्षितेः काञ्ची प्राकार-
सूत्रशेषा अभूत् ।

व्याख्या

तस्य विक्रमाद्भूवेवस्य बाहुना भुजेन कम्पिता ध्विता पक्षे संचालिता
क्षणात् क्षणमात्रादेव विगलिता नष्टा पक्षे पतिता अनर्घ्यपदार्था बहुमूलपरतन्नि-
पकार्या यस्याः सा द्रविडक्षितेद्रविडराजपुषिष्या काञ्ची तन्नामनगरी पक्षे
रक्षिता प्राकारस्य प्राचीरस्य 'प्राकारो घरणं सालं प्राचीरं प्रांततो यति'

स विक्रमाङ्गदेवः परावृत्य निवृत्य कियत्पञ्चन्यपि मार्गेऽपि स्थितस्तन् विजय-
प्रदेशात्परावृत्य स्वदेशमार्गे कियद्दूर समागतोऽपि सप्तकस्मादेवाश्रितोपनत-
मरतेष्ट्वेगस्य गम्यत्व पात्रत्वमगमत् प्राप्तः ।

भाषा

बाद में दिग्विजय का कार्य सम्पन्न कर लौटते हुए मार्ग में कुछ दूर भी
आजाने पर, वह अकस्मात् अशान्ति का पात्र बन गया अर्थात् वह उद्विग्न
हो उठा ।

स शङ्कातङ्कमासाद्य स्फुरणादामचक्षुषः ।

श्रेयोऽस्तु तातपादाना-मिति साक्षमवोचत ॥३२॥

अन्वयः

सः वामचक्षुषः स्फुरणात् शङ्कातङ्कम् आसाद्य तातपादानां श्रेयः अस्तु
इति साक्षम् अवोचत ।

व्याख्या

स राजकुमारो वाम दक्षिणेतर चक्षुर्नयन तस्य वामनयनस्य स्फुरणाच्च-
लनात् शङ्काया सन्देहस्याऽऽतङ्क भयमासाद्य प्राप्य तातपादानां पूज्यचरणानां
(मम पितुः) श्रेय कल्याणमस्त्विति वचोऽस्त्रेणाऽधुना सहित यथास्वातथाऽवोच-
तोक्तवान् ।

भाषा

बाई आँख के फटकने से सन्देह से भयभीत होकर उसने आँसू बहाते हुए
पिता जी का शुभ हो, ऐसा कहा ।

अहरयैः कैश्चित् इव आगत्य चिन्तया शून्यचेतसः ।

तस्यामङ्गलवार्तव कापि कर्णे न्यधीयत ॥३३॥

अन्वयः

अहरयैः कैश्चित् इव आगत्य चिन्तया शून्यचेतसः तस्य कर्णों का अपि
अमङ्गलवार्ता न्यधीयत ।

व्याख्या

अबृश्वरदृष्टिगोचरैः कंचिद्विद्याऽनिर्दिष्टनामकं रिवाऽऽगत्य संप्राप्य चिन्तयाऽऽ-
ध्यानेन 'स्याच्चिन्तास्मृतिरध्यानम्' इत्यमरः । शून्यं चेतश्चित्तं यस्य तस्य
विवेकरहितहृदयस्य 'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हन्मानसं मनः' इत्यमरः । तस्य
विक्रमाङ्गदेवस्य कर्णो श्रोत्रे काऽपि काचित् विचित्राऽप्यमङ्गलवार्ताऽशुभवृत्तान्तो
न्यधीयत स्यापिता कथितेत्यर्थः ।

भाषा

प्रत्यक्ष पहिचान में न आने वाले लोगो के समान कुछ लोगो ने मानो
आकर चिन्ता से शून्य हृदय उस राजपुत्र के कान में कोई अमङ्गल बात कही ।

शुभाशुभानि वस्तूनि संमुखानि शरीरिणाम् ।
प्रतिबिम्बमिवायान्ति पूर्वमेवान्तरात्मनि ॥३४॥

अन्वयः

संमुखानि शुभाशुभानि वस्तूनि शरीरिणाम् अन्तरात्मनि प्रतिबिम्बम्
इव पूर्वम् एव आयान्ति ।

व्याख्या

संमुखानि समुल्लसमानानि सन्निकटवर्तीनीत्यर्थः । शुभं मङ्गल्यमशुभमङ्गल्यं
तानि मङ्गल्यमङ्गल्यानि वस्तूनि घटनाः शरीरिणां प्राणिनामन्तरात्मनि प्रति-
बिम्बमिव प्रतिच्छायमिव प्रागेवाऽऽयान्ति पूर्वमेव समागच्छन्ति । भवितव्यतायाः
परितानं प्राणिनामन्तः प्रथममेव सूचितम्भवतीति भावः ।

भाषा

निकट भविष्य में होने वाली शुभ और अशुभ घटनाएँ, प्राणिमो के हृदय
में प्रतिबिम्ब के समान पहिले ही प्रतिबिम्बित हो जाती हैं ।

अवगाहितनिःशेष-शास्त्रनिर्मलधीरपि ।
अकारणमसौ प्राप्तः कुमारो यदधीरताम् ॥३५॥

अन्वयः

यत् अवगाहितनिःशेषशास्त्रनिर्मलधी अपि असौ कुमारः अकारणम् अधीरतां प्राप्नोति ।

व्याख्या

यद्यस्मात् कारणादवगाहितानि विलोडितानि नि शेषशास्त्राणि सकलागमा-
स्तैर्निर्मला विशदा धीर्बुद्धिर्यस्य स 'बुद्धिर्मनीषा धिपणा धी प्रज्ञा श्रेष्ठयो मतिः'
इत्यमरः । निर्मथितसकलशास्त्रतत्त्वतया विशदप्रज्ञोऽपि असौ कुमारो विक्रमाङ्क-
देवोऽकारण कारणरहित यथा स्यात्तथाऽधीरता चाञ्चल्य प्राप्नोति । सचिन्तो
भूदित्यर्थः । यदित्यनेन पूर्वश्लोकार्थं सम्बद्धपते ।

भाषा

इस कारण से सम्पूर्ण शास्त्रों के अध्ययन से निर्मल बुद्धि वाला भी वह
राजकुमार निष्कारण ही अधीर हो उठा ।

सर्वस्वदानमालोच्य दुर्निमित्तप्रशान्तये ।
अप्रयाणमसौ चक्रे ततः कृष्णानदीतटे ॥३६॥

अन्वयः

ततः असौ दुर्निमित्तप्रशान्तये सर्वस्वदानम् आलोच्य कृष्णानदीतटे
अप्रयाणं चक्रे ।

व्याख्या

ततस्तदनन्तरमसौ प्रसिद्ध कुमारो दुर्निमित्तस्य वामाक्षिस्फुरणरूपदुःशकुनस्य
प्रशान्तये निवारणाय सर्वस्वस्य विजयापहृताना सकलवस्तूना दान पात्रेषु वितरणं
समालोच्य निर्घर्षि कृष्णानद्यास्तटे तीरेऽप्रयाणमवस्थानं चक्रे । तत्रैव स्थितोऽभू-
दित्यर्थः ।

भाषा

इसके अनन्तर वह (बाँई आँख का फड़कना रूप) बुरे शकुन की शान्ति
के लिये, विजय में प्राप्त सब वस्तुओं का दान कर देने का निश्चय कर,
कृष्णा नदी के तट पर रुक गया ।

स तत्क्षणात्परिम्लान-मुखं संमुखपातिनम् ।
ददर्श राजधानीतः प्रधानं दूतमागतम् ॥३७॥

अन्वयः

सः तत्क्षणात् राजधानीतः आगतं परिम्लानमुष्टं संमुखपातिनं प्रधानं दूतं ददर्श ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवस्तत्क्षणात् तस्मिन्नेव समये राजधानीत कल्याणपुरत आगत प्राप्त परिम्लान ग्लानिपरीत मुखमानन यस्य त चिन्तितवदनमित्यर्थः । समुलमग्रे पतति समागच्छतीति समुलपाती त समुलमागच्छन्त प्रधान विशिष्ट दूत सदेशहर 'स्यात्सदेशहरो दूत' इत्यमरः । ददर्श दृष्टवान् ।

भाषा

उसी समय उसने कल्याणपुर से आए हुए उदास मुख वाले सामने उपस्थित मुख्य दूत को देखा ।

अथ कुलकेन दूतं धर्णयति कविः—

अप्रियावेदने जिह्वाभगम्य पराङ्मुखीम् ।
कथयन्तमिवानर्थं श्वासैरत्यर्थमायतैः ॥३८॥

अन्वयः

अप्रियावेदने जिह्वा पराङ्मुखीम् अधगम्य अत्यर्थम् आयतैः श्वासेः अनर्थं कथयन्तम् इव (तं राजनन्दनः पप्रच्छ ।) इति द्विचत्वारिंशत्तमेन श्लोकेन सम्बन्धः ।

व्याख्या

अप्रियस्वाङ्गभूतान्तस्याऽऽवेदने कथने जिह्वा रसज्ञां पराङ्मुखीं विमुखी-मनुचुषतामित्यर्थः । अधगम्य आत्वाऽऽययन्तमायतैर्दोषैः 'श्वासे' श्वसन्तं करणरत्नधर्मनिष्ठं कथयन्तमिव विज्ञापयन्तमिव (राजनन्दनं पप्रच्छेति द्विचत्वारिंशत्तमश्लोकेन सम्बन्धः) । अत्रोत्प्रेक्षातद्भारः ।

भाषा

अप्रिय बात कहने को जीम प्रस्तुत नहीं है ऐसा समझ कर मानो जोर २ से सास भर कर अनिष्ट बात कहने वाले (दूत को राजपुत्र ने पूछा ।) यह ४२ वे श्लोक से सम्बन्धित है ।

निर्यद्भिरतिमात्रोष्णैर्मुखनिश्वासवायुभिः ।

निवेदयन्तं दुर्वार्तावज्जानलमुपस्थितम् ॥३६॥

अन्वयः

निर्यद्भिः अतिमात्रोष्णैः मुखनिश्वासवायुभिः उपस्थितं दुर्वार्तावज्जानलं निवेदयन्तम् (दूतं पप्रच्छेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

निर्यद्भिर्निगच्छद्भिरतिमात्रोष्णैः प्रकामोष्णैर्मुखस्य वदनस्य निश्वासवायुभिः श्वसतपयनैरुपस्थितं विद्यमानं दुर्वार्ताशुभवृत्तान्त एव वज्जान्निः कुलिशवन्निहस्तं निवेदयन्तं प्रकटयन्तम् (दूतं पप्रच्छेति सम्बन्धः ।) मुखनिश्वासवायुकरणकदुर्वार्तारूपवज्जान्निप्रकटनक्रियाया दूते उत्प्रेक्षितत्वादुत्प्रेक्षा रूपकानुप्राणिता ।

भाषा

विद्यमान दुर्वार्ता रूपी वज्जान्नि को अपने मुख से हाँपने में निकलने वाले अत्यन्त गरम २ श्वास रूपी वायु से प्रकट करने वाले (राजदूत को पूछा ।) अग्नि के ससर्ग से श्वासवायु का गरम हो जाना स्वाभाविक है ।

ककुभां भर्तृभक्तानां पृच्छन्तीनां नृपस्थितिम् ।

विद्रवन्तमिवाभान्तमत्यन्तत्वरितैः पदैः ॥४०॥

अन्वयः

नृपस्थितिं पृच्छन्तीनां भर्तृभक्तानां ककुभाम् अत्यन्तत्वरितैः पदैः विद्रवन्तम् इव आभान्तम् (दूतं पप्रच्छ ।)

व्याख्या

नृपस्य राज्ञः स्थितिमवस्थां पृच्छन्तीनां जिज्ञासमानानां भर्तृभक्तानां स्वामि-

स्वरूपराजभक्तानां ककुभां दिशां दिशो दिगङ्गनाः प्रतीत्यर्थः । 'दिशस्तु ककुभः
काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । अत्यन्तस्वरितैरत्यन्तशीघ्रगामिभिः
पदंश्चरणैर्विद्वन्तमिव धावन्तमिवाऽऽभान्तं भासमानम् (दूतं पप्रच्छ ।)

भाषा

राजा की खबर पूछने वाली, अपने स्वामी की भक्त दिशाओं की तरफ
अत्यन्त वेग से भाग चलने वाले (दूत को देखा ।)

अनर्थवार्तावहन—महापातकदूषितम् ।

गणयित्वेव धैर्येण सर्वथापि निराकृतम् ॥४१॥

अन्वयः

अनर्थवार्तावहनमहापातकदूषितं गणयित्वा इव सर्वथा अपि धैर्येण
निराकृतं (दूतं पप्रच्छ ।)

व्याख्या

अनर्थवार्ताया अनिष्टवृत्तान्तस्य वहनेन प्रापणेन धारणेन वा यन्महापातकं
महापापं तेन दूषितं कलुषितहृदयं गणयित्वेव विदित्वेव धैर्येण धीरतया कर्त्रा
सर्वथाऽपि सर्वप्रकारेणाऽपि निराकृतं परित्यक्तं (दूतं पप्रच्छ ।) अनिष्टवृत्तान्तपारण-
महापापमेवं विगणय्य धैर्येणाऽपि त्यक्तसङ्गमित्यर्थः । अत्रोत्प्रेक्षात्कारः

भाषा

अनुभ वार्ता को धारण करने के पाप से मानो दूषित समझ कर धैर्य से
एकदम परित्यक्त अर्थात् अघोर (दूतको पूछा ।) ।

कृतप्रणामनासन्नमथ तं राजनन्दनः ।

कुशलं तातपादानामिति पप्रच्छ वत्सलः ॥४२॥

अन्वयः

अथ वत्सलः राजनन्दनः आसन्नं कृतप्रणामं तं तातपादानां कुशलम्
इति पप्रच्छ ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं वत्सलः पितृविषयकस्नेहवान् राजनन्दनो राजकुमार आसन्नं समीपागतं कृतप्रणामं कृतनमस्कारं तं दूतं तातपादानां मनः पितृचरणानां कुशलं क्षेममस्तीति 'कुशलं क्षेममस्त्रिधाम्' इत्यमरः । पप्रच्छ पृष्टवान् ।

भाषा

इसके अनन्तर पास में आकर प्रणाम करने वाले उस दूत को पिता का प्रेम रखने वाले राजपुत्र ने पिता जी कुशल तो हैं, ऐसा पूछा ।

पञ्चभिः कुलकं, पञ्चश्लोकात्मकं कुलकं 'मत्र समाप्तमित्यर्थः' ।

उपविश्य शनैः पार्श्वे स निरुत्साहया गिरा ।

कथयामास नासाग्र-बिलुठद्वाष्पशीकरः ॥४३॥

अन्वयः

सः पार्श्वे शनैः उपविश्य नासाग्रबिलुठद्वाष्पशीकरः (सन्) निरुत्साहया गिरा कथयामास ।

व्याख्या

स दूतः पार्श्वे समीपे शनैर्मन्दभुजविश्य स्थित्वा नासाग्रे नासिकाग्रे बिलुठन्ती वर्तमाना वाष्पशीकरा अधुबिन्दवो यत्स्यं भूतस्तन् 'शीकरोऽम्बुकणा. स्नुताः' इत्यमरः । निरुत्साहयोत्साहशून्यया गिरा वाचा 'गोर्वाग्याणी सरस्वती' इत्यमरः । कथयामास उवाच ।

भाषा

वह दूत धीरे से पास में बैठ कर, नासिका के अग्रभाग में आँसू की बूद से युक्त होकर अनुत्साहित वाणी से बोलने लगा ।

विधेहि दृढमात्मानं मावधीरय धीरताम् ।

कुमार व्यापिपत्येष दुर्वाताप्रलयाम्बुदः ॥४४॥

१ छन्दोयद्वपद पय तेन मुक्तेन मुक्तकम् । द्वाभ्यान्तु शुष्मक सदानितक त्रिभिरिष्यते । कलापक चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलक मतम् ।

२ निरुत्सवयेत्यपि पाठ

अन्वयः

हे कुमार आत्मानं दृढं विवेहि धीरतां मा अवधीरय एषः दुर्वीर्ता-
प्रलयाम्बुदः व्यापिपति ।

व्याख्या

हे कुमार ! हे राजकुमार ! विक्रमाङ्कदेव ! आत्मानं त्वं दृढं निश्चलं
विषेहि कुरु । धीरतां धैर्यं माऽवधीरय मा तिरस्कुह । एष अप्रे कवनीयो
दुर्वीरर्त्तारूपोऽमङ्गल्यवृत्तान्तरूपः प्रलयाम्बुदः प्रलयकालिकमेघो व्यापिपति व्यापारं
करोति । प्रलयकालिकमेघजगत्प्रसमां कष्टप्रदां वार्तां श्रोतुं धैर्यमुक्तो
भवेति भावः ।

माया

हे राजकुमार ! विक्रमाङ्कदेव ! अपने को कड़ा बनालो । धैर्य मत छोड़ो ।
आगे कहा जाने वाला बुरा वृत्तान्त रूपी प्रलयकाल का मेघ अब व्यापार करने
जा रहा है । अर्थात् प्रलयकाल के मेघ से होने वाले कष्ट के समान कष्ट
देने वाली दुःखद वार्ता अब मैं सुनाने जा रहा हूँ । इसलिये दृढ होकर
धैर्य से सुनो ।

आपाण्डुपाण्ड्यमालोल-चोलमाक्रान्तसिंहलम् ।

देवस्त्वद्विजयं श्रुत्वा भेजे सुखमयीं स्थितिम् ॥४५॥

अन्वयः

देवः आपाण्डुपाण्ड्यम् आलोलचोलम् आक्रान्तसिंहलं त्वद्विजयं
श्रुत्वा सुखमयीं स्थितिं भेजे ।

व्याख्या

देवो राजाऽऽह्वयमल्लदेव आपाण्डुरासमन्तात्पाण्डुः पाण्डुरः 'हरिणः पाण्डुरः
पाण्डुः' इत्यमरः । पाण्ड्यः पाण्ड्यनृपो येन तमासमन्ताल्लोलचोलदेशभूपो
येन तमाक्रान्तः सिंहलः सिंहलद्वीपो येन सं तव भवतो विजयं विविजयं श्रुत्वाऽऽ-
ह्वयं सुखमयीं सुखकानुभूयभूता स्थितिमवस्थां भेजे प्राप ।

भाषा

राजा आह्वयमल्ल देव ने पाण्डुराजा को निस्तेज बनने वाले चोलराजा को ध्वजदण्ड में डालने वाले और सीलोन के राजा को परास्त करने वाले तुम्हारे विजय को गुन कर सुखमय अवस्था का अनुभव किया । अर्थात् राजा को अत्यन्त हर्ष हुआ ।

अकाण्डे विधि चाण्डालस्तस्मै दाहज्वरं ददौ ।
न कैश्चिदपि लभ्यन्ते निष्कम्पाः सुखसंपदः ॥४६॥

अन्वयः

अकाण्डे विधिचाण्डालः तस्मै दाहज्वरं ददौ । कैश्चित् अपि निष्कम्पाः सुखसम्पदः न लभ्यन्ते ।

व्याख्या

अकाण्डेऽन्यसरे विधिर्ब्रह्मं चाण्डालो दुष्टकार्यकर्ता तस्मै राज्ञे दाहज्वरं^१ ज्वरविशेषं महासंतापकरं ज्वरमित्यर्थः । ददौ दत्तवान् । विधिवशादसमय एव स दाहज्वराक्रान्तोऽभूदित्यर्थः । कैश्चिदपि भाग्यवद्भिर्निष्कम्पाः कम्पेन चाञ्चल्येन रहिता निष्कम्पा विघ्नरहिताः सुखसम्पदः सुखसम्पत्तयो न लभ्यन्ते न प्राप्यन्ते । पूर्वार्द्धस्योत्तरार्द्धेन समर्थनादर्थान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

वेमोके ही चाण्डाल विधि ने राजा को दाहज्वर से पीड़ित कर दिया । कोई भी मनुष्य विघ्न रहित सुखसम्पत्ति को नहीं प्राप्त कर सकते ।

अपरिश्रान्तसन्तापश्चन्दनालेपनेन सः ।
त्वदङ्गपालीपैयूपमाचकाङ्क्ष पुनः पुनः ॥४७॥

^१ वेगस्तीक्ष्णोऽतिसारश्च निद्राल्पत्व तथा वमि ।

वण्ठोष्ठमुखनासानां पाकं स्वेदश्च जायते ॥

प्रलापो वषट्कटुता मूर्च्छादाहो मदस्तृषा ।

पीतविष्मूत्रनेत्रत्व पैत्तिके भ्रम एव च ॥

इति दाहज्वरलक्षणम् । (चक्रपाणिदत्तोक्तम्)

अन्वयः

सः चन्दनालेपेन अपरिश्रान्तसन्तापः सन् त्वदङ्कुपालीपेयूपं पुनः पुनः
आचकाह्व ।

व्याख्या

स राजा दाहज्वरे संजाते सति चन्दनस्य श्रीखण्डस्याऽऽलेपेनाऽङ्गेषु सर्वतः
प्रलेपेन न परित्यान्तः शान्तिमुपगतः संतापो दाहो यस्यैवंभूतस्सन् तव विक्रमाङ्कु-
देवस्याऽङ्कुपाली आश्लेषः स एव पेयूपममृतं हृदयस्य शैत्यापादकत्वात्त्वत्परि-
रम्भणरूपगुर्धां पुनः पुनः मुहुराचकादङ्क्षाभिलषितवान् ।

भाषा

दाहज्वर से पीड़ित वह राजा सर्वाङ्ग में चन्दन के लेप से भी शान्ति न
प्राप्त कर तुम्हारे आलिङ्गन रूप अमृत की कामना करने लगा ।

क्रमादर्थप्रबुद्धानि शिशिक्षे वीक्षितानि सः ।

वासवस्येव दूतेषु कुर्वन्गजनिमीलिकाम् ॥४८॥

अन्वयः

सः वासवस्य दूतेषु गजनिमीलिकां कुर्वन् इव क्रमात् अर्थप्रबुद्धानि
वीक्षितानि शिशिक्षे ।

व्याख्या

स राजा वासवस्येन्द्रस्य 'वासवो यूत्रहा वृषा' इत्यमरः । दूतेषु संदेश-
हारकेषु स्वर्गदूतेष्वित्यर्थः । गजस्य हस्तिनो निमीलिकेव निमीलेव निमीलिका
तां हस्तिनद्वन्द्वव्यापारं कुर्वन्निव विस्तारयन्निवोपेक्षां कुर्वन्निवेत्यर्थः । क्रमात्
क्रमशोऽर्थप्रबुद्धान्यर्थविक्षितानि वीक्षितानि दर्शनव्यापारान् शिशिक्षे कर्तुमात्रेभे ।
शिवसायुज्येच्छुः स नृपः स्वर्गदूतानपि न बहुमन्यते स्म । रोगस्याप्ताध्यत्वान्म-
रणकालिकार्थनिश्चितार्थप्रबुद्धनेत्रेऽप्यार्यदिति भावः ।

भाषा

वह राजा मानो इन्द्र के दूतों पर अर्थात् स्वर्गदूतों के उभे बुलाने आने पर
हाथी की आँखों के समान आँखें बनाता हुआ, अधस्तुम्ही आँखें ही रगने लगा ।

शिवसायुज्य की इच्छा रखने वाले उस राजा को मानो स्वर्गदूतों वा कोई महत्व ही नहीं है ऐसा प्रकट करते हुए वह मरणकालिक अधखुली आँखें रखने लगा ।

अन्तर्दाहमिवालोक्ष्य प्रियां कीर्तिं विनिर्गताम् ।
दर्शयन्दशनज्योत्स्ना—मथोवाच स मन्त्रिणः ॥४६॥ ०

अन्वयः

अथ सः मन्त्रिणः अन्तर्दाहम् आलोक्ष्य विनिर्गतां प्रियां कीर्तिं श्व दशनज्योत्स्नां दर्शयन् उवाच ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं स राजा मन्त्रिण आमात्यान्प्रति मन्त्रिणामित्यर्थः अन्तर्दाहमन्तः सन्तापमालोक्ष्य दृष्ट्वा विनिर्गता बहिर्नि सुता प्रिया दृष्ट्वा कीर्तिमिव यश इव शुक्लत्वादशनज्योत्स्ना दन्तचन्द्रिका 'चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । दर्शयन् प्रकटयन्नुवाच जगाद ।

भाषा

इसके बाद वह राजा मन्त्रियों को धवडाया हुआ देख कर, बाहर निकलने वाली अपनी (सफेद) प्रिय कीर्ति के समान दन्तकान्ति को फैलाते हुए कहने लगा ।

क्षिप्ता मुकुटमाणिक्य—पट्टिकासु महीभुजाम् ।
टङ्कनेव प्रतापेन निजाज्ञाक्षरमालिका ॥५०॥

अन्वयः

महीभुजां मुकुटमाणिक्यपट्टिकासु प्रतापेन टङ्कने श्व निजाज्ञाक्षरमालिका क्षिप्ता ।

व्याख्या

महीं भुञ्जन्ति ते महीभुजरतेषा राज्ञां मुकुटानां किरीटानां माणिक्यान्वेद-मणय एव पट्टिकास्तासु प्रतापेन प्रभावेण टङ्कनेव पाषाणदारणेनेव 'टङ्कः पाषाणदारणः' इत्यमरः । निजस्य स्वस्याऽज्ञानामादेशानामक्षराणि तद्विषयक-

अन्वयः

विमुद्राभिः विभूतिभिः भूमिः अदरिद्रीकृता । साधूनां चेशमसु श्रियः
कुलवधूसाम्यं नीताः ।

व्याख्या

विमुद्राभिरनन्ताभिर्विभूतिभि ऐश्वर्योपायैर्भूमिरदरिद्रीकृता समृद्धा कृता ।
साधूनां सज्जनानां चेशमसु गृहेषु 'गृहं गेहोदवसितं चेशमं सद्यः निकेतनम्' इत्यमरः ।
श्रियो लक्ष्म्यः कुलवधूभिः प्रशस्तकुलोत्पन्नरमणोभिस्तसाम्यं समानता नीता
प्रापिता । यथा कुलवधूः स्थायित्वं निश्चलत्वं च भजते तथैव सता गेहेषु
लक्ष्म्या स्थायित्वं निश्चलत्वं च प्रतिपादितमिति भावः ।

भाषा

मैंने दान देकर अपरिमित सम्पत्ति के साधनों से पृथ्वी की कमी दूर कर
दी । सज्जनों के घर में मैंने लक्ष्मी को कुलवधू के समान स्थायी और
निश्चल कर दिया ।

प्राप्तः कोदण्डपाण्डित्य-जातलक्ष्मीसमागमः ।

काकुत्स्थनिबिडस्थामा घनविक्रमलाञ्छनः ॥५३॥

अन्वयः

कोदण्डपाण्डित्यजातलक्ष्मीसमागमः काकुत्स्थनिबिडस्थामा विक्रम-
लाञ्छनः सूरुः (मया) प्राप्तः ।

व्याख्या

कोदण्डे धनुर्वि लक्षणया तद्विद्याया 'धनुश्चापी धन्वशरासनकोदण्डकार्मुकम्'
इत्यमरः । पाण्डित्येन प्रावीण्येन जातः प्राप्तो लक्ष्म्या सह समागमो मेलन
मस्य सः, काकुत्स्थस्यैव रामचन्द्रस्यैव निबिडः घनमधिकमित्यर्थः । स्याम
पराक्रमो यस्य सः, 'द्विविधं तरः सहोबलशौर्याणि स्याम शुष्मं च । शक्तिः
पराक्रमः प्राणो विक्रमस्त्वतिशक्तिता' इत्यमरः । विक्रमः पराक्रमो लाञ्छनं
लक्षणं चिह्नं वा यस्य सः विक्रमाङ्गदेवो नाम सूरुः पुत्रो मया प्राप्तः ।

भाषा

मैंने धनुर्विद्या की पण्डिताई से लक्ष्मी का समागम प्राप्त करने वाला अर्थात्

धनुष चला कर सब राजाओं को जीत कर लक्ष्मी प्राप्त करने वाला श्री के समान अत्यधिक पराक्रमी, विक्रम चिह्न वाला अर्थात् विक्रमाङ्कदेव पुत्र पाया है ।

तेनैव युवराजत्वं समारोप्य यशस्विना ।

एष साम्राज्यभारस्य वोढा सोमेश्वरः कृतः ॥५४॥

अन्वयः

यशस्विना तेन एव एषः सोमेश्वरः युवराजत्वं समारोप्य साम्रा
भारस्य वोढा कृतः ।

व्याख्या

यशः कीर्तिविद्यते यस्य स यशस्वी तेन यशस्विना कीर्तिमता तेन विक्रमाङ्क
देवेन एषोऽयं सोमेश्वरो मम ज्येष्ठपुत्रः सोमदेवो युवराजत्वं युवराजपद
समारोप्य प्रतिष्ठाप्य साम्राज्यस्य भारतस्तस्य सकलराज्यकार्यभारस्य वोढा
धारयिता कृतः ।

भाषा

उस यशस्वी विक्रमादित्य ने ही मेरे ज्येष्ठ पुत्र सोमदेव को युवराज पद
पर बैठाकर सम्पूर्ण राज्य कार्य का भार उसको सौंप दिया ।

इति मे कृतकृत्यस्य माहेश्वरशिरोमणोः ।

गिरिजानाथनगरे समारोहणमुत्सवः ॥५५॥

अन्वयः

इति कृतकृत्यस्य माहेश्वरशिरोमणोः मे गिरिजानाथनगरे समारोहणम्
उत्सवः (अस्ति) ।

व्याख्या

इतीत्यं कृतानि साधितानि कृत्यानि सर्वकार्याणि येन स तस्य कृतकृत्यस्य
सम्पादितसांसारिकसकलकृत्यस्य महेश्वरस्य शिवस्येमे इति माहेश्वराः शङ्कर-
भक्तास्तैषां शिरोमणिर्मूर्धन्यस्तस्य मे मम गिरिजायाः पार्वत्या नाथस्य शिवस्य

पुरे शिवलोके कैलासे समारोहणं गमनमुत्सव आनन्दोऽस्ति । कृतकृत्यस्य मेऽधुना शिवलोकप्राप्तिः प्रभूतप्रमोदावहेति भावः ।

भाषा

इस प्रकार सासारिक समस्त कार्यों को सफलता पूर्वक सम्पादन करने वाले और वाङ्मय के भक्त शिरोमणि, मेरा, पार्वतीपति महादेव की कैलास नगरी में जाना, उत्सव है ।

आत्मानमुन्मदद्वाःस्थ—गलहस्तितसेवकाः ।

अगम्यमपि दैवस्य विदन्ति हतपार्थिवाः ॥५६॥

अन्वयः

उन्मदद्वाःस्थगलहस्तितसेवकाः हतपार्थिवाः आत्मानं दैवस्य अगम्यमपि विदन्ति ।

व्याख्या

द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्या द्वारपाला उन्मदा मदोन्मत्ताश्च ते द्वास्याश्चोन्मदद्वास्यास्तैर्यलहस्तिता गले हस्तं दत्त्वा दूर प्रापितास्सेवका राजभक्ता यैस्ते हता अज्ञानेन हताः सम्यग्ज्ञानपराङ्मुखाः पार्थिवा राजान आत्मानं स्वं दैवस्य विधेः 'विधिर्विधाने दैवे च' इत्यमरः । अगम्यमप्यविषयमपि विदन्ति जानन्ति । अज्ञानिनो राजानो मदेन दैवमपि तिरस्कुर्वन्तीति भावः ।

भाषा

मदोन्मत्त दरबानो द्वारा गर्दनिया देकर राजभक्त लोगो को हटवा देने वाले अज्ञानी राजा लोग अपने को दैव से भी अगम्य समझने लगते हैं । अर्थात् दुरभिमान से दैव भी उनका कुछ बिगाड नहीं सकता ऐसा समझने लगते हैं ।

मम शुद्धे कुले जन्म चालुक्यवसुधाभूताम् ।

कियत्योऽपि गताः श्रोत्र-मैत्रीं शास्त्रार्थविप्रपः ॥५७॥

अन्वयः

चालुक्यवसुधाभूतां शुद्धे कुले मम जन्म कियत्यः शास्त्रार्थविप्रपः अपि श्रोत्रमैत्रीं गताः ।

व्याख्या

चालुक्यस्य चालुक्यवंशस्य वसुधां पृथ्वीं विभ्रति पालयन्तीति चालुक्यवसुधा-
भूतस्तेषां चालुक्यभूपालानां शुद्धे निमंले कुले यशे मम जन्म जनुः । 'जनुर्जनन-
जन्मानि जनिहृत्पातिषड्भूवः' इत्यमरः । कियत्यो बहुसंख्याताः शास्त्रार्थविप्रयोगेऽपि
शास्त्रार्थरूपजलविन्दवोऽपि 'पुपन्ति बिन्दुपुपताः पुर्मासो विप्रुपः स्त्रियाम्' इत्य-
मरः । श्रोत्रेण कर्णेन सह मंत्रो परिचयं गताः प्राप्ताः कर्णगोचरं गता इत्यर्थः ।
श्रेष्ठचालुक्यवंशे जन्मना सह शास्त्रार्थोऽपि कर्णगोचरीकृत इति भावः ।

भाषा

चालुक्यवंशीय राजाओं के विशुद्ध कुल में मेरा जन्म हुआ है । शास्त्रार्थ
के कितने ही छीटे मेरे कानों में पड़े हैं । अर्थात् शास्त्रार्थों का भी मैंने बहुत
श्रवण किया है ।

जानामि करिकर्णान्ति—चञ्चलं हतजीवितम् ।

मम नान्यत्र विश्वासः पार्वतीजीवितेश्वरात् ॥५८॥

अन्वयः

(अहं) हतजीवितं करिकर्णान्तचञ्चलं जानामि । मम पार्वतीजीविते-
श्वरात् अन्यत्र विश्वासः न ।

व्याख्या

अहं हतजीवितमधमजीवनं करीणो हस्तिनः कर्णस्तस्याऽन्तः प्रान्तभागस्त-
द्वच्चञ्चलमस्थिरं जानामि वैशि । 'क्षणभङ्गुराः प्राणाः' इति श्रुतेः । मम
पार्वत्या गिरिजाया जीवितस्य जीवनस्येश्वरः शिवस्तस्मादन्यत्र स्थाने विद्वांसो
ममाऽऽत्मा नाऽस्ति । सत्यत्वस्य स्थिरत्वस्य नित्यत्वस्य वा सत्ता शिवं विहाय
नाऽन्यत्र । अतः शिवसायुज्यप्राप्तिरेव मम मुख्यमुद्देश्यमिति भावः ।

भाषा

मैं इस अधम जीवन को हाथियों के वान के प्रान्त भाग के सदृश चञ्चल
जानता हूँ । मेरी पार्वतीपति शकर को छोड़ कर अन्यत्र आस्था नहीं है ।
अर्थात् मैं शिवसायुज्य की कामना करता हूँ ।

उत्सङ्गे तुङ्गभद्रायास्तदेव शिवचिन्तया ।
वाञ्छाम्यहं निराकर्तुं देहग्रहविडम्बनाम् ॥५६॥

अन्वयः

तत् एषः अहं तुङ्गभद्रायाः उत्सङ्गे शिवचिन्तया देहग्रहविडम्बनां
निराकर्तुं वाञ्छामि ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणात् शिवसायुज्यप्राप्तिहेतोः। एषोऽहं तुङ्गभद्रायास्तुङ्गभद्रा-
नाम्न्या नद्या उत्सङ्गेऽङ्गे तटे इत्यर्थः । शिवचिन्तया शिवध्यानेन देहस्य
शरीरस्य ग्रहो ग्रहणं धारणमित्यर्थः । तस्य विडम्बनामुपद्रवं जन्मग्रहणदुःखं
निराकर्तुमपनेतुं वाञ्छामि समभिलषामि । शिवसायुज्येन पुनर्जन्मग्रहणदुःखं भा-
वत्वित्यभिलषामीति भावः ।

भाषा

शिवसायुज्य मुक्ति प्राप्त होने के लिये मैं तुङ्गभद्रा नदी के तट पर
शकर का ध्यान करते हुए फिर से जन्म लेने के दुःख को सदा के लिये दूर
कर देने की कामना रखता हूँ ।

यातोऽयमुपकाराय कायः श्रीकण्ठसेवया ।
कृतघ्नव्रतमेतस्य यत्र तत्र विसर्जनम् ॥६०॥

अन्वयः

अयं कायः श्रीकण्ठसेवया उपकाराय यातः । एतस्य यत्र तत्र विसर्जनं
कृतघ्नव्रतम् ।

व्याख्या

अयं कायो देहः श्रीकण्ठस्य शिवस्य सेवया परिचर्येणोपकाराय स्याभीष्ट-
सिद्ध्यर्थं यातो गतः । एतस्य वपुषो यत्र तत्र तीर्थादिभ्यश्च विसर्जनं त्यागः कृतं
घ्नन्तीति कृतघ्नाः परोपकारविस्मरणशीलास्तेषां व्रतमनुष्ठानं कार्यमित्यर्थः ।
कृतघ्ना एव येनाभीष्टसिद्धिं साधयन्ति तस्य कार्यनिष्पादनादनन्तरं तावृशं योग्यं
समादरं न कुर्वन्ति । एवमेवाज्ञेन देहेन शिवसेवाद्वारा मम महानुपकारो
जातस्तस्मादस्य तीर्थस्थानेष्वेव परित्रागो युक्ततर इति भावः ।

नान्तरं गत्वा तत्र किञ्चिद्विधम्य पुनः प्रस्थानंस्तां दक्षिणापथस्य दक्षिणप्रदेशस्य
जान्हवीं गङ्गां तुङ्गभद्रानवीमद्राक्षीद् वदर्श ।

भाषा

इसके बाद अपने प्रेमियों के प्यारे उस राजा ने मार्ग में घोड़े ही ठहराओं
(पडावों) को देखकर दक्षिणापथ की गङ्गा, तुङ्गभद्रा नदी का दर्शन किया ।

तुङ्गभद्रा नरेन्द्रेण तेनामन्यत मानिना ।
तरङ्गहस्तैरुत्क्षिप्य क्षिपन्तीवेन्द्रमन्दिरे ॥६३॥

अन्वयः

मानिना तेन नरेन्द्रेण तुङ्गभद्रा तरङ्गहस्तैः उत्क्षिप्य इन्द्रमन्दिरे
क्षिपन्ती इव अमन्यत ।

व्याख्या

मानश्चित्तसमुन्नतिरस्याऽस्तीति मानी तेन मानिना 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारो
मानश्चित्तसमुन्नतिः' इत्यमरः । तेन नरेन्द्रेणाऽऽहवमल्लदेवनूपेण तुङ्गभद्रा
दक्षिणापथगङ्गा तरङ्गा वीचय एव हस्ताः करास्तैस्तरङ्गरूपकरैरुत्क्षिप्योर्ध्वं
प्रक्षिप्येन्द्रस्य मन्दिरे स्वर्गे (राजानं) क्षिपन्तीव प्रापयन्तीवाऽमन्यत मेने ।
अत्रोत्प्रेक्षातद्भार । तुङ्गभद्रायां तरङ्गाभिघ्नहस्तजंनानां स्वर्गलोकप्रापणस्य
क्रियाया उत्प्रेक्षणात् ।

भाषा

उस उन्नत चित्त राजा ने, तुङ्गभद्रा नदी, अपने तरङ्गरूपी हाथों से मानों
उसे स्वर्ग में इन्द्र के मन्दिर में उछाल रही हो, ऐसा समझा ।

उदण्डा तेन डिण्डीरपिण्डपड्ङ्क्तरदृश्यत ।
विमानहंसमालेव प्रहिता पद्मसन्नना ॥६४॥

अन्वयः

तेन उदण्डा डिण्डीरपिण्डपड्ङ्क्तेः पद्मसन्नना प्रहिता विमानहंसमाला
इव अदृश्यत ।

तत्रावतीर्य धौरेयो धीराणां धरणीपतिः ।

स्नात्वा चण्डीशचरणद्वन्द्वचिन्तापरोऽभवत् ॥६६॥

अन्वयः

धीराणां धौरेयः धरणीपतिः तत्र अवतीर्य स्नात्वा चण्डीशचरणद्वन्द्व-
चिन्तापरः अभवत् ।

व्याख्या

धीराणां धैर्यवतां धौरेयो धुरीणः 'धूर्वहे धुर्म धौरेयधुरीणास्सधुरन्धराः'
इत्यमरः । धरण्या पराधाः 'धरा धरित्री धरणी' इत्यमरः । पतिः स्वामी
भूपतिराहवमल्लदेवस्तत्र तुङ्गभद्रानद्यामवतीर्य प्रविश्य स्नात्वा स्नान विषाय
चण्ड्याः पार्वत्या ईशः पतिश्चण्डीशस्तस्य शिवस्य चरणद्वन्द्वस्य पादयुगलस्य
चिन्ता ध्यानं तत्र परो लम्नः शिवचरणयुगलध्यानतत्परोऽभवत् ।

भाषा

धीरो का अग्रणी वह आहवमल्लदेव राजा तुङ्गभद्रा नदी में उतर कर गीर
स्नाना करके शंकर भगवान् के चरण युगल के ध्यान में तत्पर हो गया ।

अदत्त चापरिच्छिन्नमखिन्नः काञ्चनोत्करम् ।

न कृच्छ्रेऽपि महाभागास्त्यागव्रतपराङ्मुखाः ॥६७॥

अन्वयः

अखिन्नः (सः) अपरिच्छिन्नं काञ्चनोत्करं अदत्त च । महाभागाः
कृच्छ्रे अपि त्यागव्रतपराङ्मुखाः न (भवन्ति) ।

व्याख्या

अखिन्नः प्रसन्नमानसः स अपरिच्छिन्नमिति काञ्चनस्य सुवर्णस्योत्करं सनूहं
अदत्त च दानपात्रेभ्यः समर्पितयाश्च । महाभागा महाभाग्यवन्तो जनाः कृच्छ्रेऽपि
कष्टे समापतितेऽपि त्यागव्रतादानानुष्ठानात्पराङ्मुखा विमुखा न भवन्ति ।
अत्रार्थान्तरन्यासो नामालङ्कारः । "सामाग्यं वा विशेषो वा यदग्येन समर्प्यते ।
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासस्तापमर्थ्येणेतरेण वा" ।

भाषा

और उस राजा न प्रसन्न चित्त से अपरिमित सुवर्ण के ढेरी का दान
महा भाग्यशायी लोग कष्ट आन पर भी दानानुष्ठान से विमुख नहीं हैं

प्रविश्य कण्ठदध्नेऽथ सरित्तोये जगाम सः ।
कल्लोलतूर्यनिर्घोपै—चन्द्रचूडामण्योः पुरीम् ॥६८

अन्वय.

अथ सः कण्ठदध्ने सरित्तोये प्रविश्य कल्लोलतूर्यनिर्घोपैः चन्द्रचूडा
पुरीं जगाम ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर स राजा कण्ठदध्ने गलप्रमाणे कण्ठदध्नमित्यत्र कण्ठ प्रमाण
मस्येति विग्रहे 'प्रमाणे द्वयसन्वधनञ्मात्रच' इति सूत्रेण वध्नुच् प्रत्यय
सरितस्तुङ्गभद्रानद्यास्तोये जले प्रविश्य गत्वा कल्लोला उल्लोला 'महत्सुल्लोल-
कल्लोली' इत्यमर । एव तूर्याणि वाद्यविशेषा "तुरही" इति भाषाया
प्रसिद्धा । तेषा निर्घोर्पशब्दस्तह चन्द्र एव हिमाशुरेव 'हिमाशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र
इन्दु कुमुदवाग्यव' इत्यमर । चूडामणिशिरोभूषण यस्य तस्य शिवस्य पुरीं
कलास जगाम प्राप्तवान् ।

भाषा

अनन्तर तुङ्ग भद्रा नदी में गल तब पानी में खड़े होकर लहरा के ऊँचे २
शब्द रूपी तुरही की ध्वनि के साथ वह राजा शंकर की कलास नगरी में
चला गया ।

पद्ययुग्मेन राजकुमारावस्था वर्णयति कविः—

इत्युक्त्वा मिरते तत्र कृतनेत्राम्बुदुर्दिनः ।
हृतासिधेनुः पार्श्वस्थैः साक्रन्दगतकन्दलः ॥६९॥
स्वभावादार्रभावेन पितृस्नेहाच्च तादृशः ।
तथा हरोद वपुषा भूष्टलुठितेन सः ॥७०॥

अन्वयः

इति उक्त्वा तत्र विरते (सति) कृतनेत्राम्बुदुर्दिनः पार्श्वस्थैः हृतासिधेनुः
साक्रन्दगलकन्दलः सः स्वभावात् आर्द्रभावेन तादृशः पितृस्नेहात् च
भूपृष्ठलुठितेन वपुषा तथा रुरोद ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तमुक्त्वा कथयित्वा तत्र दूते विरते विश्राममुपगतवति सति कृतं
सम्पादितं नेत्राम्बुभिर्मयननिर्गताश्रुजलदुर्दिनं मेघावृतदिवसो येन सः 'मेघच्छन्नोऽन्ह
दुर्दिनम्' इत्यमरः । अश्रुवृष्टिं कुर्वन्नित्यर्थः । पार्श्वे तिष्ठन्तीतो पार्श्वस्थास्तैः
समीपचरंजनेन हृता गृहीता असिधेनुश्छुरिका यस्य स 'छुरिका चासिधेनुका'
इत्यमरः । आक्रन्देनाऽऽर्तनादेन सहितो गल एव कन्दलो नालो यस्य सः
राजकुमारः स्वभावात्प्रकृत्यैवाऽऽर्द्रभावेन स्निग्धभावेन 'भावः सत्तास्यभावा-
भिप्रायचेष्टात्मजन्ममु' इत्यमरः । तादृशस्तथाभूतादनिर्वचनीयात्पितृस्नेहाच्च
पितृप्रेम्णश्च भुवः पृष्ठे भूपृष्ठे भूमितले लुठितमितस्ततः परावर्तितं तेन वपुषा
शरीरेण 'गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्तमं विप्रहः' इत्यमरः । तथैवं वक्ष्यमाण-
प्रकारेण रुरोद रुरोदनं कृतवान् ।

भाषा

इस प्रकार कह कर दूत के चुप होने पर अपने आँखों के आँतुओं से मेघ के
ऐसी वृष्टि करने वाला, पास के लोगो ने कही दुःख से वह अपना प्राणान्त न
करले इस भय से जिसकी छुरी छीन ली है ऐसा पुष्काफाड़ कर रोने वाला,
वह राजकुमार, स्वभाव से ही कोमल हृदय होने से तथा वैसे पितृस्नेह से
जमीन पर लोट २ कर इस प्रकार विलाप करने लगा ।

एवंविधदुराचार—गृहीतनियमं यमम् ।

मन्यते स्म यथा वंशे तिग्मांशुरपि कण्टकम् ॥७१॥

यथा तिग्मांशुः अपि एवंविधदुराचारगृहीतनियमं यमं वंशे कण्टकं
मन्यते स्म ।

व्याख्या

स तथा रुरोवेति पूर्वपद्योक्तेन तथाशब्देन सहाऽत्रस्थो यथा शब्दः साकाङ्क्षः ।
स तथा रुरोद यथा येन कारणेन तिग्मांशुः स्पर्शो यमपिताऽप्येवविधदुराचाराय

तस्य पितृमारणरूपात्याचाराय धर्मपरायणानां मृत्यव इत्यर्थः । गृहीतः स्वीकृतो नियमो निश्चयो येन तं यम कृतान्तं वंशे सूर्यवंशे कण्टकं कुलकलङ्कं मन्यतेस्म तातयान् ।

भाषा

राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के वैसे रोने से यमराज के पिता सूर्य भी, उसके पिता के सदृश धर्मात्माओं को जान से मार डालने का दुराचार का काम करने के निषमी, अपने पुत्र यमराज को सूर्यवंश का कलङ्क समझने लगे ।

एतद्दुःखानभिज्ञेभ्यो दिनेभ्यः स्पृहयन्मुहुः ।

दिवसोऽपि यथात्मानं मन्दभाग्यममन्यत ॥७२॥

अन्वयः

यथा एतद्दुःखानभिज्ञेभ्यः दिनेभ्यः मुहुः स्पृहयन् दिवसः अपि आत्मानं मन्दभाग्यम् अमन्यत ।

व्याख्या

यथेति पदं पूर्वोक्तस्य तथा हरोदेति वाक्यस्य तथा शब्देनाऽन्वेति । त तथा हरोद यथा येन कारणेनैतद्दुःखान्याऽऽह्वमल्लमृत्पुत्रयमराजकुमारविलापादि-
दुःखानि तेषामनभिज्ञा अपरिचितास्तेभ्यो दिनेभ्यो दिवसेभ्यो मुहुः पुनःपुनः
स्पृहयन्नाभिलषन् दिवसोऽपि राजकुमारकृतविलापदिवसोऽप्यात्मानं स्व मन्दभाग्यं
हतभाग्यममन्यत मेने । अन्यदिवसा मत्तो भाग्यवन्तो परित्वं महद्बुद्धं नाऽनु-
भूतमिति चिन्तयति स्मेति भावः ।

भाषा

राजकुमार विक्रमाङ्कदेव के वैसे रोने से वह दिन भी, ऐसे बन्धे से अनभिज्ञ अन्य दिवसों के समान ही हम होते तो अच्छा था, ऐसी अभिलाषा करते हुए अपने को हतभाग्य समझने लगा ।

“विशेषकम्” त्रिभिः पद्यैर्यत्र चाप्यसमाप्तिर्मवति तद्विशेषकं संदानितकं तिलकं वा ।

अथ कालकलाः स्थित्वा कियतीरप्यसौ तथा ।

अचिन्तयदविश्रान्त-चाप्पसंतानदुर्दिनः ॥७३॥

अन्वयः

अथ अविश्रान्तवाष्पसन्तानदुर्दिनः असौ कियतीः अपि कालकलाः
तथा स्थित्वा अचिन्तयत् ।

व्याख्या

अथ पितृमरणदुर्घटनाश्रवणानन्तरमविश्रान्तं निरन्तरं वाष्पसन्तानस्याऽ-
श्रुधाराया दुर्दिनं वृष्टिर्यस्मिन्तः, असौ विक्रमाङ्कदेवः कियतीरपि काश्चिदपि
कालकलाः समयकलादिचरकालपर्यन्तं तथा तेनैव प्रकारेण स्थिरवोपयिष्याऽ-
चिन्तयत् चिन्तयामास ।

भाषा

बाद में लगातार आँसुओं की झड़ी बरसाने वाले विक्रमाङ्कदेव ने चिरकाल
तक उसी दशा में रहने के बाद विचार किया ।

तवादिकूर्म कर्माणि निपेधन्ति सुखस्थितिम् ।
प्रयाहि शेष निष्पेपादस्थिपञ्जरशेषताम् ॥७४॥

अन्वयः

हे आदिकूर्म कर्माणि तव सुखस्थितिं निपेधन्ति । हे शेष निष्पेपात्
अस्थिपञ्जरशेषतां प्रयाहि ।

व्याख्या

हे आदिकूर्म ! हे कच्छपावतार ! कर्माणि भाग्यानि तव सुखस्थितिं
सुखेन स्थितिमाह्वयमल्लकर्तृकभूभारहरणस्य निरन्तरं जायमानत्वादल्पभू-
भारधारणेन भुवस्तले सुखपूर्वकवासं निपेधन्ति न मग्न्यन्ते । हे शेष ।
नागराज ! निष्पेपादशेषतां भावाद्भूभारस्याऽऽधिव्याप्तस्य धारणेन तयाऽङ्गाना-
मत्यन्तसम्मर्दनादस्थिपञ्जरः शेषोऽवशिष्टांशो यस्य स तस्य भावोऽस्थिपञ्जर-
शेषता तामपिकभारवहनजग्न्यकुत्सातिशयान्मांसशेषेणाऽस्थिमात्रावशिष्टस्वरूपं
प्रयाहि प्राप्नुहि ।

भाषा

हे आदिकूर्म ! हे विष्णु के अवतार रूप । दुर्भाग्यो से तुम को अब
धन से रहने को नहीं मिल सकता । क्योंकि राजा आह्वयमल्लदेव के

रहने से पृथ्वी का बोझ कम होकर, तुम्हारा भूभार कम होने से तुम्हें ज मिलता या वह अब उस राजा के मर जाने से तुम्हें प्राप्त न हो सकेगा सोप ! हे नागराज ! राजा आहवमल्लदेव के मर जाने से पृथ्वी का अधिक होकर उससे पीसे जाने के कष्ट से तुम्हारा मांस सूख कर हड्डिय अवशिष्ट रह जाएँगी ।

दिग्गजास्त्यजत स्वैर-क्रीडाविहरणादरम् ।
संभूय भूयः सर्वेऽपि धारयन्तु धरामिमाम् ॥७५॥

अन्वयः

हे दिग्गजाः स्वैरक्रीडाविहरणादरं त्यजत सर्वे अपि भूयः संभूय इमां धरां धारयन्तु ।

व्याख्या

हे दिग्गजाः ! हे दिक्कुञ्जराः ! सर्वं स्वच्छन्दं यथास्यात्तया यत्क्रीडाभु विहरणं विहारार्थं संचलनं तस्मिन्नादरं स्नेहं त्यजत मूञ्चत । सर्वेऽपि भवन्त-
स्तकला भूयः पुनरपि रात उत्पत्तिकालात्प्रागिव संभूय मिलित्वेमां धरां पृथ्वीं
धारयन्तु वहन्तु । इदानीं युष्माकं पृथ्वीभारवहनकर्मणि सहायको राजाऽहव-
मल्लदेवो भूयं परित्यज्य परलोकं गत इति भावः ।

भाषा

हे दिग्गजों ! राजा आहवमल्लदेव के रहने से पृथ्वी स्थिर थी इसलिये
तुम लोग आनन्द से स्वच्छन्द क्रीडा में घूमते थे । विन्तु अब राजा आहव-
मल्लदेव पृथ्वी छोड़ कर परलोक को सिधार गये हैं, इसलिये अपना स्वच्छन्द
क्रीडा प्रेम छोड़ो और सब मिलकर इस पृथ्वी को सहायको ।

बाहुराहवमल्लस्य सुवर्णस्तम्भविभ्रमः ।
पुरन्दरधुरां धर्तुं धात्रा व्यवहितः कृतः ॥७६॥

अन्वयः

धात्रा सुवर्णस्तम्भविभ्रमः आहवमल्लस्य बाहुः पुरन्दरधुरां धर्तुं व्यव-
हितः कृतः ।

व्याख्या

पात्रा विरञ्चना 'पात्राब्जयोनिर्द्विहिणो विरञ्च कमलासन' इत्यमर । सुवर्णस्तम्भ सुवर्णस्तम्भ काञ्चनस्तम्भस्तस्य विभ्रमो विलासो भ्रान्तिर्या यस्मिन् स काञ्चनस्तम्भस्तद्वत् आहमल्लस्याऽऽहवमल्लदेयनूपस्य बाहुर्भुज पुरन्दरस्य पुरुहूतस्य 'युद्ध' अवा'शुनासीर पुरुहूत पुरन्दर' इत्यमर । धरा राज्यकार्यभार स्वर्गराज्यकार्यभारमित्यर्थ । धर्तुं वोढु व्यवहित कृतोऽस्मान्-वभूलोकान्महददूरे स्थापित । नूपस्य पुण्यातिशयेन देवत्वप्राप्त्या पुरन्दरस्य राज्यकार्ये साहाय्यप्रदानार्थं ग्रहणा स व्यवहित इति भाव । काव्यलिङ्गालङ्कार ।

भाषा

ब्रह्मान, सोने के स्तम्भ की शोभा वाले राजा आहवमल्लदेव के बाहु को स्वर्ग के राज्य कार्य में इंद्र की सहायता करने के लिये इस पृथ्वी पर से दूर हटा दिया है । अर्थात् राजा को इस पृथ्वी पर से स्वर्ग में हटा दिया है ।

निजासु राजधानीषु स्थितिं दधतु पार्थिवाः ।

तादृशः पुनरुत्साहो वीरसिंहासने कुतः ॥७७॥

अन्वयः

पार्थिवाः निजासु राजधानीषु स्थितिं दधतु । कुतः पुनः वीरसिंहासने तादृशः उत्साहः ।

व्याख्या

पृथिव्या ईश्वरा पार्थिवा नृपा निजासु स्वीयासु राजधानीषु प्रधाननगरेषु स्थितिं सुखेन निवास दधतु कुर्वन्तु । कुतः कस्माद्धेतो पुनः भूयो वीराणां सिंहासने सप्रामभूमिस्तस्मिन् तादृशः पूर्वानुभूत उत्साहश्चित्तस्योन्नति । सम्प्रति नृपत्याऽऽहवमल्लदेवस्य युद्धप्रियस्याऽभावात्तर्षे राजानो युद्धमप्य त्यक्त्वा सुखेन निवसन्ति इति भाव ।

भाषा

राजा लोग अब सुख से अपनी अपनी राजधानियों में रहें । आहवमल्लदेव राजा के न रहने से अब युद्ध भूमियों में वैसा उत्साह बर्हा । अर्थात् युद्धप्रिय राजा आहवमल्लदेव के न रहने से युद्ध वा भय छोड़कर सब राजा निश्चिन्त हो कर अपनी अपनी राजधानी में सुख से रहें ।

तद्वाहुदण्डविश्लेषे किं पौरुष करिष्यसि ।
प्रतिपालकवैधुर्यात् प्रताप परितप्यसे ॥७८॥

अन्वयः

हे पौरुष ! तद्वाहुदण्डविश्लेषे किं करिष्यसि । हे प्रताप प्रतिपालकवैधुर्यात् परितप्यसे ।

व्याख्या

हे पौरुष ! हे पुरुषार्थ ! "पुभावे तत्क्रियाया च पौरुषम्" इत्यमरः । तस्याऽऽहवमल्लदेवनृपस्य बाहुदण्डो भुजदण्डस्तस्य विश्लेषे वियोगे किं करिष्यसि न किमपीत्यर्थः । तद्वाहुदण्डाभावे पुरुषार्थस्य सत्त्वं नास्तीति भावः । हे प्रताप ! हे तेजः । 'स प्रताप प्रभावश्च यत्तेजः कोपदण्डजम्' इत्यमरः । प्रतिपालकस्य सरक्षकस्याऽऽश्रयदातुरित्यर्थः । राज्ञ आहवमल्लदेवस्य वैधुर्याद्वाहित्यात् परितप्यसे दुःखजन्यप्रतापं प्राप्तोऽसि । आहवमल्लदेवे नृपे गते सति पौरुषप्रतापयोराश्रयाभावात्प्रताप इति भावः । अत्र विनोक्तिनामाऽलङ्कारः ।

भाषा

हे पुरुषार्थ ! आहवमल्लदेव राजा के वियोग में अब तू क्या करेगा । हे प्रताप ! आश्रय के अभाव में तू दुःखी हो रहा है । अर्थात् आहवमल्लदेव राजा के न रहने से पौरुष और प्रताप दोनों ही निराधार हो गये ।

पद्मे पद्माकरानेव पुनः सद्मत्वमानय ।
अयं त्वया पतिभ्रंश-संतापोऽन्यत्र दुःसहः ॥७९॥

अन्वयः

हे पद्मे ! पुनः पद्माकरान् एव सद्मत्वम् आनय । त्वया अयं पति-भ्रंश-संतापः अन्यत्र दुःसहः ।

व्याख्या

हे पद्मे ! हे लक्ष्मी ! 'लक्ष्मी पद्माक्षया पद्मा कमला श्रीहंरिप्रिया' इत्यमरः । पुनः भूयोऽपि पद्मानां कमलानामाकरास्तन्मूहास्तानेव सप्ताय गृह्यत्व नवात्तस्यानत्वमानय प्रापय । त्वया भवत्याऽयमनुभूयमानः पत्युर्नृपस्य भ्रान्तो

विनाशस्तस्य सन्तापो परमभावजन्यपरितोषोऽन्यत्र कमलैभ्योऽन्यस्याने दुस्तहो दुःखेन सोढुं शक्यः । कमलानां संयोग एव विरहावसरे वियोगाधिसन्तापं निरस्य शरीरे शैत्यमापादयतीत्यतः पुनस्तवया पूर्वनिवासस्यानं कमलमेवाऽऽश्रयणीयमिति भावः । अत्रोत्तरार्धेन पूर्वोक्तकमलसमाश्रयसमर्थनादर्थान्तरग्यासः ।

भाषा

हे लक्ष्मी ! अब कमलो को ही फिर से अपना निवासस्थान बना । स्वामी के नाश का यह दुःख कमलो के अतिरिक्त अन्य स्थान में रह कर सहन करना अत्यन्त कठिन है । अर्थात् पति विरह जनित सन्ताप को शान्त करने के लिये कमल जनित शैत्य ही लाभदायक हो सकता है ।

श्लाघ्यं शेषफणाचक्र-विटङ्कात्पतनं भुवः ।

अथवा स्नेहपाण्डित्यं मृत्पिण्डस्येदृशं कुतः ॥८०॥

अन्वयः

भुवः शेषफणाचक्रविटङ्कात् पतनं श्लाघ्यम् । अथवा मृत्पिण्डस्य ईदृशं स्नेहपाण्डित्यं कुतः (सम्भवति) ।

व्याख्या

भुवः पृथिव्याः पतिविनाशे शेषस्यानन्तसर्पराजस्य 'शेषोजन्तो मासुकिस्तु' इत्यमरः । फणातां स्फटातां 'स्फटायां तु फणा द्वयोः' इत्यमरः । चक्रं समूह एव विटङ्कुमुच्चशिखरं 'कपोतपालिकायां तु विटङ्कुं धुनपुंसकम्' इत्यमरः । तस्मात्पतनं पतनेन मरणं श्लाघ्यं वरम् । अथवा पक्षान्तरे मृत्पिण्डस्य मृत्तिका-शरीरस्य 'पिण्डो बोले बले तान्दे देहागारं कदेतापोः । देहमात्रे निवापे च गोल-सिल्लकयोरपि' इति मेदिनी । ईदृशं विविडं स्नेहः प्रेम तस्य पाण्डित्यं विचार-प्राचुर्यं कुतः कस्माद्धेतोः सम्भवति नैव स्यादचेतनत्वादिति भावः ।

भाषा

पृथ्वी को तो पृथ्वी पति के मर जाने पर शेष राज अनन्त के फनों के समूह रूपी उच्चशिखर से गिर कर मर जाना ही उचित है । परन्तु मिट्टी का शरीर रखने वाली पृथ्वी में इस प्रकार का प्रेम वा सद्बिचार कैसे सम्भव है । अर्थात् अचेतन पृथ्वी में इस प्रकार का उच्च प्रेमभाव उत्पन्न होना ही असम्भव है ।

अपूर्वः कोपि दुर्मेधाः शङ्के वेधाः समुत्थितः ।
पुराणः क्लेशनिष्पन्नां स्वकृतिं नाशयेत्कथम् ॥८१॥

अन्वयः

कः अपि अपूर्वः दुर्मेधाः वेधाः समुत्थितः (इति) शङ्के । पु
(वेधाः) क्लेशनिष्पन्नां स्वकृतिं कथं नाशयेत् ।

व्याख्या

कोऽपि कश्चिन्न पूर्वं प्राचीन इत्यपूर्वोऽर्वाचीनो दुष्टा बोधान्विता मे
बुद्धिर्यस्य स दुर्बुद्धिर्वेधा ब्रह्मा 'लब्धा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वतुङ्ग विधि
इत्यमर । समुत्थित सवृत्त (इति) शङ्के तर्कयामि । पुराण प्राचीनो वेध
ब्रह्मा क्लेशेन महत्प्रयातेन निष्पन्ना सम्पादिता स्वकृति राजाऽऽहवमल्लदेवोत्पाद
नकार्यं कथं नाशयेत् समुन्मूलयेत् । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कार ।

भाषा

मालूम होता है कि कोई नवीन, बुद्धिहीन ब्रह्मा आ गया है । क्यों कि
यदि पुराना ब्रह्मा होता तो परिश्रम से बनाई हुई राजा आहवमल्लदेव हूँपी
अपनी वस्तु को बँते नष्ट करता ।

अहो शौर्यमहो धैर्यं चित्रं गाम्भीर्यविभ्रमाः ।
यत्सत्यं क्वचिदेकत्र गुणास्ते दुर्लभाः पुनः ॥८२॥

अन्वयः

शौर्यं अहो ! धैर्यं अहो ! गाम्भीर्यविभ्रमाः चित्रम् । यत् क्वचित्
एकत्र पुनः ते गुणाः दुर्लभाः (तत्) सत्यम् ।

व्याख्या

शौर्यं नृपाहवमल्लदेवनिष्ठ वीरत्वमहो आश्चर्यकारि । धैर्यं नृपाहवमल्लदेव-
निष्ठ धीरत्वमहो अद्भुतम् । गाम्भीर्यस्य मर्यादाया विभ्रमा विलासाश्चित्रमा-
श्चर्यायलम्बित । यत् तदिति क्वचिदित्यादिवाक्यपरामर्शकम् । क्वचित्
क्वचिद्विचित्रं क्वचिन् स्यात् तस्याने आचारे वा पुनस्ते पूर्वोक्तास्तत्रैव गुणा शौर्यादिषु
दुर्लभा दुष्प्रापास्तत् सत्यमवितथम् । आहवमल्लदेवे रात्रि पञ्चत्व गते सति

समेयां पूर्वोपतानां गुणानां समवायः पुनः कस्मिंश्चिदेकस्मिन् मनुष्ये दुर्लभ-
इति सत्यमिति भावः ।

भाषा

अरे वह शीर्ष ! अरे वह धैर्य ! अरे वे मर्यादा के कार्य ! यह सत्य है कि
ये सब गुण एकही मनुष्य में फिर से नहीं मिल सकते जो आहवमल्ल देव में थे ।

कुण्ठी कृतारिशस्त्रस्य तस्य वज्रोपमाकृतेः ।

भाग्यानामेव मे दोषा-देष जातः परिक्षयः ॥८३॥

अन्वयः

मे भाग्यानाम् एव दोषात् कुण्ठीकृतारिशस्त्रस्य वज्रोपमाकृतेः तस्य एषः
परिक्षयः जातः ।

व्याख्या

मे मम भाग्यानामेव दुर्भाग्यानामेव दोषादपराधात् कुण्ठीकृतानि व्यर्थीकृतान्य-
रीणां शत्रूणां शस्त्राणि प्रहरणानि येन स तस्य व्यर्थीकृतशत्रुप्रहरणस्य वज्रस्य
कुलिशस्य 'ह्लादिनीवज्रमस्त्रीत्यात्कुलिशं भिदुरं पविः । शतकोटिः स्वरः शंबो,
दम्भोलिरशनिर्द्वयोः' इत्यमरः । उपमा सादृश्यं यस्यां सा वज्रोपमाप्रतिकठि-
नाऽऽकृतिर्द्वौ यस्य स तस्य वज्रोपमाकृतेर्वज्रवदतिकठोरशरीरस्य तस्याऽऽहवम-
ल्लदेवस्य एष उपस्थितः परिक्षयो विनाशो जातः ।

भाषा

मेरे ही दुर्भाग्य से शत्रुओं के शस्त्रों को कुण्ठित कर देने वाले और वज्र
के समान अति कठोर शरीर वाले मेरे पिता आहवमल्लदेव राजा की मृत्यु
हुई है ।

पाठान्तरम् । तदेव पूर्वोक्तश्लोकार्धे प्रकारान्तरेण वर्णयति
कविः ।

मद्भाग्यदोषादेवैष जाने जातः परिक्षयः ।

अन्वयः

एषः परिक्षयः मद्भाग्यदोषात् एव जातः (इति) जाने ।

व्याख्या

प्रधावन्त्योऽतितीव्रवेगेनाऽऽपतन्त्यः समुद्रपक्षे बहन्त्यः सम्मुखा अभिमुखा अनेका बहव्यो वाहिन्यः सेना. पक्षे नद्यः 'वाणिग्यी नतंकीदृत्यो स्रवन्त्यामपि वाहिनी' इत्यमरः । तासां गाहने विलोडने क्षमस्तमयंस्तथाविधस्तादृशः सत्त्वस्य बलस्य सत्त्वगुणस्य वा पक्षे सत्त्वानि जलजन्तवस्तेषां राक्षिः 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावान्यभावे बले प्राणेषु जन्तुषु' इति हेमचन्द्रः । निधिरम्भोधिरेव समुद्र इव दुष्प्रापो दुर्लभः । तीव्रवेगेन सम्मुखं समागच्छन्तीनां नदीनां गाहने समर्थः, जलजन्तूनां निधिस्समुद्र इव तीव्रवेगेन सम्मुखं समागच्छन्तीनां सेनानां विलोडने समर्थं बलवान् सत्त्वगुणयुक्तो राजाऽऽहवमत्तलदेवसदृशो नरो दुर्लभ इति भावः । अत्र द्रिष्टोपमालङ्कारः ।

भाषा

वेग से सम्मुख आने वाली नदियों को अपने में मिला लेने में समर्थ, जलजन्तुओं के निधि समुद्र के समान, वेग से सम्मुख आने वाली सेनाओं को मथ डालने में समर्थ, सत्त्वगुण का बल का निधि राजा आहवमत्तलदेव के ऐसा पुरुष दुर्लभ है ।

आर्येण सौकुमार्यैक-भाजनेन हहा कथम् ।

अयं विपादवज्राग्निरसह्यत मया विना ॥८६॥

अन्वयः

सौकुमार्यैकभाजनेन आर्येण अयं विपादवज्राग्निः मया विना कथम् असह्यत, हहा ।

व्याख्या

सौकुमार्यै कोमलता मार्दवं वा तस्यैकं भाजनं पात्रं तेन सौकुमार्यैकभाजनेन स्नेहार्द्रपरममृदुस्वभावेनाऽऽर्पेण पूजयेत् ज्येष्ठस्रात्रा सोमदेवेनाऽयमनुभूयमानो विपाद एव पितृमरणशोक एव वज्राग्निः कुलिशवदविषहृदुःखबहुनो मया विना समाऽनुपस्थितौ कथं केन प्रकारेणाऽसह्यत तोडः । हहा इति खेदे । अहमेव ज्येष्ठ-भ्रातुरतिप्रियोऽस्मि । दुःखकाले चाऽतिप्रिययस्तु निरीक्षणेन मानसे शान्तिस्सञ्जायते, दुःखसहनस्य क्षमताऽपि संपद्यते । समाऽनुपस्थितौ कथं मे भ्राता तदुःख-सहने समर्थो जातः स्यादिति भावः ।

भाषा

- हाय ! अत्यन्त कोमल हृदय, मेरे बड़े भाई सोमदेव ने इस शोचपाणि को मेरे वहाँ न रहने पर कैसे सहन किया होगा । अर्थात् दुःखप्रियवस्तु के पास रहने से दुःख का वेग कम हो जाता है । मैं उसका अत्यन्त प्रिय हूँ । अतः मेरी अनुपस्थिति में उसने इस दुःख को कैसे सहन किया होगा ।

साक्रन्दमिति चान्यच्च स संचिन्त्य पुनः पुनः ।
शनैर्विवेकदीपेन पन्थानं प्रत्यपद्यत ॥८७॥

अन्वयः

सः इति अन्यत् च पुनः पुनः साक्रन्दं संचिन्त्य विवेकदीपेन शनैः पन्थानं प्रत्यपद्यत ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेव इति च पूर्वोक्तं विषयञ्चाऽन्यच्च किञ्चिन्मनोगतञ्च पुनः पुनर्भूयोभूयस्साक्रन्दं सविलापं ययास्यात्तथा संचिन्त्य विचार्य विवेक एव सदसद्विचार प्रकाशनेन शनैः क्रमशः पन्थानं मार्गं स्वस्थतां प्रत्यपद्यत प्राप्तवान् । विवेकप्रकाशने शोकतमो निरस्य शनैः ययाकथञ्चित् स्वस्थो बभूवेति भावः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्गदेव पूर्वोक्त तथा अन्य भी कुछ मानसिक बातों का रोते हुए बार बार विचार कर धीरे धीरे विवेक रूपी दीप के प्रकाश से (शोक रूपी अन्धकार को दूर कर) रास्ते पर आया । अर्थात् कुछ स्वस्थ हुआ ।

यथाविधि विधायाथ संस्थितस्य पितुः क्रियाम् ।
अग्रजालोकनोत्कण्ठा—प्रेरितः सोऽचलत्पुरः ॥८८॥

अन्वयः

अथ सः संस्थितस्य पितुः क्रियां यथाविधि विधाय अग्रजालोकनोत्कण्ठाप्रेरितः (सन्) पुरः अचलत् ।

व्याख्या

अथ किञ्चित्स्थास्यप्राप्त्यनन्तरं स विक्रमाङ्गदेवः संस्थितस्य मृतस्य 'परामुप्राप्तपञ्चत्वपरेतप्रेतसंस्थिताः' इत्यमरः । पितुर्जनकस्य क्रिया तर्पणादिकविधिं शास्त्रविधानमनतिक्रम्य वर्तत इति यथाविधि शास्त्रमर्पादानुकूलं विधाय कृत्वाऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुरवलोकने दर्शने उत्कण्ठयोत्कटेच्छया प्रेरितो नियोजितस्तन् पुरोऽग्रे कल्याणपुरमार्गेऽचलत् प्रतस्ये ।

भाषा

कुछ स्वस्थ होने के अनन्तर, अपने मृत पिता की शास्त्रानुसार तर्पणादि श्रियाकर्म कर वह विक्रमाङ्गदेव, अपने बड़े भाई सोमदेव से मिलने की उत्कण्ठा से प्रेरित होकर कल्याणपुर के मार्ग पर आगे बढ़ा ।

कियद्भिरपि सोऽध्वानमुल्लङ्घ्य दिवसैस्ततः ।

निःशब्दसैन्यसंघात-सहितः प्राविशत्पुरीम् ॥८६॥

अन्वयः

ततः निःशब्दसैन्यसंघातसहितः सः कियद्भिः अपि दिवसैः अध्वानम् उल्लङ्घ्य पुरीं प्राविशत् ।

व्याख्या

ततः कल्याणनगरं प्रति प्रस्थानानन्तरं निःशब्दाः (शुल्लेन) स्वतन्त्रकुर्वाणाः सैन्याः सैनिकास्तेषां संघातस्समूहस्तेन सहितो युक्तः स विक्रमाङ्गदेवः कियद्भिरपि कतिपर्यन्तं दिवसैर्दिनैरध्वानं पन्थानमुल्लङ्घ्य समतिक्रम्य पुरीं कल्याणनगरं प्राविशत् प्रविष्टः ।

भाषा

इसके अनन्तर शब्द रहित अर्थात् बाजे गाजे से रहित, सेना समूह के सहित कुछ ही दिनों में रास्ता पार कर वह कल्याणपुर में प्रविष्ट हुआ ।

सरोजिनीव हंसेन नयेनेव नरेन्द्रता ।

कविना सुखगोष्ठीव चन्द्रेणैव विभावरी ॥८७॥

लक्ष्मीरिव प्रदानेन कवित्वेनेव वाग्मिता ।
मेने तेनापवित्रेव पित्रा विरहिता पुरी ॥६१॥

अन्वयः

तेन पित्रा विरहिता पुरी, हंसेन विरहिता सरोजिनी इव, नयेन विरहिता नरेन्द्रता इव, कविना विरहिता सुप्तगोष्ठी इव, चन्द्रेण विरहिता विभावरी इव, प्रदानेन विरहिता लक्ष्मीः इव, कवित्वेन विरहिता वाग्मिता इव अपवित्रा मेने ।

व्याख्या

तेन विक्रमाङ्कदेवेन पित्राऽऽहवमल्लदेवेन विरहिता वियुक्ता पुरी कल्याणपुरी हंसेन मरालेन विरहिता शून्या सरोजिनीव कमलिनीव, नयेन नीत्या विरहिता विहीना नरेन्द्रतेव राजत्वमिव राजकर्मवेत्यर्थः । कविना सहृदयेन पण्डितेन विरहिता रिक्ता सुखस्याऽऽनन्दस्य रसस्य लक्षणया तदनुभवस्य तदनुभयकर्तृगोष्ठीव सभेव, चन्द्रेणोदुना विरहिता हीना विभावरीव रात्रिरिव कवित्वेन कविकर्मणाऽलौकिकचमत्काराभायककाव्येनेत्यर्थः । विरहिता विना वाग्मितेव वाक्प्राप्तो-प्यमिवाऽपवित्राऽमेध्याऽरमणीयेत्यर्थः । मेने मुदा । मालोपमा—विनोदित्य-लङ्कारयोः सङ्करः ।

भाषा

उसने पिता से रहित उस कल्याणपुर की, हंस से रहित कमलिनी, नीति से रहित राज्यकार्य, कवि से रहित रस भरी बातों से रसास्वाद देने वाली सभा, चन्द्रमा से रहित रात, दान से रहित सम्पत्ति और उत्तम काव्य रचना से रहित वाक्पटुता के समान, अपवित्र अर्थात् अरमणीय समझा ।

युगलकम्—युग्मकम् ।

अग्रे समागतेनाथ मानितः सोऽग्रजन्मना ।

सह तेनैव सङ्केशं विवेश नृपमन्दिरम् ॥६२॥

अन्वयः

अथ अग्रे समागतेन अग्रजन्मना मानितः सः तेन एव सह नृपमन्दिरं विवेश ।

युग्मकलक्षण ४२ श्लोकटिप्पण्या द्रष्टव्यम् ।

व्याख्या

अथ पुरीदर्शनान्तरमग्रे पुरः समागतेन सभाजनार्यं समुपस्थितेनाऽप्रजग्मना ज्येष्ठभ्रात्रा सोमदेवेन मानितस्तमादृतस्त विक्रमाङ्गदेवस्तेनैव सोमदेवेनैव सह नृपमन्दिरं राजसदनं बलेशेन दुःखेन सहितं सबलेशं सदुःखं शोकमनुभवप्रित्ययः । विवेश प्रविष्टः ।

भाषा

कल्याण नगरी में पहुँचने पर बड़े भाई सोमदेव से अगवानी द्वारा सम्मानित विक्रमाङ्गदेव, उसी के साथ राजमन्दिर में दुःख से गया ।

अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्येव निर्ययुः ।

बाष्पाम्भसस्तयोर्धाराश्चिरं तत्रातिमांसलाः ॥६३॥

अन्वयः

तत्र तयोः अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण पीडितस्य इव बाष्पाम्भसः अतिमांसलाः धाराः चिरं निर्ययुः ।

व्याख्या

तत्र राजमन्दिरे तयोस्तसोमदेवविक्रमाङ्गदेवयोरन्योन्यस्य परस्परस्य कण्ठाश्लेषेण कण्ठपरिरम्भणेन पीडितस्येव निष्पूतस्येव बाष्पमेवाम्भो बाष्पाम्भोऽश्रुजलं तस्योऽतिमांसला अतिबलदत्त अतिविशाला इत्यर्थः । 'थलवाग्मांसलोऽसलः' इत्यमरः । धाराः प्रवाहाश्चिर बहुकालपर्यन्त निर्ययुर्निस्रुताः । सौ चिरकालपर्यन्तमश्रूणि मुञ्चन्ती रणदतुरिति भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

राजमन्दिर में एक दूसरे को कस कर गले लगाने से मानो दबने से आमुओं की विशाल धाराएँ चिरकाल तक निकलती रही ।

क्रमात्ताभ्यामदुःखाभ्यामन्योन्यस्नेहवृत्तिभिः ।

केऽपि कैतववाह्यामिरत्यवाह्यन्त वासराः ॥६४॥

अन्वयः

— क्रमात् अदुःखाभ्यां ताभ्यां कैतववाह्याभिः अन्योन्यस्नेहवृत्तिभिः केऽपि वासराः अत्यवाह्यन्त ।

व्याख्या

क्रमात् क्रमशो नास्ति दुःख यद्योस्तौ ताभ्या दुःखरहिताभ्या ताभ्या
सोमदेवविक्रमाङ्गदेवाभ्या रतवेन कपटेन 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपपद्यच्छप्रकृतवे'
इत्यमरः । बाह्या बहिर्भूतास्ताभिर्निष्कपटाभिरन्योन्यस्य परस्परस्य स्नेहवृत्तिभिः
प्रेमाद्व्यवहारैः केऽपि कियन्तौऽपि वातरा दिवसा अत्यवाह्यन्त यापिता ।

भाषा

धीरे धीरे दुःख से मुक्त दोनों भाइयों ने परस्पर कपट रहित, प्रेम भरे
व्यवहारों में कुछ दिन बिताये ।

ज्येष्ठं गुणैर्गरिष्ठोऽपि पितुस्तुल्यममंस्त सः ।
महात्मनाममार्गेण न भवन्ति प्रवृत्तयः ॥६५॥

अन्वयः

सः गुणैः गरिष्ठः अपि ज्येष्ठं पितुः तुल्यम् अमंस्त । महात्मनाम्
अमार्गेण प्रवृत्तयः न भवन्ति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो गुणैश्चतुर्विधयादाक्षिण्याविनूचितगुणैर्गरिष्ठोऽपि गुरुतमोऽपि
ज्येष्ठोऽपीति भावः । ज्येष्ठमप्यत्र सोमदेव पितुराहवमल्लदेवस्य तुल्य सम्मानेन
समानममस्त विज्ञातवान् । यतो महात्मना मनस्विना महानुभावानाममार्गेणाऽ
नुचिताध्यता प्रवृत्तयोऽप्यवसाया न भवन्ति । 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः सप्त' इति-
स्मरणात् । अत्राऽप्यान्तरन्यातालङ्कारः ।

भाषा

शौर्यादिगुणों में ज्येष्ठ होने पर भी विजयभानुदेव अपने बड़े भाई सोमदेव
को पिता आहवमल्लदेव के समान ही आदरपूर्वक मानता था । बड़े लोगों के
व्यवहार अनुचित तरीके से नहीं होते ।

स दिग्बलयमालोढ्य वस्तुजातमुपाजिंत्तम् ।
तस्मै समर्पयामास नास्ति लोभो यशस्विनाम् ॥६६॥

अन्वयः

सः दिग्वलयम् आलोड्य उपार्जितं वस्तुजातं तस्मै समर्पयामास ।
यशस्विनां लोभः न अस्ति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्गदेवो दिग्वलयं दिङ्मण्डलमालोड्य प्रमथ्योपार्जितं संगृहीतं वस्तु-
जातं सकलं वस्तु तस्मै सोमदेवाय समर्पयामास इवौ । यशस्विनां कीर्तिमतां
लोभस्सम्पत्तिलोभो नास्ति न भवति । अत्राज्यान्तरग्यासालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव ने दिग्विजय कर लाई हुई सब चीजें अपने बड़े भाई सोमदेव
को दे दी । यशस्वी लोगो में लोभ नहीं होता ।

जातः पापरतः कैश्चिदिनैः सोमेश्वरस्ततः ।

एषा भगवती केन भज्यते भवितव्यता ॥६७॥

अन्वयः

ततः कैश्चित् दिनैः सोमेश्वरः पांपरतः जातः । एषा भगवती
भवितव्यता केन भज्यते ।

व्याख्या

ततो विक्रमाङ्गदेवस्तत्रिभूतिप्रहणानन्तरं कैश्चिदिनैः कियद्भिदिवसैः कस्मि-
न्चित्काले गते सतीत्यर्थः । सोमेश्वरः सोमदेवः पापे पापयुक्तकर्मणि रत आसक्तो
जातो बभूव । एषा प्रसिद्धा भगवती देवी भवितव्यता नियतिः केन पुरुषेण
भज्यते विनाश्यते दूरीकियत इत्यर्थः ।

भाषा

इसके बाद कुछ समय बीतने पर सोमदेव पाप करने में प्रवृत्त हो गया ।
भगवती भवितव्यता को कौन टाल सकता है ।

मदिरेव नरेन्द्रश्रीस्तस्याभून्मदकारणम् ।

न विवेद परिभ्रष्टं यदशेषं यशोशुकम् ॥६८॥

अन्वयः

तस्य नरेन्द्रश्रीः मदिरा इव मदकारणम् अभूत् । यत् (सः) परि
 भ्रष्टम् अशेषं यशोशुक्रं न विवेद ।

व्याख्या

तस्य सोमदेवस्य नरेन्द्रश्री राजलक्ष्मीर्मदिरा इव मद्यमिव मदकारणमविवेक-
 हेतुरभूत् । यद्यस्मात्कारणात् स सोमदेव परिभ्रष्ट गलितमशेषमस्त्रियं यश-
 शोतिरेवाशुक्र वस्त्रं न विवेद न ज्ञातवान् । यथा कश्चिन्मद्योन्मत्तो मद्यान्वत्वात्
 स्वशरीरात् गलित वस्त्रं न जानाति तथैवाऽयं सोमदेवोऽविवेकित्यादस्त्रियं यशो
 विनष्टमिति न जानाति स्मेति भावः ।

भाषा

सोमदेव की राजश्री ही मदिरा के समान उसे मद्योन्मत्त बनाने में कारण
 हुई । इसीसे उसने पूर्णतया नष्ट होने हुए यश रूपी वस्त्र को नहीं जाना ।
 अर्थात् जिस प्रकार किसी शराबी का शरीर पर का पूरा कपड़ा गिर जाता है
 तो भी उसे वह नशे में नहीं जान पाता । उसी प्रकार राजलक्ष्मी के मद में
 चूर अविवेकी सोमदेव को सम्पूर्ण कीर्ति नष्ट हो जाने का पता ही नहीं चला ।

बाधिर्यमिव मङ्गल्य-तूर्यध्वनिमिरागतः ।
 ईषदप्येष नाश्रौपीद् वचनानि महात्मनाम् ॥६६॥

अन्वयः

एषः मङ्गल्यतूर्यध्वनिभिः बाधिर्यम् आगतः इव महात्मनां वचनानि
 ईषद् अपि न अश्रौपीत् ।

व्याख्या

एष सोमदेवो मङ्गल्य माङ्गलिक तूर्यं वाद्यविशेषं तस्य ध्वनिभिर्नर्विर्बाधिर्यं
 बाधिरतामागतं प्राप्त इव महात्मनां कुलवृद्धानां महानुभावानां वचनानि
 सद्वाक्यानीपदपि मनापि नाऽश्रौपीत् नाऽऽकणितवान् । राजलक्ष्म्या मद्योन्मत्तो
 माङ्गलिकवाद्यविशेषनादेन बाधिरतामियाऽऽपन्नं सोमदेव श्रोत्रेन्द्रियाभावात्
 महानुभावैः समुपदिष्टानि वाक्यानि नाऽश्रुणोति न वा । उत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

वह सोमदेव भाङ्गलिक वाद्यविशेषों के शब्दों से मानो बहिरा होकर कुल-
वृद्ध महानुभावों के सदुपदेशों की विलकुल नहीं सुनता था ।-

कुर्वन्नङ्गेषु चैकन्यमाविष्कृतमदञ्जरः ।

स निनाय श्रियं राजा राजयत्तमेव संक्षयम् ॥१००॥

अन्वयः

आविष्कृतमदञ्जरः सः राजा राजयत्तमेव इयं अङ्गेषु चैकन्यं कुर्यन् श्रियं
संक्षयं निनाय ।

व्याख्या

आविष्कृतः प्रकटीकृतो मदः ज्वर इव मदज्वरो येन स राजा नृपत्सोमदेवो
राजयत्तमेव क्षयरोग इयाङ्गेष्वप्यपेक्षु विकलवः स्वाङ्गान्पेव धारयितुमशक्तो
विह्वलस्तस्य भावो वैकल्यं विह्वलत्वं कुर्यन् राजपक्षेऽमात्याद्यङ्गेषु वैकल्यं
सम्भक् प्रबन्धराहित्यं बीमनस्यमित्यर्थः कुर्वन् सम्पादयन् श्रियं राजलक्ष्मीं,
राजयत्तमेव शोभां संक्षयं विनाशं निनाय नयति स्म । यथा क्षयरोगः पूर्वं ज्वरं
समुत्पाद्य रोगिणोऽप्यपेक्षु विकलता जनयित्वा तस्य शरीरशोभा नाशयति
तथैव मवाप्तुतः सोमदेवोऽमात्याविराज्याङ्गेषु बीमनस्वरूपं वैकल्यं जनयित्वा
राजलक्ष्मीं नाशयति स्मेति भावः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

अभिमान के समान ज्वर को प्रकट करने वाले क्षयरोग के समान सोमदेव
राजा ने (राजयत्तमे के पक्ष में) शारीरिक अवयवों में विकलता उत्पन्न कर
(राजा के पक्ष में) अमात्य आदि राज्य के अङ्गों में बीमनस्य उत्पन्न कर, शोभा
को (पक्ष में) राजलक्ष्मी को नष्ट कर दिया । अर्थात् जिस प्रकार क्षय रोग
पहिले ज्वर प्रकट कर शरीर के अङ्ग प्रत्यङ्ग को विह्वल कर शरीर की शोभा को
नष्ट कर देता है उसी प्रकार राजा ने मद प्रकट कर मन्त्री आदि राज्य के
अङ्गों में बीमनस्य उत्पन्न कर राजलक्ष्मी को नष्ट कर दिया ।

अपास्तकुन्तलोल्लासा वैराग्यं दधती धरा ।

जीवत्येव धवे तस्मिन् विधवेव व्यराजत ॥१०१॥

अन्वयः

अपास्तकुन्तलोद्भासा वैराग्यं दधती धरा तस्मिन् धवे जीवति एव विधवा
इव व्यराजत ।

व्याख्या

अपास्तः परित्यक्तो निरस्तो वा कुन्तलानां कर्णाटदेशानां केशानां बोलास-
स्तमूहतिः प्रसाधनं वा यया सा वैराग्यं विरक्ततां दधती धारयन्ती धरा पृथ्वी
तस्मिन् सोमदेवे धवे पत्यौ जीवत्येव विधमानेऽपि विगतो भूतो धवः पतिपंस्याः
सा विधवा सेवं मृतपतिकानाविकेय व्यराजत विभाति स्म । कर्णाटदेशरूप-
केशानामप्रसाधनादपत्ति कर्णाटदेशस्याऽवनतेः पृथ्वी सत्यपि कर्णाटवेशाधिपे
सोमदेवे विधवेऽपि स्थितेति भावः । विधवेऽपि केशप्रसाधनं न करोतीति दिक् ।

भाषा

अपने कर्णाट देश रूपी केशों का झुङ्गार न करने वाली अर्थात् सोमदेव के
पापाचरण से कर्णाटदेश की अवनती होने से, विरक्त पृथ्वी सोमदेवरूपी पति के
जीवित रहने पर भी विधवा स्त्री के समान दिग्वार्द देती थी । क्योंकि भारत-
वर्ष में पहिले काल में सधवा स्त्रियाँ ही केशों का झुङ्गार करती थी ।

चक्रुः स्तम्बेरमाः पृष्ठे तदारोहणदूषिते ।

अभ्युक्षणांमिवोदस्त-हस्तशीकरवारिभिः ॥१०२॥

अन्वयः

स्तम्बेरमाः तदारोहणदूषिते पृष्ठे उदस्तहस्तशीकरवारिभिः अभ्युक्षणम्
इव चक्रुः ।

व्याख्या

स्तम्बेरमा इभाः 'इभः स्तम्बेरमः पृथ्वी पूषनायस्तु पूषणः' इत्यमरः । तस्य
पापस्य सोमदेवस्याऽरोहणेन तत्रस्थितिं गतेन दूषिते कलुषिते पृष्ठे, उदस्तान्मूर्ध्नि
क्षिप्तानि हस्तेन शुष्कादण्डेन शीकरवारीणि जलवणाम्बूनि 'शीकरोन्मुक्षणाः
स्मृताः इत्यमरः । तं उदस्तहस्तशीकरवारिभिरभ्युक्षणं सिञ्चनमिव चक्रुः ।
अपवित्रस्थानं जलेनाभ्युक्ष्य अपवित्रीकृत्यते तथैव हस्तिनः पापसोमदेवस्थित्याऽ-
पवित्रे पृष्ठे शीकराणि प्रक्षिप्य तत्पवित्रीकृत्यति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

हाथी, पापी सोमदेव के बैठने से अपवित्र अपनी पीठ को, ऊपर उछाले हुए अपने सूंड़ के जलकणों के पानी से मानों पानी छिड़क कर पवित्र करते थे ।

फालैर्दिव्यमिवागृहन् मण्डलभ्रमणोद्यताः ।

अयोग्यतां साधयितुं तस्य सेनातुरङ्गमाः ॥१०३॥

अन्वयः

तस्य अयोग्यतां साधयितुं मण्डलभ्रमणोद्यताः सेनातुरङ्गमाः फालैर्दिव्यम् इव अगृहन् ।

व्याख्या

तस्य सोमदेवस्याऽयोग्यता राजपदानर्हत्वं साधयितुं प्रमाणीकर्तुं मण्डलेन मण्डलाकरेण भ्रमणं परिभ्रमण तस्मिन्नुद्यतास्तत्परा मण्डले श्चिदेशे यद्भ्रमण गमनं तत्रोद्यता लम्बा वा सेनाया पाह्न्यास्तुरङ्गमा अश्वाः फालैः स्फालैरुर्ध्वमुत्फुल्लित्य गमनेर्दिव्यं शपथमिवागृहन् । यथा केचन मनुष्याः कमपि धिपयं प्रमाणीकर्तुं पवित्रमण्डले गत्वोत्थाय शपथग्रहणं कुर्वन्ति । तथैव तैरश्वैर्मण्डलाकारभ्रमणव्याजेन पवित्रमण्डलमाश्रित्योत्फालैरुर्ध्वमुत्थाय सोमदेवस्याऽयोग्यतां साधयितुं शपथग्रहणमिव कृतम् । अथवा यथा केचिन्मनुष्याः प्रायश्चित्तग्रहणाय पवित्रमण्डलाख्यस्थानेषु धावित्वा उत्फालं कुर्वन्त स्तेन च स्वस्य निष्पापतां प्रमाणयन्ति, तथैव मण्डलाकार-श्रीडा-भ्रमणव्याजेन, उत्फालैश्चाश्वाः सोमदेवसंपर्कजन्यपापादात्मानं पापरहितं साधयितुं दिव्यमिवाऽ-कुर्वन्ति भावः ।

भाषा

उस सोमदेव की अयोग्यता सिद्ध करने के लिये उसकी सेना के घोड़े मण्डलाकार (गोल) घूमते हुए या प्रायश्चित्त भूमि में घूमते हुए अपनी उछलने की शीड़ा से या प्रायश्चित्त के लिये लम्बी छलाम मारने से मानो दिव्य का ग्रहण करने लगे । “अथवा जिस प्रकार कोई मनुष्य खड़ा होकर शपथ ग्रहण करता है उसी प्रकार ये घोड़े गोल घूमते २ बीच २ में उछल कर मानो राजा सोमदेव की अयोग्यता की वसम खा रहे थे ।

स जातु जातुषीं मेने मन्ये नरपतिश्रियम् ।
एतद्विलयभीत्येव क्षात्रं तेजो यदत्यजत् ॥१०४॥

अन्वयः

सः नरपतिश्रियं जातु जातुषीं मेने (इति अहम्) मन्ये । यत् एतद्विल-
यभीत्या इव (सः) क्षात्रं तेजः अत्यजत् ।

व्याख्या

सः सोमदेवो नरपते राज्ञे धियं लक्ष्मीं नरपतिश्रियं राजलक्ष्मीं जातु
कदाचित् जातुषो लाक्षाया विकारो जातुषीं ता जातुषीं लाक्षामयीं मेने विनात-
वानित्यहं मन्ये कल्पयामि । यद्यस्मात्कारणादेतस्या लाक्षामयलक्ष्म्या विलयो
द्रवीभूतत्वं तस्माद्भूतिस्तथा लाक्षामयलक्ष्म्या द्रवीभूतत्वात्तस्या विलयो
माग्भूदिति भीत्येव सः सोमदेवे क्षात्र क्षत्रियसम्बन्धि तेजः प्रताप-मत्यजत्
तस्याज । उष्णत्वादिति यावत् । क्षात्रतेजोहीनस्तजात इति भावः ।
अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मैं समझता हूँ कि सोमदेव ने राजलक्ष्मी को लाख की बनी समझ लिया
था । इसी कारण से क्षात्र तेज की गर्मी से कहीं वह पिघल कर नष्ट न हो
इस हेतु से उसने क्षात्र तेज को ही छोड़ दिया था ।

ज्ञातास्वादः स्वयं लक्ष्म्याः पिशाच्या इव चुम्बनात् ।
रुधिरं कण्ठरन्ध्रेभ्यः सर्वेषामाचकाक्ष सः ॥१०५॥

अन्वयः

पिशाच्याः इव लक्ष्म्याः चुम्बनात् स्वयं ज्ञातास्वादः सः सर्वेषां कण्ठ-
रन्ध्रेभ्यः रुधिरम् आचकाक्ष ।

व्याख्या

पिशाच्या राक्षस्यो इव लक्ष्म्याः श्रियश्चुम्बनात् मुलचुम्बनात् पिशाच्या रुधि-
राक्तमुज्ज्वलात्तस्या चुम्बनात् स्वयं सोमदेवो ज्ञातोऽनुभूतो रुधिरस्याऽऽस्वादः
स्वादुत्वं येन सोऽनुभूतश्चिरात्स्वादः सः सोमदेव सर्वेषां जनानां कण्ठरन्ध्रेभ्यो

गलच्छिद्रेभ्यो खरिं रक्तमाचकाद्भक्ष पातुमच्छत् । प्रजानां महत्कष्टप्रदोभूत्वा
तासां गलरक्तमपि पातुमच्छदिति भावः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

पिशाची के सदृश राजलक्ष्मी का मुख चुम्बन करने से पिशाची के मुख में
लगे हुए रक्त के स्वाद का स्वयं अनुभव कर वह राजा प्रजाओं के गले घोट कर
उनका खून पीने की इच्छा करने लगा । 'अर्थात् कर आदि लगा कर प्रजाओं
को अत्यधिक कष्ट देने लगा ।

उद्धूतचामरोद्दाम—समीरासङ्गिनेव सः ।

रजसा पूर्यमाणोऽभून्मार्गं द्रष्टुमनीश्वरः ॥१०६॥

अन्वयः

उद्धूतचामरोद्दामसमीरासङ्गिना रजसा इव पूर्यमाणः सः मार्गं द्रष्टुम्
अनीश्वरः अभूत् ।

व्याख्या

उद्धूतं वेगेन चालितञ्चामरं प्रकीर्णकं 'चामरं तु प्रकीर्णकम्' इत्यमरः ।
तस्योद्दाम उत्कटः समीरः पवनस्तस्याऽऽसङ्गः सम्बन्धोऽस्त्यस्येति तत्तेन वेगसंचा-
लितप्रकीर्णकजनितोत्कटपवनसम्बन्धेनेव तत्सम्बन्धादागतेनेव रजसा धूत्वा रजो-
गुणेन वा पूर्यमाणो पूरितनेत्रोऽप्यन्तं संप्रकृतो वा स सोमदेवो मार्गं पन्थानं
विवेकयुक्तकार्यं वा द्रष्टुमवलोकयितुं विचारयितुं वाऽनीश्वरोऽप्रभुरसमर्थ
इत्येत्यर्थः । अभूद् अभूव ।

भाषा

जोर से डुलाए जाने वाले चवरो से जोर से बहने वाले वायु के सम्बन्ध
से उड़ी हुई धूर (आँखों में पड़ जाने से) पक्ष में चवर डुलाये जाने के
राजकीय ऐश्वर्य के सम्बन्ध से उत्पन्न रजोगुण के कारण से वह राजा सम्मार्ग
वा अवलोकन करने में असमर्थ हो गया ।

तैजोनिधीनां रत्नानां संभारं धारयन्नपि ।

वभूव दैवोपहतस्तमःस्तोमैस्तिरोहितः ॥१०७॥

अन्वयः

दैवोपहत (सः) तेजोनिधीनां रत्नानां संभारं धारयन् अपि तमःस्तोमैः
तिरोहितः बभूव ।

व्याख्या

दैवेन विधिना 'दैव दिष्ट भागधेय भाग्य स्त्री नियतिविधि' इत्यमरः ।
भाग्येनोऽपहतो निरस्तो दुर्भाग्यकवलित इत्यर्थः । स सोमदेवस्तेजसां प्रभाणां
नियय आकरास्तोया प्रभाकराणां रत्नानां मणीनां संभारं समूहो धारयन् यहस्यपि
तमसामन्धकाराणामज्ञानानां स्तोमैस्समर्हस्तिरोहितं प्रच्छन्नो बभूवाऽभूत् ॥
रत्नरूपस्य प्रकाशकारणस्य विद्यमानत्वेऽपि प्रकाशभावस्य तमसो वर्णनाद्विशो-
धोक्तिरलङ्कारः । 'विशेषोक्तिरलङ्कारेण फलावचः' ।

भाषा

दुर्भाग्य से कवलित वह राजा तेजस्वी, व प्रकाश देने वाले रत्नसमूहों को
धारण करते हुए भी अन्धकार से (अज्ञान से) आवृत हो गया ।

उपरि प्रतिबन्धेन ध्यात्वेव नमतोऽखिलान् ।

अधोगमनमेवासौ विह्वलो बह्वमन्यत ॥१०८॥

अन्वयः

असौ उपरि प्रतिबन्धेन विह्वलः (सन्) अखिलान् नमतः ध्यात्वा इव
अधोगमनम् एव बहु अमन्यत ।

व्याख्या

असौ सोमदेव उपरि ऊर्ध्वं प्रतिबन्धेन प्रतिरोधेन गतुमक्षमत्वेनाखिलान्
सकलान् जनान् नमतो नतिं कुर्वतोऽधोगच्छतो वा ध्यात्वेव विष्णवेवाऽधोगमनमथ
पतनमेव बहु नितातोपयोग्यमन्यत विज्ञातवान् । दैवहृतस्य तस्योन्नतिकरण-
मसम्भवमिति स्वपुरतः सकलान् जनान् प्रणतान् दृष्ट्वा सोऽप्यथ-पतनमेवोप-
योगीति निर्धारितवानिति भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

यह राजा उपरि के मार्ग पर आखिरी न हो सकने के कारण पतन कर सब
लोगों को नीचे झुक कर नमस्कार करते हुए देख कर मानो यह नीचे झुकने को
अर्थात् अधः पतन को ही उपयोगी समझन लगा ।

पिशाच इव सर्वेषां छलान्वेषणतत्परः ।

नासौ किमपि कर्तव्यं विवेद मदमूर्च्छया ॥१०६॥

अन्वयः

असौ पिशाचः इव सर्वेषां छलान्वेषणतत्परः (सन्) मदमूर्च्छया किम् अपि कर्तव्यं न विवेद ।

व्याख्या

असौ सोमदेवः पिशाच इव राक्षस इव सर्वेषां जनानां छलस्य कपटव्यवहार-स्याञ्ज्वेषणे संपादने तत्परः परायणस्सन् मदेन राजमदेन या मूर्च्छा विवेकाविवेक-शून्यत्वं तथा किमपि किञ्चिदपि कर्तव्यं राज्यभारवहनकर्तव्यं न विवेद न जानाति स्म । यया पिशाचः सर्वान् जनान् दुःखयितुं तत्परो भवति तथैवायं राजापि मदेन सर्वाः प्रजाः कपटव्यवहारेण पीडयन् स्वकर्तव्यं न पालयति स्मेति भावः । उपमालङ्कारः ।

भाषा

वह राजा सोमदेव राजमद की बेहोशी में विवेक शून्य हो कर राक्षस के समान सब को कपट देने में तत्पर अर्थात्, सबके साथ कपट व्यवहार करने में तत्पर होने से अपने कर्तव्य पथ से च्युत हो गया ।

व्यरज्यत समस्तोऽपि लोभैकवसतेर्जनः ।

त्यागो हि नाम भूपानां विश्वसंवन्ननौषधम् ॥११०॥

अन्वयः

समस्तः अपि जनः लोभैकवसतेः (तस्मात्) व्यरज्यत । हि भूपानां त्यागः विश्वसंवन्ननौषधं नाम (अस्ति)

व्याख्या

समस्तोऽखिलोऽपि जनः प्रजाजनः लोभस्याज्ज्यागस्यंका वसतिः स्थानं तस्मादत्यन्तलोभसंपन्नात् सोमदेवात् व्यरज्यत विरज्यतो जातः स्नेहरहित्यं संप्राप्त इति भावः । हि यस्मात्कारणात् भूपानां नृपाणां त्यागो लोभरहितदानादिकं विद्वत्स्य संतारस्य संवन्नस्य वशीकरणस्य वशीक्रिया संवन्नं मूलकर्म तु कार्मेणम् इत्यमरः । औषधं भेषजं नामास्ति । अघार्यान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

अत्यन्त लोभी उस राजा सोमदेव से सब प्रजा विरक्त हो गई अर्थात् उससे ई स्नेह नहीं रखता था । क्योंकि राजाजी में, लोभ रहित दानादि क्रिया ससार के समस्त प्राणियों को अपने वश में कर लेने का प्रधान औपन है ।

अकार्येऽपि कुमारस्य तात्पर्यमतनोदसौ ।

किं लक्ष्मीसुखमुग्धानामसंभाव्यं दुरात्मनाम् ॥१११॥

अन्वयः

असौ अकार्ये अपि कुमारस्य तात्पर्यम् अतनोत् । लक्ष्मीसुखमुग्धानां तत्तन्नाम् असम्भाव्यं किम् ।

अथवा

असौ कुमारस्य अपि अकार्ये तात्पर्यम् अतनोत् । शेषं पूर्ववत् ।

व्याख्या

असौ सोमदेवोऽकार्येऽपि प्रजापीडनरूपदुराचारेऽपि कुमारस्य विक्रमाङ्गदेवस्य तात्पर्यमिच्छामतनोत् प्रकटीचकार । यत्प्रजाप्रपीडनं भवति तद्विक्रमाङ्गदेवे-
त्येव भवतीति प्रकटीचकारेति भावः । अथवा असौ सोमदेवः कुमारस्याऽपि विक्रमाङ्गदेवस्याऽप्यकार्ये मारणे तात्पर्यमिच्छामतनोदकरोत् । अथवा—असौ सोमदेवः कुमारस्य विक्रमाङ्गदेवस्य तात्पर्यं सद्भिचारमप्यकार्येऽसद्भिचारेऽतनोत् तवान् परिणतवानित्यर्थः । विक्रमाङ्गदेवस्य सत्परामर्शं शेषं निष्याद्य तं निरकरं स्वविच्छेदञ्च गृहीतवानित्यर्थः । यस्मात् लक्ष्म्याः सम्पात्त्याः सुखेनाऽऽनन्देन मुग्धानां मूढानामज्ञानिनां दुरात्मनां दुष्टस्वभावानां पापरेतानामित्यर्थः । तानामसम्भाव्यमकरणीयं किम् न किमपीत्यर्थः । अत्रार्थान्तरग्यासो नामा-
ङ्कारः पूर्वादिंस्योत्तराद्धेन समर्थनात् ।

भाषा

राजा सोमदेव अपने विषे हुए प्रजापीडनादि बुरे कार्यों में कुमार विक्रमाङ्गदेव की भी सम्मति है ऐसा प्रकट करने लगा । अथवा राजा सोमदेव कुमार विक्रमाङ्गदेव को मारहालने की भी इच्छा करने लगा । अथवा राजा सोमदेव कुमार विक्रमाङ्गदेव की अच्छी सलाह को भी बुरी

समझने लगा । क्योंकि लक्ष्मी के मुख से मूढता को प्राप्त दुष्ट पापियों के लिये क्या अकर्तव्य है अर्थात् वे सब प्रकार के अन्याय के कार्य कर सकते हैं ।

भ्रामयन्नङ्कुशं दर्पात् द्विपेन्द्रमधिरुह्य सः ।

अख्यातिबीजवापाय चखानेव नभस्थलीम् ॥११२॥

अन्वयः

सः द्विपेन्द्रम् अधिरुह्य दर्पात् अङ्कुशं भ्रामयन् अख्यातिबीजवापाय इव नभस्थलीं चखान ।

व्याख्या

स सोमदेवो द्वाभ्या मुखशुण्डाभ्या पिबन्तीति द्विपास्तेषामिन्द्र धेष्ठ गजेन्द्र-मधिरुह्य समारुह्य दर्पादहङ्कूरादङ्कुशं सृणि 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणि स्त्रियाम्' इत्यमर । गजनिघन्त्रणकारक शस्त्र भ्रामयन् सचालयन्नख्यातेर्व्यशसो बीजानां वापायेव रोपणायेव नभस्थलीं गगनस्थलीं चखान निखातवान् । हस्तिपका-दङ्कुशं गृहीत्वा वर्षणाऽस्त्रमिव भ्रामयतस्तस्याऽपकीर्तिलोकहास्यञ्च जातम् । तत्कार्यं नभस्थल्यामख्यातिबीजरोपणायेव नभस्थलीकर्षणरूपमिति कविरुपप्रेक्षते अर्थात् न केवलं पुण्यं किन्तु नभस्थल्यामपि तस्याऽप्यशं प्रसूतमिति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

उत्तम गज पर सवार होकर, अभिमान से अङ्कुश को आकाश में चारों ओर फेरने वाले सोमदेव ने मानो अपपश के बीज को बोने के लिये आकाश रूपी खेत को जोता । अर्थात् इस लोक में ही नहीं किन्तु ऊर्ध्व लोक में भी उसका अपपश फैल गया ।

प्रणयप्रवणैवासीत् तस्य श्रीः सपरिमहा ।

परं नाङ्गीकरोति स्म विक्रमाङ्कः कलङ्किनीम् ॥११३॥

अन्वयः

सपरिमहा श्रीः तस्य प्रणयप्रवणा एव आसीत् परं विक्रमाङ्कः कलङ्किनीं न अङ्गीकरोति स्म ।

व्याख्या

सपरिग्रहा सपरिच्छदा श्री राज्यलक्ष्मीस्तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य प्रणयेन प्रेम्णा प्रवणोन्मुक्ता प्रणयप्रवणा प्रीतितत्परैवाऽऽसीत् । परं किन्तु विक्रमाङ्गो विक्रमाङ्गदेवः कलङ्कितो सोमदेवसंसर्गात्कलुषितां तां नाऽङ्गीकरोति स्म न स्वीकरोति स्म । अमात्यादयः सर्वेऽपि राज्याङ्गभूतास्तां विक्रमाङ्गदेवं राजा-सने स्थापयितुमैच्छन् । परं सः सोमदेवसंसर्गाद्विषयित्रीं राजासनं न स्वीचकारेति भावः ।

भाषा

यद्यपि राज्याङ्गभूत मन्त्री आदि से युक्त राज्यलक्ष्मी विक्रमाङ्गदेव के पास उसके प्रेम में तत्पर होकर आ रही थी । अर्थात् मन्त्री लोग सोमदेव को राज-गद्दी से उतार कर इसे राजा बनाना चाहते थे । परन्तु उसने उस गद्दी को सोमदेव के संसर्ग से कलङ्कित समझ स्वीकार नहीं किया ।

बहुना किं प्रलापेन तथा राज्यं चकार सः ।

यथेन्दुमित्रे चालुक्य-गोत्रे प्राप कलङ्कताम् ॥११४॥

अन्वयः

बहुना प्रलापेन किम् । सः तथा राज्यं चकार यथा इन्दुमित्रे चालुक्य-गोत्रे (सः) कलङ्कतां प्राप ।

व्याख्या

बहुना प्रलापेनाऽतिसंलपनेन किं किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । स सोमदेव-स्तया तादृशं राज्यं राजकार्यं चकार कृतवान् यथा येनेन्दुमित्रे चन्द्रसदृशध्वले चालुक्यगोत्रे चालुक्यनृपाणां वंशे सः सोमदेवः कलङ्कतां कलुषतां प्राप प्राप्तः । अनेनैव ध्वले चालुक्यवंशे कलङ्कः स्थापित इति भावः ।

भाषा

अधिक कहने से क्या लाभ ? सोमदेव राजा ने ऐसा राज्य किया जिससे चन्द्रमा के सदृश निर्मल चालुक्य वंश में वह कलङ्क हो गया ।

न शशाक निराकर्तुमग्रजस्य दुराग्रहम् ।

राज्यग्रहगृहीतानां को मन्त्रः किं च मेपजम् ॥११५॥

अन्वयः

(सः) अग्रजस्य दुराग्रहं निराकर्तुं न शशाक । राज्यप्रहृष्टगृहीतानां मन्त्रः कः भेषजं च किम् (अस्ति) ।

व्याख्या,

स विक्रमाङ्कदेवोऽग्रजस्य ज्येष्ठभ्रातुर्दुराग्रहं दुराचारं प्रजापोडनरूपं निराकर्तुं दूरीकर्तुं न शशाक न समर्थो बभूव । राज्यमेव ग्रहो दुष्टग्रहः पिशाचा-
दिव्या तेन गृहीतानामाक्रान्तानामाविष्टानां वा नृपाणां मन्त्रो ग्रहपिशाचादिदूरी-
करणमन्त्रविशेषः को, न कोऽपीत्यर्थः । भेषजमोषधं च किम् न किमपीत्यर्थः ।
राजमदेनाऽऽविष्टाना नृपाणां कृते न कोऽप्युपाय इति भावः ।

भाषा

कुमार विक्रमाङ्कदेव अपने बड़े भाई के दुराचार को न रोक सका । राज्य
रूपी क्रूर ग्रह से या पिशाचादि से गृहीत या आविष्ट राजाओं के लिये न कोई
मन्त्र है न दवा है ।

अचिन्तयच्च किं कार्यं विपर्यस्तधियामुना ।

अकीर्तिसंविभागस्य गमिष्याम्यत्र पात्रताम् ॥११६॥

अन्वयः

विपर्यस्तधिया अमुना किं कार्यम् अत्र अकीर्तिसंविभागस्य पात्रतां
गमिष्यामि (इति) च अचिन्तयत् ।

व्याख्या

विपर्यस्ता विपरीता धीर्बुद्धिर्पत्त्य तेन विपर्यस्तधिया 'बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः
प्रज्ञा शेमुषी मतिः' इत्यमरः । विपरीतबुद्धिपुक्तेनाऽमुना सोमदेवेन किं कार्यं मम
किं प्रयोजनम् न किमपीत्यर्थः । अग्राऽस्मिन् स्थानेऽकीर्तैर्बुध्यंशतः संविभागस्याऽ
शस्य पात्रतां भाजनत्वं गमिष्यामि प्राप्स्यामि इति चाऽचिन्तयद्विचारितवान् ।
सोमदेवेन पापघनेन सहाऽऽस्थितौ तेन सहाऽहमपि दुर्यशसोऽशस्याऽऽधयो
भविष्यामीति च विचारयामासेति भावः ।

भाषा

विपरीत अर्थात् निर्विवेक बुद्धिवाले सोमदेव से मुझे क्या करना है और यहाँ रहने से मैं भी दुर्पश के कुछ अंश का भागी हो जाऊँगा, ऐसा विक्रमाङ्कदेव ने विचार किया ।

‘त्यागमेव प्रशंसन्ति गुरोरुत्पथगामिनः ।

तदितः साधयाम्येव दक्षिणाम्बुधिसम्मुखः ॥११७॥

अन्वयः

(यत् सत्पुरुषः) उत्पथगामिनः गुरोः त्यागम् एव प्रशंसन्ति । तत् एव (अहम्) दक्षिणाम्बुधिसम्मुखः सन् इतः साधयामि ।

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणात् (सत्पुरुषः) उत्पथ कुमार्गं गच्छतीत्युत्पथगामी तस्योत्पथ-
गामिन कुमार्गस्थितस्य गुरो पूज्यस्य ज्येष्ठस्य त्याग सर्वथैवाऽसहयोगमेव
प्रशंसन्ति समाद्रियन्ते । तत्तस्मात्कारणादेयोऽहं विक्रमाङ्कदेवो दक्षिणाम्बुधेर्द-
क्षिणसमुद्रस्य सम्मुख उन्मुखस्तन्नितोऽस्मात्स्थानात् साधयामि गच्छामि ।

भाषा

बड़ा के कुमार्गगामी होने पर उनका त्याग करना ही सज्जन लोग ठीक समझते हैं । इसलिये मैं यहाँ से दक्षिण समुद्र की ओर चला जाऊँगा ।

मया निपीड्यमानास्ते निविडं द्रविडादयः ।

आर्यं विपर्यस्तमपि प्रभवन्ति न बाधितुम् ॥११८॥

अन्वयः

मया निविड निपीड्यमानाः ते द्रविडादयः विपर्यस्तम् अपि आर्यं
बाधितुं न प्रभवन्ति ।

१ गुरोरप्यवलपितस्य बाधाबाधनमज्ञानम् ।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागः विधीयते ॥ इत्युक्ते ।

व्याख्या

मया विक्रमाङ्गदेवेन निषिद्धमल्पन्तं निषीड्यमानास्संवाध्यमानाः पराजिता इत्यर्थः । ते द्रविडादयो द्रविडदेशनृपतिप्रभृतयो विषयैस्तमत्याचारिणमप्याऽऽर्यं ज्येष्ठभ्रातरं सोमदेवं बाधितुं पीडयितुं विजेतुमित्यर्थः । न प्रभवन्ति न समर्था भविष्यन्ति । दुराचारिण्यपि भ्रातरि सहजस्नेहात्तस्त दुराचारेण सम्भावित-
क्रमणकारिषु स्वयमाक्रमणं कृत्वा भ्रातरक्षणाद्विक्रमाङ्गदेवस्य महापुरुषत्वं व्यज्यते ।
दुराचारिणां राज्ञां पराजयोऽपि ध्वज्यते ।

भाषा

दक्षिण समुद्र की ओर जाकर द्रविड देश के राजा आदि को खूब पीसूंगा
अर्थात् हराऊंगा जिससे कुमार्ग में प्रवृत्त भी मेरे बड़े भाई की वे तग न कर
सकेंगे अर्थात् परास्त न कर सकेंगे ।

इति स मनसा निश्चित्यार्थं चुलुक्यशिखामणिः

श्रवणसरणिं, भिन्दन्मेरीरवेण विनिर्ययौ ।

अपि च कुपितः क्षमाभृत्सेनागजेषु निजेपुभिः

कतिपु विदधे धैर्यध्वंसं न साहसलाच्छनः ॥११६॥

अन्यथा

-चुलुक्यशिखामणिः सः इति अर्थं मनसा निश्चित्य मेरीरवेण श्रवण-
सरणिं भिन्दन् विनिर्ययौ । अपि च साहसलाच्छनः कुपितः (सन्)
निजेपुभिः कतिपु क्षमाभृत्सेनागजेषु धैर्यध्वंसं न विदधे ।

व्याख्या

चुलुक्यस्य चालुक्यवंशस्य शिखामणिश्चूडारत्नं स विक्रमाङ्गदेव इति पूर्वोक्त-
प्रकारेणाऽयं सर्वं वस्तुजातं मनसा हृदयेन निश्चित्य निर्धार्य भेषां दुन्दुभे रवेण
नादेन 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । श्रवणयोः कर्णयोः सरणिं रन्ध्रं
भिग्वन् विदारयन् विनिर्ययौ विनिर्जंगाम । अपि चाज्यच्च साहसमेवोत्साह
एव लाच्छनं चिह्नं यस्य सः साहसलाच्छन उत्साहव्रतो कुपितस्तन् क्रुद्धस्तन्
निजेपुभिस्त्वकीयबाणैः कतिपु क्षियत्सु क्षमाभृतः नृपस्य सोमदेवस्य सेनाया
बाहिण्या गजा हस्तिनस्तेषु धैर्यस्य धीरताया ध्वंसं विनाशं न विदधे न कृतवान् ।

किन्तु सर्वेषां नृपतेनायजानां धैर्यनाशं चक्रे । हरिणीच्छन्दः । 'रसपुगर्हयन्तौ
ओ रत्नो गो यदा हरिणी तदा' इति लक्षणात् ।

भाषा

चालुक्य वंश के शिरोभूषण विक्रमादित्यदेव ने मन में ऐसा निश्चय कर
दुन्दुभी के निनाद से कान के पडदों को फाड़ते हुए, प्रस्थान कर दिया ।
साथ ही साथ साहसव्रती उसने क्रुद्ध होकर अपने बाणों से राजा की सेना
के कितने ही हाथियों वा धैर्य भग नहीं किया अर्थात् राजा सोमदेव की सेना
के सब हाथियों को बाण मार कर भगा दिया ।

प्रत्यक्ता मधुनेव काननमही मौर्वीव चापोज्झिता

शुक्तिमौक्तिकवर्जितेव कविता माधुर्यहीनेव च ।

तेनैकेन निराकृता न शुशुभे चालुक्यराज्यस्थितिः

सामर्थ्यं शुभजन्मनां कथयितुं कस्यास्ति वाग्निस्तरः ॥१२०॥

अन्वयः

एकेन तेन निराकृता चालुक्यराज्यस्थितिः मधुना प्रत्यक्ता काननमही
इव, चापोज्झिता मौर्वी इव, मौक्तिकवर्जिता शुक्तिः इव, माधुर्यहीना
कविता इव च न शुशुभे । शुभजन्मनां सामर्थ्यं कथयितुं कस्य
वाग्निस्तरः (अस्ति) ।

व्याख्या

एकेन तेन केवलमेकेनैव तेन विक्रमादित्यदेवेन निराकृता परित्यक्ता चालुक्यस्य
चालुक्यराजवंशस्य राज्यस्थिती राज्यदत्ता राज्यमर्यादा वा मधुना घसत्तेन क्षेत्रेण
वा 'स्याच्चक्षेत्रे क्षेत्रिको मधुः' इत्यमरः । प्रत्यक्ता प्रक्षेपेण त्यक्ता काननस्याद-
रूपस्य 'अटप्यरप्यं विविनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । मही भूमिरिव,
घापेन घनुद्योजिता हरीकृता मौर्वी ज्वेय, 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी पुनः' इत्यमरः ।
मौक्तिकैर्मुक्ताभिर्वर्जिता रहिता शुक्तिरिव मुक्तास्फोट इव 'मुक्तास्फोटः स्त्रियां
शुक्तिः' इत्यमरः । माधुर्येण माधुर्यगुणेन हीना विरहिता कविता काव्यमिव, च
न शुशुभे न शोभिता बभूव । शन माङ्गलिकं जन्म अनुयेषां ते शुभजन्मानस्तेषां
'अनुज्जननजन्मानि अनिरूपयतिद्वय' इत्यमरः । सामर्थ्यं शक्तिं कथयितुं

वक्तुं कस्य पुरुषस्य कथेरित्यर्थः । याचां घाणीनां विस्तारो विस्तारोऽस्ति । न कस्याऽपीत्यर्थः । मालोपमार्थान्तरन्यासालङ्कारयोः सङ्गुरः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । 'सूर्याश्वैर्मंसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्' इति लक्षणात् ।

भाषा

अकेले विक्रमाङ्कदेव के चले जाने से अर्थात् न रहने से चालुक्य राज्व की परिस्थिति, वसन्त या चैत्र मास के बिना वनभूमि के समान, मीची के बिना घनुप के समान, मोती के बिना सीप के समान, और माधुर्यगुण के बिना कविता के समान शोभित नहीं होती थी । समूहमें उत्पन्न महात्माओं की शक्ति के वर्णन करने का वाक्-सामर्थ्य कोन रख सकता है अर्थात् कोई नहीं ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव—विद्यापति—काश्मीरकभट्ट श्री विल्हण-विरचिते विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये चतुर्थं सर्गं ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाज-बुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुपेरपण्डितवरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
ष्टीकायुग्ममिदं रमाकरुणया सर्गे चतुर्थे क्रमात् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति.

॥ श्री. ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पञ्चमः सर्गः ।

नैप दुर्मतिरिमं सहिष्यते राज्यकण्टकविशोधनोद्यतः ।
अग्रजादिति विशङ्क्य सङ्कटं सिंहदेवमनुजं निनाय सः ॥१॥

अन्वयः

सः, राज्यकण्टकविशोधनोद्यतः दुर्मतिः एषः इमं न सहिष्यते इति
अग्रजात् सङ्कटं विशङ्क्य अनुजं सिंहदेवं निनाय ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो, राज्यस्य स्वराष्ट्रस्य कण्टकाः शत्रुरूपदायादास्तेषां
विशोधनेऽपसारणे मारणे इत्यर्थः । उद्यतस्तत्परो स्वराष्ट्रदायादवूरीकरणे
समुद्यतो दुर्मतिर्बुद्धिरेष सोमदेव इमं सिंहदेवनामानं कनिष्ठभ्रातरं न सहिष्यते
स्वानुकूल्येन न मंस्यते तस्याऽपि विनाशे समुद्यतो भवेदिति भावः । इति
हेतोरग्रजात्सोमदेवात्सङ्कटं बाधां विशङ्क्य विनर्त्याऽनुजं कनिष्ठभ्रातरं सिंहदेवं
जयतिहापरनामान निनायऽऽत्मना सह नीतवान् । अस्मिन् सर्गे रघोद-
ताच्छब्दः—'राघ्नराविह रघोदता लगी' इति लक्षणात् ।

भाषा

निष्पष्टक राज्य करने की इच्छा से, राज्य में बाधक दायादों को दूर कर
 देने में तत्पर, यह बुद्धि सोमदेव, वही छोटे भाई सिंहदेव उर्फ जयविह का
 भी अस्तिरव सहन न कर सके, ऐसे सङ्कट की आगका से, विक्रमाङ्कदेव ने
 उसको भी साथ ले लिया ।

गुप्तभूषणरवेव सर्वतस्तूर्यमङ्गलनिनादशान्तितः ।

श्रीरलक्ष्यत विलक्ष्यचेतसा तस्य पृष्ठचलितेव भूभुजा ॥२॥

अन्वयः

विलक्ष्यचेतसा भूभुजा सर्वतः तूर्यमङ्गलनिनादशान्तितः गुप्तभूषणरवा इव श्रीः तस्य पृष्ठचलिता इव अलक्ष्यत ।

व्याख्या

विगतं विनष्टं लक्ष्यं ज्ञानविषयो यस्मात्तद्विलक्ष्यं ज्ञानविषयरहितं चेतश्चित्तं यस्य स तेनाज्ञानिना भुवं पृथ्वीं भुनक्ति स्वोपभोगे समानयतीति भूभुक् तेन भूमीश्वरेण सोमदेवेन सर्वतस्तर्पामु दिक्षु तूर्यस्य भेर्या मङ्गलनिनादः मङ्गलध्व-
निस्तस्य शास्त्रास्तूर्यमङ्गलध्वनिसमापितः 'पञ्चम्यास्ततित्' इति ततित् प्रत्ययः । मुक्तः प्रच्छन्नो भूषणानामलङ्काराणां रवस्त्वनो यस्याः सा भूषण-
शब्दरहितेव श्री राज्यलक्ष्मीस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठे पृष्ठतश्चलितेव चलन्ती-
याऽलक्ष्यत दृष्टा । गते विक्रमाङ्कदेवे राज्यलक्ष्मीमपि तत्पश्चाद्गतामिवाऽ-
नुमाति स्मेति भावः । अत्र माङ्गलिकतूर्यध्वन्यभावाद्भूषणशब्दशान्त्यस्त्वस्य पश्चाच्चलनस्य चोत्प्रेक्षणावुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के प्रस्थान समय चारो ओर कही भी तुरही का मङ्गलनाद न होने से अज्ञानी राजा सोमदेव ने, राज्य लक्ष्मी मानो अपने आभूषणों के शकारों को दबाकर उसके पीछे चली जा रही है, ऐसा अनुभव किया ।

अङ्कवर्तिनमशङ्कमाः कथं नाहमेनमुपरुद्धवानिति ।

तत्पनिर्लुठनशीर्णचन्दनः पर्यतप्यत विभावरीपु सः ॥३॥

अन्वयः

आः । अङ्कवर्तिनम् अशङ्कम् एनम् अहं कथं न उपरुद्धवान् इति विभावरीपु तत्पनिर्लुठनशीर्णचन्दनः सः पर्यतप्यत ।

व्याख्या

आः । इत्यप्यन्तखेदे । अङ्के उत्सङ्गे यतंते इत्यङ्कवर्ती तमङ्कवर्तिनं मदधीनं कल्याणपुरस्य शङ्कया मत्तः स्वायत्तीकरणस्य सन्देहेन रहितमशङ्कमेव विव्रमाङ्क-

भाषा

भय रूपी कीचड़ में फंसे हुए सोमदेव के मन को अनेक युद्धों के बोझ को खींचने में समर्थ, उराके मदनोन्मत्त हाथी भी खींच कर बाहर न बर सके । अर्थात् विक्रमाङ्कदेव के भय से पीड़ित सोमदेव अनेक युद्धों में विजय प्राप्त कराने वाले हाथियों के (शक्तिशाली गज सेना के) रहते हुए भी, शान्ति न प्राप्त कर सका ।

स व्यसर्जयद्य क्वथन्मनाः पुष्कलं बलममुष्य पृष्ठतः ।

किं न सम्भवति चर्मचक्षुषां कर्म लुब्धमनसामसात्त्विकम् ॥५॥

अन्वयः

अथ क्वथन्मनाः सः अमुष्य पृष्ठतः पुष्कलं बलं व्यसर्जयत् । चर्मचक्षुषां लुब्धमनसां किम् असात्त्विकं कर्म न सम्भवति ।

व्याख्या

अपाञ्चन्तरं 'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्येण्यपो अथ' इत्यमरः । क्वथद्बु-
यमानं मनश्चित्तं यस्य स सोमदेवोऽमुष्य विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठतः पश्चात्
पुष्कलं पर्याप्तं 'श्रेयान् श्रेष्ठः पुष्कलस्यात्सत्तमश्चातिशोभने' इत्यमरः । बलं
संगं व्यसर्जयत् प्रेषितवान् । चर्मणश्चक्षूंषि येषां ते तेषामदूरदर्शनां लुब्धं
लोभाकृष्टं मनो येषां ते तेषां लुब्धचेतसां किमसात्त्विकं तामसं कर्म कार्यं न
सम्भवति, अपि तु सर्वमेव तामसिक कार्यं सम्भवतीति भावः । अत्रार्जान्तर-
न्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर पीड़ित हृदय सोमदेव ने विक्रमाङ्कदेव के पीछे एक बड़ी पलटन भेज दी । चर्मचक्षु अर्थात् अदूरदर्शी तथा लोभी मनुष्य कौन तामसिक कार्य नहीं कर सकते अर्थात् वे सब प्रकार के दुष्कर्म कर सकते हैं ।

प्राप्तमप्यनयपङ्कशङ्कितस्तद्वलं न सहसा जघान सः ।

अप्रतर्क्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कटेप्यगहनास्तथाविधाः ॥६॥

अन्वयः.

अनयपङ्कशङ्कितः सः प्राप्तम् अपि तद्वलं सहसा न जघान । अप्र-
तर्क्यभुजवीर्यशालिनः तथाविधाः सङ्कटे अपि अगहनाः (भवन्ति) ।

व्याख्या

अनय एवाऽनीतिरेव पङ्क कर्मस्तरमोच्छङ्कित शङ्कायुक्तरस विभ्रमाङ्क-
देव प्राप्त पञ्चादागतमपि तस्य सोमदेवस्य बल सैन्य तद्वल 'अनीकिनी बल
सैन्य चक्र धानीकमस्त्रियाम्' इत्यमर । सहसा झटिति न जघान न सहृतवान् ।
अप्रतर्क्यमचिन्त्य भुजयोर्वीर्योर्वीर्यं पराक्रमस्तेन शालन्ते शोभन्त इत्यप्रतर्क्यभुजयो-
र्यशालिनोऽचिन्त्यभुजशक्तिशोभितास्तथाविधा विभ्रमाङ्कदेवसदृशा सङ्कटेष्पा-
पत्तावप्यगहना निराकुला भवन्ति । अत्राप्यर्पान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

अनीति रूमी बीचड से शङ्कित विभ्रमाङ्कदेव ने सेना के पास में आ जाने
पर भी उसका सहार नहीं किया । क्योंकि कल्पनातीत भुजबल से शोभित
विभ्रमाङ्कदेव जैसे लोग आपत्ति आजाने पर भी पवडते नहीं ।

अन्तकः प्रतिभटक्षमाभृतां निर्दयप्रहणनोद्यतं ततः ।

तन्मदद्विरदपादचूर्णितं सैन्यमेककवलं चकार सः ॥७॥

अन्वयः

ततः प्रतिभटक्षमाभृताम् अन्तकः सः निर्दयप्रहणनोद्यतं सैन्यं तन्मद-
द्विरदपादचूर्णितं (सत्) एककवलं चकार ।

व्याख्या

ततस्तेनागमनानन्तरं प्रतिभटा शत्रुरूपा ये समाभूताः पृथ्वीपालास्तेषां प्रति-
पक्षभूपालानामन्तर्गतेषां यम स विभ्रमाङ्कदेवो निर्दयं दयारहितं क्रूरतापूर्वक-
मित्यर्थः । यत्प्रहणनं मारणं तदर्थमुद्यतं प्रवृत्तं सैन्यं यत् तं प्रतिष्ठां मदद्विरदा
मदान्धा गत्रास्तेषां पार्श्वचरणैश्चूर्णितं मर्दितं तदेककवलमेकप्रातं क्षणमात्रेणैव
क्षीणमित्यर्थः । चकार कृतवान् । पुच्छत समागतं सोमदेवसैन्यं सहसाऽऽक्रम-
णोद्यतं दृष्ट्वा स्वगजपादघातद्वारा नाशितवानिति भावः । रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

सोमदेव की सेना के आजाने पर विपक्षी राजाओं के लिये यमस्वरूप विक्रमाङ्कदेव ने क्रूरता से मार काट करने में प्रवृत्त उसकी सेना को, उन मर्दोन्मत्त हाथियों के पाँवों तले कुचला कर क्षण भर में नष्ट कर दिया ।

किं बहुप्रलपितैः पुनः पुनः प्रत्यनीकपृतनाः समागताः ।
कालवक्त्रकुहरे निवेश्य स स्वाङ्गशेषमकरोन्महीपतिम् ॥८॥

अन्वयः

पुनः पुनः बहुप्रलपितैः किम् । सः समागताः प्रत्यनीकपृतनाः काल-
वक्त्रकुहरे निवेश्य महीपतिं स्वाङ्गशेषम् अकरोत् ।

व्याख्या

पुनः पुनः भूयो बहुप्रलपितैर्वह्निभाषितैः किं न किमपि प्रयोजनम् । स
विक्रमाङ्कदेवः समागताः समराङ्गण प्रत्यागता प्रत्यनीकस्य विपक्षस्य शत्रोरि-
त्यर्थः । पृतनास्तेनाः (कर्म) 'अस्त्रिणां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः ।
ध्वजिनी बाहिनी सेना पृतनाऽनीकिनीचमूः' इत्यमरः । कालस्य यमस्य वक्त्रं
मुखमेव कुहरं बिलं 'अयं कुहरं सुपिरं विवरं बिलम्' इत्यमरः । तस्मिन्निवेश्य
प्रवेश्य महीपतिं पृथ्वीपतिं सोमदेवं स्वस्याऽङ्गं शरीरमेव शेषमवशिष्टांशो यस्य
तं स्वशरीरमाश्रावशेषं निस्सहायमित्यर्थः । अकरोत् कृतवान् ।

भाषा

बार २ बहुत कहने से क्या लाभ । उसने आई हुई विपक्षी पलटनी को
यमराज के मुख रूपी बिल में डालकर राजा सोमदेव को केवल शरीर मात्र
शेष बना दिया । अर्थात् उसकी सब सेना नष्ट कर डाली ।

राजहंसमिव बाहुपञ्जरे श्रीविलासभुवि लालयन्त्यशः ।
तत्र तत्र शतपत्रलोचनश्चित्रमभ्युदयमाससाद सः ॥९॥

अन्वयः

शतपत्रलोचनः सः श्रीविलासभुवि बाहुपञ्जरे राजहंसम् इव यशः
लालयन् (सन्) तत्र तत्र चित्रम् अभ्युदयम् आससाद ।

व्याख्या

शतपत्रे कमले इय लोचने नेत्रे यस्य सः कमलनेत्रस्त विक्रमादित्यः श्रियो राजलक्ष्म्याः शोभाया वा विलासभूमि श्रीडास्याने बाहुर्भुज एव पञ्जरस्तस्मिन् भुजपञ्जरे राजहंसमिव मरालमिव शुभ्रं यशः कीर्तिं लालयन् सुखपूर्वकं पालयन् सन् तत्र तत्र सर्वत्र स्थाने चित्रमाश्चर्ययुक्तमभ्युदयं समुभतिमासादा प्राप्तवान् ।

भाषा

कमल के समान नेत्र वाले उस विक्रमाङ्कदेव ने राजलक्ष्मी या शोभा की विलास भूमि अपनी भुजा रूपी पिंजड़े में हंस के समान श्वेत यश की प्रेमपूर्वक पालन करते हुए सर्वत्र आश्चर्य जनक अभ्युदय प्राप्त किया । अर्थात् अपने भुजबल से शत्रुओं को परास्त कर यश फैलाते हुए सर्वत्र आश्चर्य जनक अभ्युदय किया ।

मन्युपङ्ककलुपं समुद्रहन् भ्रातृदुश्चरितचिन्तनान्मनः ।

सुप्रसन्नपयसा प्रसन्नतां द्रागनीयत स तुङ्गभद्रया ॥१०॥

अन्वयः

भ्रातृदुश्चरितचिन्तनात् मन्युपङ्ककलुपं मनः समुद्रहन् सः सुप्रसन्नपयसा तुङ्गभद्रया द्राक् प्रसन्नताम् अनीयत ।

व्याख्या

भ्रातृस्सोमदेवस्य दुश्चरितं कुचरित्रं तस्य चिन्तनात् स्मरणात् मन्युः क्रोध एव धन्यमेव वा 'मन्युर्वैद्ये क्रनो ऋषि' इत्यमरः । पङ्कः कर्मस्तेन कलुप मलिनं मनो हृदयं समुद्रहन् धारयन् स विक्रमाङ्कदेवः सुप्रसन्नं निर्मलं पयो जलं यस्यास्तथा तुङ्गभद्रया नद्या द्रान् मटिति प्रसन्नतां निर्मलत्वमनीयत प्राप्तः । तुङ्गभद्रादन्तेन तत्र स्नात्वा च प्रसन्नचित्तो बभूवेति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

अपने भाई सोमदेव के कुचर्मों का विचार करने से उत्पन्न क्रोध या विषाद रूपी कीचड़ से मलिन हृदय को धारण करने वाला विक्रमाङ्कदेव निर्मल जल वाली तुङ्गभद्रा नदी को देख कर (और उसमें स्नान कर) शीघ्र ही प्रसन्न हो गया ।

तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैर्वाहिनी प्रतिपथेन सागमत् ।

दन्तिदानजलनिम्नगाः पुनर्लोभिरे प्रणयमापगापतेः ॥११॥

अन्वयः

सा वाहिनी तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैः प्रतिपथेन अगमत् । दन्तिदान-
जलनिम्नगाः आपगापतेः प्रणयं पुनः लेभिरे ।

व्याख्या

सा प्रसिद्धा वाहिनी तुङ्गभद्रानदी 'वाणिन्यो नर्तको दूर्यो खवन्त्यामपि
वाहिनी' इत्यमर । तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य करीन्द्रा गजेन्द्रास्तेषामिवहा समूहा-
स्तेषामवगाहनानि स्नानानि तैस्तत्करीन्द्रनिवहावगाहनैः प्रतिपथेन विपरीत-
मार्गेणागमत् प्रवहति स्म । दन्तिना करिणा दानजलस्य मदजलस्य निम्नगा
नद्य आपगता नदीना 'खवन्ती निम्नगापगा' इत्यमर । पतिस्तमुद्रस्तस्य
प्रणय स्नेह सगममित्यर्थः । पुनर्लोभिरे प्रापुश्च । तुङ्गभद्राया प्रतिकूलगमनेन
मदजलनदीनाञ्च समुद्रसगमेन गजेन्द्राणामत्याधिक्य सूचितम् । अत्र लिङ्गसाम्या-
भायक-नायिकाव्यवहारप्रतीति समासोपितरलङ्कारः । तुङ्गभद्राया वृन्दनायिका-
व्यवहारश्च प्रतीयते ।

भाषा

वह तुङ्गभद्रा नदी विक्रमाङ्कदेव के असख्य बड़े २ हाथियों के एक साथ
उसमें उतर कर स्नान करने से उलटी बहने लगी और हाथियों के मदजल की
नदियाँ समुद्र में जा मिली ।

वारणः प्रतिगजं विलोकयन्तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः ।

आददे न विशदं नदीजलं शीलमीदृशममर्षशालिनाम् ॥१२॥

अन्वयः

प्रतिगज विलोकयन् तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः वारणः विशदं नदीजलं
न आददे । अमर्षशालिनाम् ईदृशं शीलम् ।

व्याख्या

प्रतिगज प्रतिमल्लहस्तिन विलोकयन् सपश्यन् तस्य प्रतिगजस्य विमर्देन
सम्मर्देन शरीरसघटनेन वा यो रसो जलमानदो वा तस्मिन्मांसला बलवती

अत्यजत् प्रतिगजं मतङ्गजः पार्श्वसङ्गतकरेणुलोभतः ।

यत्र तत्र भुजदण्डचण्डिमा चित्रमप्रतिहतो मनोभुवः ॥१४॥

अन्वयः

मतङ्गजः पार्श्वसंगतकरेणुलोभतः प्रतिगजम् अत्यजत् । यत्र तत्र मनोभुवः भुजदण्डचण्डिमा अप्रतिहतः (इति) चित्रम् ।

व्याख्या

मतङ्गजो नामः 'मतङ्गजो गजो नामः' इत्यमरः । पार्श्वे समीपे संगता मिलिता करेणुर्हस्तिनी 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । तस्या लोभतः प्रलोभात् प्रतिगजं प्रतिमल्लनाममत्यजत् बिजहो । यत्र तत्र सर्वत्र मनसा भवतीति मनोभूः कामस्तस्य मनोभुवः कामस्य भुजदण्डस्य दोदण्डस्य चण्डिमा शौर्यमप्रतिहतो निर्वाधगतिरिति चित्रमाश्चर्यकरम् । कामशरताडितस्सर्वं परित्यज्य तद्वशे भवतीति भावः ।

भाषा

हाथी ने पास ही में विद्यमान एक हथिनी के लोभ से विपक्षी हस्ती को छोड़ दिया । क्या आश्चर्य की बात है कि कामदेव के भुजदण्ड के पुराणम में रोक टोक करने वाला कोई नहीं है । अर्थात् सभी जीव कामदेव के वशीभूत हैं ।

रुद्धवर्त्मसु गजेषु वाजिनः प्रापुरम्भसि निमज्जनं चिरात् ।

लब्धतीरतरुकण्टकैः पुनर्नेक्षितापि तटिनी क्रमेलकैः ॥१५॥

अन्वयः

गजेषु रुद्धवर्त्मसु (सत्सु) वाजिनः अम्भसि चिरात् निमज्जनं प्रापुः । लब्धतीरतरुकण्टकैः क्रमेलकैः पुनः तटिनी ईक्षिता अपि न ।

व्याख्या

गजेषु हस्तिषु रुद्धं प्रतिरुद्धं वर्त्म मार्गो यैस्ते रुद्धवर्त्मानस्तेषु रुद्धवर्त्मसु प्रतिबद्धमार्गेषु सत्सु 'अयन वर्त्म मार्गाध्वपन्यानः पदयोः कृतिः' इत्यमरः । वाजिनोऽश्वाः 'वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसन्धयसप्तयः' इत्यमरः । अम्भसि जले

चिरात् बहुकालमभिव्याप्य निमज्जनं स्नानं प्रापुः प्राप्तवन्तः । गर्जमर्गं दृष्टे सति धाजिना निस्तरणमार्गभावात् तेऽप्याश्विरं स्नानावसरमवापुरिति भावः । लब्धानि प्राप्तानि तीरे नदीतटे तरुणां वृक्षाणां कण्टकानि यैस्तैः क्रमेलकैरुद्धैः पुनस्तटिनी नदीक्षिताऽपि न दृष्टाऽपि न । उद्धाणां कण्टकप्रियत्वादथ स्नानार्थं तैर्ध्यानमपि न दत्तमिति भावः ।

भाषा

हाथियो के समूह से बाहर निकलने का रास्ता रुक जाने से घोड़ो ने चिरकाल तक नदी में स्नान किया । नदी के तट पर के वृक्षों के कांटे मिल जाने से ऊँटो ने नदी की ओर आँख उठा कर भी न ताका । अर्थात् सुन्दर जलाशय मिलने पर भी स्नान करने की अभिरुचि उनमें उत्पन्न न हुई ।

अस्मरद्द्विरददानवारिणा तस्य^१ वारिनिधिराविलीकृतः ।

हन्त संततमदस्य विभ्रमानभ्रमुप्रियतमस्य दन्तिनः ॥१६॥

अन्वयः

तस्यै द्विरददानवारिणा आविलीकृतः वारिनिधिः संततमदस्य अभ्रमु-
प्रियतमस्य दन्तिनः विभ्रमान् हन्त ! अस्मरत् ।

व्याख्या

तस्य विभ्रमाङ्गुदेवस्य द्वौ रदौ वन्तौ येषां ते द्विरदा गजाः^१ दन्ती दन्तावली
हस्तौ द्विरदोऽनेकौ द्विपः^२ इत्यमरः । तेषां दानवारि मदनलं 'गण्डः बटो मदो
दानम्' इत्यमरः । तेन गनमदनलेनाऽऽविलीकृतं बलुयीकृतो वारिनिधिः तामुद्रः
सन्ततोऽविच्छिन्नो मदो यस्य तस्य निरन्तरनिस्तरनमदनलस्याऽभ्रमुर्नामिरावत-
गनस्याङ्गना 'ऐरावतोभ्रमात्तर्ङ्गरावणाभ्रमुत्तलभा' इत्यमरः । तस्याः
प्रियतमोऽप्यन्तप्रियः पतिस्तस्य दन्तिन ऐरावतस्य विभ्रमान् विलासान् हन्तेति
स्नेहेऽभूना तत्तमीपे देवैरपहृतस्यैरावतस्याऽभावावस्मरत् सस्मार । अत्र सेनागज-
सम्बन्धेन तत्सदृशैरावतस्मरणात्स्मरणालङ्कारः ।

^१ तेनेति पाठस्तस्येति पाठ साधुतरं प्रतिभाति ।

भाषा

विष्णुमातृदेव के हाथियों के मदजल से मटमैला समुद्र, मद को सगत चुवाने वाले अभ्रमु नाम की हथिनी के प्रिय पति ऐरावत नाम के इन्द्र के हाथी का स्मरण करने लगा । उच्चैः श्रवा नामक इन्द्र के घोड़े के समान ऐरावत हाथी भी पहिले समुद्र में ही था । बाद में समुद्र मन्यन से उत्पन्न इन दोनों को इन्द्र ने अपना वाहन बनाया ।

स्नानसक्तपरिवारसुन्दरी-वृन्दमध्यमवधीरिताङ्गुशः ।

यज्जगाम मदलङ्घितः करी भाग्यसम्पदुपरि स्थितस्य सा ॥१७॥

अन्वयः

मदलङ्घितः अवधीरिताङ्गुशः करी स्नानसक्तपरिवारसुन्दरीवृन्दमध्यं यत् जगाम सा उपरि स्थितस्य भाग्यसम्पत् ।

व्याख्या

मदेन लङ्घितोऽतिश्रान्तमर्यादो मदोन्मत्त इत्यर्थः । अवधीरित उपेक्षितोऽङ्गुशः सृणियेन स उपेक्षिताङ्गुशनियन्त्रण गज स्नानेऽवगाहने सक्ता सुलग्ना परिवारसुन्दर्योऽन्तःपुराङ्गनास्तासा वृन्द समूहस्तस्य मध्य स्नानलग्नान्तःपुराङ्गनासमूहमध्य यज्जगाम प्रविष्टवान् इति यत्; अत्र यच्छब्देन पादत्रयोक्तार्यस्य सग्रहः । सा उपरि गजोपरि स्थितस्य विद्यमानस्य हस्तिपकस्येत्यर्थः । भाग्यसप्त भाग्यसम्पत्तिरासीत् । नारीसमूहमध्य गजे प्रविष्टे सति तासां भयजन्यविविधवस्त्रस्त्रलनादिविलासदर्शनस्य सौभाग्यात् हस्तिपकस्य कृते सा घटना भाग्यसप्तपदेवेति भावः ।

भाषा

मदोन्मत्त हाथी का, अङ्गुश की कुछ भी परवाह न कर स्नान करने में व्यस्त अन्तःपुर की सुन्दरियों के समूह के बीच में अचानक चला जाना, पीलवान के लिये बड़े भाग्य की घटना थी । अर्थात् हाथी के डर से अर्धनग्न या नग्न अन्तःपुर की कामिनीयों के प्राण छुड़ा कर भागने के हाव भावों को देखने का अवसर पीलवान को प्राप्त होना, बड़े भाग्य की बात है अन्यथा अन्तःपुर की स्त्रियों को देखना भी उसके लिये असम्भव है ।

तां विधाय कतिचिदिनानि स प्रेयसीधुसृणपङ्किलां नदीम्
चोलसम्मुखमगाहताहव'—प्राप्तिदुर्ललितबाहुराग्रहम् ॥१८॥

अन्वयः

आहवप्राप्तिदुर्ललितबाहुः सः कतिचित् दिनानि तां नदीं प्रेयसीधु
पङ्किलां विधाय चोलसम्मुखम् आग्रहम् अगाहत् ।

व्याख्या

आहवानां युद्धानां 'अभ्यामर्बतमाघातसंप्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः । प्रा
लाभे दुर्ललितो दुरचेष्टो बाहुर्भुजो यस्य स युद्धाप्राप्तिलिप्रभुजः स विक्रमाङ्गदेव
कतिचित् कियन्ति दिनानि दिवसांस्तं नदीं पुङ्गभद्रां प्रेयसीनामङ्गनानां धुसृणं
कुङ्कुमेन पङ्किलां कर्बमसंपदां विधाय कृत्वा चोलसम्मुखं चोलराज्याभिमुख
माग्रहमाक्रमणमगाहत् कृतवान् ।

भाषा

युद्ध की प्राप्ति के लिये अत्यन्त लालायित या युद्ध की प्राप्ति न होने से
दुरचेष्ट—भुजा वाले विक्रमाङ्गदेव ने कुछ दिनों तक उस पुङ्गभद्रा नदी को
अङ्गनाओं के अङ्ग में विलिप्त केशर से मिथित करने के अनन्तर चोलदेश पर
आक्रमण कर दिया ।

इतः परं पञ्चभिः श्लोकैर्यनयासमण्डलं घर्णयति कविः—

केलिकाननशकुन्तलजितच्छाद्यमानगलकन्दलस्वनाः ।

प्राप्नुवन्ति न विदग्धतागुणं यत्र दर्शयितुमेणलोचनाः ॥१९॥

अन्वयः

यत्र केलिकाननशकुन्तलजितच्छाद्यमानगलकन्दलस्वनाः एणनयनाः
विदग्धतागुणं दर्शयितुं न प्राप्नुवन्ति ।

‘चोलसम्मुखमगाहताहवाप्राप्तिदुर्ललितबाहुराग्रहम् । इतिपाठ. तापुतरः
प्रतिभाति ।

व्याख्या

यत्र वनवासमण्डले केलेः श्रीडायाः काननं वनं 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । तस्मिन् ये शकुन्ताः पक्षिणस्तेषां कूजितदशब्दश्च्छाद्यमानोऽभिभूयमानो गलकन्दलस्य गलनलिकायाः स्वनशब्दो यासां ता एणलोचना मृगनयनाः, पक्षिकलकलस्योत्कटतया मृगलोचनाशब्दोऽभिभूतो माधुर्यातिशयादिति भावः । विदग्धताया वंदग्धस्य गुणं समुत्कर्ष्य दर्शयितुं प्रकाशयितुं न प्राप्नुवन्ति न शक्नुवन्ति । पक्षिणां कलकलाधिक्यावद्भ्रान्तां कोमलशब्दाद्बुध्वा इति भावः । पक्षिणामाधिकात्तत्रत्यफलसम्पत्तिर्ध्वनिता । अतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

बागों के पक्षियों के कूजित से दवे हुए गलों के शब्द वाली मृगनयनी स्त्रियां अपनी दक्षता के उत्कर्ष को प्रकट करने में समर्थ न हो सकी । अर्थात् पक्षियों के जोर से होने वाले कलरव से उनकी कोमल व मधुर ध्वनि सुनाई नहीं पड़ सकती थी ।

यत्र तिष्ठति विरोधमुद्रहन् दाहतः प्रभृति तेजसा सह ।

मेचकक्रमुककाननावलीभीलितोष्णकिरणार्चिपि स्मरः ॥२०॥

अन्वयः

मेचकक्रमुककाननावलीभीलितोष्णकिरणार्चिपि यत्र स्मरः दाहतः प्रभृति तेजसा सह विरोधम् उद्रहन् तिष्ठति ।

व्याख्या

मेचकानां कृष्णवर्णानां क्रमुकाणां पुगवृक्षाणां काननानि वनानि तेषामावली पंक्तिस्तया भीलितान्यवद्वान्युष्णकिरणस्य सूर्यस्याऽर्चोपि मयूला यस्मिन्तस्मिन् मेचकक्रमुककाननावलीभीलितोष्णकिरणार्चिपि यत्र वनवासमण्डले स्मरः कामदेवो बाह्वर्तश्शिवतृतीयनेत्राग्निभस्मीकरणात्प्रभृति तेजसा येन केनाऽपि तेजस्तामान्येन सह विरोधं विद्वेषमुद्रहन् धारयन् तिष्ठति निवासं करोति । शिवने-आग्निविरोधेन तेजस्तामान्येन द्वेषात्सूर्यतेजसोऽप्यग्राऽनागमनादथ यने स्मरः स्थितिमवलम्बते इति भावः । स्मरे तेजसा विरोधरूपस्य घर्मेस्योत्प्रेक्षणावुत्प्रेक्षालङ्कारो गम्यते, तेन च काननानां श्रीडायोग्यतयं ध्वन्यत इति वस्तुध्वनिः ।

व्याख्या

यत्र वनवासमण्डले घृता कम्पिता पक्षकदलीना परिणतावस्थापन्नरम्भा-
फलाना समृद्धय समूहा यैस्ते, नारिकेलफलाना खण्डास्समूहास्तेषा ताण्डवेनो-
द्धतनृत्येन, वृक्षात् सततपातनेन जलमध्ये प्रविश्यपुनर्निस्सरणेनेत्यर्थः । क्षुण्णा
सम्मदिता उत्पादिता इत्यर्थः । तस्य वनमण्डलस्य कुहरे मध्ये गर्ते वा वारिवीचयो
जलतरङ्गा यैस्ते मरुतो वायव्य स्मरस्य कामस्याऽऽस्त्रतां बाणत्वं कामोद्दीपनाय
बाणस्यप्रहरणत्वमित्यर्थः । यान्ति व्रजन्ति । पक्षकदलीसुगन्धयुक्ता नारिकेल-
जनितशीकरशीतला वायव्य कामोद्दीपका भवन्तीति भावः । तत्र कदलीफलाना
नारिकेलफलानाञ्चाऽऽधिक्य व्यज्यते ।

भाषा

जिस वनवास मण्डल में पके हुए केला के समूहा को झकझोरने वाले और
नारियल के फल समूहों के लगातार गिरान से, नारियलों के भीतर डूबकर फिर
ऊपर निकल आने से और छीट उड़ान से उस वनवास मण्डल के जल पूरित गडहों
में जल की तरङ्गा को उत्पन्न करण वाले वायु कामदेव के अस्त्र का काम करते
थे अर्थात् कामोद्दीपक होते थे । अर्थात् जहाँ केले और नारियल के बहुत पेड़ थे,
ऐसे वनवासमण्डल में पके हुए केलों की सुगन्ध से युक्त और गडहों में नारियलों
के गिरने से उड़ हुए जल कणों से ठण्ड वायु कामोद्दीपक होते थे ।

अध्युवास वनवासमण्डलं तद्दिनानि कतिचिन्तृपात्मजः ।

योपितापुपवनस्थलीभुवः कर्तुमद्भुतविलाससाक्षिणीः ॥२३॥

अन्वयः

नृपात्मजः उपवनस्थलीभुवः योपिताम् अद्भुतविलाससाक्षिणीः कर्तुं
कतिचित् दिनानि तत् वनवासमण्डलम् अध्युवास ।

व्याख्या

नृपस्य रात आहवत्सलदेवस्याऽऽत्मज पुत्रो विक्रमाङ्गदेव उपवनस्योद्यानस्य
स्थलीभुवोऽऽकृत्रिमभूमयस्ता उपवनस्थलीभुवो योपिता ललनागामद्भुतविलासाना-
माश्चर्यकारिविभ्रमाणा साक्षिण्योऽवलोकयिष्यस्ता कर्तुं विधातु कतिचित्
क्रियन्ति दिनानि दिवसानि तत् पूर्वोक्त वनवासमण्डल वनवास इति नामधेय
प्रदेशमप्युवासाऽप्यतिष्ठत । तत्र वनवासमण्डले स्त्रीणा वनसमीपाकृत्रिम-
भूमेनिरतिशयानन्दं प्राप्नोतुं कतिचिद्दिनान्युवासेति भावः ।

अन्वयः

जयकेशीपार्थिवः एनम् एतत् प्रार्थितात् अधिकं धनम् अर्पयन् (सन्) कोङ्कणप्रणयिनीमुखेन्दुषु हासचन्द्रिकां निश्चलाम् अकृत ।

व्याख्या

जयकेशी नाम कोङ्कणदेशाधिपो गुर्जरदेशाधिपस्य जयसिंहसिद्धराजस्य मातामह एनं विक्रमाङ्कदेवमेतत् प्राप्य प्रार्थितादभिकाङ्क्षितादधिकं महत्तरं धनं वित्तमर्पयन्वितरन् सन् कोङ्कणदेशस्य प्रणयिन्यो ललनास्तासां मुखेन्दवो वदन-चन्द्रास्तेषु हास एव चन्द्रिका कीमुवी 'चन्द्रिका कीमुदी ज्योत्स्ना' इत्यमरः । तां हास्यकीमुवीं निश्चलां स्थिरामकृत कृतवान् । धनप्रदानेनाऽऽक्रमणाभावात् कोङ्कणदेशीया नार्यश्चिराय सुप्रसन्नाः कृता इति भावः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

(गुर्जर देश के राजा जयसिंह सिद्धराज के मातामह), कोकण देश के राजा जयकेशी ने विक्रमाङ्कदेव के सम्मुख उपस्थित होकर, मागे हुए से अधिक धन देकर, कोकण देश की नारियो के मुख रूपी चन्द्रमा की हास्य रूपी चादनी को अचल कर दिया । अर्थात् वहाँ की स्त्रियाँ युद्ध न होने से चिरकाल के लिये प्रसन्न हो गई ।

आलुपेन्द्रमवदातविक्रमस्त्यक्तचापलमसावर्धयत् ।

दीपयत्यविनयाग्रदूतिका कोपमप्रणतिरेव तादृशाम् ॥२६॥

अन्वयः

अवदातविक्रमः असौ त्यक्तचापलम् आलुपेन्द्रम् अवर्धयत् । अविनयाग्रदूतिका अप्रणतिः एव तादृशाम् कोपं दीपयति ।

व्याख्या

अवदातो धवलो लोकोत्तरत्वेन विख्यात इत्यर्थः । विक्रमः पराक्रमो यस्य स असाधारणपराक्रमोऽसौ विक्रमाङ्कदेवस्त्यक्तं दूरीकृतं चापलमोद्धृत्य येन तमविनयासम्पूतं विनीतमित्यर्थः । आलुपस्य देशविशेषस्वेन्द्रं राजानमालुपदेशाधिपति-मवर्धयत्साम्यक् परिपालनेन समृद्धिमन्तमकरोत् । अविनयस्योद्धृत्यस्याऽप्रदूतिका परिचायिकाऽप्रणतिरेवाऽनतिरेव तादृशामवदातविक्रमाणां विक्रमाङ्कदेवसदृशानां कोपं कोपं दीपयति समुज्ज्वलयति । अप्राऽर्धान्तरन्यासालङ्कारः ।

अन्यः

लोलवारिनिधिनीलकुण्डला द्राविडक्षितिपभूः रभसात् उपागतं तं
क्षमाभुजङ्गं विभाव्य उपजातसाध्वसा (सती) अकम्पत ।

व्याख्या

लोलौ चञ्चलौ वारिनिधी पूर्वपश्चिमसमुद्रावेव नीले श्यामवर्णे कुण्डले
कर्णभूषणे यस्याः सा, द्राविडदेशस्य पूर्वपश्चिमसमुद्रद्वयमध्ये विद्यमानत्वात् ।
लोलवारिनिधिनीलकुण्डला चञ्चलनीलसमुद्रद्वयरूपयुग्मनीलकर्णावतंसा द्रविडा-
नामयमिति द्राविड स चाऽसौ क्षितिपो भूपस्तस्य भूर्भूमिर्द्रविडाधिपभूमी
रभसादेगादुपागतं समागतं तं प्रसिद्धं पूर्वजातं वा क्षमाया पृथिव्याः द्रविडदेशभूमेर्वा
भुजङ्गः पति विटं वा 'भुजङ्गो विटसर्पयोः' इत्यमरः । विभाव्य समालोच्यो-
पजातं समुत्पन्नं साध्वसं भयं, समुत्पन्ना लज्जा वा 'साध्वसं भयलज्जयोः'
इत्यमरः । यस्याः सा उपजातसाध्वसा भीता सती, लज्जायुक्ता सती वाऽकम्पत
कम्पमाप । एकत्र भयेनाऽन्यत्र सात्विकभावेन । यथा रभसादागतं पूर्व-
परिचितं कामुकं वीक्ष्य लज्जायुता कामिनी सात्विकभावेन कम्पते तथैव
द्राविडराजभूमी रभसादागतं पूर्वजातं विक्रमाङ्कदेवं निरीक्ष्य भयेन कम्पते
स्मेति भावः । अत्र समाप्तोक्त्यलङ्कारः श्लेषानुप्राणितः ।

भाषा

चञ्चल नीले रंग के पूर्वपश्चिम समुद्र रूपी नीले कुण्डलो को धारण करने
वाली द्राविड राजा की भूमी रूपी कामिनी वेग से आए हुए पृथ्वी के राजा या
कामुक विक्रमादित्य को देख कर भय से या लज्जा से कापने लगी । अर्थात्
जिस प्रकार नीलम के बने कुण्डलो को धारण करने वाली कामिनी पूर्व परिचित
कामुक को वेग से आए हुए देखकर लज्जा से सात्विक भाव उत्पन्न होने के
कारण रोमाञ्चित हो, कापने लगती है उसी प्रकार नीले पूर्वपश्चिम समुद्र-
रूपी नीले (नीलम के) कुण्डलो को धारण करने वाली द्राविड राजा की भूमि
वेग से आए हुए पूर्व परिचित विक्रमाङ्क देव को देख कर भय से कापने लगी ।

तस्य सज्जधनुषः प्रतिक्रिया-शून्यपौरुषविशेषशालिनः ।

द्राविडेन्द्रपुरुषस्ततः सभामाजगाम नयमार्गकोविदः ॥२६॥

अन्ययः

ततः नयमार्गकोविदः द्राविडेन्द्रपुरुषः प्रतिक्रियाशून्यपौरुषविशेषज्ञः
सज्जयनुपः तस्य सभाम् आजगाम ।

व्याख्या

ततो राजकुमारस्य द्राविडराजभूमितन्मुखागमनानन्तरं नयस्य राजनीतिम्
पन्यास्तस्य कोविदो ज्ञाता नीतिज्ञ इत्यर्थः । द्राविडेन्द्रस्य द्राविडदेशानुप-
चोलदेशाधिपवीरराजेन्द्रस्य पुरुषो दूतस्त्वदेशहारक इत्यर्थः । प्रतिक्रिया प्रतीक-
रस्तया शून्य रहित पौरुष पराक्रमस्तस्य विशेषोऽतिशयस्तेन शालते शोभ-
तस्याऽजयेपराक्रमातिशयानुप सज्ज शरप्रक्षेपणाय पूर्णतपोयुक्त धनु कोवण-
यस्य स तस्य सज्जयनुपस्तस्य विक्रमाङ्कदेवस्य सभां ससदमाजगाम प्रविवेश ।

भाषा

बाद में नीतिशास्त्रपारङ्गत द्राविडराज के राजा का दूत अजय पौरुषविशेष-
ज्ञ से शोभित तथा युद्ध के लिये सर्वधनुष को तयार रखने वाले विक्रमाङ्कदेव
की सभा में आया ।

मौलिचुम्बितसुन्धरावलः कुन्तलेन्द्रतनयं प्रणम्य सः ।
व्याजहार दशानांशुपल्लव-न्यस्तकोमलपदां सरस्वतीम् ॥३०॥

अन्ययः

मौलिचुम्बितसुन्धरावलः सः कुन्तलेन्द्रतनयं प्रणम्य दशानांशुपल्ल-
वन्यस्तकोमलपदां सरस्वतीं व्याजहार ।

व्याख्या

मौलिना शिरसा चुम्बित समालिङ्गित वसुधारावल पुष्पवीनल येन स दूत
कुन्तलेन्द्रायाऽऽह्वयमल्लदेवस्य तनयं पुन विक्रमाङ्कदेवं प्रणम्य नमस्कृत्य दशानां
पल्लवानाम् किरणा एव पल्लवा विसलयानि 'पल्लवोऽग्र्यो विसलयम्'
इत्यमरः । तेषु ग्यस्ते निक्षिप्ते कोमले मुहुमारी पदे वरणी यया ता तां
सरस्वतीं वाग्देवतां पद्मे दशानांशु पल्लवा इव वान्तिमत्स्वात्तस्माद् ग्यस्तानि
प्रतिपादितानि कोमलानि मधुराणि पदानि शब्दा यस्यां तां सरस्वतीं वाचं
व्याजहार उवाच । मधुरपदविन्यासं यथास्यात्तपोवाचेति भावः ।

भाषा

उस दूत ने पृथ्वी पर मस्तक टेक के कुन्तलदेश के राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विनमाङ्कदेव को प्रणाम कर दाँतो के विरण रूपी कोमल पत्तो पर अपने कोमल चरणों को रखने वाली सरस्वती को प्रकट किया या स्मित पूर्वक कोमल पत्तो के सदृश कोमल अर्थात् मधुर वाक्यों को कहा ।

करचुलुक्यनृपवंशमण्डन त्वद्गुणान् गणयितुं प्रगल्भते ।

धाम पङ्करुहिणीविलासिनः कस्य सङ्कलयितुं विदग्धता ॥३१॥

अन्वयः

हे चुलुक्यनृपवंशमण्डन कः त्वद्गुणान् गणयितुं प्रगल्भते । पङ्करुहिणीविलासिनः धाम सङ्कलयितुं कस्य प्रगल्भता ।

व्याख्या

चुलुक्यनृपवंशस्य चालुक्यराजकुलस्य मण्डन भूषण तत्सम्बद्धो, हे चुलुक्यनृप-
वंशमण्डन ! हे विक्रमाङ्कदेव ! कः पुरुषस्तव गुणास्त्वद्गुणास्तान् दयादा-
क्षिण्यादीन् गणयितुं सख्यातुं प्रगल्भते क्षमते । न कोऽपीत्यर्थः । पङ्करुहिणीनां
कमलिनीनां विलासी सुखदायकस्तूर्यस्तस्य धाम तेजः किरणानित्यर्थः । सङ्कलयितुं
गणयितुं कस्य जनस्य विदग्धता पाण्डित्य सामर्थ्यमित्यर्थः । न कस्यापीतिभावः ।
प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारः । “प्रतिवस्तूपमा सा स्वादावययोगेभ्यस्ताम्ययो । एकोऽपि
धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथक् ” इति लक्षणात् ।

भाषा

हे चालुक्यराजकुल के भूषण ! विनमाङ्कदेव ! तुम्हारे दयादाक्षिण्यादि
गुणों की गणना करने में कौन समर्थ हो सकता है अर्थात् कोई भी समर्थ नहीं
हो सकता । कमलिनी को सुख देने वाले सूर्य की किरणों को गिनने की
पाण्डिताई या सामर्थ्य किसमें है अर्थात् किसी में नहीं है ।

वर्णयामि विमलत्वमम्भसः किं त्वदीयकरवालवतिनः ।

एति यत्प्रभवमैन्दवीं द्युतिं विश्वद्युक्तिपुटमौक्तिकं यशः ॥३२॥

अन्वयः

त्वदीयकरवालवर्तिनः अम्भसः विमलत्वं किं वर्णयामि । य
विश्वशुक्तिपुटमौक्तिकं यशः ऐन्दवी द्युतिम् एति ।

व्याख्या

त्वदीये त्वत्सम्बन्धिनि करवाले खङ्गे वर्तत इति त्वदीयकरवालवर्ती त
भवदीयखङ्गे स्फुटतया प्रतीयमानस्याऽम्भसो जलस्य विमलत्वं विशद
पावल्पमित्यर्थः । किं वर्णयामि केन प्रकारेण निरूपयामि । यस्मादम्भ
प्रभव उत्पत्तिर्यस्य तत् यत्प्रभवं यदुत्पन्नं, विश्वं सम्पूर्णग्रहाण्डमेव शुक्तिपुटं तत्
मौक्तिकमेव यशः कीर्तिरिन्दोरियमित्येन्दवी तामिन्दुसम्बन्धिनीं द्युतिं कान्तिमेति
प्राप्नोति । त्वत्करवालप्रभावेण विश्वस्मिन्ने चन्द्रवच्छुभ्रं यशः प्रसृतमिति
भावः । शुभ्रत्वाद्यशसि मौक्तिकाभेवारोपाद्रूपकम् । अस्मिन्विश्वस्मिन् शुक्ति-
पुटत्वारोपः कारणमतः परम्परितरूपकम् । 'नियतारोपणोपायस्यावारोपः
परस्य यः । तत्परम्परितमिति' लक्षणात् ।

भाषा

आपकी तलवार के (घार के) पानी की स्वच्छता का क्या वर्णन करें ।
जिससे उत्पन्न विश्वरूपी सीप का मौक्तिक रूपी यश चन्द्रमा की कान्ति को
प्राप्त करता है अर्थात् आपकी तलवार से उत्पन्न चन्द्रमा के समान शुभ्र यश
सम्पूर्ण विश्व में फैल गया है ।

खड्गवारि भवतः किमुच्यते लोलशैवलमिवारिकुन्तलैः ।
यत्र राजति निवेशितं त्वया राजहंसनिवहोपमं यशः ॥३३॥

अन्वयः

अरिकुन्तलैः लोलशैवलम् इव भवतः खड्गवारि किम् उच्यते । यत्र
त्वया निवेशितं राजहंसनिवहोपमं यशः राजति ।

व्याख्या

अरीणां शत्रूणां कुन्तलैः वेशैः (हेतुभिः) लोलश्चञ्चलशैवलशैवालं
लनीली तु शैवालं शैवलः इत्यमरः । यस्मिन्तल्लोलशैवलं प्ररम्पमान-
तलमिव भवतस्तस्य विक्रमाद्भूदेवस्य खड्गवारि कृपाणपाराजलं किमुच्यते

जनैस्सयंयंवाऽवर्णनीयमेवेत्यर्थः । यत्र कृपाणधाराजले त्वया भवता निवेशितं प्रतिष्ठापितं राजहंसानां भरालानां निबहस्तमूह उपमोपमानं यस्य तन्मरालसमूह-सदृशं शुभ्रं यशः कीर्ती राजति शोभते । उपमालङ्कारः ।

भाषा

शत्रुओं के केशों के लगे होने के कारण, चञ्चल सेवार से युक्त तलवार के पानी का कैसे वर्णन किया जाए । जहाँ तुम्हारे द्वारा स्थापित राजहंस के समूह के समान श्वेत यश शोभित होता है । अर्थात् तुमने शत्रुओं को काटकर अपना श्वेत यश स्थापित किया ।

त्वद्भुजप्रणयिचापनिस्वनः कैरसौ समरसीम्नि सद्यते ।
व्यक्तिमेति रिपुमन्दिरेषु यः क्रन्दितध्वनिभिरेणचक्षुषाम् ॥३४॥

अन्वयः

असौ त्वद्भुजप्रणयिचापनिस्वनः समरसीम्नि कैः सद्यते । यः रिपु-मन्दिरेषु एणचक्षुषां क्रन्दितध्वनिभिः व्यक्तिम् एति ।

व्याख्या

असौ प्रतिद्वस्तव भुजो बाहुः 'भुजबाहु प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । त्वद्भुज-स्तस्य प्रणयी दृढसम्बद्धो यश्चापो घनुस्तस्य निस्वनः शब्दः समरसीम्नि युद्धभूमौ कर्जनैः सद्यते सोढुं शक्यते । यो निस्वनो रिपूणां शत्रूणां मन्दिरेषु गृहेष्वेणस्य मृगस्य 'गोकर्णपुषतेणश्वरोहिताश्चमरो मृगाः' इत्यमरः । चक्षुरिव लोचनमिव चक्षुषासां तास्तासां मृगलोचनानां क्रन्दितानि रुदितानि 'क्रन्दितं रुदितं कृष्टम्' इत्यमरः । एव ध्वनयशब्दास्तेर्थ्यं प्रकाशं प्रकटतामित्यर्थः । एति प्राप्नोति । समरे यदीयचापनिगंतवाणंमृतान् भतंतन् भुत्वा राजपत्यः स्वभवनेषु रुदन्तीति भावः । अत्र चापनिस्वन-सत्प्रतिध्वन्योर्वैयधिकरण्येन वर्णनादसङ्गतिरलङ्कारः ।

भाषा

तुम्हारी भुजा से घनिष्ठता रखने वाले इस घनुष की टङ्कार को युद्ध-भूमि में कौन सहन कर सकते हैं । जिसका साक्षात्कार शत्रुओं के घरों में मृग-नयनियों की रोने की ध्वनि से होता है । अर्थात् तुम्हारे घनुष का टङ्कार होते ही शत्रु मरता है और उसके घर की नारियाँ रोने लगती हैं ।

निर्मदत्वमुपयान्ति हन्त ते ज्यारवैः करटिनो दिशामपि ।
कश्मलैः परिहृता इवालिभिर्यद्भजन्ति ककुभः प्रसन्नताम् ॥३५॥

अन्वयः

ते ज्यारवैः दिशा करटिनः अपि हन्त निर्मदत्वम् उपयान्ति । यत्
अलिभिः इव कश्मलैः परिहृताः ककुभः प्रसन्नतां भजन्ति ।

व्याख्या

ते तव विक्रमाङ्गदेवस्य ज्यारवा मौर्व्या रवा स्वनास्तंज्यारवैः शिञ्जिनी-
निर्घोषं 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुण' इत्यमरः । दिशा ककुभां करटिनो गजा अपि
दिग्गजा अपीत्यर्थः । हन्तेति हर्षे, 'हन्त बानेज्नुकम्पायां वाक्पारम्भविषादयो ।
निश्चये च प्रभोदे च' इत्यमरः । निर्मदत्वं भवेन मदराहित्यमुपयान्ति
प्राप्नुवन्ति । ते ज्यारव श्रुत्वा दिग्गजा स्वाहकार परिहृत्य भीतास्तन्तो
मदराहिता भवन्तीति भावः । यद्यस्मात्कारणादलिभिरिव भ्रमरैरिव कश्मलैर्मोहि-
'मूर्छा तु कश्मलं मोहोऽप्ययमदंस्तु पीडनम्' इत्यमरः । कुनूपकृतबुध्नमभि-
रित्यर्थः । परिहृता रहिता ककुभो दिशः प्रसन्नता निर्मल्य भजन्ति समाध्यन्ति ।
कश्मलस्याऽलिभिस्तस्यामुपमा ।

भाषा

यह कहते हर्षं होता है कि आप की प्रत्यङ्गा के शब्द को सुन कर दिग्गज
भी भय से गद रहित हो जाते हैं । मद जल के न बहने से भ्रमरों के न आने
के कारण, भ्रमर रूपी दुष्ट राजाओं व बुद्धि स्वल्प कालिमा के दूर हो जाने
से दिशाएँ प्रसन्न हो जाती हैं ।

त्वादृशेन विजिगीषुणा विना क्षत्रमक्षममसाध्यसाधने ।
प्लापनाय जगतः प्रगल्भते नो युगान्तसमयं विनाम्युधिः ॥३६॥

अन्वयः

क्षत्र, त्वादृशेन विजिगीषुणा विना असाध्यसाधने अक्षमम् । अम्युधिः
युगान्तसमयं विना जगतः प्लापनाय नो प्रगल्भते ।

कदर्यनेन पीडनेनोज्जिता परित्यक्ता भवति, या पृथिवी गुणैर्वयादाक्षिप्यशीर्यादि-
गुणैरज्ज्वलं प्रदास्यं त्वां भवन्तं पतिं स्वामिनं लभते प्राप्नोति ।

भाषा

हे महावीर ! आप जिस पृथ्वी पर अर्थात् जहाँ रहेंगे वह भूमि पुण्य के
सुरा ऐश्वर्य समृद्धि आदि फलों को अवश्य प्राप्त करेगी । वह भूमि दुष्टराजाओं
की पीड़ा से मुक्त हो जाएगी जो दया दाक्षिण्य शीर्य आदि गुणों से देदीप्यमान
आपको अपना स्वामी पाएगी । अर्थात् आप जहाँ रहेंगे वह भूमि अवश्य समृद्धि-
शाली हो जाएगी और उसको कभी भी दुष्ट राजा लोग पीड़ित न कर सकेंगे ।

त्वद्भिया गिरिगुहाश्रये^१ स्थिताः साहसाङ्क गलितत्रपा नृपाः ।
ज्यारवप्रतिरवेण तानपि त्वद्धनुः समरसीम्नि बाधते ॥४०॥

अन्वयः

हे साहसाङ्क ! (ये) नृपाः गलितत्रपाः (सन्तः) त्वद्भिया गिरिगु-
हाश्रये स्थिताः तान् अपि त्वद्धनु समरसीम्नि ज्यारवप्रतिरवेण बाधते ।

व्याख्या

हे साहसाङ्क ! साहसं विक्रम एवाङ्गुलौ विजयलक्षणं 'कलङ्काङ्गुलौ लाच्छ-
नञ्च चिन्हं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । यस्य स तत्तन्म्योधने हे साहसाङ्क हे
विक्रमाङ्गुदेव ! ये नृपा भूपा गलिता विनिर्गता त्रपा लज्जा येषां ते विगत-
लज्जास्तन्तस्त्वतो भीस्तया भवद्भयेन गिरीणा पर्वतानां गुहाः कन्दरा एवाङ्गुश्रयः
रक्षास्थानं तस्मिन् स्थितास्तानपि तव धनुश्चापः समरसीम्नि समराङ्गणे ज्याया
मौर्व्या रवस्य शब्दस्य प्रतिरवः प्रतिध्वनिस्तेन बाधते पीडयति । पर्वतकन्दरा-
स्वपि विक्रमाङ्गुदेवस्याङ्गमनभयादिति भावः ।

भाषा

हे विक्रमाङ्गुदेव ! जो राजा लोग लज्जा को छोड़ तुम्हारे डर से पर्वतों
की कन्दराओं में छिप कर बैठ जाते हैं उनको भी तुम्हारा धनुष समर भूमि
में प्रत्यञ्चा की टङ्कार की प्रतिध्वनि से पीड़ित करता है ।

^१ 'गिरिगुहासु ये' इत्यपि पाठान्तरम् ।

उत्प्रतापदहनं मुखं विहन्नाहवे त्वदसिन्द्रजालिकः ।

दिव्यमस्तकसमागमं द्विषां लूनमर्त्यशिरसां करोति यत् ॥४१॥

अन्वय

आहवे त्वदसिः उत्प्रतापदहनं मुखं वहन् इन्द्रजालिकः (भवति) यत् लूनमर्त्यशिरसां द्विषां दिव्यमस्तकसमागमं करोति ।

व्याख्या

आहवे युद्धे तव असिस्त्वदसिर्भवदीयलङ्ग उद्गत ऊर्ध्वं प्रसारितः प्रताप एव वह्नोऽग्नियंस्मात्तदुत्प्रतापदहनं मुखमाननमप्रभागञ्च वहन् धारयन्निन्द्रजालिक इन्द्रजालविद्याप्रवीणो मायावी भवति । यद्यस्मात्कारणात् स लूनं छिन्नं मर्त्यं मरणशीलं विनाशीत्यर्थः । शिरो येषां ते लूनमर्त्यशिरसस्तेषां छिन्नविनाशिमस्तकानां दिव्यानां स्वर्गोपाणां मस्तकानां शिरसां समागमं प्रापणं करोति । यथा कश्चिदिन्द्रजालिको मुख्यादग्निनिस्सरणं प्रदर्शयन् चमत्कारयुक्तानि कार्याणि करोति तथैव तम लङ्ग ऊर्ध्वप्रसारितप्रतापरूपदहनयुक्तं मुखं धारयन् लूनशिरसां शून्यां रणे मरणात्तेषां स्वर्गप्राप्तिनिश्चितेति हेतोस्तेषां नूतनदिव्यमस्तकान् संदधाति । यत्रोत्तरार्धगतवाक्यार्थस्येन्द्रजालिकत्वे हेतुतया कथनात्काव्य-लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध में, ऊपर उठने वाले तेज रूपी अग्नि से युक्त मुख या नोक वाली तुम्हारी तलवार, इन्द्र जालिक हो जाती है । क्यों कि कटे हुए मानवी मस्तक वाले शत्रुओं को वह दिव्य मस्तको से युक्त कर देती है । अर्थात् युद्ध में जो वीर मरते हैं वे स्वर्ग में जाते हैं यह प्रसिद्धि है । इसलिये तुम्हारी तलवार इन्द्रजालिक के समान तिर बड़े शत्रुओं को काल्पनिक दिव्य मस्तको से युक्त कर स्वर्ग में भेज देती है ।

भाग्यभूमिमपि भारतादिषु त्वादृशं न शृणुमः प्रतापिनम् ।

दर्शनेन विजयश्रियं रणेऽप्यन्यसङ्गविमुखीं करोति यः ॥४२॥

अन्वयः

भारतादिषु अपि त्वादृशं भाग्यभूमिं प्रतापिनं न शृणुमः । यः रणेषु दर्शनेन विजयश्रियम् अन्यसङ्गविमुखीं करोति ।

व्याख्या

क्षेतात् त्रायत इति क्षत्रं क्षत्रियजातिः क्षात्रधर्मो वा त्यादृशेन भवादृशेन विजि-
गीषुणा विजयेषिणा विनाऽसाध्याना कर्तुमशक्याना कार्याणा साधने सम्पादनेऽक्षमं
सामर्थ्यहीनम् । अम्बुधिस्तमुद्रो युगान्तसमयं विना प्रलयकालागमनं विना जगत्तो
भुवनस्य 'विष्टपं भुवन जगत्' इत्यमरः । प्लावनाय निमज्जनाय नो प्रगल्भते
न प्रभुः । अत्र प्रतिवस्तूपनालङ्कारः । 'सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र धाव्यद्वये
स्थितिरिति' लक्षणात् ।

भाषा

क्षत्रिय जाति, तुम्हारे ऐसे विजय की इच्छा रखने वाले के बिना असाध्य
कार्य की सिद्धि करने में समर्थ नहीं हो सकती । समुद्र प्रलय काल के बिना
जगत् को पानी के अन्दर डुबाने में समर्थ नहीं होता ।

अग्रजे तृणवदर्पितं निजं राज्यमूर्जितगुणेन यत्त्वया ।

वज्रलेपघटितेव तेन ते निश्चला जगति कीर्तिचन्द्रिका ॥३७॥

अन्वयः

यत् ऊर्जितगुणेन त्वया निजं राज्यं तृणवत् अग्रजे अर्पितम् । तेन
ते कीर्तिचन्द्रिका जगति वज्रलेपघटिता इव निश्चला (जाता ।)

व्याख्या

यद्यस्मात्कारणादूर्जिताः श्रेष्ठा गुणा दयादाक्षिण्यादयो यस्य स तेन प्रशस्त्य-
गुणेन त्वया निजं स्वकीयं राज्यमग्रजे ज्येष्ठभ्रातरि सोमदेवे तृणवत्तुणेन तुल्यं
लोभरहितमित्यर्थः । अर्पितं निवेदितं तेन कारणेन ते तव कीर्तिरेव चन्द्रिका
कीर्तिन्योस्माच्चल्लेपेन कुलिशलेपेन विरकालस्यापिना लेपद्रव्येण निश्चला-
ऽचला स्थिरेत्यर्थः । जाता ।

भाषा

चूँकि श्रेष्ठ गुणों से युक्त तुमने अपना राज पाट तृणवत् समझ कर अपने
यड़े भाई सोमदेव को दे दिया इससे तुम्हारी कीर्ति रूपी चादनी वज्रलेप के
समान अचल हो गई ।

किं करोपि निजयाथवा भुवा त्वं समस्तवसुधातलेश्वरः ।
केसरी वसति यत्र भूधरे तत्र याति मृगराजतामसौ ॥३८॥

अन्वयः

अथवा समस्तवसुधातलेश्वरः त्वं निजया भुवा किं करोपि । यत्र भूधरे केसरी वसति तत्र असौ मृगराजतां याति ।

व्याख्या

अथवेति पक्षान्तरे । समस्तस्य सम्प्रत्यय बहुधातलस्य भूतलस्येश्वरः प्रभुत्वं निजया स्वकीयया भुवा पृथिव्या राज्येनेत्यर्थः । किं करोपि किम्प्रयोजनं धारयति । न किमपीत्यर्थः । यत्र यस्मिन्भूधरे पर्वते केसरी सिंहो सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्यो ह्यंक्षः केसरी हरिः इत्यमरः । वसति गच्छति तत्र तस्मिन् स्थानेऽसौ सिंहो मृगराजता मृगराजपदवीं याति प्राप्नोति ।

भाषा

अथवा सम्पूर्ण पृथ्वी के स्वामी, तुमको अपनी पृथ्वी की अर्थात् राज्य की क्या परवाह है । शेर जिस पर्वत पर जा बैठता है वही वह मृगराजपद को प्राप्त कर लेता है ।

याति पुण्यफलपात्रतामसौ यां भुवं निवससे महाभट ।
सा कुपार्थिवकदर्थनोज्झिता त्वां पतिं हि लभते गुणोज्ज्वलम् ॥३९॥

अन्वयः

हे महाभट ! (त्वं) यां भुवं निवससे असौ पुण्यफलपात्रतां याति हि, सा कुपार्थिवकदर्थनोज्झिता (या) गुणोज्ज्वलं त्वां पतिं लभते ।

व्याख्या

हे महाभट ! हे महावीर ! त्वं यां भुवं पृथिवीं निवससे स्थितिं करोपि, असौ भूः पुण्यस्य मृतस्य फलानां मुक्तश्रवणसमृद्धीनां पात्रतां भाजनत्वं याति हि निश्चयेन प्राप्नोति । सा भूमिः कुपार्थिवस्य कुत्सितनृपस्य

व्याख्या

भारतादिष्वपि महाभारतप्रभृतिप्राचीनेतिहासग्रन्थेष्वपि भारतादिदेशेष्वपि वा त्वादृशं भवादृशं भाग्यस्य भागधेयस्य 'दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियति-विधिः' इत्यमरः । भूमिमाथयं भाग्यवन्तं प्रतापिनं प्रभाववन्तं न धृणुमो नाऽऽकर्णयतः । यो रणेपु युद्धेषु दर्शनेन स्व-स्वरूपप्रकाशनेनैव विजयधियं जयलक्ष्मीमन्येषां राज्ञां सङ्गात्सम्बन्धाद्विमुखो पराद्धमुखो करोति । युद्धेषु तव दर्शनेनैव शत्रयो भयभीता भवन्ति तत्मातेषां राज्यधोरनुपमरूपलावण्यमुक्तं कामुकं 'कामिनीव तांस्त्यक्त्वा त्वत्समीपे समायातीति भावः । समासोचित-रत्नद्वारः ।

भाषा

महाभारत आदि प्राचीन ऐतिहासिक ग्रन्थों में या भारत आदि देशों में तुम्हारे ऐसा भाग्यशाली प्रतापी कोई भी सुनने में नहीं आता । युद्धों में जिसके दर्शनमात्र से शत्रुओं की राजश्री शत्रुभूत राजाओं के पास रहना ही नहीं चाहती । अर्थात् युद्धों में तुम्हारे दर्शन मात्र से विपक्षी राजा भयभीत हो जाते हैं अत एव उनकी राजश्री, अर्थात् सुन्दर कामुक के दर्शन मात्र से, कामिनी के समान, उनको छोड़ कर तुम्हारे पास चली आती है ।

किं किरीटमणयः क्षमाभुजां लोहकर्पकटपत्सहोदराः ।

आनयन्ति यदुपान्तवर्त्मनि त्वत्कृपाणमतिदूरवर्तिनम् ॥४३॥

अन्वयः

क्षमाभुजां किरीटमणयः लोहकर्पकटपत्सहोदराः किम् ? यत् अति-दूरवर्तिनं त्वत्कृपाणम् उपान्तवर्त्मनि आनयन्ति ।

व्याख्या

क्षमां पृथ्वीं भुञ्जन्ति स्वोपभोगे समानयन्ति ते क्षमाभुजो विपक्षभूमि-पतयस्तेषां किरीटेषु मुकुटेषु मणयो रत्नानि 'मण्डनं चाय मुकुटं किरीटं पुनपुन-सकम्' इत्यमरः । लोहस्य लोहस्य कपिका दृषदश्चुम्बकशिलास्तासां सहोदरा-स्तदुशाः किम् ? यद्यस्मात्कारणादतिदूरे वर्तते इत्यतिदूरवर्तिनं तं विप्रकृष्ट-देशस्य त्वत्कृपाणं त्वत्सङ्गमुपान्तवर्त्मनि समीपप्रदेशे आनयन्ति समाकर्षन्ति । अत्रोत्प्रेदालद्वारः ।

व्याख्या

घनाना मेघाना गर्जितानि स्तनितानि 'स्तनित गर्जित मेघनिर्घोषे रसितानि-
च' इत्यमरः । तेष्विवाज्येषा प्रतापिना पौरुषस्य पुरुषार्थस्य गुणेषु महत्त्वेष्व-
पि श्रुतिं कर्णं प्राप्तवत्सु गतेषु, अस्य चोलनृपतेर्मनसात्मनसो 'चित्तं तु चेतो
हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । मानससरोरसो वा राजहंसवन्तिव
मरालीव तावकी त्वदीया स्तुतिस्तत्र 'स्तवस्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः' इत्यमरः । न
नि सरति न पृथग्भवति । तन्मनस्येव निश्चला तिष्ठत इति भावः । घनगर्जित
श्रुत्वा यया मराली मानससरोवरादन्यत्र न गच्छति तत्रैव तिष्ठति च तथैव
बहूना राज्ञामपि पुरुषार्थकया श्रुत्वा तव स्तुतिश्चोलदेशाधिपतेर्मनसो न पृथग्भ-
वतीत्यर्थः । अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

मेघ की गरज के समान जब राजाओं के भी पुरुषार्थ के महत्त्व को सुन
कर चोलदेश के राजा वीरराजन्द्र के मन से तुम्हारी स्तुति मानस सरोवर से
राजहंसी के समान नहीं हटती है । अर्थात् जैसे मेघ के शब्द सुनकर राजहंसी
मानस सरोवर में ही रहती है और वहाँ से अन्यत्र नहीं हटती वैसे ही अन्य
राजाओं के पौरुष के महत्त्व को सुनकर पर भी तुम्हारी स्तुति उस चोल राजा
के मन से नहीं हटती किन्तु उसके मन में विद्यमान है ।

कन्यकां कुलविभूषणं गुणैरद्भुतैस्त्रिभुवनातिशायिनीम् ।
त्वत्करप्रणयिनीं विधाय मः प्राप्तुमिच्छति समस्तवन्द्यताम् ॥४६॥

अन्ययः

सः कुलविभूषणम् अद्भुतैः गुणैः त्रिभुवनातिशायिनीं कन्यका त्वत्कर-
प्रणयिनीं विधाय समस्तवन्द्यतां प्राप्तुम् इच्छति ।

व्याख्या

स वीरराजेन्द्रनामकश्चोलदेशराजः कुलस्य यशस्य भूषणमलङ्कारभूतामद्भु-
तराश्वर्यकरगुणं शीललज्जादिभिस्त्रयाणां भुवनानां समाहारस्थिभुवनं तमतिशेते
लङ्घयतीति त्रिभुवनातिशायिनी ता त्रिभुवनातिशायिनी लोकत्रयेष्वनुपमां
कन्यकां स्वात्मजां तव करस्य हस्तस्य प्रणयिनी राज्ञिनी तं विधाय कृत्वा स्वां
विवाह्येत्यर्थः । समस्तैस्सकलैर्लोकैर्वन्द्यतां नमस्पतां प्राप्तुं लब्धुमिच्छति-
भिवाञ्छति ।

भाषा

वह वीरराजेन्द्र नामक चोल देश का राजा कुल की अलङ्कार स्व
शील लज्जा आदि अद्भुत गुणों से तीना लोकों में अनुपम, अपनी व
तुमसे पाणिग्रहण अर्थात् विवाह कर सब लोगों में वदनीय होना चाहता

तेन तस्य वचनेन चारुणा प्राप 'कुन्तलपतिः प्रसन्नताम् ।
तीव्ररोषनिपत्रेगशान्तये भेषजं विनय एव तादृशम्' ॥४

अन्वयः

कुन्तलपतिः तस्य चारुणा तेन वचनेन प्रसन्नता प्राप । तादृ-
तीव्ररोषनिपत्रेगशान्तये विनयः एव भेषजम् (अस्ति) ।

व्याख्या

कुन्तलपति कुन्तलदेशाधिपतिविक्रमाङ्कदेवस्तस्य द्रविडदेन्द्रदूतस्य चारुणा
मनोहारिणा तेन पूर्वोक्तेन वचनेन वाक्प्रपञ्चेन प्रसन्नता प्रसाद 'प्रसादस्तु
प्रसन्नता' इत्यमर । प्रापोपजगाम । तादृशा विक्रमाङ्कदेवसदृशाना विजि-
गीषूणा तीव्रस्तीक्ष्णो रोष क्रोध एव विष गरल तस्य वेगो रयस्तस्य शान्तये
शमनाय विनय एव नम्रत्वमेव भेषजमीषधं 'भेषजीषधभेषज्यान्पद्मो जायु-
रित्यपि' इत्यमर । अस्ति । विजिगीषूणा घोरानां पुरतो विनयवर्शनं तेषां
क्रोधनिवारणपूर्वकप्रसन्नतासम्पादनार्थमेक एवोपाय इति भाव । रोषे विषता-
दात्म्यादुपक्रम ।

भाषा

कुन्तलदेशाधिपति विजयमाङ्कदेव, द्रविडदेश के राजा के दूत की पूर्वोक्त
मोठी बातों से प्रसन्न हो गया । ऐसे महापुरुषों के तीव्र क्रोध रूपी विष के
वेग को रोकने के लिये केवल विनय ही औषध है ।

१ कुन्तलदेश दृष्टान्तुङ्गमद्रासङ्गमात् वावरानयुद्गमस्यानपर्यन्तं प्रसृत
पूर्वपरिचयमात्रमध्यभाग ।

२ भावोऽयमप्राजपि प्रदर्शित —
उत्तमधरानय रणाङ्गणपु यस्यातितुङ्गस्य हठात्प्रवहत् ।

न नम्रमावादनो नृपाणामासीत् दृष्टान्तनिपथभागां ॥ (३ सर्गे ६९ श्लोक)

कीदृशी शशिमुखी भवेदिति स्पृश्यते स्म हृदये म चिन्तया ।
कामुकेषु मिषमात्रमीक्षते नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः ॥४८॥

अन्वयः

सः शशिमुखी कीदृशी भवेत् इति चिन्तया हृदये स्पृश्यते स्म ।
नित्यकुण्डलितकार्मुकः स्मरः कामुकेषु मिषमात्रम् ईक्षते ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेव शशिमुखी चन्द्रमुखी द्रविडदेशराजकुमारी कीदृशी
किंस्वरूपा भवेदिति चिन्तया विचारेण हृदये मनसि चित्तन्तु चेतो हृदय स्वान्त
हृन्मानस मन' इत्यमर । स्पृश्यते स्म चिन्तितो बभूव । नित्य सदैव
कुण्डलित समाकुष्ट कार्मुक धनुर्धन स सततसज्जधनु स्मर कामदेव कामुकेषु
कामिषु कान्ताम्प्रत्यनुरागसम्भूतेष्वित्यर्थ । मिषमात्र व्याजमात्रमीक्षते
पश्यति । चिन्तोत्पादनव्याजेनैव कामबाणव्यापार सफल इति भाव ।
अनाश्वान्तरन्यासोऽलङ्कार ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, द्रविड देश के राजा की चन्द्रवदनी कन्या कैसी होगी
इस विचार से चिन्तित हो उठा । कामियों के प्रति सदा धनुष सज्ज रखने
वाला कामदेव, कामियों को पीड़ित करने में कोई वहाना ही खोजता रहता है ।

अग्रवीक्ष मनसः प्रसन्नतां दन्तकान्तिभिरुदीरयन्निव ।

ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः ॥४९॥

अन्वयः

ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलः कुन्तलीनयनपूर्णचन्द्रमाः (सः) दन्तकान्तिभिः
मनसः प्रसन्नताम् उदीरयन् इव अग्रवीत् च ।

व्याख्या

ओष्ठयो मूठं तत्र लुठितो लुलित स्मितस्येषद्वासस्याञ्चल प्रान्तभागे
पश्य स ओष्ठपृष्ठलुठितस्मिताञ्चलो लज्जयेपद्वासयुक्त कुन्तलीनां कुन्तलदेश-
कामिनीनां नयनानि नेत्राणि 'लोचन नयन नेत्रमोक्षणं क्षुरक्षणी' इत्यमर ।

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

चारभावमपनीय गृह्यते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥५१॥

अन्वयः

सज्जनाः दोषजातम् अवधीर्य मानसे गुणम् एव धारयन्ति । वारिदाः वारिधेः क्षारभावम् अपनीय सलिलम् एव गृह्यते ।

व्याख्या

सज्जनाः सत्पुरुषा दोषाणां निन्द्यवस्तूनां जातं समूहं दोषजातं दुर्गुणकुल-
मित्यर्थः । अवधीर्य परित्यज्याऽवहेलनं विधायेति भावः । मानसे हृदये
'चित्तं तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । गुणमेव धारयन्ति
समादरेण गृह्णन्ति । वारिदा मेघा वारिधेः समुद्रस्य क्षारभावं लवणत्वमपनीय
दूरीकृत्य सलिलमेव शृङ्गं माघुर्यवज्जलमेव गृह्णते समाददति । दृष्टान्तालङ्कारः ।

भाषा

सज्जनलोग दोषों को छोड़ कर मन में गुण को ही धारण करते हैं । मेघ,
रामुद्र के खारेपन को छोड़ कर विशुद्ध गंधुर जल ही ग्रहण करते हैं ।

दिग्जयव्यसनिना पुनः पुनस्तस्य किं प्रियमनुष्ठितं मया ।

रज्यते मयि दृढं तथाप्यसौ वेत्ति कश्चरितमुन्नतात्मनाम् ॥५२॥

अन्वयः

पुनः पुन दिग्जयव्यसनिना मया तस्य किं प्रियम् अनुष्ठितम् ।
तथापि असौ मयि दृढं रज्यते । कः उन्नतात्मनां चरितं वेत्ति ।

व्याख्या

पुनः पुनर्भूयो भूयो दिशां जयो दिग्जयस्तस्य व्यसनमस्याऽस्तीति दिग्जय-
व्यसनी तेन सर्वदिग्बलमाननूपमण्डलपराजयदुर्लभितचेतसा मया विक्रमाद्भुदेवेन
तस्य द्वाविडेन्द्रस्य किं प्रियं हितमनुष्ठितं कृतम् । तथापि मया किञ्चिदुपकारेऽ-
कृतेऽप्यसौ द्वाविडेन्द्रो मयि मत्सम्बन्धे दृढं रज्यते गाढं स्नेहं कुरुते । कः
पुरुष उन्नत उत्कृष्ट आत्मा येषां ते तेषामुन्नतात्मनां महात्मनां चरितं माहात्म्यं
वेत्ति जानाति । अवधार्यान्तरन्यासालङ्कारः ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवोक्तपनन्तरमपगतं ब्रूरीभूतं साध्वर्तं भयं यस्य स विगत-
भीस्तापुस्तञ्जनस्त चोलवृत्तोऽभूतस्य सुवाया ब्रवः प्रवाह उपमोपमानं यस्यास्तां
पोषूपप्रवाहसदृशीमिन्दुकरवच्चन्द्रकिरणवन्निर्मला विशदी तामिति पूर्वोक्तप्रकारां
षाचं वाणीं दर्शयन्तं प्रकटयन्तं सुवाणमित्यर्थः । एनं प्रतिद्वं विक्रमाङ्कं
विक्रमाङ्कदेवं व्यजितपत् निवेदितवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के बोलने के अनन्तर भय से रहित उस सज्जन चोलराजदूत
ने अमृत के प्रवाह के ऐसी तथा चन्द्रमा के किरणों के ऐसी मीठी और निर्मल
उपर्युक्त बातें बोलने वाले विक्रमाङ्कदेव से कहा ।

किं त्वान्यदुचितं वदान्यता यत्समादिशति तत्त्वया कृतम् ।
प्रार्थितार्थपरिपन्थितामगात् करचुलुक्यकुलपार्थिवोऽर्थिनाम् ॥५५॥

अन्वयः

तव अन्यत् उचितं किम् । वदान्यता यत् समादिशति तत् त्वया
कृतम् । कः चुलुक्यकुलपार्थिवः अर्थिनां प्रार्थितार्थपरिपन्थिताम् अगात् ।

व्याख्या

तव भवतो विक्रमाङ्कदेवस्याऽन्यदितरदुचितं योग्यं किम् । अर्थात् भवता
सर्वमुचितमेवाऽनुष्ठितम् । वदान्यतोदारता 'स्पूर्वदान्यस्थूललक्ष्यदानशोभा बहुप्रदे'
इत्यमरः । तावकीनेति भावः । यत्समादिशति यदाज्ञापयति तत्त्वया भवता
कृतं विहितम् । सर्वयैव हृदयस्य विशालतैव भवता प्रदर्शितेति भावः ।
करचुलुक्यकुलस्य चालुक्यवंशस्य पार्थिवो नृपोऽर्थिनां याचकानां प्रार्थितोऽभिवा-
ञ्छितोऽयं प्रयोजन तस्य परिपन्थितां प्रतिकूलतामगात् गतवान् न कोऽपीत्यर्थः ।
चालुक्यकुलोत्पन्नानां राज्ञां याचकमनोरथपूरणं स्वाभाविकमिति भावः । अत्रा-
र्थपत्त्यलङ्कारः ।

भाषा

इससे बढ कर आपका और दूसरा क्या उचित कार्य हो सकता है । आपने
अपने ओदार्य के अनुरूप कार्य किया । चालुक्य वंश के किस राजा ने अर्थियों
की प्रार्थना का निषेध किया है अर्थात् किसी ने नहीं ।

वेत्सि मे पतिमवञ्चकं यदि स्वच्छतां स्पृशति चात्र ते मनः ।

तन्निवृत्य कुरु तुङ्गभद्रया मुद्रिते पदमुपान्तवर्त्मनि ॥५६॥

अन्वयः

यदि मे पतिम् अवञ्चकं वेत्सि, अत्र ते मनः च स्वच्छतां स्पृशति तत्
निवृत्य तुङ्गभद्रया मुद्रिते उपान्तवर्त्मनि पदं कुरु ।

व्याख्या

(हे राजन् !) यदि त्वं मे मम पतिं स्वामिनं द्राविडेश्वरमवञ्चकं निष्क-
पटहृदयं स्वच्छान्तःकरणमित्यर्थः वेत्सि जानासि । अत्राऽस्मिन्विषये ते तव
मनश्च चेतश्च स्वच्छतां नैर्मल्यं स्पृशत्यालिङ्गति तत्तर्हि निवृत्याऽस्मात्स्थानात्प-
रावृत्य तुङ्गभद्रया तक्षामनद्या मुद्रिते चिन्हित उपान्ते वर्त्म तस्मिन् सीमान्तप्रदेशे
पदं स्थितिं स्वनिवासमित्यर्थः । कुरु विधेहि ।

भाषा

यदि आप मेरे स्वामी द्राविडेश्वर को निष्कपट समझते हैं और इस सम्बन्ध
में आप का मन यदि सन्देह रहित है तो आप यहाँ से लौट कर तुङ्गभद्रा नदी
से चिन्हित सीमान्तप्रदेश में अपना डेरा डालिये ।

कैश्चिदेव सततप्रयाणकैस्तत्र शुद्धहृदयः करिष्यति ।

स त्वया परिचयं प्रतापिना पर्वशीन्दुरिव तिग्मरश्मिना ॥५७॥

अन्वयः

तत्र शुद्धहृदयः सः कैश्चित् एव सततप्रयाणकैः प्रतापिना त्वया पर्वशि-
न्दुः तिग्मरश्मिना इव परिचयं करिष्यति ।

व्याख्या

तत्र तुङ्गभद्रासीमान्तप्रदेशे शुद्धं निष्कपटं हृदयं मनो यस्य स निर्मलमानसः
स द्राविडेश्वरः कैश्चिदेव क्षिप्रद्वारेण सततं निरन्तरं प्रयाणकानि गमनानि
प्रस्थानानि या संः प्रतापिना प्रभाषशालिना स्वया भवता सह पर्वण्यमापा-
मिन्दुश्चन्द्रास्तिग्मरश्मिना सूर्येणैव परिचयं सम्मेलनं करिष्यति विधास्यति ।
अत्रोपमालङ्कारः ।

भाषा

तुल्लभद्रा के सीमान्त प्रदेश में निष्कपट हृदय वाले मेरे स्वामी द्राविडेश्वर, प्रतापी आप से, अमावस्या को, चन्द्रमा के तेजस्वी सूर्य से मिलने के समान, रास्ते में लगातार कुछ ही डेरे डालते हुए, आ मिलेंगे ।

गाहतेऽत्र धृतकार्मुकै त्वयि प्रीतिदानमपि भीतिदानताम् ।

तेन तस्य महती विलक्षता यत्र वेत्ति गुणपक्षपातिताम् ॥५८॥

अन्वयः

अत्र धृतकार्मुकै त्वयि प्रीतिदानम् अपि भीतिदानतां गाहते तेन यत्र गुणपक्षपातितां वेत्ति तस्य महती विलक्षता ।

व्याख्या

अत्राऽस्मिन् चोलराजप्रधाननगर्यां धृतं गृहीतं कार्मुकं धनुर्येन स तस्मिन् सज्जधनुषि त्वयि विक्रमाङ्गुदेवे प्रीत्या प्रेम्णा दानं कन्यायाः प्रदानमपि भीत्या भयेन दानं तस्य भावस्तां भीतिदानतां भयजन्यदानत्वं गाहते प्राप्नोति । सज्जधनुषाय तुभ्यं यत्प्रीतिपूर्वकमपि दास्यते तद्भूयेन दत्तमिति सर्वेषां ज्ञानं भवेदिति भावः । तेन कारणेन यत्र यस्य द्राविडराजस्य विषये गुणेषु तदीयेषु गुणेषु सौजन्यादिषु यस्ते पक्षपातस्समादरस्तस्य भावो गुणपक्षपातिता तां वेत्ति जानाति धारयसीत्यर्थः । तस्य द्राविडाधिपस्य महती विपुला विलक्षता सलज्जत्वम् । अथवा तं प्रति सर्वेषां विस्मयान्वितत्वं यदेवं शौर्ययुक्तोऽपि भयात् कन्या ददातीति । 'विलक्षो विस्मयान्विते' इत्यमरः । स्वद्रूपात्तेन कन्या प्रदत्तेति तस्य महदपमशस्तेन यस्य कृते तव गुणपक्षपातित्वं वर्तते स लज्जास्पदं मा भूयादिति हेतोः सीमान्तप्रान्त एव तव दर्शनं वरमिति भावः ।

भाषा

उस द्राविड राजा के राज्य की प्रधान नगरी में धनुष लेकर (अपनी सेना के साथ) आये हुए तुमको जो प्रेम पूर्वक भी दिया जाएगा वह लोगों की दृष्टि में भय से दिया गया समझा जाएगा । इस कारण से जिसके गुणों के प्रति आप का समादर है उस चोलदेश के राजा को लज्जित होना पड़ेगा । या सब लोग उसके सम्बन्ध में आश्चर्य करने लगेंगे कि इतना पराक्रमी और शौर्ययुक्त होने पर भी उसने भय से अपनी लड़की कैसे दे दी ।

नाद्य यावदवलोकिता जनैः क्वापि तस्य वचसामसत्यता ।
मादृशां शुभविपर्ययाद्यदि व्यक्तिमेप्यति भवादृशेषु सा ॥५६॥

अन्वयः

अद्य यावत् जनैः तस्य वचसाम् असत्यता क्व अपि न अवलोकिता ।
यदि मादृशां शुभविपर्ययात् सा भवादृशेषु व्यक्तिम् एष्यति ।

व्याख्या

अद्य यावदाधुनिककालपर्यन्तं जनैर्लोकैस्तस्य वचसां वाणीनामसत्यता मिथ्यात्वं
क्वापि कस्मिन्नपि विषये नाऽवलोकितं न दृष्टं नानुभूतेत्यर्थः । यदि परं
मादृशां मतसदृशानां शुभस्य पुण्यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं तस्मात्पापात् दुर्भाग्याद्वा
साऽसत्यता भवादृशेषु त्वादृशेषु महानुभावेषु ध्येति प्रकाशमेप्यति प्राप्स्यति ।
अयमस्माकं दौर्भाग्यस्यैव प्रभावः स्याद्यदि तस्य वचसामसत्यता भवत्सु प्रकटीभ-
वेदिति भावः ।

भाषा

आज तक लोगो को किसी भी विषय में द्राविडेश्वर की वाणी की
असत्यता का अनुभव नहीं हुआ है । यदि आपके अनुभव में ऐसी बात आवे
तो वह मेरे ऐसो के पाप से या दुर्भाग्य से ही हो सकता है ।

एवमादिभिरनेन बोधितः कोविदेन वचनैः पुनः पुनः ।
ज्ञातचोलहृदयः स्वयं च स प्राङ्निवेदितमगाधदीतटम् ॥६०॥

अन्वयः

कोविदेन अनेन एवम् आदिभिः वचनैः पुनः पुनः बोधितः स्वयं च
ज्ञातचोलहृदयः सः प्राङ् निवेदितं नदीतटम् अगात् ।

व्याख्या

कोविदेन पण्डितेन लोचिष्यवहाराभिज्ञेनेत्यर्थः । अनेन दूतेनैवमादिभि-
रेतादृशैर्वचनैः पुनः पुनो भूयो भूयो बोधितो विज्ञापितः स्वयञ्च गुप्तचरादि-
भिरार्तं परीक्षितं चोलस्य चोलदेशाधिपस्य हृदयं येन स विज्ञातचोलराज-
हादिप्रभावः स विष्णुमाङ्गदेवः प्राङ् पूर्वं निवेदितं सूचितं नदीतटं पुद्गलपानदी-
तीरमपागमयाम ।

भाषा

इस चतुर व लौकिकव्यवहार में कुशल दूत द्वारा ऐसी ऐसी बातों से बार-बार संमंशया हुआ और स्वयं भी अपने गुप्तचरों से चोल राजा के हार्दिक भाव को जान लेने वाला, विक्रमाङ्कदेव, पूर्व सूचित तुङ्गभद्रानदी के तट पर गया ।

चोलभूमिपतिरप्यनन्तरं निर्जंगाम नगरात्कृतोत्सवः ।

पुष्पसायकपताकया तथा कन्यया सह सहासवक्त्रया ॥६१॥

अन्वयः

अनन्तरं कृतोत्सवः चोलभूमिपतिः अपि सहासवक्त्रया पुष्पसायक-पताकया तथा कन्यया सह नगरात् निर्जंगाम ।

व्याख्या

अनन्तर विक्रमाङ्कदेवस्य तुङ्गभद्रानदीतटप्राप्त्यनन्तरं कृतो विहित उत्सवो महो 'मह उद्भव उत्सव' इत्यमरः । येन स विहितमहश्चोलस्य चोलदेशस्य भूमिपतिः पुष्पीपतिश्चोलेश्वरोऽपि हासेन सहितं सहासं वक्ष्यमानं यस्यास्ता तथा प्रफुल्लाननया पुष्पाण्येव सायका बाणा यस्य स पुष्पतापक कामस्तस्य पताका वंजयन्ती 'पताका वंजयन्ती स्पात्केतन ध्वजमस्त्रियाम' इत्यमरः । कामोद्दीपकत्वात्तत्स्वरूपा तथा मन्मथध्वजरूपया तथा प्रसिद्धया कन्यया स्वसुतया सह नगरात्निजराजधान्या निर्जंगाम बहिर्निःसृतवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव के तुङ्गभद्रा नदी के तट पर पहुँचने पर चोलदेश या राजा भी मंगलोत्सव मनावर, प्रसन्न वदन और कामदेव की ध्वजा के समान अपने स्वरूप से कामोद्दीपन करने वाली अपनी कन्या के साथ अपनी राजधानी से बाहर निकल पड़ा ।

सन्धिवन्धमवलोक्य निश्चलं तस्य कुन्तलनरेन्द्रसूनुना ।

शान्तसाध्यसमहारुजः प्रजाः स्वेषु धामसु वनन्धुरादरम् ॥६२॥

अन्वयः

प्रजाः तस्य कुन्तलेन्द्रसूनुना निश्चलं सन्धिवन्धम् अवलोक्य शान्त-साध्यसमहारुजः (सत्यः) स्वेषु धामसु आदरं वनन्धुः ।

व्याख्या

प्रजा जनास्तस्य द्वाविडेश्वरस्य कुन्तलेन्द्रस्य कुन्तलराजस्याऽऽहवमल्लदेवस्य
पुत्रः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवस्तेन सह निदचलं दृढं सन्धेः स्नेहस्य बन्धं बन्धनं
सन्धिबन्धं प्रेमबन्धनमवलोक्य ज्ञात्वा शान्तं समाप्तं तावत्सं भयमेव महायन्त्रं
महापीडा याता ता बुरीकृतमहाव्यथा सत्यः स्वेष्टे निजेषु धामसु गृहेष्वादरं प्रेम
बन्धवर्धधुः । अयं विक्रमाङ्कदेवः स्नेहसम्बन्धेन न तु विनिजपायमत्राऽऽगत इति
विनिश्चित्य त्यक्तचिन्ता जना आक्रमणकालिकगृहत्यागादिकं सम्प्रत्यनावश्य-
कमिति सुखेन स्वगृहेषु निवासं चक्रुरिति भावः ।

भाषा

प्रजागण अपने राजा द्वाविडेश्वर का कुन्तलराज आहवमल्लदेव के पुत्र
विक्रमाङ्कदेव से दृढ़ प्रेम सम्बन्ध जानकर भय ह्मी महाव्यथा से शान्त होकर,
अपने अपने घरों में सुख से रहने लगे । अर्थात् आक्रमण काल में जो अपना
घर छोड़ सुरक्षित स्थान में रहने जाना पड़ता था उसकी आवश्यकता न समझ
वे सुख से अपने अपने घर में ही रहे ।

दिग्गजश्रवणभङ्गकारिभिर्दुन्दुभिर्ध्वनिमिरस्य भैरवैः ।

अभ्रमभ्रमुभ्रजङ्गडिण्डिमध्वाननिर्भरमिव व्यराजत ॥६३॥

अन्वयः

अस्य दिग्गजश्रवणभङ्गकारिभिः भैरवैः दुन्दुभिर्ध्वनिभिः अभ्रम्
अभ्रमुभ्रजङ्गडिण्डिमध्वाननिर्भरम् इव व्यराजत ।

व्याख्या

अस्य घोलदेवापिपस्य दिता ककुभां 'दितास्तु ककुभः वाष्ठा आतादय
हस्तिश्च ताः' इत्यमरः । गजा हस्तिनो दिग्गजास्तेषां श्रवणानि कर्णास्तेषां
भङ्गो बधिरोकरणं तदुच्यन्तीति तदिदं नागकर्णबधिरोकरणसम्पादकं भैरवैर्भयान-
कैर्दुन्दुभीनां भैरीणां 'भैरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । ध्वनयस्त्वनात्तैर्भैरी-
स्वनेरभ्रं नभोऽभ्रमूर्तरावतस्तान्ता हस्तिनी 'ऐरावतोभ्रमातङ्गं रावणाभ्रमुयस्तमाः'
इत्यमरः । तस्या भुजङ्ग पतिरैरावतस्तस्य दिण्डिमो वाद्यविशेषः दिण्डिम-
तदुच्यते ध्वनिर्वा 'वाद्यप्रभेदा इमस्मद्दिण्डिममार्ताः' इत्यमरः । तस्य ध्वानेन

कठोरशब्देन निर्भरमिव व्याप्तमिव व्यराजताऽजायत । दुन्दुभिध्वनिर्ध्वरावत-
द्विष्टिमध्वनित्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

दिग्गजों के कानों को बहिरा कर देने वाले इस चोल राजा की तुरहियों के भयकर शब्दों से मानो ऐरावत के नगाड़े की ध्वनि से या नगाड़े के समान शब्द से आकाश गूँज उठा हो, ऐसा प्रतीत होने लगा ।

सर्वतः श्रवणभैरवस्फुरद्—दुन्दुभिप्रतिरवापदेशतः ।

सस्वनं द्विरदवृन्दघट्टनादस्फुटमिव दिगन्तमित्तयः ॥६४॥

अन्वयः

सर्वतः श्रवणभैरवस्फुरद्दुन्दुभिप्रतिरवापदेशतः द्विरदवृन्दघट्टनात्
दिगन्तमित्तयः सस्वनम् अस्फुटम् इव ।

व्याख्या

सर्वतः सकलेषु प्रदेशेषु ध्वनेभ्यः कर्णेभ्यो भैरवा भयानका ये स्फुरन्त
प्रकटीभवन्तो दुन्दुभीना भैरीणा प्रतिरवा प्रतिध्वनयस्तेषामपदेशतो व्याजाद्
द्विरद्वाना गजाना वृन्दानि समूहास्तेषां घट्टनात्सर्पण्याच्च दिशामन्ता दिगन्तास्तेषां
दिगन्तप्रदेशानां मित्तय कुडघानि 'मिति' स्त्री कुडघम्' इत्यमरः । सस्वन
सशब्दमस्फुटमिवापतमिव विदारिता इव जाता इति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चारों ओर जोर २ से दजने वाली भेरियों के वर्णकटु प्रतिध्वनियों के मिय
से और हाथियों के समूहों के परस्पर घबको से मानो दिगन्तप्रदेशों की
दीवारों शब्द करती हुई फट रही थी ।

कर्णतालपवनोर्मिशोतलैः सिञ्चति स्म करशीकराम्बुभिः ।

दिग्गजानिव भयेन मूर्छितौस्तस्य वारणपरम्परा पुरः ॥६५॥

अन्वयः

तस्य वारणपरम्परा कर्णतालपवनोर्मिशोतलैः करशीकराम्बुभिः पुरः
भयेन मूर्छितान् दिग्गजान् सिञ्चति स्म इव ।

व्याख्या

तस्य चोलदेशाधिपस्य वारणानां गजानां परम्परा श्रेणिर्मज्जयूया इत्यर्थः । कर्णास्ताला इवेति कर्णतालास्तालपत्रसदृशश्रीमाणि तेषां पयना वायवस्तेषामुन्मि-
भिस्तरङ्गं शीतलानि तैस्तालपत्राकारविशालश्रोत्रस्फुरणजनितवायुतरङ्गशीतेः
कारणां शुण्डानां शीकराम्बूनि जलकणजलानि 'शीकरोऽम्बुक्णाः स्मृताः'
इत्यमरः । तैर्हस्तिशुण्डाभिस्सरज्जलविन्दुधाराभिः पुरोऽग्रे भयेन महाशब्द-
जनितभीत्या मूर्च्छितान् चेतनारहितान् दिग्गजान् दिङ्मगान् तिञ्जति स्मेव
पुनरपि चेतनाप्राप्त्यर्थं शीतजलोपचारेण सेवत इव । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चोलदेश के राजा के हाथियों का शुण्ड, अपने काने रूपी ताड़ के पत्तों या पत्तों से उत्पन्न वायु की लहरों से ठण्डे भए हुए सूड़ से छूटने वाले फुवारी के जल से, मानों सामने दिखाई देने वाले भय से मूर्च्छित दिग्गजों को फिर से होश में लाने के लिये, शीतोपचार कर रहा था ।

तच्चमूरजसि दूरमुद्रते यत्र दिग्भ्रममघत्त भास्करः ।

हेतुरत्र रजसां निवारणं कुञ्जरध्वजपटान्तवीजनैः ॥६६॥

अन्वयः

तच्चमूरजसि दूरम् चद्रते (सति) भास्करः यत् दिग्भ्रमं न अघत्त अत्र
कुञ्जरध्वजपटान्तवीजनैः रजसां निवारणं हेतुः ।

व्याख्या

तस्य चोलराजस्य धूमसेना 'ध्वजिनी याहिनी' सेना पुतनाञ्जीकिनी धूमः'
इत्यमरः । तस्या रजो धूलिस्तस्मिन् तसेनाधूलौ दूरमत्पूष्वंमुद्रपते उत्पतिते
सति भास्करः सूर्यो यद्विशां भ्रमं दिग्भ्रान्ति नापत्त न बभाराऽनाऽस्मिन्नर्थे
कुञ्जराणां हस्तिनां ध्वजपटान्तानां पताकापटप्राप्तभागानां धीरुर्नस्तचलनगंजो-
परिस्थितपताकावस्त्राञ्चलसंचलनसमुद्भूतपवनैरित्यर्थः । रजसा धूलिनां
निवारणं समुत्सारणमेव हेतुः कारणम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

उसही सेना के चलने से उड़ी धूलि के बहुत ऊँचाई तक छा जाने पर,

सूर्य को जो रास्ते का भ्रम न हुआ अर्थात् भुलावा न पड़ा, इसका कारण, हाथियों पर के शण्डो की जण्डियों के हिलते रहने से, उसकी हवा से धूल का हट जाना ही है। अर्थात् शण्डियों के, खूब ऊपर फड़फड़ाते रहने से उसकी हवा से धूल के हट जाने से सूर्य को साफ २ मार्ग दिखाई देता था।

क्षोणिरेणुमिपतः सदाध्वगः स्पन्दने रचयति स्म भास्करः ।
पश्चिमाद्रिविपमस्थलीभुवां पूरणार्थमिव संग्रहं मृदः ॥६७॥

अन्वयः

सदाध्वगः भास्करः क्षोणिरेणुमिपतः पश्चिमाद्रिविपमस्थलीभुवां पूरणार्थम् इव स्पन्दने मृदः संग्रहं रचयति स्म ।

व्याख्या

सदा निरन्तरमध्वनि मार्गे गच्छतीति सदाध्वगः सदैव गमनशीलः पान्य इत्यर्थः । अध्वनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्यः पथिक इत्यपि इत्यमरः । भास्करः सूर्यः क्षोणेः पुथिव्या रेणुधूलिस्तस्य मिपतो व्याजात् पृथ्वीधूलिव्याजात् पश्चिमाद्रिः पश्चिमपर्वतस्तस्य विपमा उन्नतानताः स्थल्यो भूमिभागास्तासामस्ताचलस्थितगर्तानां पूरणार्थमिव भरणार्थमिव समीकरणार्थमित्यर्थः । स्पन्दने स्वरथे मृदो भूतिकायास्तसंग्रहमेकत्रीकरण रचयति स्म सम्पादयति स्म । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सदैव चलते रहने वाला सूर्य, पृथ्वी की धूल के बहाने से मानो पश्चिमाचल अर्थात् अस्ताचल की ऊंची नीची जमीन को भर कर समथल बनाने के लिये अपने रथ पर मिट्टी एकत्रित कर रहा था ।

नन्दनद्रुमनिकुञ्जपुञ्जितैः पांसुभिः कुसुमधूलिवासितैः ।
चौर्यकैलिशयनोपयोगतस्तुष्यति स्म सुरपांसुलाजनः ॥६८॥

अन्वयः

सुरपांसुलाजनः कुसुमधूलिवासितैः नन्दनद्रुमनिकुञ्जपुञ्जितैः पांसुभिः चौर्यकैलिशयनोपयोगतः तुष्यति स्म ।

व्याख्या

सुराणां वेद्यानां पांसुलाजनः स्वरविहारिगोजनः कुसुमानां पुष्पाणां धूलयः परागः 'परागः सुमनोरजः' इत्यमरः । ताभिर्वासितास्सुरभीकृतास्तैः पुष्परेणु-सुरभीकृतैर्नन्दनस्येन्द्रवनस्य द्रुमा बृक्षास्तेषां निकुञ्जा - लतादिविहितोदरेः 'निकुञ्जकुञ्जो वा बलीवे लतादिविहितोदरे' इत्यमरः । तेषु पुञ्जिता एकत्री-भूतास्तैर्नन्दनोद्यानवृक्षकुञ्जतश्चित्तं । पांसुभिः क्षितितलोत्थितरेणुभिश्चोर्षणा-प्रसस्तरूपेण केलिः क्रीडा चोर्षकेलिः परपुद्गैस्तमं परनारीणां स्तोत्रवस्तदर्थं शयनं शय्या तस्मिन् शयनरचनार्थमप्युपयोगस्तस्मात् चोर्षरतिशय्यानिर्माणार्थोप-योगात् तुष्यति स्म सन्तोषं प्राप्नोति स्म । नन्दनोद्यानपर्यन्तमुत्थितापास्तवा-च्छाद्य स्थितायाश्च धूलैः कोमलत्वाच्चोर्षणीशरतसुरपांसुलाजनस्य कोमलशय्या-प्राप्त्या सुमहान् सन्तोषो जात इति भावः । अत्रातिशयोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

स्वच्छन्द विहार करने वाला स्वर्गीय स्त्री समूह, पृथ्वी से उठ कर नन्दन वन के कुञ्जों में फैली हुई ओर पुष्परज से सुवासित धूलि के कारण (उस भूमि के नरम हो जाने से) छिपकर विषयादि करने में कोमल शय्या के सदृश उस भूमि का उपयोग होने से, सन्तुष्ट हुआ ।

वीक्ष्य पुष्पमधु पांसुदूषितं नन्दनं ध्रुवममुच्यतालिभिः ।

अन्यकारपटलच्छलेन यद् भृङ्गपूरितमिवामयनमः ॥६६॥

अन्ययः

पांसुदूषितं पुष्पमधु वीक्ष्य अलिभिः नन्दनं ध्रुवम् अमुच्यत । यत् नमः अन्यकारपटलच्छलेन भृङ्गपूरितम् इयं अभवत् ।

व्याख्या

पांसुभिः क्षोणीतमुत्थितरेणुभिः 'रेणुर्द्रव्योः स्थिती धूलिः पांसुर्ना न द्रव्यो रजः' इत्यमरः । दूषितं वस्तुपीडितं पुष्पाणां कुसुमानां मधु रसं मकरन्द वीक्ष्य दृष्ट्वा-अलिभिर्भ्रमरैः 'पटपद्भ्रमराक्षयः' इत्यमरः । नन्दनं सुरेन्द्रोद्यानं ध्रुवं निश्चयेनामुच्यत परित्यजनम् । यद्यस्मात्कारणात्प्रथम आकाशमन्यकारस्य यत्तिजनितव्यान्तस्य पटलं समूहातस्य छलेन व्याजेन भृङ्गैर्भ्रमरैः पूरितं व्याप्तमिवाभयवज्जातम् । दृष्ट्वापदस्योत्प्रेषणादुत्प्रेषा-लङ्कारः ।

भाषा

पृथ्वी से उठी धूलि से पुष्पो का मकरन्द, गन्दा हुआ देखकर, भ्रमरो ने नन्दन वन को निश्चय ही त्याग दिया था । क्यों कि धूलिजनित अघकार के आधिक्य के मीप से आकार मानो मोरो से छाया हुआ था । अर्थात् धूलि जनित कृष्णवर्ण अन्धकार मानो कृष्णवर्ण के मोरे ही थे ।

जैत्रवाजिपृतना—खुरक्षत-क्षोणिधूलिपटलीभिरध्वसु ।

तद्वलस्य सुगमत्वमागमन् पूरितानि विषमस्थलान्यपि ॥७०॥

अन्वयः

अध्वसु जैत्रवाजिपृतनाखुरक्षोणिधूलिपटलीभिः पूरितानि विषमस्थलानि अपि तद्वलस्य सुगमत्वम् आगमन् ।

व्याख्या

अध्वसु मार्गेण जैत्रा जयशीला 'जैत्रस्तु जेता योऽगच्छत्यलं विद्विषतः प्रति' इत्यमरः । या वाजिनामश्वाना पृतनाः सेनाः 'पृतनाऽनीकिनी चमू.' इत्यमरः । तासां खुरैः शर्कः क्षता विदारिता क्षोणि. पृथ्वी तस्या धूलयो रजाति तासां पटलीभिस्समुहं जंघनशीलाश्वसेनाशफविदारितभूमिस्समुद्विगतरजस्समुहं पूरितानि व्याप्तानि समीकृतानीत्यर्थः । विषमस्थलान्युच्चावचस्थानान्यपि तस्य चोलराजस्य बलं सैन्यं तस्य तद्वलस्य सुगमत्वं सुखपूर्वकगमनाहंत्वमागमन् प्रापुः । मार्गेण तत्सेनाया अनायासेन गमनाय सेनाश्वखुरविदारितपृथ्वीरजोभिर्विषमस्थलानि पूरितानीति भावः । अत्र समाधिर्नामाऽलङ्कारः । "समाधिं सुरुरे कार्यं वेद्याद्वस्त्वन्तराममात्" इति लक्षणात् ।

भाषा

मार्गों में, विजयी घोड़ों की सेनाओं के खुरों से खूदी भूमि के धूलि समूहों से भरी गई हुई नीची ऊँची जमीन, समथल होकर, चोल राजा की सेना के सुगमता से चलने के काम में आई ।

चेतसोऽपि दधतीरलङ्घ्यतां लङ्घयद्भिरवटस्थली भुवः ।

तस्य वाजिमिरजायत चित्तिभ्रान्तवातहरिणोव सर्वतः ॥७१॥

अन्वयः

चेतसः अपि अलङ्घ्यतां दधतीः अवटस्थलीभुवः लङ्घयन्निः तस्य वाजिभिः क्षितिः सर्वतः भ्रान्तवातहरिणा इव अजायत ।

व्याख्या

चेतसोऽपि चित्तस्याऽपि 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । अलङ्घ्यतामप्राप्यतां पारं गन्तुमशक्यतामित्यर्थः । दधतीर्धारयतीरवट गताः 'गतावटौ भुवि इवध्रे' इत्यमरः । तेषां स्थलीभुवस्ता गतेष्वहला भूमीर्लङ्घयन्निः पारं गच्छन्निस्तस्य चोलराजस्य वाजिभिरश्वैः क्षितिः पृथ्वी सर्वतः सर्वत्र भ्रान्ता भयान्चकिता घातहरिणा घातमृगाः 'घातप्रमीर्वातमृगः कोकस्त्वोहामृगो वृकः' इत्यमरः । मृगां सेव निजस्थानपरिश्रष्ट-भयचकितघातमृगयुक्तेषां राजत शुशुभे । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

मन से भी लाघने की कल्पना न की जाने योग्य ऊबड़ खावड़ जमीन को लाघने वाले उस चोलराज के घोड़ों से मानो पृथ्वी चारों ओर घबड़ाए हुए घातमृगों से युक्त शोभित हो रही थी ।

तेन सैन्यधनुषां शिलीमुख-ज्वालताप्रणयिनां विभूतिभिः ।

तत्र तत्र विजयश्रियः कृते केलिकाननमिव व्यधीयत ॥७२॥

अन्वयः

तेन शिलीमुखज्वालताप्रणयिनां सैन्यधनुषां विभूतिभिः विजयश्रियः कृते तत्र तत्र केलिकाननम् इव व्यधीयत ।

व्याख्या

तेन चोलराजेन शिली शब्दं मुखेऽप्येते शिलीमुखा याणा भ्रमराश्च 'अलिषाणो शिलीमुखौ' इत्यमरः । ज्वालताश्च सौर्यारूपलताश्च तासां प्रणयिनः स्नेहिनः सम्बन्धिनस्तेषां, संन्यानां चमूनां धनुर्विद्यायाः श्रियालवृक्षाश्च 'धनुः श्रियाले ना न स्त्री राशिभेदे शरास्तने' इत्यमरः । तेषां विभूतिभिः समृद्धिभिर्विजयश्रियो विजयलक्ष्म्याः कृतेऽर्थे तत्र तत्र तत्तत्स्थाने केलिकाननं कीदृशाननमिव व्यधीयत रचितम् । चोलराजेन ज्ञानज्वालतासम्बन्धिसंन्यापप्रतापैस्तत्र तत्र

विजयं प्राप्य विजयलक्ष्म्याः कृते विजयप्राप्तिस्वानेषु शान्तिं प्रस्थाप्य श्रीडोद्यान-
मिव रचितम् । पक्षे भ्रमरज्याल्लताप्रणयिप्रियालवृक्षाणां समृद्धिर्भिस्तेन
राजलक्ष्म्याः कृते श्रीडोद्यानमिव रचितमिति भावः । श्लेषानुप्राणितोत्प्रेक्षा-
लङ्कारः ।

भाषा

चोल देश के राजा ने बाण तथा मीर्ची से सम्बन्ध रखने वाले सेना के धनुषों के प्रभाव से जहाँ तहाँ शान्ति स्थापन कर मानो विजयलक्ष्मी के सैल सपाटे के लिये बाग बना दी थी । पक्ष में मीरे और लता से प्रेम करने वाले प्रियाल वृक्षों के आधिक्य से मानो विजयलक्ष्मी के लिये जहाँ तहाँ विहार करने के लिये बाग बना दी थी ।

अप्रयाणरहितैः स पार्थिवः प्राप कैरपि दिनैस्तरङ्गिणीम् ।
कार्यजातमसमाप्य धीमतां निद्रया परिचयोऽपि कीदृशः ॥७३॥

अन्वयः

सः पार्थिवः अप्रयाणरहितैः कैः अपि दिनैः तरङ्गिणीं प्राप । धीमतां कार्यजातम् असमाप्य निद्रया परिचयः अपि कीदृशः ।

व्याख्या

सः पार्थिवश्चोलदेशनृपोऽप्रयाणं विश्रामस्तेन रहिता हीनास्तंविश्रान्तिरहितैः
कैरपि कैश्चिदेव दिनैर्दिवसैस्तरङ्गिणीं तुङ्गभद्रानदीं प्राप संप्राप्तः । धीमतां
बुद्धिमतां जनानां कार्यजातं कार्यसमूहमसमाप्य परिपूर्णमकृत्वा निद्रया विश्रामेण
परिचयोऽपि सम्बन्धोऽपि कीदृशो भवति । न भवतीत्यर्थः । बुद्धिमन्तो विनैव
कार्यसमाप्तिं विश्रामं नाऽऽश्रयन्तीति भावः । पूर्वाह्णस्थोत्तरार्द्धेन समर्थनादर्शान्तर-
न्यासालङ्कारः ।

भाषा

वह चोलदेश का राजा रास्ते में कहीं बिना विश्राम लिए कुछ ही दिनों में तुङ्गभद्रा नदी के पास पहुँच गया । बुद्धिमान् लोगों को बिना कार्य समाप्त किये निद्रा का परिचय कैसा ? अर्थात् बुद्धिमान् लोग बिना सम्पूर्ण कार्य पूरा किए विश्राम नहीं लेते ।

रञ्जितः परिजनोऽस्य शीतल-स्वच्छया सपदि तुङ्गभद्रया ।

आगताः किमपि पृष्ठतस्तु ये पङ्कशोपमलभन्त ते जलम् ॥७४॥

अन्ययः

अस्य परिजनः सपदि शीतलस्वच्छया तुङ्गभद्रया रञ्जितः । ये तु किम् अपि पृष्ठतः आगताः ते पङ्कशोपं जलम् अलभन्त ।

व्याख्या

अस्य चोलदेशाधिपस्य परिजनोऽनुचरवर्गस्तपदि तरुणं 'सद्यः सपदि तरुणे' इत्यमरः । शीतला शीता चाऽसौ स्वच्छा निर्मला च तथा शीतलनिर्मलाम्बु-मुक्तया तुङ्गभद्रया नद्या रञ्जितः प्रसन्नो जातः । ये तु जनाः किमपि पृष्ठतः किञ्चित्कालानन्तरमागतास्तुङ्गभद्रा प्राप्तास्ते पङ्क एव शोपो यस्मिंस्तत्पङ्कशोप कर्दमावशिष्टं जलं सलिलमलभन्त प्राप्तवन्तः । अनेन चोलराजेन सहागतस्य जनसमूहस्याऽऽधिक्यं सूचितम् ।

भाषा

उस चोल राजा के नौकर चाकर शीघ्र ही ठंडे और निर्मल जल वाली तुङ्ग भद्रा नदी से प्रसन्न हो गए । अर्थात् तुङ्गभद्रा नदी के शीतल और निर्मल जल में स्नान आदि कर उस राजा के नौकरो को बहुत आनन्द मिला । परन्तु जो लोग कुछ देर करके आए उनको गदला पानी ही मिला । अर्थात् उस राजा के साथ में अत्यधिक नौकर चाकर आदि आए थे ।

दक्षिणार्णवतटादुपागतैस्तद्गजैः पिशुनतां गतैरिव ।

शीघ्रमक्रियत मध्यवर्तिभिः सा प्रतीपगतिरब्धिवह्निभा ॥७५॥

अन्ययः

सा अब्धिवह्निभा दक्षिणार्णवतटात् उपागतैः मध्यवर्तिभिः तद्गजैः पिशुनतां गतैः इव शीघ्रं प्रतीपगतिः अक्रियत ।

व्याख्या

सा प्रसिद्धा अम्बेस्तमूदस्य वल्गुभा प्रिया समुद्रतीमन्तिनी तुङ्गभद्रा नदी दक्षिणोऽर्णवस्तमूदस्तस्य तटात्तीरादवाघीनसमुद्रकुलादुपागतैस्तमागतैर्मध्यवर्ति-

भिन्नबीजतमस्यावस्थितस्तस्य चोलदेशनृपस्य गजा हस्तिनस्तैः पिशुनतां दुर्जनतां गतैः प्राप्तैरिव शीघ्रं द्रुतं प्रतीपा प्रतिकूला गतिर्यमनं मस्यास्ता प्रतीपगतिः प्रतिकूलगामिन्यक्रियत सम्पादिता । यथा केचन पिशुना अन्योन्यं भेदमुत्पाद्यो-
भययाऽपि मध्यस्थाः सन्तः सीमन्तिनीं स्वपत्न्युविपरीतमार्गगामिनीं कुर्वन्ति तथैव पिशुनतामिव गतैस्तैर्गंजनं दीमध्यस्थैः प्रवाहावरोयेन तुङ्गभद्रा समुद्राद्विपरीत-
देशवाहिनीं कृतेति भावः । गजेषु दुर्जनस्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा । गजव्यवहारे दुर्जनव्यवहारारोनात्समासोक्तिश्च । अतस्तयोस्संकरः ।

भाषा

जिस प्रकार स्त्री पुरुष में, दोनों ओर से मध्यस्थ बन कर, परस्पर भेद भाव उत्पन्न करने वाले दुर्जन चतुर लोग शीघ्र ही स्त्री को पति के प्रतिकूल बना देते हैं वैसे ही इस चोल राजा के दक्षिण समुद्रतट से आए हुए हाथियों ने, तुङ्गभद्रा नदी के बीच में खड़े होकर, प्रवाह के विपरीत बहने से मानो दुर्जनता को प्राप्त हुए के समान, तुङ्गभद्रा नदी को समुद्र से विपरीत दिशा में बहने वाली बना दिया ।

सिन्धुतीरनिलयानुरोधतस्तत्तथा बलमवाप दीर्घताम् ।

अन्तरक्षपितरात्रिभिर्जनैः प्राप्यते स्म नृपमन्दिरं यथा ॥७६॥

अन्वयः

तत् बलं सिन्धुतीरनिलयानुरोधतः तथा दीर्घताम् अवाप यथा अन्तर-
क्षपितरात्रिभिः जनैः नृपमन्दिरं प्राप्यते स्म ।

व्याख्या

तत् चोलराजस्य बलं सन्ध्यां सिन्धोस्तुङ्गभद्राया नद्यास्तोरं तटं तस्मिन्निलयो
निवासस्तस्याऽनुरोधोऽनुवर्तनं 'अनुरोधोऽनुवर्तनम्' इत्यमरः । तस्मात्तुङ्गभद्रा-
नदीतटनिवासानुवर्तनात्तथा तावृक्षीमपूर्वामिति महती दीर्घतां विशालतामवाप
प्राप्तं यथा येन प्रकारेणाजन्तरे मध्ये 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेद
तादर्थ्ये' । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्यैस्तारात्मनि च' इत्यमरः । क्षपिता
यापिता रात्रिर्निशा यैस्ते तैर्मार्गगमनेनैव ध्यतीतराश्रयवच्छिन्नप्रकारैर्जनैः प्रजाभि-
र्नृपस्य राज्ञो मन्दिरं राजभवनं प्राप्यते स्म गम्यते स्म । तीरभूमेस्संकीर्णत्वा-
त्तीरे सेनाया बहुदूरपर्यन्तं श्रेणिवद्वनिवासेन पश्चादागता ये केचन राजमन्दिरं

जिगमिषयस्ते नदीतीरमार्गे सम्पूर्णकरात्रिसमयं व्यतीत्येव राजभवनं प्राप्ता इति
सेनाया विशालत्वं दूरदेशव्यापित्वञ्च सूचितम् ।

भाषा

चोलराज की उस सेना के तुङ्गभद्रा नदी के किनारे पर ही डेरा रखने के
अनुरोध से, (किनारे की सकीर्णता से कतार में बहुत दूर तक टिकी होने से)
वह सेना इतनी अधिक विशाल व दूरदेश व्यापी हो गई थी कि राजभवन में
जाने वाले सम्पूर्ण रात भर का समय चलने में लगाने पर ही, राज भवन में
पहुँच पाते थे ।

चोलकेलिसलिलावगाहन-प्राप्तभूरिघनसारपाण्डुरा ।

सा हिमाचलविटङ्कनिर्गता जाह्नवीव तटिनी व्यराजत ॥७७॥

अन्वयः

चोलकेलिसलिलावगाहनप्राप्तभूरिघनसारपाण्डुरा सा तटिनी हिमा-
चलविटङ्कनिर्गता जाह्नवी इव व्यराजत ।

व्याख्या

चोलस्य चोलदेशनृपतेश्चोलजनस्य च यत्केलिसलिलावगाहनं श्रीडार्य-
जलस्नानं तेन प्राप्तो लब्धो भूरि घनसारः प्रचुरकपूरस्तेन पाण्डुरा शुभ्रवर्णा सा
प्रसिद्धा तटिनी तुङ्गभद्रानदी 'तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्लादिनी धुनी'
इत्यमरः । हिमाचलस्य गुयाराद्रेर्विटङ्कं शिखरं 'कपोतपालिकायान्तु विटङ्कं
पुनर्पुंसकम्' इत्यमरः । तस्मान्निर्गता निस्सृता जाह्नवीव गङ्गेव व्यराजत
शुशुभे । कपूरसंमिश्रणात्तुङ्गभद्रायाः कृष्णं जलं गङ्गेव शुभ्रं जातमिति भावः ।
विटङ्कं कपोतपालिकायाश्चकमत्र कक्षण्या शिखरयाचकमिति । अत्रोपमा-
सञ्चारः ।

भाषा

चोलदेशीय राजा और प्रजा के जलशीटा सहित स्नान करने से, उनके
घरीर में पोते हुए कपूर से स्वेनवर्ण को प्राप्त तुङ्गभद्रानदी, हिमालय के
गिरारो से निकली गङ्गानदी के समान गोभिन हुई ।

तत्र दक्षिणतटे कृतस्थितिः कुन्तलेन्दुरवलोक्य तद्वलम् ।

पाहुमाह्वयसहस्रदीवितं घन्दते स्म परिचुम्बति स्म च ॥७८॥

अन्ययः

तत्र दक्षिणतटे कृतस्थितिः कुन्तलेन्दुः तद्वलम् अवलोक्य आहवसहस्र-
दीक्षितं बाहुं वन्दते स्म परिचुम्बति स्म च ।

व्याख्या

तत्र तस्मिन् दक्षिणतटे तुङ्गभद्राया दक्षिणतीरे कृता सम्पादिता स्थिति-
निवासो येन सः कुन्तलेन्दुः कुन्तलदेशचन्द्रो विक्रमाङ्गदेवस्तस्य चोलराजस्य बलं
सैन्यमवलोक्य वृष्ट्वाऽऽह्वानां मुद्धानां सहस्रं तस्मिन् दीक्षितं संजातदीक्षं मुदसह-
स्रकृतानुभवं बाहुं स्वभुजं वन्दते स्म प्रणमति स्म परिचुम्बति स्म च वदनतंतुयुक्तं
करोति स्म च । स्वबाहोर्महतो श्लाघा कृतेति भावः ।

भाषा

तुङ्गभद्रा नदी के दक्षिण किनारे पर निवास करने वाले कुन्तलेन्दु विक्रमाङ्ग-
देव ने चोल देश के राजा को सेना को देखकर हजारों युद्धों का अनुभव
करने वाली अपनी भुजा को प्रणाम किया और चूम लिया । अर्थात् अपनी
भुजा का आदर व प्रेम किया ।

द्राविडोऽपि नृपतिः कुतूहलादीक्ष्य तत्कटकमुत्कटद्विपम् ।

राज्यमुद्धृतमनर्थपङ्क्तः कन्यकावितरणादमन्यत ॥७६॥

अन्वयः

द्राविडः नृपतिः अपि उत्कटद्विपं तत्कटकं कुतूहलात् दीक्ष्य कन्यका-
वितरणात् राज्यम् अनर्थपङ्क्तः उद्धृतम् अमन्यत ।

व्याख्या

द्राविडो द्रविडदेशीयो नृपतिश्चोलदेशाधिपो घोरराजेन्द्रनामको नृपतिरप्यु-
त्कटा मदान्धा द्विपा गङ्गा धर्म्मिस्तन्मादमत्तगजप्रचुरं तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य कटकं
सैन्यं कुतूहलात्कौतुकात् 'कौतूहलं कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः ।
घोषयाऽवलोक्य कन्यकायाः स्वात्मजाया वितरणं दानं तस्मात् स्वसुताप्रदानात्
राज्यं स्वचोलराज्यमनर्थं एवाऽनिष्टमेव पङ्क्तः कर्मस्तस्मादनिष्टकर्मत उद्धृतं
अहिर्निस्सारितममन्यत विज्ञातवान् ।

भाषा.

द्विददेश के चोलवशीय राजा वीरराजेन्द्र ने भी कौतुक से विक्रमाङ्कदेव की मदोन्मत्त हाथियों से युक्त सेना को देखकर कन्या प्रदान से अनिष्ट, रूपी कीचड़ से अपने राज्य का उद्धार हुआ ऐसा माना ।

प्रेषितैरथ तयोः परस्परं प्रेम्णि योग्यपुरुषैः प्रपञ्चिते ।

संगमः सकललोकसंमतो जायते स्म गुरुपुण्ययोरिव ॥८०॥

अन्वयः

अथ प्रेषितैः योग्यपुरुषैः परस्परं प्रेम्णि प्रपञ्चिते तयोः गुरुपुण्ययोः इव सकललोकसंमतः संगमः जायते स्म ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवयोरराजेन्द्रयोस्तुङ्गभद्रातटप्राप्त्यनन्तरं प्रेषितैरभयपक्षाप्रा-
पितैर्योग्यपुरुषैश्चतुरजनेः परस्परं मियः प्रेम्णि स्नेहे प्रपञ्चिते सम्बन्धिते सति
तयोर्विक्रमाङ्कदेवयोरराजेन्द्रयोर्गुरुपुण्ययोर्बृहस्पतिपुण्यनक्षत्रयोरिव सकललोकैस्स-
म्पूर्णजनैस्सम्मतस्सम्बन्धितः संगमः सम्मेलनं जायते स्म जातम् । ^१ ज्योतिषशास्त्रे
गुरुपुण्ययोगः प्रशस्त्यत्वेन वर्णितः । सर्वे जना तद्योगस्य शुभफलप्रदत्वञ्चास-
मनन्ति । अत्रोपमालङ्कारः

भाषा

विक्रमाङ्कदेव और वीरराजेन्द्र चोल के तुङ्गभद्रानदी के तटपर आ जाने पर, दोनों ने भेजे हुए कार्यकुशल पुरुषों के परस्पर वार्तालाप से प्रेमवृद्धि होने पर, सब लोगों को अभीष्ट गुरुपुण्ययोग के समान उनदोनों का योग बर्यात् मिलाप हुआ ।

एष स प्रियतमः श्रियः स्वयं कर्मणा मम शुभेन दर्शितः ।

इत्युदश्रुनयनः प्रभावतः कुन्तलक्षितिपतेरमंस्त सः ॥८१॥

^१ गुरुपुण्ययोग पञ्चतस्यावामृतसिद्धियोगेष्वेवतम् ।

यदि विष्टिर्धन्तीपातो दिन वाज्यशुभ भवेत् ।

हृत्यतेऽमृतयोगेन भास्वरेण तमो यथा ॥

मूर्ध्निचिन्तामणिटीकाया पीयूषधाराया दीवितावारस्य वचनम् ।

अन्वयः

सः कुन्तलक्षितपतेः प्रभावतः पपः स्वयं सः श्रियः प्रियतमः मम शुभेन कर्मणा दर्शितः इति उद्भुनयनः सन् अमंस्त ।

व्याख्या

स वीरराजेन्द्रचोलः कुन्तलक्षितपतेः कुन्तलदेशाधिपस्याऽऽहवमल्लदेवस्य प्रभावतः प्रतापस्य माहात्म्यादेव विक्रमाङ्कदेवः स्वयं साक्षात् स प्रसिद्धः श्रियो लक्ष्म्याः प्रियतमो विष्णुर्मम शुभेन कर्मणा मम पुण्येन दर्शितः प्रत्यक्षीकृत इति पूर्वोक्तमुद्गतान्युत्थितान्यभूणि हर्षाभूणि यपोस्ते उद्भुणी नयने नेत्रे 'लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुराक्षिणि' इत्यमरः । यस्य स प्रेमाधुपूर्णनयनस्सन्नमंस्त ज्ञातवान् । वैदिकपद्धत्या कन्याप्रदानं विष्णुरूपिणे वरायैव क्रियत इति तस्य विष्णुस्वरूपत्वमङ्गीकृतमिति भावः ।

भाषा

वीरराजेन्द्र चोल ने, कुन्तलराज आहवमल्लदेव के प्रभाव के माहात्म्य से यह विक्रमाङ्कदेव साक्षात् लक्ष्मी का पति, मेरे पुण्य से मेरे दृष्टिगोचर कराया गया है ऐसा, आनन्द के आँसुओं को नेत्रों से बहाते हुए, माना ।

पादयोः प्रणतये कृतोद्यमं तं मुदा द्रविडपार्थिवं ततः ।

विक्रमाङ्कनृपतिर्न्यवर्तयत् तस्य संभ्रमविशेषतोपितः ॥८२॥

अन्वयः

ततः विक्रमाङ्कनृपतिः तस्य संभ्रमविशेषतोपितः (सन्) मुदा पादयोः प्रणतये कृतोद्यमं तं द्रविडपार्थिवं न्यवर्तयत् ।

व्याख्या

ततः साक्षात्कारानन्तरं विक्रमाङ्कनृपतिस्तस्य वीरराजेन्द्रचोलस्य सम्भ्रम-विशेषेण हर्षजनितविशिष्टत्वरया समादरविशेषेण वा तोपितः प्रसादितस्तन् मुदा हर्षेण पादयोर्विक्रमाङ्कदेवचरणयोः प्रणतये प्रणामाय कृतस्तम्बादित उद्यम उद्योगो येन स तं कृतोत्साहं तं प्रसिद्धं द्रविडपार्थिवं द्रविडनृपं वीरराजेन्द्रं न्यवर्तयत् न्यवारयविशेषति स्मेत्यर्थः ।

भाषा

सामना होने के अनन्तर विक्रमाङ्कदेव ने, वीरराजेन्द्र चोल के हर्ष जनित स्वरा से या आदर से प्रसन्न होकर, आनन्द से अपने पाओ पर पड़ कर प्रणाम करने का उत्साह दिखाने वाले द्रविड राजा को वैसा करने से रोका ।

किं करोपि वयसाधिकेन मे क्षिप्यतां शिरसि पादपल्लवः ।

अद्यजातमपि मूर्ध्नि धार्यते किं न रत्नममलं वयोधिकैः ॥८३॥

अन्वयः

अधिकेन वयसा किं करोपि, मे शिरसि पादपल्लवः क्षिप्यताम् । किं वयोधिकैः अद्यजातम् अपि अमलं रत्नं मूर्ध्नि न धार्यते ।

व्याख्या

अधिकेन स्वदपेक्षयाऽधिकेन वयसाऽवस्थया वार्धक्यविचारेणेत्यर्थः । किं करोपि कथं निषेधति । मे मनः शिरसि मूर्ध्नि पादचरण एव पल्लवः कोमल-पत्रं चरणपल्लवः क्षिप्यताम् निधीयताम् । किं कथं वयसाऽवस्थयाऽधिकाः श्रेष्ठास्तैर्वयोवृद्धैरद्यजातममलं वीत्यर्थं शान्तादिना सज्जीकृत नवीनमित्यर्थः । अप्यमलं निर्मलं रत्नं मणिमूर्ध्नि शिरसि न धार्यते नोह्यते, अपि तु धार्यते एव । बुद्धान्तालङ्कारः ।

भाषा

मैं अवस्था में बड़ा हूँ ऐसा विचार कर क्यों मुझे चरण पर पड़ने से रोक्ते हो । मेरे मस्तक पर अपना चरणपल्लव रखो अर्थात् मुझे चरण पर पड़कर प्रणाम करने दो । क्या वयोवृद्ध आज ही प्राप्त अर्थात् नवीन निर्मल मणि को अपने मस्तक पर नहीं धारण करते अर्थात् करते ही हैं ।

इत्युदीरितवता निरन्तरं तेन हर्षजलपूर्णचक्षुषा ।

कुन्तलेन्दुरगमन्मुदं परां द्राविडक्षितिपमालिलिङ्गं च ॥८४॥

अन्वयः

इति उदीरितवता निरन्तरं हर्षजलपूर्णचक्षुषा तेन कुन्तलेन्दुः परां मुदम् अगमत् द्राविडक्षितिपम् आलिलिङ्गं च ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तमुदीरितवतीक्तवता निरन्तरमविच्छिन्नं हर्षजलेन प्रेमाश्रुणा पूर्णं व्याप्ते चक्षुरी नेत्रे यस्य तेनाऽऽनन्दाश्रुपरिश्लुतनयनेन तेन द्रविडाधिपेन कुन्तलेन्दुः कुन्तलदेशचन्द्रो विक्रमाङ्कदेवः परामृत्कृष्टां मूर्धं हर्षमगमत् प्राप्नो ब्राविडक्षितिपं द्रविडदेशाधिपं वीरराजेन्द्रमालिलिङ्गं च आश्लिष्टवांसच । प्रेम्णा तस्याऽऽलिङ्गनञ्चकारेत्यर्थः ।

भाषा

पूर्वोक्त वातें कहने वाले और निरन्तर प्रेमाश्रुओं से भरे नेत्र वाले द्रविड देश के राजा ने कुन्तलदेश का चन्द्र विक्रमाङ्कदेव बहुत प्रसन्न हुआ और उसको गले लगा लिया ।

अर्धासनप्रणयपूर्णमनोरथोऽथ

श्रीकुन्तलेश्वरमवोचत चोलभूपः ।

प्रत्यादिशान्दशनचन्द्रिकया किरीट-

रत्नातपं सदसि राजपरम्पराणाम् ॥८५॥

अन्वयः

अथ अर्धासनप्रणयपूर्णमनोरथः चोलभूपः सदसि दशनचन्द्रिकया राजपरम्पराणां किरीटरत्नातपं प्रत्यादिशन् (सन्) श्रीकुन्तलेश्वरम् अवोचत ।

व्याख्या

अथ परस्परालिङ्गनानन्तरं (सिंहासने) अर्धासनस्य प्रणयेन कृपयाऽर्धासनप्रदानकृपयेत्यर्थः । पूर्णस्सफलो मनोरथो वाञ्छितार्थो यस्य स चोलभूपश्चोलनृपो वीरराजेन्द्रः सदसि सभायां 'समज्या परिपद्गोष्ठी सभासमितिसदः । आस्पानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः' इत्यमरः । दशनानां दन्तानां चन्द्रिका प्रकाशस्तथा दन्तकान्त्या राजपरम्पराणां नृपश्रेणीनां किरीटे मुकुटे रत्नानि मणयस्तेषामातपं प्रकाशं प्रत्यादिशन् निराकुर्वन् सन् श्री-कुन्तलेश्वरं विक्रमाङ्कदेवं प्रत्यवोचतोवाच । एतेन द्राविडेश्वरस्य स्वात्मनि गौरवविशेषो ध्वन्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् । 'उक्ता वसन्ततिलका तमजाः जगोः' । इति लक्षणात् ।

भाषा

परस्पर आगिङ्गन के पश्चात् आधे सिंहासन पर बैठाने की वृथा से पूर्ण मनोरथ चोलराज वीरराजेन्द्र ने सभा में अपने दाँतों के प्रकाश से अन्य राजाओं के मुकुटमणियों के प्रकाश को निस्तेज करते हुए, कुन्तलेश्वर विक्रमाङ्कदेव से कहा ।

अङ्गानि चन्दनरसादपि शीतलानि

चन्द्रातपं वमति बाहुरयं यशोभिः ।

चालुक्यगोत्रतिलकं क्व वसत्यसौ ते

दुर्धृत्तभूपपरितापगुरुः प्रतापः ॥८६॥

अन्वयः

अङ्गानि चन्दनरसात् अपि शीतलानि (सन्ति) । अयं बाहुः यशोभिः चन्द्रातपं वमति । चालुक्यगोत्रतिलक ! ते दुर्धृत्तभूपपरिताप-गुरुः असौ प्रतापः क्व वसति ।

व्याख्या

अङ्गानि ते शरीरावयवाश्चन्दनस्य शीतलस्य रसो द्रवस्तस्मादपि शीतलानि शीतानि सन्ति । अयं प्रसिद्धो बाहुर्भुजो यशोभिः कीर्तिभिश्चन्द्र-स्थेन्दोरातपं ज्योत्स्ना चन्द्रकिरणसमानशीतकान्तिं वमति प्रकटयति । हे चालुक्यगोत्रतिलक ! हे चालुक्यवंशविभूषण ! ते तव दुर्धृताना दुश्चरित्राणां भूपानां राज्ञा परितापस्य सतापस्य गुरुराचार्यो महीपतिश्चाप्रतिशयसताप-कारीत्ययं । अथवा परितापेन गुरुः प्रबलः प्रतापः । 'स प्रभावः प्रतापश्च यत्तेजः कोशदण्डजम्' इत्यमरः । क्व कुत्र वसति । तदाऽऽलिङ्गनेन तवाऽव-यवेषु सर्वत्र क्षेप्यमेवाऽनुभूतम् । तव शत्रुदाहकर तेजस्तव शरीरे कुत्र वसतीति तु न शायते इति भावः । अत्रैवविषशीतलाङ्गान्तादशप्रतापोदयो विस्मयापह इति विषमालङ्कारः ।

भाषा

हे चालुक्य कुलभूषण ! तुम्हारे शरीर के विभिन्न अवयव, चन्दन के रस से भी शीत है । तुम्हारी भुजा (श्वेन) कीर्तियों के कारण से चाँदनी के

ऐसी ठंडी कान्ति फैलाती है । तुम्हारा दुश्चरित राजाओं को विशेष तपाने वाला वह प्रताप तुम्हारे शरीर में कहीं रहता है ?

धैर्यस्य धाम निधिरद्भुतचेष्टितानां

दृष्टान्तभूरनवधेः करुणारसस्य ।

त्वं वेधसा विरचितः सकलादिराज-

निर्माणसारपरमाणुसमुच्चयेन ॥८७॥

अन्वयः

वेधसा सकलादिराजनिर्माणसारपरमाणुसमुच्चयेन त्वं धैर्यस्य धाम, अद्भुतचेष्टितानां निधिः अनवधेः करुणारसस्य दृष्टान्तभूः विरचितः ।

व्याख्या .

वेधसा ब्रह्मणः सकलास्समस्ता आदिराजानो मान्वातुदिलीपप्रभृतय आदि-
नृपतयस्तेषां निर्माणस्य रचनायाः सारभूताः श्रेष्ठांस्ता ये परमाणवस्तूक्ष्मतम-
भागास्तेषां समुच्चयेन समूहेन सर्वादिमान्वातुप्रभृतिनृपरचनासारांशरूपस्तूक्ष्मतम-
भागकदम्बेन त्वं भवान् धैर्यस्य गाम्भीर्यस्य धाम कुलगृहमद्भुतान्वाश्चर्योत्पा-
दकानि चेष्टितानि व्यापारास्तेषां निधिराकरोऽनवधेनिर्मयोदस्य करुणारसस्य
दयार्द्रभावस्य दृष्टान्तभूदृष्टान्तभूमिददाहरणमित्यर्थः । विरचितो निर्मितः ।
अत्र राज्ञि धामनिध्यादेरभेदारोपान्मालारूपकालङ्कारः ।

भाषा

ब्रह्मा ने समग्र प्राचीन मान्वाता दिलीप आदि राजाओं को बनाने के सारभूत परमाणुओं के समूह से गाम्भीर्य के घर, आश्चर्यजनककार्यों का खजाना और असीम दयार्द्रभाव के उदाहरण स्वरूप, आप की रचना की ।

कन्या विभूषणमियं सुवनत्रयस्य

सिंहासनं विपुलमेतदयं ममात्मा ।

व्यस्तं समस्तमथवा तदिदं गृहाण

पुण्यैर्मम प्रणयमेतु यशःपताका ॥८८॥

अन्वयः

इयं भुवनत्रयस्य विभूषणं कन्या, एतत् विपुलं सिंहासनम्, अयं मम आत्मा । तत् इदं व्यस्तम् अथवा समस्तं गृहाण । मम पुण्यैः यशः-पताका प्रणयम् एतु ।

व्याख्या

इयं पुरतो दृश्यमाना भुवनानां लोकानां प्रथं तस्य त्रिभुवनस्य विभूषण-मलङ्कारः कन्या ममात्मजा, एतदग्रे वर्तमानं विपुलं विशालं सिंहासनं राज्या-धिष्ठातृसमुपवेशनस्थानं, अयं प्रत्यक्षदृश्यो मम मवीय आत्मा शरीरावच्छिन्न आत्मा । तदिवं पूर्वोक्तं वस्तुजातं व्यस्तमेकैकमथवा यत्नान्तरे तनस्तं सर्वं मिलितं गृहाण स्वयंशमानय । मम पुण्यंशुभकर्मजन्यावृष्टराशिभिर्पंशःपताका मम कीर्तिवर्जयन्ती 'पताका वर्जयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रणयमेतु स्फुरतु ।

भाषा

तीनों लोकों की विभूषणस्वरूप यह मेरी लड़की, यह विशाल राजसिंहासन और यह इस शरीर से आवृण मेरी आत्मा, इन सब वस्तुओं का एक एक करके अथवा इन सभी वस्तुओं का इकट्ठा ही आप स्वीकार करें । मेरे पुण्यों से मेरी कीर्तिपताका प्रसन्नता पूर्वक फहराती रहे । अर्थात् मेरे पुण्यों से आपके सम्बन्ध से मेरा यश चिरस्थायी हो ।

कन्यान्तःपुरघाग्नि धैर्यनिधिना माधुर्यधुर्यैः पदै
रित्यादि द्रविडेश्वरेण निचिडप्रेम्णा मुहुर्ज्याहृतः ।
चोलीनां कुटिलासु कुन्तललतादोलासु लोलां दृशं
देवः सोऽथ विनोदयन्मुदमगाचालुक्कयविद्याधरः ॥८६॥

अन्वयः

अथ कन्यान्तःपुरघाग्नि धैर्यनिधिना द्रविडेश्वरेण माधुर्यधुर्यैः पदैः इत्यादि निचिडप्रेम्णा मुहुः व्याहृतः सः चालुक्कयविद्याधरः देवः चोलीनां कुटिलासु कुन्तललतादोलासु लोलां दृशं विनोदयन् मुदम् अगात् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं कन्यायाः स्वात्मजाया अन्तःपुरमवरोधनं 'स्त्र्यगारं भूभुजामन्तः-
पुरं स्यादवरोधनम्' इत्यमरः । एव धाम गृहं तस्मिन् कन्यावरोधगृहे धर्मस्य
गाम्भीर्यस्य निधिराकरस्तेन महार्धर्पवता द्रविडदेश्वरेण द्रविडाधिपेन घोरराजेन्द्रेण
माधुर्याणां मधुरभावानां धुर्यां घोरेया अप्रगण्या इत्यर्थः । 'धूर्वहे धुर्यं घोरेय
धुरीणाः सधुरंधराः' इत्यमरः । तैविशेषमधुरं पदं शब्दरित्यादि पूर्वोक्तमन्यच्च
निविडप्रेम्णा सान्द्रस्नेहेन मुहुर्वारं वारं व्याहृतः कवितः सः प्रसिद्धः चालुक्यस्य
चालुक्यपवंशस्य विद्याधरः श्रेष्ठजनो देवो विक्रमाङ्कदेवः 'नामकदेशप्रहणे नाम-
प्रहणमिति' । चोलीनां चोलाङ्गनानां कुटिलासु वक्रासु कुन्तललतादीलासु
केशवल्लीरूपान्दोलिकासु लोलां चञ्चलां दृशं दृष्टिं विनोदयन् व्यापारयन्मुद-
मानन्दमगात्प्राप । शार्दूलविष्कीडितच्छन्दः । सूर्याद्वर्ग्यदि मः सजौ सततगाः
शार्दूलविष्कीडितम् । रूपकमलङ्कारः ।

भाषा

इसके अनन्तर, कन्या के अन्तः पुर में, अत्यन्त धीर, द्रविड देश के राजा,
वीरराजेन्द्र द्वारा, विशेष मधुर शब्दों में वार २ अनिष्ट प्रेम से ऐसी २ बातों
से सम्बोधित उस चालुक्यवंश में श्रेष्ठ, विक्रमाङ्कदेव ने चोलदेश की अङ्गनाओं
के घुघराले केशलता रूपी झूलों पर अपनी चञ्चल नजर फेरते हुए, आनन्द
प्राप्त किया । अर्थात् हवा से हिलने वाले घुघराले बालवाली अङ्गनाओं को
देख कर उसे हर्ष हुआ ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरकभट्ट श्री विल्हण विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः ।

नेत्राब्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात् .
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुचेरपरिडितवरात्संप्राप्तसाहाय्यक-
ष्टोकायुग्ममिदं रमाफरुणया सर्गे शुभे पञ्चमे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री विल्हण विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पष्ठः सर्गः ।

सह विभवभरेण तत्र पुत्रीं गुणनिधये नृपनन्दनाय दत्वा ।
कथमपि परिणेतुरभ्यनुज्ञामथ समवाप्य चचाल चोलराजः ॥१॥

अन्वयः

अथ चोलराजः तत्र गुणनिधये नृपनन्दनाय विभवभरेण सह पुत्रीं
दत्वा कथमपि परिणेतुः अभ्यनुज्ञां समवाप्य चचाल ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवचोलराजयोस्तमेलनान्तरं चोलवंशस्य नृपो राजा वीर-
राजेंद्रतत्र तुङ्गभद्रातटे गुणानां शीर्षादिगुणानां निधिरावरतस्मै गुणावरणाय
नृपाय राजा आहूयमल्लदेवस्य नन्दनाय पुत्राय विक्रमाङ्कदेवाय विभवस्य सम्पत्ते-
र्भस्ममूहस्तेन समृद्धिराजिना सह साकं पुत्रीं स्वात्मज्ञां दत्वा समर्थं कथमपि
वेनापि प्रकारेण परिणेतुं विवाहकर्तुरभ्यनुज्ञामाज्ञां समवाप्य लग्न्या चचाल
स्य राजधानीं प्रति प्रतस्थे । सुविप्ताप्राप्तम् । “भयुजि तयुगरेफलो पवारो
मुनि च न जो जरगाश्च सुविप्ताश” इति लक्षणात् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव और चोलराज ने मिलकर होने के अनन्तर, चाण्देस के राजा
ने तुङ्गभद्रा नदी के तट पर उस गुण की छात्र, राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव की बहुत
सी सम्पत्ति के साथ बन्वा प्रदान कर, बड़ी कठिनाई में विवाह करने वाले
विक्रमाङ्कदेव की आत्मा पाकर अपनी राजधानी की ओर प्रस्थान किया ।

द्रविडनरपतेरदत्त वित्तं निरवधि कुन्तलनाथनन्दनोऽपि ।
यशसि रसिकतामुपागतानां तृणगणना गुणरागिणां धनेषु ॥२॥

अन्वयः

कुन्तलनाथनन्दनः अपि द्रविडनरपतेः निरवधि वित्तम् अदत्त ।
यशसि रसिकताम् उपागतानां गुणरागिणां धनेषु तृणगणना ।

व्याख्या

कुन्तलनाथस्याऽऽहवमल्लदेवस्य नन्दनः पुत्रो विक्रमाङ्कदेवोऽपि द्रविडस्य
द्रविडदेशस्य नरपते राज्ञश्चोलराजस्य नास्त्यवधिस्सीमा यस्य तन्निरवधि प्रभूतं
वित्तं धनमदत्त दत्तवान् याचकेभ्य इत्यर्थः । यशसि कीर्तिं 'यश. कीर्तिः समज्ञा
च' इत्यमरः । रसिकतामालम्बनभूतिमुपागतानां प्राप्तानां गुणेषु सौजन्यादिगुणेषु
रागिणोऽनुरागवन्तस्तेषां गुणस्नेहिनां धनेषु वित्तेषु वित्तविषय इत्यर्थः । तृणस्य
घासस्य 'शष्क बालतृण घात.' इत्यमरः । इय गणना दृष्टिर्भवति । यशस्विनां धनं
तृणवन्निर्मूल्यमिति भावः । पूर्वाहंस्पोत्तराहंन समर्थनादर्धान्तरग्यासोऽलङ्कारः ।

भाषा

कुन्तलदेश के राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने भी द्रविड राजा
के अपरिमित वित्त को याचको को दे दिया । यश में रसिकता रखने वाले
गुणग्राही जन, धन को तृणवत् समझते हैं ।

मुदितमनसि जातमानसिद्धौ गतवति तत्र गुणैकपक्षपाती ।
प्रतिपदमुदकण्ठत चितीन्दुः कुसुममृदूनि मनांसि निर्मलानाम् ॥३॥

अन्वयः

गुणैकपक्षपाती क्षितीन्दुः जातमानसिद्धौ मुदितमनसि तत्र गतवति
(सति) प्रतिपदम् उदकण्ठत । निर्मलानां मनांसि कुसुममृदूनि (भवन्ति) ।

व्याख्या

गुणेष्वेव सौजन्यादिगुणेष्वेवंको मुहुरः पक्षपात. स्नेहो यस्य स गुणैकानुरक्तः
क्षिते पृथ्वा इन्द्रुश्चन्द्रो विक्रमाङ्कदेवो (आत्मावकत्वात्) जाता सम्पन्ना मान-
स्याऽऽदरस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वस्य स तस्मिन् मुदितं हृष्ट मनश्चित्त यस्य स तस्मिन्

प्रदृष्टचेतसि तत्र द्रविडनृपती गतवति सति स्वनगरं प्रति प्रस्थिते सति प्रतिपद्य
प्रतिक्षणमुदकप्लुत समुत्सुको बभूव । तस्य स्मरणेन प्रसन्नो बभूवेत्यर्थः । निर्मलानां
स्वच्छहृदयाणां मनांसि चेतांसि कुसुमवत्पुष्पवन्मूढानि कोमलानि भवन्ति ।

भाषा

केवल गुणों से ही स्नेह करने वाला, पृथ्वी भर के लोगों की सुख देने
वाला विश्वमाझूदेव, अपने आदर की सिद्धि से प्रसन्न चित्त, द्रविड राजा के चले
जाने पर, क्षण २ में उसके लिये उत्कण्ठित होता था । स्वच्छ हृदय वाले
मनुष्यों के मन, फूल के ऐसे कोमल होते हैं ।

द्रविडपतिकयाद्भुत क्षयेषु क्षितिपतिः सनुरसौ गुणानुरागी ।
पुलकपरिकरैः कपोलपालीं विपुलमतिः परिपूरयाञ्चकार ॥४॥

अन्वयः

विपुलमतिः गुणानुरागी असौ क्षितिपतिसूनुः द्रविडपतिकयाद्भुत-
क्षयेषु पुलकपरिकरैः कपोलपालीं परिपूरयाञ्चकार ।

व्याख्या

विपुला विशुद्धोदारेत्यर्थः । मतिर्बुद्धि 'बुद्धिर्मानोषा धियणा यी प्रज्ञा ज्ञेयुषी
मति' इत्यमरः । तस्य स उदारप्रज्ञो गुणेषु सौजन्याद्विशुद्धेनुरागः प्रेम यस्य
स गुणस्नेहसौ प्रसिद्धः क्षितिपतेर्नृपस्याऽऽह्वयमस्तदेवस्य सूनुः पुत्री विक्रमाङ्गदेवो
द्रविडपतेश्चोलराजस्य श्यामा वार्तानामद्भुता आश्चर्यान्विता क्षणा अवसरास्तेषु
चोलराजसम्बन्धिष्वुत्तान्तचर्चावालेषु पुलकानां रोमाञ्चानां परिहरास्तमूहास्तं
रोमाञ्चप्रवरं कपोलपालीं गण्डस्थलीं परिपूरयाञ्चकार परिपूर्णाञ्चकार ।
तस्य चोलराजस्य स्मरणमात्रेण श्रेण्या स रोमाञ्चितोऽभूविति भावः ।

भाषा

निर्मल बुद्धि करने गुणवाली राजा आह्वयमस्तदेव के पुत्र विक्रमाङ्गदेव के माता,
चोलराज का अद्भुत वानचौत के सिद्धिमे में रोमाञ्चित हो उठन थे ।

किमिति न गमनाद्विवारितोऽसौ परिचयमेप्यति चक्षुषोः पुनः किम् ।
इति सुजनशिरामणिः कुमारः किमपि चिरं परिचिन्तयाञ्चकार ॥५॥

अन्वयः

असौ गमनात् किम् इति न निवारितः । सुजनशिखामणिः किम् पुनः चक्षुषोः परिचयम् एष्यति इति कुमारः किमपि चिरं परिचिन्तयाञ्चकार ।

व्याख्या

असौ द्रविडनरपतिर्गमनात्स्वनगरप्रयाणात् किमिति न कुतो न निवारितः प्रतिषिद्धः । सुजनानां सज्जनानां शिखामणिशिरोरत्न श्रेष्ठ इत्यर्थः । द्रविडाधिपतिः किमिति प्रश्ने पुनः भूयश्चक्षुषोर्नयनयोः परिचयं शोचरत्वमेप्यति समागमिष्यतीतीत्यर्थं प्रकारेण कुमारो विक्रमाङ्कदेवः किमपि विचित्रमवर्णनीयं चिरं बहुकालं परिचिन्तयाञ्चकार विचारं कृतवान् ।

भाषा

मैंने द्रविडराजा को अपने घर जाने से क्यों नहीं रोका ? क्या वह सज्जन शिरोमणि फिर कभी दृष्टि-नोचर होगा ? वह राजकुमार विक्रमाङ्कदेव ऐसी २ चिरकाल तक चिन्ता किया करता था ।

द्रविडनृपतिपुत्रिकां चकार त्रिभुवनदुर्लभसम्पदास्पदं सः ।
प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः प्रसरति सन्ततिमप्यनुग्रहीतुम् ॥६॥

अन्वयः

सः द्रविडनृपतिपुत्रिकां त्रिभुवनदुर्लभसम्पदास्पदं चकार । प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः सन्ततिम् अपि अनुग्रहीतुं प्रसरति ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो द्रविडनृपतिश्चोलाधीश्वरस्य पुत्रिकाभात्मजां त्रिभुवनस्य त्रैलोक्यस्य दुर्लभा दुष्प्राप्या या सम्पत्सम्पत्तिस्तस्या भास्पदं स्थानं चकार निष्पादितवान् । विक्रमाङ्कदेवस्तत्कन्यार्यं प्रभूतसम्पत्तिं ददावित्यर्थः । प्रणयिषु स्नेहादिनम्रेषु शुभं कल्याणकारि चेतश्चित्तं येषां ते तेषां महोपकारिणां महाजनानां प्रसादः प्रसन्नता 'प्रसादस्तु प्रसन्नता' इत्यमरः । सन्ततिं सन्तानमपि कन्यापुत्रादीनपीत्यर्थः । अनुग्रहीतुं कृपां प्रदर्शयितुं प्रसरति प्रवर्तते । द्रविडराज-प्रेम्णा तत्पुत्रोमप्यनुगृह्णाति स्मेति भावः । पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन समर्थनादर्थात्तर-न्यासा लङ्कारः ।

भाषा

उसने द्रविडराज की लड़की को तीनों लोकों में दुर्लभ सम्पत्ति दी । अपने स्नेहियों के सम्बन्ध में बल्यमाण करने की चित्तवृत्तिवालों की कृपा, उनके बन्धा पुत्रादि पर भी हो जाती है ।

रणरभसविलासकौतुकेन स्थितिमथ बिभ्रदमौ यशोवतंसाम् ।
विधिहतकदुराग्रहादकाण्डे गतमश्रुणोद्द्रविडेन्द्रमिन्द्रघाम्नि ॥७॥

अन्वयः

अथ रणरभसविलासकौतुकेन यशोवतंसां स्थिति बिभ्रत् असौ
विधिहतकदुराग्रहात् अकाण्डे द्रविडेन्द्रम् इन्द्रघाम्नि गतम् अश्रुणोत् ।

व्याख्या

अथ किञ्चित्कालानन्तर रणो युद्ध तस्य रभसो हर्षः 'रभसो हर्षवेगपो' इति विश्वः । तस्य विलास कीड़ा लीला तस्य कौतुक कुतूहल तेन युद्धजनितहर्षलीला-कुतूहलेन यश कीर्तिरघतसो भूषण यस्यास्ता ता कीर्तिभूषणा स्थितिमवस्थां बिभ्रद्धारयन्तौ विक्रमाङ्गदेवो विधिर्ग्रहा स एव हतको नीचस्तस्य दुराग्रहाद्-दुराभिनवेशादकाण्डेऽनवसरे द्रविडेन्द्र चोलराजमिन्द्रघाम्नि स्वर्गे गत प्राप्त मृतमित्यर्थः । अश्रुणोदार्कणितवान् ।

भाषा

कुछ काल के अनन्तर, युद्ध जनित हर्ष की लीला के कुतूहल द्वारा यश से विभूषित अवस्था में विद्यमान उस विक्रमाङ्गदेव ने शूर दैव के दुराग्रह से द्रविडेन्द्र के राजा की असमय में ही स्वर्ग में जाने की बात सुनी ।

मृदुहृदयतया गुणानुरागादतिमहतः प्रणयाच्च राजपुत्रः ।
हिमकरकरकाण्डपाण्डुगण्ड-स्थलगलदश्रुजलधिरं ललाप ॥८॥

अन्वयः

राजपुत्रः मृदुहृदयतया गुणानुरागात् अतिमहतः प्रणयात् च हिमकर-करकाण्डपाण्डुगण्डस्थलगलदश्रुजलः (सन्) चिरं ललाप ।

व्याख्या

राजपुत्रो नृपनन्दनो विक्रमाङ्गदेवो मृदु कोमलं हृदयं चित्तं यस्य स मृदु-
हृदयस्तस्य भावो मृदुहृदयता तथा कोमलचित्तत्वात् गुणेषु सीजन्यादिगुणेष्व-
नुरागः प्रेम तस्माद्गुणपक्षपातित्वादतिमहतोऽतिबृहत्तः प्रणयाच्च स्नेहाच्च
हिमादशीतलाः कराः किरणा यस्य स हिमकरश्चन्द्रस्तस्य करा अंशवः 'किरणो-
न्ममपूलांशुगभस्तिपृणिरश्मयः । भानुः करो मरोचिः स्त्री पुंस्योर्दोषितिः
स्त्रिषाम्' इत्यमरः । तेषां काण्डानि समूहास्तद्वत्पाण्डु इवेतं गण्डस्थलं कपोलस्त-
स्माद्गलत्परिपतदध्वजलं बाष्पाम्भो यस्य स चन्द्रकिरणश्चेतकपोलगलद्वाष्पा-
म्बुस्तन् चिरं बहुकालं ललाप विललाप विलापं चकारेत्यर्थः । अत्राऽनुप्रासः
'क्षव्वाल्ङ्कार । अत्र 'ललाप' इति क्रियापदे अवाचस्त्वं नाम दोषः, उपसर्गं
विनाऽप्यवोधकत्वाऽभावात् ।

भाषा

वह राजपुत्र, कोमल हृदय होने से, गुणों के अनुराग के कारण तथा अत्यधिक
प्रेम से, चन्द्रमा की किरणों के समान सफेद पड़ गए हुए गालों पर से आमुओं
को गिराता हुआ बहुत देर तक विलाप करता रहा ।

द्रविडविषयराज्यविप्लवेन श्रवणपथातिथिना ततः सखेदः ।
अभिजनयति चोलराजपुत्रे श्रियमभिपेक्षुमसौ समुच्चाल ॥६॥

अन्वयः

ततः असौ श्रवणपथातिथिना द्रविडविषयराज्यविप्लवेन सखेदः (सन्)
अभिजनयति चोलराजपुत्रे श्रियम् अभिपेक्षुं समुच्चाल ।

व्याख्या

ततश्चोलराजविषयकशोकानन्तरमतो विक्रमाङ्गदेवः श्रवणयोः कर्णयोः पन्था-
मार्ग इति श्रवणपथः कर्णकुहरमार्गस्तस्याऽतिथिविषयस्तेन श्रुतेनेत्यर्थः । द्रविड-
विषयो द्रविडदेशस्तस्य राज्यं शासनं तस्मिन् विप्लवो हिम्बः 'हिम्बे इमर-
विप्लवौ' इत्यमरः । तेन, खेदेन दुःखेन सहितः सखेदो दुःखाकान्तस्सप्रभिज-
नयति कुलीने 'सन्ततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयो' इत्यमरः । चोलराजपुत्रे
धीरराजेन्द्रात्मजेऽधिराजराजेन्द्रनामके धियं राज्यलक्ष्मीमभिपेक्षुं प्रतिष्ठापयितुं
समुच्चाल प्रतप्त्ये ।

भाषा

शोक मनाने के बाद, द्रविडदेश के राज्य में विप्लव होने की खबर सुन कर, दुःखिन हो, यह विक्रमाद्वदेव, कुलीन चोलराजा वीर राजेन्द्र के अधिराज-राजेन्द्र नामक पुत्र को राजगद्दी पर बैठाने के लिये चल पड़ा ।

करटिशतविकीर्णकर्णतालव्यजनसमीरणशीतलीकृतानि ।

अथ धरणिभुजां यशांसि पिबन् आदिपुरीं काञ्चीम् ॥ १० ॥

अन्वयः

अथ क्षितिपतिः करटिशतविकीर्णकर्णतालव्यजनसमीरणशीतलीकृतानि धरणिभुजां यशांसि पिबन् आदिपुरीं काञ्चीम् अवाप ।

व्याख्या

अथ चोलदेशप्रति प्रस्थानानन्तर क्षितिपतिः वृषिव्या अधिष्ठाता करटिनां गजानां शतं तेन विकीर्णानि विक्षिप्तानि कर्णा एव तालाः तालवृक्षपर्णानि तान्येव व्यजनानि तालयुक्तानि तेषां समीरणेन पवनेन शीतलीकृतानि, अशीतलानि शीतलानि कृतानीति शीतलीकृतानि 'त्विः' प्रत्ययः । विपक्षनुयाया प्रतापजनि-तोष्माण निवार्य हिमीकृतानि धरणिभुजा पृथ्वीपालानां यशांसि कीर्तीः दुग्धमिव पिबन् गृह्णन्नादिपुरीं प्रथमनगरीं काञ्चीं तन्नामचोलराजधानीमवाप संप्राप्तः । यशसः श्रेष्ठ्य प्रतिद्विमिति दुग्धरूपता व्यज्यते, एवं शत्रुभूषणां यशोदुग्धं पिबन्निव सत्राऽऽजगामेति भावः ।

भाषा

चोलदेश के प्रति प्रस्थान करने के अनन्तर, सैकड़ों हाथियों के हिलाए हुए कान रूपी ताल पत्र के पत्तों से उत्पन्न वायु से ठण्डे किए हुए विपक्षी राजाओं के यशों का पान करते हुए वह पृथ्वी का संरक्षक विक्रमाद्वदेव प्राचीन नगरी काञ्ची में पहुँच गया । अर्थात् हाथी की सेना से शत्रुओं को परास्त कर उनकी प्रताप की गर्मी शान्त होने से उनका शीतल दुग्ध के समान यश, अपने परिध्रम से लगी व्यास की मिटाने के लिए, पान करता हुआ काञ्ची नगरी में पहुँचा ।

समजनि कलमेखलाकलाप-ध्वनिजयडिण्डिमसज्जपुष्पचापम् ।
अथ चटुलकटाक्षबाणवर्ष-प्रगुणमगुण्य पुरः पुरन्धिचक्रम् ॥११॥

अन्वयः

अथ अमुष्य पुरः पुरन्धिचक्रं कलमेखलाकलापध्वनिजयडिण्डिम-
सज्जपुष्पचापं चटुलकटाक्षबाणवर्षप्रगुणं समजनि ।

व्याख्या

अथ काञ्चीपुरीसमागमानन्तरममुष्य विक्रमाङ्गदेवस्य पुरोऽग्रे पुरन्धीणा
साध्वीना ललनाना 'पुरन्धी' सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता इत्यमरः । चक्र
समूहो मेखलाना काञ्चीना कलापस्समूहस्तस्य ध्वनिस्त्यन इति मेखलाकलाप-
ध्वनिः कलो मयुरो यो मेखलाकलापध्वनिः स एव जयडिण्डिमो विजयसूचक-
वाद्यविशेषशब्दस्तेन सज्जस्तुसज्जितः पुष्पचापः कुसुमायुधः कामो येन तत्,
चटुलाश्चञ्चलाः कटाक्षा एव बाणाश्चारास्तेषां वर्षं वृष्टिस्तेन प्रगुणं प्रकृष्टगुण-
युक्तं समजन्मभूत् । तत्र नागरीणा काञ्चीशब्देन कटाक्षवीक्षणोऽपि च काम-
साम्राज्यमिव प्रदर्शितमिति भावः ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव के काञ्चीनगरी में पहुँचने पर इसके सामने वहाँ की नागरिक
ललनाएँ मानो सुन्दर करधनियों के शब्द रूप जयध्वनि के नगाड़े के शब्द से
कामदेव को उत्साहित करने वाली तथा चञ्चल कटाक्ष रूपी बाणों की वृष्टि
करने वाली, हो गई ।

अधरहसितकिंशुका शुकाय क्रमुकदलं वदनस्थमर्पयन्ती ।
क्षितिपतितनयेऽत्र कापि नेत्र-प्रणयिनि चुम्बनचातुरीमुवाच ॥१२॥

अन्वयः

अधरहसितकिंशुका का अपि वदनस्थं क्रमुकदलं शुकाय अर्पयन्ती
(सती) नेत्रप्रणयिनि अत्र क्षितिपतितनये चुम्बनचातुरीम् उवाच ।

व्याख्या

अधरेण अपरोष्ठेन रक्तवर्णत्वात् हसितः अधरोष्ठः किंशुको रक्तवर्णपला-
शपुष्पं यया सा स्वरक्तवर्णाधरेणापरीकृतरक्तवर्णीकिंशुका रक्तवर्णाधरोष्ठेति

भावः । काऽपि नगररमणी वदने मुखे तिष्ठतीति तं मुखान्तर्वर्तिनं क्रमकस्य पूगस्य दलं खण्डं शुकाम कोराय मुखेनैवाऽर्पयन्ती वदती सती नेत्रयोः कामिनीनयनयोः प्रणयः स्नेहोऽस्त्वस्मिन्निति नेत्रप्रणयी तस्मिन्नेत्रप्रणयिनि दृष्टिगोचरोऽत्राऽस्मिन् सितपते राज्ञ आहवमल्लदेवस्य तनये पुत्रे विक्रमाङ्कदेवे चुम्बनस्य वयत्रसंयोगस्य चातुरी वंदग्यं ता चुम्बनवंदग्यमुवाच प्रकटयाम्बभूव ।

भाषा

अपने लाल अघर पल्लव से पलास के लाल फूल की हसी उड़ाने वाली नागरी ललना, अपने मुख में विद्यमान सुपाडी के टुकड़े को अपने मुख से ही सुग्गे के मुख में देती हुई मानो राजा आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव के प्रति चुम्बन करने के कोशल को प्रकट करती थी ।

गृहशिखरमगम्यमध्यरोहद् द्रुतमवधीरितपातभीतिरन्या ।
मरणमपि तृणं समर्थयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः ॥१३॥

अन्वयः

अन्या अवधीरितपातभीतिः (सती) अगम्यं गृहशिखरं द्रुतम् अभ्य-
रोहत् । मनसिजपौरुषवासिताः तरुण्यः मरणम् अपि तृणं समर्थयन्ते ।

व्याख्या

अग्याऽपरा रमण्यवधीरिता तिरस्कृता त्यक्तेत्यर्थः । पातस्य पतनस्य भीतिर्भयं यथा सा त्यक्तपतनभया सती गन्तुं योग्यं गम्य न गम्यमगम्यमारोढु-
मनर्हं गृहाणा गेहाना 'गृह गेहोऽध्यवसितम्' इत्यमरः । शिखरं शृङ्ग सर्वोच्च-
स्थानमित्यर्थः । द्रुतं शीघ्रमध्यरोहदाहरोह । मनसिजस्य कामस्य पौरुषेण
विक्रमेण वासिता युवताः कामवासिनाभिभूतास्तरुण्यो युवत्यो मरणमपि मृत्युमपि
तृणं तृणवत्तुच्छं समर्थयन्ति मग्नन्ते । अत्र पूर्वार्धस्थोत्तरार्धेन समर्थनादर्यान्तर-
ग्यासौ नामालङ्कारः ।

भाषा

कोई नागरी इसको देखने के लिये, गिरने का भय छोड़ कर जल्दी से न चढ़े जाने योग्य घर के सबसे ऊँचे भाग पर चढ़ गई । वामदेव के पराक्रम से अभिभावित अर्थात् वामासक्त युवतियाँ, मृत को भी तृण के समान तुच्छ समझती हैं ।

कलकलमपरा मुधा विधाय क्षितितिलकात्रयनान्तमाससाद ।
अवतरति मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुरुपायदर्शनेषु ॥१४॥

अन्वयः

अपरा मुधा कलकलं विधाय क्षितितिलकात् नयनान्तम् आससाद ।
मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुः उपायदर्शनेषु अवतरति ।

व्याख्या

अपरा काचित् कामिनी मुधा ध्वयमेव प्रयोजनमन्तरेणैवेत्यर्थः । कलकलं
कोलाहल 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः । विधाय कृत्वा क्षितितिलकाद्भूमि-
भूषणाद् विक्रमाङ्गदेवाध्वनयोर्नेत्रयोरन्तमपाङ्गभागमाससाद प्राप । कलकल-
निधेयं तस्य दृष्टिमाचकर्षेति भावः । मृगीणा हरिणीना दृशो नेत्राणीव दृशो याता
तास्तासा हरिणनयनाना तृतीयं तृतीयसंख्याक मनसिजः कामः एव चक्षुर्नयनं
कामनयनमुपायाना यत्किञ्चिद्दृष्ट्वाजरोपायानां दर्शनमवलोकनं प्रयोग इत्यर्थः ।
तेषु स्वाभीष्टसिद्धयुपायप्रयोगेष्ववतरति फलति । काम एव तरुणीनां विभ्रमा-
दिचमत्कृतानन्यसाधारणव्यवहारशिक्षक इति भावः । पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन समर्थना-
दर्थान्तरव्याप्तौल्लङ्घारः ।

भाषा

किसी अन्य स्त्री ने, अकारण कोलाहल मचाकर, विक्रमाङ्गदेव का दृष्टिकोण
अपनी ओर आकर्षित कर लिया । मृगनयनियो का कामरूपी तृतीय नेत्र,
(ऐसे २) उपायो को गुझा देता है ।

हृदि विहितपदेन शुद्धभासा कृतमधरं धरणीन्द्रसूनुनेव ।
निपतितमवधीर्य हारमन्या हरिणविलोलविलोचना जगाम ॥१५॥

अन्वयः

हरिणविलोलविलोचना अन्या शुद्धभासा हृदि विहितपदेन धरणीन्द्र-
सूनुना अधरं कृतम् इव निपतितं हारम् अवधीर्य जगाम ।

व्याख्या

हरिणस्य मृगस्य इव विलोले चञ्चले विलोचने नेत्रे यस्याः सा मृगचञ्चल-
नयनाज्या काचित्कलना शुद्धा निर्मला भाः कान्तियस्य तेन निर्मलकान्तिमता 'स्युः

प्रभासप्रविस्तिब्धभा भास्वविद्युतिबोपाय' इत्यमर । हृदि वक्ष स्थलेऽन्तःकरणे
ष विनिहित स्थापितं पद स्थान येन स तेन कृतस्थानेन धरणीन्द्रस्य नृपतेराहवमल्ल-
देवस्य सूनु पुत्रस्तेन विकमाङ्गदेवेनाऽधर निम्नस्थानस्थित गुणैर्गुणैश्च कृतमिव
सम्पादितमिवाञ्ज एव निपतितमयोभ्रष्ट हार मुखतामालामवधीर्य परित्यज्य
जगाम गता । कुमार द्रष्टुं गताऽन्या काऽपि स्त्री रभसात् निपतिता हृदिस्था
मुक्ततामाला परित्यज्य जगाम । यत हारस्य स्थाने ललनाहृदय शुद्धभासा
कुमारेणऽऽवितत्वात्तस्य निम्नस्थानगतत्वात्पतनमूत्रेक्षितमिति भाव । ईर्ष्या-
नुप्राणितोत्प्रेषा ।

भाषा

मृग के समान चञ्चल नेत्र वाली कोई ललना, निर्मलकान्तिवाले और
ललना के हृदय में स्थान बनाने वाले राज पुत्र से, मानो नीचे खसकाए गये
हुए अतएव वक्ष स्थलपर से गिरे हुए हार की परवाह न कर चली गई ।

उरसि मनसिजावतंसलीला-समुचितकोमलपल्लवानुकाराम् ।
नखलिपिमपरा प्रकाशयन्ती सुरतविमर्दसहृत्त्वमाचचक्षे ॥१६॥

अन्वयः

अपरा उरसि मनसिजावतंसलीलासमुचितकोमलपल्लवानुकारा नखलिपिं
प्रकाशयन्ती सुरतविमर्दसहृत्त्वम् आचचक्षे ।

व्याख्या

अपराऽया कामिन्युरसि वक्ष स्थले मनसिजस्य कामस्य याऽवतंसलीला
भूषणरूपविलासस्तस्या समुचितो योग्य कोमलपल्लवो मुद्रुकितलप्य 'पल्लवोऽस्त्री
कितलप्यम्' इत्यमर । तस्याऽनुकारोऽनुकरण मस्या सा ता मन्मथभूषण
विलासयोग्यमुद्रुकितलप्यसदृशाकृतमर्दयुक्ताकारामित्यर्थ । नखलिपिं नखक्षत-
परम्परा प्रकाशयन्ती प्रदर्शयन्ती सुरते निषवनफीडार्या यो विमर्दः तत्पर्यस्त
सहृते इति सुरतविमर्दसहृत्त्वस्य भावस्ततः सुरतशोडासघर्षक्षमत्वमाचचक्षे
कथितवती ।

भाषा

अन्य किसी नारी न अपनी छाती पर कामदेव के भूषण की सोमा के योग्य
कोमल पत्तों की आकृति के अर्घवृत्ताकार नखक्षतों को दिखाते हुए, अपनी सुरत
कालीन शकजोर को सहने की योग्यता प्रकट की ।

अभजत मणिकुण्डलं परस्याः श्रवणपरिच्युतमंसदेशमेत्य ।
गलविगलितपुष्पवाणचक्र-श्रियमसितोत्पलचारुलोचनायाः ॥१७॥

अन्वयः

असितोत्पलचारुलोचनायाः परस्याः मणिकुण्डलं श्रवणपरिच्युतं
(सन्) अंसदेशम् एत्य गलविगलितपुष्पवाणचक्रश्रियम् अभजत ।

व्याख्या

असितं नीलमुत्पल कमल तद्वच्चारुणी सुन्दरे लोचने नेत्रे यस्याः सा तस्या
मौलकमलवत्सुन्दरनेत्रायाः परस्या अन्यस्याः ललनाया मणिकुण्डल रत्नावततः
श्रवणान्यां कर्णाभ्यां परिच्युत पतित सत् अंसदेशं स्वग्वस्यलमेत्य सप्राप्य गले
कण्ठदेशे विगलितास्सम्प्राप्ताः पुष्पवाणाः कुसुमसायकास्तेषां चक्रं समूहस्तस्य
श्रियं शोभामभजत धारयामास । मणिकुण्डलस्य पुष्पवाणेन साम्यादुपमा ।
मणिकुण्डलस्य वर्तुलाकारत्वात् कामस्य चक्रश्रियमभजतेत्यर्थः समीचीनः ।
परन्तु कामस्य चक्रधारणमप्रसिद्धम् ।

भाषा

किसी नीले कमल के ऐसे सुन्दर नेत्रवाली नारी के कान में का मणिकुण्डल
गिर कर उसके गले पर आ पड़ने से वह गले पर पड़े हुए कामदेव के फूल के
वाण समूहों की शोभा को प्राप्त करता था । वान के अभूषण के गोल होने
से कामदेव के चक्र की शोभा अर्थ ही ठीक है । परन्तु कामदेव का चक्र
धारण अप्रसिद्ध है ।

परिकलितचुलुक्पराजपुत्र-प्रथमविलोकनकौतुकत्वराराम् ।
इति नगरकुरङ्गलोचनाना-मभवदनङ्गविलोभनो विलासः ॥१८॥

अन्वयः

परिकलितचुलुक्पराजपुत्रप्रथमविलोकनकौतुकत्वरारामं नगरकुरङ्गलोच-
नानाम् इति अनङ्गविलोभनः विलासः अभवत् ।

व्याख्या

परिकलितो विवित. कंश्चिच्चित्तवित्तोपेक्षित इत्यर्थः । यच्चुलुक्पराजपुत्रो

विक्रमाङ्गदेवस्तस्य प्रथमविलोकनस्य सर्वप्रथमतदर्शनस्य यत्कौतुकं कौतूहलं तस्मिन् त्वरा सम्भ्रमो यातां तास्तातां नगरस्य काञ्चीपुर्याः कुरङ्गलोचना मृगनय-
नास्तातां कामिनीनामिति पूर्वोक्तप्रकारोऽनङ्गस्य कामस्य विलोभनो विमोहनोऽ-
नङ्गविलोभनो मदनमोहनो विलासो नानाविधकामसम्बन्धिचेष्टाविशेषोऽभवत्
प्रादुर्बभूव ।

भाषा

किसी प्रकार चिह्नादि से पहिचान में आए हुए चुलुक्य कसीप राजकुमार
विक्रमाङ्गदेव के पहिले पहिल दर्शन की उत्कण्ठा से त्वरा करने वाली नागरिक
मृगनयनियो की पूर्वोक्त प्रकार की काम सम्बन्धि चेष्टाएँ हुई ।

‘नरपतितनयः कयापि कोप-स्फुरितरदच्छदलेखयालुलोके ।
प्रकटितपटुपञ्चबाणलीला-कलकिलकिञ्चितमीक्षणाञ्चलेन ॥१६॥

अन्वयः

कोपस्फुरितरदच्छदलेखया कया अपि ईक्षणाञ्चलेन प्रकटितपटुपञ्च-
बाणलीलाकलकिलकिञ्चितं नरपतितनयः आलुलोके ।

व्याख्या

कोपेन श्रोत्रेण स्फुरितस्तचलित. कम्पमानो वा यो रदच्छदोऽधरस्तस्य लेखा
अधरदेशः ‘ओष्ठाधरो तु रदनच्छदो दशनवाससो’ इत्यमरः । यस्याः सा तथा
श्रोपकम्पिततुलभापररेखया कयाऽपि नायिकया ईक्षणयोर्नम्रयोरञ्चलः प्रान्त-
भागरतेन कटाक्षेण प्रकटिता प्रकाशिता पटुर्विविधबद्धवर्धसमेता या पञ्चबाणस्य
कामस्य लीला श्लोका तथा कलं मधुर किलकिञ्चितं कामजनितश्लोकाधुहयं-
भीत्यादिमिथितभावविशेषो यस्मिन्कर्मणि तद्यथास्यात्तथा नरपतितनयो राजपुत्रो
विक्रमाङ्गदेव आलुलोके सबृष्टः ।

भाषा

कोप से फुरफुराने वाले जोड़ से युक्त, किसी नारी ने कामदेव की चातुरी
युक्त मनोहर लीला से आभ्यन्तरिक राग श्लोकादि भावों को प्रकट करते हुए,
राजपुत्र विक्रमाङ्गदेव को कटाक्ष से देखा ।

कनकसदनवेदिकान्तराल-ग्रथितपदः क्षितिपालनन्दनोऽसौ ।
सुरशिखरितटीविटङ्कमध्य-प्रणयिनमुष्णकरं निराचकार ॥२०॥

अन्वयः

कनकसदनवेदिकान्तरालग्रथितपदः असौ क्षितिपालनन्दनः सुरशिखरितटीविटङ्कमध्यप्रणयिनम् उष्णकरं निराचकार ।

व्याख्या

कनकस्य सुवर्णस्य यत्सदन गृह तस्य वेदिका समुपवेशनाय परिष्कृता भूमिः
'वेदिः परिष्कृता भूमिः' इत्यमरः । तस्या अन्तराल मध्य 'अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्'
इत्यमरः । तस्मिन् ग्रथित विहित पद चरण येन स असावय क्षितिपालस्याऽऽ-
हवमल्लदेवस्य नन्दनः कुमारो विक्रमाङ्कदेवः सुराणां देवानां शिखरी पर्वतस्सु-
वर्णाद्रिः सुमेरुस्तस्य तटी प्रान्तभाग एव विटङ्कमुन्नतस्थान तस्य मध्य मध्यभाग-
स्तस्य प्रणयी स्नेहवशवदस्तद्वर्तीत्यर्थः । समुष्णकर सूर्यं निराचकार तिरश्चकार ।
निजोपप्रतापेन स्वर्णवेदिविद्यमानत्वेनाऽनुपमशोभया तिरश्चकारेति भावः ।

भाषा

सोने के घर के चौरों पर चरण रखने वाले राजा आहवमल्लदेव के पुत्र
विक्रमाङ्कदेव ने (सोने के) सुमेरु पर्वत के प्रान्त भाग की उच्च भूमि के मध्य
में विराजित सूर्य को नीचा दिखाया । अर्थात् सूर्य के समान तेजस्वी विक्रमाङ्क-
देव के सोने के बने घर की वेदिका पर विराजित होने से इसकी शोभा के
सामने सुमेरु पर्वत के प्रान्तभाग में विराजित सूर्य की शोभा फीकी पड़ गई ।

कतिचिदपि दिनानि तत्र नीत्वा परिसरभूमिषु भूरिभिविलासैः ।
चरतण्डलनिविष्टदुष्टवर्गः पुरमवलोकयति स्म गाङ्गकुण्डम् ॥२१॥

अन्वयः

चरणतलनिविष्टदुष्टवर्गः (असौ) तत्र परिसरभूमिषु भूरिभिः विलासैः
कतिचित् अपि दिनानि नीत्वा गाङ्गकुण्डं पुरम् अवलोकयति स्म ।

व्याख्या

चरणतले पादतले निविष्टा दलित दुष्टवर्गा शत्रुसमूहा येन स असौ

विक्रमाङ्कदेवस्तत्र काञ्चीनगरे परिसरभूमिषु नगरवहिर्भागेषु भूरिभिर्बहुविधं वि-
लासैर्मनोविनोदकृतयैः कतिचिदपि कानिचिदपि विनाग्न्यहानि नीत्वा व्यतीत्य
गाङ्गकुण्डं पुरं राजेन्द्रचोलनिर्मापितां गाङ्गकुण्डचोलपुरास्यां चोलदेशास्यंकां
राजधानीम् अवलोकयति स्म पश्यति स्म तत्र गतयानित्यर्थः ।

भाषा

विपक्षी दुष्ट राजाओ को अपने पैर तले कुचलने वाले राजपुत्र विक्रमाङ्क-
देव ने काञ्ची नगरी के आस पास के प्रदेशों के विहार में कुछ दिन बिताकर
राजेन्द्रचोल द्वारा बसाए हुए गाङ्गकुण्ड चोल पुर को देखा अर्थात् वहाँ गया ।

श्लोकद्वयेन गाङ्गकुण्डचोलपुरं वर्णयति कविः—

द्रविडनरपतिप्रतापभीत्या किमपि गते पयसां निधौ परस्तात् ।
यदविहितविवाहमङ्गलाया बहिरिव निर्गतमादिधाम लक्ष्म्याः ॥२२॥

अन्वयः

यत् पयसां निधौ द्रविडनरपतिप्रतापभीत्या किमपि परस्तात् गते
(सति) अविहितविवाहमङ्गलायाः लक्ष्म्याः आदिधाम बहिः निर्गतम् इव ।

व्याख्या

यद्गाङ्गकुण्डचोलपुरं पयसां जलानां निधावाकरे समुद्रे द्रविडस्य नरपतिर्नृ-
पतस्य प्रतापः प्रभावस्तस्माद्भूतिभयं तथा चोलदेशानुपभयेन किमपि किञ्चिदपि
परस्तात् पृष्ठभागे गते प्राप्ते सति स्वस्थानं विमुच्य किञ्चित्पृष्ठप्रदेशमपसृते सति
न विहितमविहितमसम्पादितं विवाहमङ्गलं पाणिग्रहणोत्सवो यस्याः सा तस्या
अपरिणीताया लक्ष्म्याः श्रिय आदिधाम प्रथमगृहं बहिर्निर्गतमिव समुद्राद्वहिरा-
गतमिव । गाङ्गकुण्डचोलपुरस्य लक्ष्मीप्रथमगृहत्वेनोत्प्रेतसगादपरिमितसम्प-
त्तिशालित्वञ्च धोत्यते । अत्रोत्प्रेतशालद्वारः ।

भाषा

जो गाङ्गकुण्डचोलपुर द्रविड देश के राजा के प्रताप के भय से (डरकर)
समुद्रके कुछ पीछे सरक जाने से, अविवाहित अवस्था में समुद्र में लक्ष्मी के
रहने का आदिनिवास स्थान ही मानो बाहर निकल आया था ।

गगनमुपगतेन शोभते य-निरुपमकाञ्चनवप्रमण्डलेन ।
सुरपुरमिव हेमशैलमध्ये विबुधविभूतिभरात्कृतप्रवेशम् ॥२३॥

अन्वयः

यत् विबुधविभूतिभरात् गगनम् उपगतेन निरुपमकाञ्चनवप्रमण्डलेन
हेमशैलमध्ये कृतप्रवेशं सुरपुरम् इव शोभते ।

व्याख्या

यद्गाङ्गकुण्डचोलपुरं विबुधानां देवानां पण्डितानां वा विभूतिभरादंश्वर्या-
तिशयाद्धेतोरन्यत्र भारात्—इवं साधर्म्यनिष्पादकहेतुनिरूपकं पदम् । गगनमाका-
शमुपगतेन प्राप्तेन नास्ति उपमा तादृश्यं यस्य तन्निरुपममद्वितीयं यत्काञ्चनस्य
सुवर्णस्य वप्रमण्डलं प्राकारपरम्परा (छड़िवाली इति भाषायाम्) तेनाऽनुपम-
सुवर्णनिमित्तप्राकारपरम्पराहेतुना हेनः सुवर्णस्य शैलः पर्वतः सुमेरुस्तस्य मध्ये-
ऽभ्यन्तरे कृतो विहितः प्रवेशोऽभ्यन्तरस्थितिर्येन तद्विहितप्रवेशं सुराणां देवानां पुरं
नगरममरावतीव शोभते विलसति । काञ्चनप्राकारान्तर्गतगाङ्गकुण्डचोल-
पुरस्योपरि सुमेरुपर्यन्तान्तर्गतसुरपुरत्वस्योत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

जो गाङ्गकुण्ड चोलपुर, विद्वानों की अधिक समृद्धि से और आकाश चुम्बि
अनुपम सोने की चाहार दिवारी से मानो देवों की अधिक समृद्धि से (अर्थात्
बोझे से स्वर्ग से नीचे आई हुई) और (ऊँचे) सोने के पर्वत सुमेरु के बीच में
प्रविष्ट, अमरावती नगरी के समान शोभित होता था ।

विघटितपरिपन्थिसैन्यसार्थः पदमधिरोप्य स तत्र चोलसूनुम् ।
नयनचुलुकलुण्ठ्यमानकान्तिर्द्रविडवधूभिर्ह्वास मासमात्रम् ॥२४॥

अन्वयः

विघटितपरिपन्थिसैन्यसार्थः सः चोलसूनुं पदम् अधिरोप्य तत्र द्रविड-
वधूभिः नयनचुलुकलुण्ठ्यमानकान्तिः सन् मासमात्रम् उवास ।

व्याख्या

विघटिताः शकलीकृताः परिपन्थिनां शत्रूणां सैन्यसार्थाः सैनिकसमूहा येन

क्रीडयैष विघटनं विशृङ्खलनं विधाय सम्पाद्य तरङ्गवर्षाचिभिर्बिरचिता राज-
कुमारस्य स्वागतसंस्कारायै तर्प्यक् संघटिता (माङ्गलिकी) चन्दनमालिका
तोरणत्रय (चन्दनवार इति भाषायां प्रसिद्धा ।) यया सा तां तुङ्गभद्रां तन्नाम्नीं
नदीं पुनरपि मुहुर्जगाम ययी । तरङ्गाणां चन्दनमालिकाभीरूपणाद्रूपकम् ।

भाषा

वह विक्रमाङ्कदेव, दुर्गम मार्गों में आक्रमण करने वाले कोलभिल्लादि
जंगली घनदुर्धारियों को सहज में भगाकर, अपने स्वागत में, लहरो से चन्दन वार
वाधने वाली तुङ्गभद्रा नदी पर फिर से यया ।

अथ कतिपुचिदेव दैवयोगात् परिगलितेषु दिनेषु चोलसूनाः ।
श्रियमहरत राजिगाभिधानः प्रकृतिविरोधहतस्य वेङ्गिनाथः ॥२६॥

अन्वयः

अथ कतिपुचित् एव दिनेषु परिगलितेषु दैवयोगात् राजिगाभिधानः
वेङ्गिनाथः प्रकृतिविरोधहतस्य चोलसूनाः श्रियम् अहरत ।

व्याख्या

अयाजन्तरं कतिपुचिदेव कियत्स्वेव दिनेषु दिवसेषु परिगलितेषु व्यतीतेषु
सत्सु दैवयोगाद्भाष्यवशात् राजिग इत्यभिधानं नाम 'आख्याह्ये ह्यभिधानञ्च
नामधेयञ्च नाम च' इत्यमरः । यस्य स राजिगाख्यो वेङ्गिनाथो वेङ्गि-
देशाधिपती राजेन्द्रचोलः प्रकृतीनां प्रजानां प्रकृतेः स्वभावस्य वा विरोधेन
प्राप्तिकूल्येन वरेण वा हतस्य भारितस्य चोलसूनोश्चोलराजपुत्रस्याऽधिराज-
राजेन्द्रस्य श्रियं लक्ष्मीं राज्यमित्यर्थः । अहरत गृहीतवान् ।

भाषा

इसके अनन्तर कुछ ही दिन बीतने पर राजिग उपनामक वेङ्गिदेश के राजा
राजेन्द्र चोल ने प्रजा के विरोध से या स्वाभाविक धर से चोल के राजपुत्र
अधिराज राजेन्द्र को मारकर उसका राज्य छीन लिया ।

कुटिलमतिरसौ विशङ्कमानः पुनरमुमेव पराभवप्रगल्भम् ।
प्रगुणमकृत पृष्ठकोपहेतोः प्रकृतिविरोधिनमस्य सोमदेवम् ॥२७॥

अन्वयः

कुटिलमतिः असौ पराभवप्रगल्भम् अमुम् एव पुनः विशङ्कमानः (सन) पृष्ठकोपहेतोः अस्य प्रकृतिविरोधिनं सोमदेवं प्रगुणम् अकृत ।

व्याख्या

कुटिला कुटिलनीतिप्रवृत्ता मतिर्बुद्धि 'बुद्धिमंनोषा विदया धी प्रता शेमुषी मति' इत्यमरः । यस्य स कुटिलमतिरसौ वेङ्गिनाथो राजिग पराभवे शत्रूणां पराजयकरणे प्रगल्भं निष्णातमम् विक्रमाङ्कदेवमेव पुनः शशबद्धिशङ्कमान आतङ्कहेतु मग्नमान सन पृष्ठेन पृष्ठभागेन कोप आक्रमणमेष हेतु कारणं तस्माद्विक्रमाङ्कदेवस्य पृष्ठभागादाक्रमणार्थं छलेन विक्रमाङ्कदेवं विजेतुमित्यर्थः । अस्य विक्रमाङ्कदेवस्य प्रकृत्या स्वभावेनैव विरोधिनं प्रतिकूल सोमदेवं विक्रमाङ्कदेवपृष्ठेनैव आतरे प्रगुणं समुद्यतमकृतं कृतवान् ।

भाषा

कुटिलनीति में कुशल राजिग वेङ्गिनाथ राजेद्र चोल न, शत्रुओं को परास्त करने में कुशल विक्रमाङ्कदेव की फिर से काञ्ची में आने की आशका से, विक्रमाङ्कदेव के स्वाभाविक विरोधी उसके बड़ भाई सोमदेव को, विक्रमाङ्कदेव पर पीछे से आक्रमण करने के लिये तैयार कर लिया ।

सुभटशतनिशातखड्गधारा-विहरणसत्रणपादपद्मवेव ।

अपि नयनिपुणेषु नो भरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिषु श्रीः ॥२८॥

अन्वयः

श्रीः सुभटशतनिशातखड्गधाराविहरणसत्रणपादपद्मवा इव नयनिपुणेषु अपि भरेण पदं नो क्षिपति प्रमादिषु किमुत ।

व्याख्या

श्री राज्यलक्ष्मीः सुभटानां मुषोयानां शतं सुभटशतं तस्य निशातास्तीक्ष्णा खड्गानां करवालानां धारा अप्राणि तासु विहरणेन सखिलाससचरणेन सवर्णो सशतो पादपल्लवो घरणकिसलये यस्या सा इव नये नीती निपुणा प्रगल्भास्तेषु नीतिप्रगल्भेष्वपि भरेण शरीरभारेण सामस्येन सर्वतोभावेनैव । पदं घरणं नो क्षिपति न निवर्धति । सशतपादपल्लवस्य व्यपामयात् । वृद्धते च लोके

सव्रणचरणा भूमौ शरीरस्य सम्पूर्णभारेण सुतरां पदं न निदधत इति । प्रमादियु प्रमादप्रसङ्गतेष्वनवहितेषु जनेषु तु सुखेन पदनिक्षेपणं किञ्चुत दधतव्यम् । अर्थात् प्रमादियु नीतिरहितेषु तु लक्ष्म्याः प्रेमप्रवणत्वमत्यन्तमसम्भाव्यमिति भावः । अत्र पादपल्लवे खड्गधारा-विरहण-जन्यव्रण-सहितत्वस्योत्कटं कटिकोटिकसंभावना-दुत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

सैकड़ो थोड़ा-बो की तीखी खड्गधाराओं पर घूमने से मानो जिसके चरणों में घाव हो गए हैं ऐसी लक्ष्मी, नीति युक्त कार्य करने वाले राजाओं के पास भी शरीर का पूर्ण बोझा देकर अर्थात् सर्वतो भावेन अपना पद नहीं रखती अर्थात् स्नान ग्रहण नहीं करती । अनीति युक्त कार्य करने वाले प्रमादियों के पास लक्ष्मी के निवास के सम्बन्ध में कहता ही क्या है । अर्थात् प्रमादियों के पास तो लक्ष्मी आ ही नहीं सकती । जिसके पावों में घाव रहता है वह स्वभाव से ही अपने चुटीले पाव पर शरीर का कुल बोझा देकर कभी नहीं चलता है । जल्मी पाँव वाली लक्ष्मी इसी से नीति निपुणों के पास भी अपने पाव पर शरीर का पूरा बोझा देकर नहीं रहती अर्थात् सर्वतो भावेन नहीं रहती ।

अवतरति मतिः कुपार्थिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतोऽपि तादृक् ।
भट्टिति विघटते यया नृपश्रीस्तटगिरिसंघटितैव नौः पयोधैः ॥२६॥

अन्वयः

कुपार्थिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतः अपि तादृक् मतिः अवतरति यया नृपश्रीः पयोधैः तटगिरिसंघटिता नौः इव भट्टिति विघटते ।

व्याख्या

कुपार्थिवानां निम्नचरित्राणां नृपाणां सुकृतस्य पुण्यकर्मणो विपर्ययो दुष्कृतं तस्मात्पापादित्यर्थः । कुतोऽपि कस्मादपि वचोऽधिपयात् तादृक् तादृशी विचित्रा मतिर्बुद्धिरवतरति संजायते यया दुर्बुद्ध्या नृपश्री राजलक्ष्मीः पयोधैः समुद्रस्य तटे तीरे गिरिः पर्वतस्तेन संघटिता संघट्टमासादिता नौस्त्वि नौकेय भट्टिति द्रष्टुं विघटते विपदा भवति समुद्रे मज्जति इति भावः । उपमालङ्कारः ।

भाषा

दुश्चरित्र राजाओं के पाप से उनमें न जाने कहाँ से ऐसी बुद्धि अर्थात् दि आ जाती है जिससे राजलक्ष्मी, समुद्र के किनारे के पर्वतों से टकराई नाव के समान शीघ्र नष्ट हो जाती है ।

तमिदमिह शस्त्रदेवतानां दृढमधुनापि कलौ निरङ्कुशेऽपि ।

अविनयपथवर्तिनं यदेताः प्रबलमपि प्रधनेषु वञ्चयन्ति ॥३०॥

अन्वयः

इह निरङ्कुशे अपि कलौ शस्त्रदेवतानाम् इदं दृढं धृतं यत् एताः अधुना अपि अविनयपथवर्तिनं प्रबलम् अपि प्रधनेषु वञ्चयन्ति ।

व्याख्या

इहास्मिन् जगति निरङ्कुशोऽपि निष्प्रतिबन्धोऽपि कलौ कलिपूर्णे शास्त्राणामाधुनानां देवतास्तदधिष्ठातृदेवतास्तेषामधुनाऽपि साम्प्रतमपीदमेतद् दुष्टं निश्चितं यत् नियमो यद्यस्मात्कारणादेता' शास्त्राधिष्ठातृदेवता अविनयस्वीकृत्यस्य पन्था मार्गोऽविनयपथस्तास्मिन् वर्तते इत्यविनयपथवर्ती तं कुमार्गपामिनं प्रबलमपि प्रकृष्टबलवन्तं शूरमपि प्रधनेषु युद्धेषु 'युद्धमामोघनं जग्यं प्रधनं प्रविवारणम्' इत्यमरः । वञ्चयन्ति माङ्गुल्लुङ्गितं तत्समीहितं नोपनयन्ति । काव्य लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

इस जगत् में इस निरङ्कुश कलिपूर्व में भी, शस्त्रों की अधिष्ठातृ देवताओं का सम्प्रति भी यह निश्चित नियम है कि वे अनीतिमार्गोन्मुख बलवान् से बलवान् को भी युद्धों में धोखा देती हैं । अर्थात् उनका साथ नहीं देती ।

इति मुपितधियः श्रिया प्रयान्त्या रमसवशादविचिन्त्य दग्धभूयाः ।

बलमरयद्बुमानतः पतङ्गव्रतमुपयान्ति परप्रतापदीपे ॥३१॥

अन्वयः

इति प्रयान्त्या श्रिया मुपितधियः दग्धभूयाः रमसवशात् अविचिन्त्य बलमरयद्बुमानतः परप्रतापदीपे पतङ्गव्रतम् उपयान्ति ।

व्याख्या

इति पूर्वोक्तापयगाभित्वाद्धेतोः प्रयान्त्या नृपमेकं परित्यज्याऽन्यत्र गच्छन्त्या
श्रिया राजलक्ष्म्या मुपिताऽपहृता घीः सदसद्विवेकिनी बुद्धिर्येषां तेष्वपहृतसम्मतयो
दग्धभूषा दुष्टराजानो रभसवशादविमृश्यकारित्वादविचिन्त्याऽज्ञात्वं वलस्य
सैन्यस्य भरोऽतिशयस्तस्य बहुमानोऽतिदर्पस्तस्मात् स्वसैन्याधिक्यातिदर्पतः परेषां
शत्रूणां प्रतापस्तेज एव दीपस्तास्मिन् पतङ्गानां शलभकीटानां व्रतं गतिं शलभत्व-
मित्यर्थः । उपयान्ति प्राप्नुवन्ति । शलभवत्परप्रतापदीपशिखायां भस्म-
साद्भवन्तीति भावः । पतङ्गानां व्रतमिव व्रतं प्राप्नुवन्तीत्यर्थपरामर्शात् पदार्थ-
निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

अनीतिमार्ग पर आरुढ़ होने से, उन राजाओं को छोड़ कर अन्यत्र जाने
वाली राजलक्ष्मी के द्वारा अपहृत सुबुद्धि वाले दुष्ट राजा लोग, बिना विचारे
शीघ्रता से कार्य करने के कारण, बड़ी पलटन होने के अधिक गर्व से अनजान में
ही शत्रु के प्रताप रूपी दीपक में फतिङ्गो के समान जलकर भस्म हो जाते हैं ।

सकलमपि विदन्ति हन्तशून्यं क्षितिपतयः प्रतिहारवारणाभिः ।

क्षणमपि परलोकचिन्तनाय प्रकृतिजडा यदमी न संरभन्ते ॥३२॥

अन्वयः

क्षितिपतयः प्रतिहारवारणाभिः सकलम् अपि शून्यं विदन्ति हन्त ।
यत् प्रकृतिजडाः अमी परलोकचिन्तनाय क्षणम् अपि न संरभन्ते ।

व्याख्या

क्षितिपतयो राजानः प्रतिहारेर्दरिपालैर्वारणाः सर्वजनप्रवेशनिषेधकरणानि
तैर्दरिपालकृतसकललोकापभारणः सकलमपि सम्पूर्णमपि जगत् शून्यं स्य विहाया-
न्यनियन्तूरहितं विदन्ति जानन्ति हन्तेति खेदे अपवा सर्वशून्यमिति बोद्धमत-
मवलम्बते । यद्यस्मात्कारणात् प्रकृत्या स्वभावेन जडा मूर्खा अमी भूषाः
परलोकस्य मर्त्यलोक विहायाऽन्यलोकस्येहकृतकर्मफलभोगाभयभूतस्य जगन्तरस्य
वा चिन्तनमस्तिवविचारस्तस्मै परलोकचिन्तनाय क्षणमपि स्वल्पकालमपि न
संरभन्ते न चेष्टां विवधति । बोद्धा अपि पुनर्जन्म नोररीकुर्वन्ति । पूर्ववाक्या-

येऽपरवाक्यार्थस्य हेतुत्वप्रदर्शनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । अथवा पूर्वोत्तर
वाक्यार्थयोः परस्परं व्याप्त्याऽनुमानालङ्कारः ।

भाषा

दुःख की बात है कि ये दुष्ट राजा लोग द्वारपालों के रोकने से भीतर किसी
का प्रवेश न होने के कारण भीतर एकान्त होने से सम्पूर्ण जगत् को शून्य
अर्थात् अपने को छोड़ कर दूसरा कोई भी इस जगत् का नियन्ता नहीं है—ऐसा
समझने लगते हैं । क्योंकि ये स्वाभाविक मूर्ख राजागण इस लोक को छोड़
कर परलोक में जाने पर उनको क्या दशा होगी इसका ध्यान भर भी विचार
नहीं करते । अथवा 'सर्वं शून्य' मानकर बौद्ध हो जाते हैं इसीलिये पुनर्जन्म
नहीं मानते ।

विदधति कुधियोऽत्र देवबुद्धिं स्फटिकशिलाघटनासु वर्तुलासु ।
इति मनसि निधाय दग्धभूपास्त्रिनयनलिङ्गमपि स्पृशन्ति मिथ्या ॥३३॥

अन्वयः

दग्धभूपाः, अत्र कुधियः वर्तुलासु स्फटिकशिलाघटनासु देवबुद्धिं
विदधति इति मनसि निधाय त्रिनयनलिङ्गम् अपि मिथ्या स्पृशन्ति ।

व्याख्या

दग्धभूपा दुष्टनृपा, अत्राऽस्मिन् संगारे कुधियो निम्बितबुद्धयो मूर्खा इत्यर्थः ।
वर्तुलासु वर्तुलाकारासु स्फटिकस्य शिलाः पाषाणास्तर्गमिघटना निर्माणं मासां
तास्तासु स्फटिकनिमित्तजङ्गुरलिङ्गमूर्तिषु देवबुद्धिं देवत्वज्ञानं तदास्यां वा
विदधति कुर्वन्ति । जयति मूर्खा एव स्फटिकनिमित्तदेवमूर्तिषु देवबुद्धिं धार-
यन्तीति भावः । इतीत्यं मनसि हृदये निधाय निश्चित्य श्रेणि नयनानि यस्य
स त्रिनयनस्त्रिनेत्रः शिवस्तस्य लिङ्गं लिङ्गरूपां मूर्तिं मिथ्या मिथ्यास्वरूपेण
स्पृशन्ति स्पर्शं कुर्वन्ति गृह्णन्तीत्यर्थः ।

भाषा

इस ससार में, मूर्ख लोग, स्फटिक की गोल शङ्कुर की लिङ्ग मूर्तियों
पर देवत्व बुद्धि रखते हैं, ऐसा मन में निश्चय कर, दुष्ट राजा लोग शिव के
ज्योतिर्लिङ्ग को भी मिथ्या समझते हैं ।

अविरततरुणीसहस्रमध्य-स्थितिबिगलत्पुरुषव्रता इवैते ।

प्रतिपदमतिकातराः क्षितीशाः परिकलयन्ति भयं समन्ततोऽपि ॥३४॥

अन्वयः

एते क्षितीशाः अविरततरुणीसहस्रमध्यस्थितिबिगलत्पुरुषव्रताः इव प्रतिपदम् अतिकातराः (सन्तः) समन्ततः अपि भयं परिकलयन्ति ।

व्याख्या

एते इमे दुष्टाः क्षितीशा राजानोऽविरतं सन्तत तरुणीनां युवतीनां सहस्रं तस्य मध्ये या स्थितिर्निवासस्तया बिगलत्परिपतत्पुरुषाणां नराणां व्रतं धर्मः पौरुषमित्यर्थः । येषां ते निरन्तरयुधतोसहस्रमध्यस्थित्या नश्यत्पौरुषा इव प्रतिपद प्रतिक्षणमतिकातरा अत्यन्ततभीतास्तन्तः समन्ततोऽपि परितोऽपि भयं भीतिं परिकलयन्ति परिपश्यन्ति विचारयन्तीत्यर्थः । अत्र तरुणीमध्यस्थितेर्नष्ट-पुरुषबले हेतुत्वेन संभावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

सदैव हजारो युवतियों के बीच में रहने से मानो जिनका पुरुषत्व ही नष्ट हो गया है, ऐसे ये दुष्ट राजा लोग, पद पद पर अत्यन्त कायर होकर, चारो ओर भय ही देखते हैं । अर्थात् उनको चारो ओर से भय की ही प्रतीति होती है ।

अभिसरणपरा सदा वराकी समरमहाध्वसु रक्तपङ्क्तिलेषु ।

हृदि धरणिभुजामियं नृपश्रीर्निहितपदैव कलङ्कमातनोति ॥३५॥

अन्वयः

रक्तपङ्क्तिलेषु समरमहाध्वसु सदा अभिसरणपरा इयं वराकी नृपश्रीः धरणिभुजां हृदि निहितपदा एव कलङ्कम् आतनोति ।

व्याख्या

रक्तेन रुधरेण पङ्क्तिलाः कर्दमयुक्तास्तेषु समरा युद्धस्थलान्येव महाध्वानो विषममार्गास्तेषु सदा निरन्तरमभिसरणं यानं तस्मिन्पराऽऽसक्ता अभिसारिका वा रक्तपङ्क्तिलपट्ठेषु सदा विहरमाणेत्यर्थः । इयमेवा वराकी असन्नुष्टा दुराचारिणी वा नृपश्री राजलक्ष्मी धरणिभुजां महीभुजां दुष्टानां राज्ञामित्यर्थः । हृदि

मनसि निहितं स्थापितं चरणं यथा सा निहितपदैव राज्ञां मनसि तस्या विचार-
मात्रेणैवेति भावः । कलङ्कं पङ्कचिह्नं 'कलङ्काङ्कौ लाच्छन्नञ्च चिह्नं लक्ष्म
च लक्षणम्' इत्यमरः । पक्षे चरित्रे लाच्छन्नमातनोति विस्तारयति । यथा
कस्याश्चिद्पूलिधूसरितपदायाः स्त्रियः पादस्य संयोगेन तत्स्थानं मलिनं भवति
तथैव राजलक्ष्म्याः मनसि विचारमात्रेणैव दुष्टानां राज्ञां हृदयं कलुषितं भवति
किं पुनस्तत्लाभादिति भावः । अथवा शौर्येकप्राप्ताया राजलक्ष्म्या स्त्रेणनृप-
मनसि तस्याः संप्राप्तिविचारमात्रेणैव तेषां हृदयं कलङ्कितं भवतीति भावः ।
अथवा दुराचारिणीसम्बन्धाद्गुणा अपि दुर्देशतो भवन्तीति भावः ।

भाषा

सून के कीचड़ से भरे संप्राम रूपी विषम मार्गों पर धूमने में आसक्त,
असन्तुष्ट राजलक्ष्मी या अभिसारिका रूपी दुराचारिणी राजलक्ष्मी दुष्ट राजाओं
के हृदय में घेर रखते ही उसको कलङ्कित कर देती है । अर्थात् शौर्यमात्र से
प्राप्त हो सकने वाली राजलक्ष्मी, स्त्रेण राजाओं के उसको प्राप्त करने की
हार्दिक इच्छा ही से उनके हृदयों को कलुषित कर देती है । अथवा दुराचारिणी
अभिसारिका रूपी राजलक्ष्मी के विचार से ही दुष्ट राजा कलङ्कित हो जाते हैं ।

गुणिनमगुणिनं वितर्कयन्ती स्वजनमभिन्नमनात्समाप्तवर्गम् ।
वितरति मतिविप्लवं नृपाणामियद्युपसर्पणमात्रकेण लक्ष्मीः ॥३६॥

अन्वयः

इयं लक्ष्मीः उपसर्पणमात्रकेण गुणिनम् अगुणिनं स्वजनम् अभिन्नम्
आप्तवर्गम् अनाप्तं वितर्कयन्ती (सती) नृपाणां मतिविप्लवं वितरति ।

व्याख्या

इयमेया लक्ष्मी राज्यधी उपसर्पणेव समीपगमनमेवेत्युपसर्पणमात्रमुप-
सर्पणमात्रमेवोपसर्पणभाषक तेन सामीप्यप्राप्त्यर्थं गुणिनं गुणवन्तं ब्रूयन्नगुणिनं
गुणशून्यं स्वजनमात्मोपजनं मित्रमित्यर्थः । अभिन्नं शत्रुमाप्तवर्गमाप्तानां
विद्वत्समाप्राणां वर्गं समूहपनाप्त सन्देहस्थानं वितर्कयन्तीविचिन्तयन्ती (प्रयोज-
कार्ये निवृत्तिः) नृपाणां राज्ञां मतिविप्लवं बुद्धिविभ्रमं वितरति प्रयच्छति ।
राजलक्ष्मीसंसर्गादेव नृपाणां मतिविभ्रमो भवतीति भावः ।

भाषा

यह राजलक्ष्मी पास में आते ही राजाओं में गुणी को गुणरहित, मित्र को शत्रु और विश्वासपात्री को अविश्वासपात्र समझने का भाव उत्पन्न कर उनकी बुद्धि में भ्रम उत्पन्न कर देती है।

विधिलिखितमिदं कुटुम्बमध्ये नृपतिपदं समुपैति कश्चिदेव ।
इति हृदि न विचारयन्ति भूपाः कुलमपि निर्दलयन्ति राज्यलुब्धाः ३७

अन्वयः

भूपाः, इदं विधिलिखितं (यत्) कुटुम्बमध्ये कश्चित् एव नृपतिपदं समुपैति, इति हृदि न विचारयन्ति (किन्तु) राज्यलुब्धाः (सन्तः) कुलम् अपि निर्दलयन्ति ।

व्याख्या

भूपा राजान्, इदं वक्ष्यमाणं यस्तु विधिना ब्रह्मणा लिखित लेखद्वारा संधित, यतो लिखितमेव निश्चित भवति न तु भाषितम् । यत् कुटुम्बमध्ये कश्चिदेव भाग्यशाली जनो नृणां पतिर्नृपतिः स्वामी तस्य पद स्थानं राज्यपदवीं समुपैति संप्राप्नोतीति विषयं हृदि मानसे न विचारयन्ति न परिशीलयन्ति किन्तु राज्ये राजपदे लुब्धा लोलुपास्तन्तः कुलमपि स्ववशमपि निर्दलयन्ति विनाशयन्ति । स्वायोग्यतया स्वकीर्तिमन्तमपि वशमपकोर्त्या कलङ्कयन्तीति भावः ।

भाषा

राजा लोग यह नहीं विचार करते कि यह ब्रह्मा का लेख है कि कुल में (सब नहीं, किन्तु) कोई ही राजपद को प्राप्त करने योग्य होता है । किन्तु राज्य के लोभी बनकर ये राजा लोग अपने कुल को भी कलङ्कित कर डालते हैं ।

अनुचितममुना किमग्रजस्य व्यवसितमुन्नतचेतसा यदस्मिन् ।
अपकरणधिया चकार सन्धिं कुलरिपुणा सह चोलराजिगेन ॥३८॥

अन्वयः

उन्नतचेतसा अमुना अग्रजस्य अनुचितं किं व्यवसितं यत् (सः) अस्मिन् अपकरणधिया कुलरिपुणा चोलराजिगेन सह सन्धिं चकार ।

व्याख्या

उन्नतं समुदार चेतश्चित्तं 'चित्तन्तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । यस्य स उन्नतचेतास्तेनाऽमुना विक्रमाङ्गदेवेनाऽप्रजस्य ज्येष्ठ-भ्रातु सोमदेवस्य किमनुचितं प्रतिकूलं व्यवसितं कृतं यद्यस्मात्कारणादस्मिन्विक्रमाङ्गदेवेऽपकरणस्याऽपकारस्य धीर्बुद्धिस्तया कुलरिपुणा वधपरम्परायत-शत्रुणा चोलराजिगेन वेङ्गिचोलदेशाधिपतिराजेन्द्रेण सह साक सन्धिं गुप्त-मंत्रां चकार सम्पादितवान् ।

भाषा

उदारचित्त विक्रमाङ्ग देव ने अपने बड़े भाई सोमदेव का क्या बिगाड़ा था जो इसने, विक्रमाङ्ग देव का अपकार करने की इच्छा से चालुव्य वश के शत्रु वेङ्गिचोलदेशाधिपति राजेन्द्र से सन्धि कर ली ।

अथ नृपतनये कृतप्रयाणे गलितनयस्य वधाय राजिगस्य ।
त्वरिततरमुपागतोऽस्य पृष्ठे सह सकलेन बलेन सोमदेवः ॥३६॥

अन्ययः

अथ नृपतनये गलितनयस्य राजिगस्य वधाय कृतप्रयाणे (सति) सोमदेवः सकलेन बलेन सह अस्य पृष्ठे त्वरिततरम् उपागतः ।

व्याख्या

अथाऽनन्तर नृपयाऽऽहवमल्लदेवस्य तनये पुत्रे विक्रमाङ्गदेवे गलित औचित्य-मार्गात्परिश्रष्टो नयो नीतिमार्गो यस्य स तस्य राजिगस्य वेङ्गि-राजेन्द्रस्य वधाय नाशाय कृत विहित प्रयाण प्रस्थान येन स तस्मिन्, प्रस्थिते सति सोमदेवो ज्येष्ठभ्राता सकलेन सम्पूर्णत बलेन सैन्येन 'अनीकिनी घर्ल सैन्य चक्र चानीक-मस्त्रियाम्' इत्यमरः । सह साकमस्य विक्रमाङ्गदेवस्य पृष्ठे पृष्ठभागे त्वरिततरं द्रुततरमुपागतस्तस्यप्राप्तः ।

भाषा

बाद में, राजपुत्र विक्रमाङ्ग देव के, अनुचितनीति मार्ग पर आरुढ़ वेङ्गि-राजेन्द्र का वध करने के लिये रखाने होने पर, सोमदेव अपनी सब फलटनों के साथ इसके पीछे जल्दी से आ गया ।

अथ पङ्क्तिः पद्यैः सोमदेवद्विस्तितो वर्णयति कविः—

अनुमरदसितातपत्रमैत्रीं मधुकरमण्डलमाससाद येपाम् ।

अतिविपुलकपोलदानपङ्क्त-प्रभवमरोरुहिणीदलानुकारम् ॥४०॥

अन्वयः

असितातपत्रमैत्रीम् अनुसरत् मधुकरमण्डलं येपाम् अतिविपुलकपोल-
दानपङ्क्तप्रभवसरोरुहिणीदलानुकारम् आससाद ।

व्याख्या

असितस्य कृष्णवर्णस्याऽऽतपत्रस्य छत्रस्य मैत्रीं सावृश्य तामनुसरत्सपारयन्म-
धुकराणां भ्रमराणां मण्डलं समूहो येषां सोमदेव गजानामतिविपुलेष्वत्यन्त-
प्रशस्तेषु कपोलेषु गण्डस्यलेषु दानं मद एव पङ्क्तं कर्दमं स एव प्रभव उत्पत्तिस्थानं
यासां तासां सरोरुहिणीनां कमलिनीनां दलानां पत्राणां 'पत्रं पलाशं छदनं
दलं पर्णं छदं पुमान्' इत्यमरः । अनुकारं साम्यमाससाद भेजेऽनुप्रापेत्यर्थः ।

भाषा

काले रंग के छत्र के समान कृष्णवर्ण भोरो के समूह, सोमदेव के हाथियों
के अति विशाल गण्डस्यलो पर के मद रूपी कीचड़ में उत्पन्न नीले रंग की
कमलिनी के पत्तों की समानता प्राप्त कर रहे थे । अर्थात् नील कमलिनी
के पत्तों के ऐसे शोभित होते थे ।

अगणितसृणिभिः प्रधावितैर्यैः कुलगिरयः परिघट्टितास्तटेषु ।

मुमुचुरिव मुखैरजस्रमस्रं विगलितधातुतरङ्गिणीमिषेण ॥४१॥

अन्वयः

अगणितसृणिभिः प्रधावितैः यैः तटेषु परिघट्टिताः कुलगिरयः मुखैः
विगलितधातुतरङ्गिणीमिषेण अजस्रम् अस्रं मुमुचुः इव ।

व्याख्या

अगणिता उपेलिता सुणयोऽऽकुशा घंस्ते तैरङ्कुशानिक्षेपाऽनियन्त्रितैः
प्रधावितैस्तीक्ष्णवेगेन सचलद्भ्रूयैर्गजैस्तटेषु प्राग्गतासु परिघट्टिता सघट्टं प्रापिताः
कुलगिरयः कुलपर्यंता 'महेन्द्रो मलय सह्य शक्तिमानशपर्यंतः । विन्ध्यश्च

रयात्रश्च सप्तते कुलपर्वता । मुखैर्ध्वंभार्गविगलिता खवन्ती धातुतरङ्गिणी
रकादिपातुनदी तस्या मियेण ध्याजेनाऽजस्र निरन्तरमस्र रुधिर 'रुधिरैऽ-
लोहितास्ररषतशतजशोणितम्' इत्यमर । भुमुचुरिव सतत्यजुरिव वधमु-
वेत्यर्थ । गजसघट्टनास्ताडिता कुलपर्वता उपरिष्ठात्पतन्गैरिफादिरक्त-
तुनदीमियेण मुखैरस्रं निरन्तर वधमुरिवेति भावः । 'अश्रोत्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

अङ्कुरा की परवाह न कर, वेग से बौड़ने वाले इन हाथियो से, तट भाग में
स्वर खाए हुए, अत एव चुटीले महेन्द्रादि कुलपर्वत, ऊपर से बहने वाली
तल रंग की गेरु आदि धातुओं की नदी के बहाने से मानो मुखों से लगातार
लूनी की कण कर रहे थे ।

निजदशनयुगैरुबद्धवासां श्रियमिव कर्तुमुपोढकौतुका ये ।

स्मरणशरणपङ्कजानि चक्रुः सततममर्षपुरःसराः मरांसि ॥४२॥

अन्वयः

श्रियं निजदशनयुगैरुबद्धवासां कर्तुम् इव उपोढकौतुकाः अमर्षपुरस्सराः
ये सरासि सततं स्मरणशरणपङ्कजानि चक्रुः ।

व्याख्या

श्रिय लक्ष्मीं निज स्वीय दृशनेयोरन्तयोयुगं युगलमेवैक केवल तस्मिन्
बद्धो बद्धतया कृतो वास सत्पितियंया सा ता कर्तुमिव विधातुनिषोषोऽ सजातं
कौतुक कुतूहल येषां ते 'कौतूहल कौतुकञ्च कुतुकञ्च कुतूहलम्' इत्यमरः ।
अमर्षं क्रोध पुरस्सरो मुहयो येषां ते ये सोमदेवपुत्रस्य गजा सरासि तडागान्
सतत निरन्तर स्मरण स्मृतिरेव शरण रक्षास्थान येषां तानि स्मृतिशरणानि
स्मृतिगोचराणि न तु लोके प्रत्यक्षविषयाणि पङ्कजानि कमलानि येषु तानि
स्मृतिगोचरकमलानि पदरहितानीत्यर्थ । चक्रुर्विद्यु । हस्तिनां वन्तेषु
श्रियं स्वानं प्रतिद्वम् । तदुत्पत्तिमुरप्रेक्षते कवि । पत्सरोवरगतलक्ष्मी-निवास-
स्थानकमलसमूहविनाशेन स्वदन्तेषु स्थिर लक्ष्मीनिवासस्थानं ते चक्रुरिति भावः ।

भाषा

मानो लक्ष्मी की केवल अपने दोनो दातों की ही निवासिनी बनाने के ध्येय से
अत्यन्त उत्सुक तथा क्रोध से भरे सोमदेव के हाथियों ने सलावों को स्मृतिमात्र

में आने योग्य कमल वाले वनादिया अर्थात् लक्ष्मी के निवास स्थान कमलो को नष्ट कर दिया जिससे उनके दातो में ही लक्ष्मी वास करे ।

श्रवणमधुरविस्फुरद्ध्वनीनां व्यधुरूपकारधियेव पट्पदानाम् ।
मदमलिलमुदारसौरभं ये विटपिविधूननपातिभिः प्रसूनैः ॥४३॥

अन्वयः

ये श्रवणमधुरविस्फुरद्ध्वनीनां पट्पदानाम् उपकारधिया इव विटपि-
विधूननपातिभिः प्रसूनैः मदमलिलम् उदारसौरभं व्यधुः ।

व्याख्या

ये सोमदेवगजा श्रवणयोः कर्णयोर्मधुर सुश्राव्यः कोमल इत्यर्थं । विस्फुर-
द्विलसद् ध्वनि शब्दो येषां ते तेषां श्रवणमधुरविलसच्छब्दानां पट्पदानां
भ्रमराणां 'पट्पदभ्रमरालय' इत्यमरः । उपकारधिया हितसम्पादनबुद्धयेव
विटपिना वृक्षाणां विधूननेनाऽऽन्दोलनेन पातिभिरप्यतनशीलं प्रसूनं पुष्पमंद-
सलिल मदजलमुदारोऽधिक सौरभं सुगन्धो यस्मिन्नाड्यधु सचक्रुः । कर्णमधुर-
शब्देनोपकृता गजा स्वमद पुष्परसेनाऽधिकं सुस्वादु विधाय भ्रमरान् प्रत्युप-
कुर्वन्ति स्मेति कविदत्तप्रेक्षते । गज-भ्रमरयोः परस्परमादानप्रदानाभ्यां
परिवृत्तिर्नामालङ्कारः ।

भाषा

इन सोमदेव के हाथियों ने कान में आनन्द देने वाली गुजार करने वाले
मौरो पर मानो उपकार करने की बुद्धि से वृक्षों को झकझोरने से गिरे हुए
फूलों से अपने मद जल को अधिक सुगन्धित बना दिया । अर्थात् भ्रमरा के
शब्द द्वारा आनन्द देने से उपकृत होकर उनके लिये अपने मद जल को फूलों
से अधिक सुगन्धित बनाकर उनका प्रत्युपकार किया ।

निजतनुभरगौरवाद्गलन्तीं क्षितिमिव ये दधति स्म शैलतुङ्गाः ।
मदमुकुलितलोचनाश्चलन्तः किमपि करैः सविलासमुन्नमद्भिः ॥४४॥

अन्वयः

शैलतुङ्गाः मदमुकुलितलोचनाः सविलासं चलन्तः ये उन्नमद्भिः करैः
निजतनुभरगौरवात् गलन्ती क्षितिं किमपि दधति स्म इय ।

व्याख्या

शंसवत्पर्वतवत्तुङ्गा उन्नता पर्वतयद्विशालोच्चशरीरा मदेन दानेन भुकुलितानि
नेमीलितानि लोवनानि नयनानि येषां ते सविलासं सलीलं चलन्तो मन्त्रविक्षेपं
ज्वन्तो ये सोमदेवगजा उत्तमद्भिरुच्चं क्रियमाणः करः शुण्डादण्डनिजाः स्वकीया-
त्तनयो देहास्तेषां भरस्य भारस्य गौरवात् स्पृलत्वेन गुरुत्वाद्गलन्तीमघो विशन्तीं
क्षीतिं भूमिं किमपि किञ्चिदपि दधति स्मेवोपरि गृह्णन्ति स्मेव ।

भाषा

पर्वत के ऐसे ऊँचे, मद से अधखुली आखवाले व मस्ती से झूम झूम कर
धीरे धीरे चलने वाले सोमदेव के हाथी, अपने शरीर के बोझ से नीचे धँसने
वाली पृथ्वी को मानो अपनी सूँड ऊपर उठा कर कुछ उभार रहे थे ।

रणजलधिविलोडनप्रचण्डा गिरय इव द्विरदेश्वरास्तदीयाः ।

दधुरतिमहतीमतीतसंख्याः श्रियमधिरोहितयोधमण्डलास्ते ॥४५॥

अन्वयः

अतीतसंख्याः अधिरोहितयोधमण्डलाः रणजलधिविलोडनप्रचण्डाः
गिरयः इव ते तदीयाः द्विरदेश्वराः अतिमहतीं श्रियं दधुः ।

व्याख्या

अतीतसंख्याः संख्यामतिक्रम्य यतन्त इत्यतीतसंख्या गणनारहिता अधिरो-
हितानि स्वपृष्ठोपरि स्थापितानि योधानां मुभटानां मण्डलानि समूहा यस्ते रणो-
युद्धमेव जलधिसमुद्रस्तस्य विलोडनेऽवगाहने मग्न्यने प्रचण्डा निष्पाता गिरय इव
पर्वता इव विशाला इत्यर्थः । ते प्रसिद्धास्तस्य सोमदेवस्येमे इति तदीया
द्विरदेश्वरा यजेन्द्रा 'दन्तो दन्तावलो हस्ती द्विरदोऽनेकपो द्विप.' इत्यमरः ।
अतिमहतीमत्यधिकां श्रियं शोभां दधुः धारयामासु । गिरिपक्षेऽप्रसंख्याका
योधमण्डलपुङ्गवा, जलघो रण इव तद्विलोडने मन्दराचलवत्प्रचण्डा गिरय
इवेति दिक् ।

भाषा

असंख्य, योधाओं को अपनी पीठ पर धारण करने वाले पक्ष में अपने शिखरों
पर रखने वाले, रणरूपी समुद्र को मग्न्यन करने में प्रवीण, पक्ष में समुद्र को रण

मन्दराचल के समान मन्यन करने वाले पर्वतों के समान सोमदेव के गजेन्द्र
अत्यन्त शोभा को प्राप्त हो रहे थे ।

इति सम्बन्धकुलकम्—कुलकमित्यर्थ ।

अथ सोमदेवसेनाश्वान्पशुभिः श्लोकैर्वर्णयति कविः—

कुलिशकठिनलोहबन्धयोगान्निजगृहकुट्टिमवद्विलङ्घयते स्म ।

विशिखशकलकण्टकावतीर्णा रणखुरली खुरमण्डलैर्यदीयैः ॥४६॥

अन्वयः

यदीयैः खुरमण्डलैः कुलिशकठिनलोहबन्धयोगात् विशिखशकलकण्ट-
कावतीर्णा रणखुरली निजगृहकुट्टिमवत् विलङ्घयते स्म ।

व्याख्या

येषामश्वानामिमे इति यदीयास्तेः खुरमण्डलं. शफसमूहं. 'शफं बलीचं खुरः
पुमान्' इत्यमरः । कुलिशवद्वज्रवत्कठिनानां कठोराणां लोहबन्धानां खुरेषु
कीलितलोहानां "नाल" इति भाषायां प्रसिद्धानां, योगात्सम्बन्धाद्विशिखानां
बाणानां शकलानि खण्डान्येव कण्टकास्तेरवकीर्णा व्याप्ता रणखुरली युद्धभूमि-
निजानि स्वकीयानि गृहाणि गेहाः 'गृहं गेहोदवसितम्' इत्यमरः । तेषां
कुट्टिमा निबद्धा भूस्तद्वत् 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः । विलङ्घयते
स्माऽतिक्राम्यते स्म ।

भाषा

जिन घोड़ों के खुरों से, वज्र के समान कड़ी नाल बची होने के कारण,
बाणों के टुकड़े रूपी काटों से आच्छादित युद्धभूमी, घुड़साल की फरसबन्दी के
समान लगी जाती थी अर्थात् घोड़े, खुरों में कड़ी नाल बड़ी होने के कारण
आराम से घुड़साल की पक्की सतह पर चलन के समान बाणों के टुकड़े रूपी
काटों से आच्छादित रणभूमि पर भी आराम से चलते थे ।

व्यजनचटुलवालिधिप्रपञ्च-प्रचुरसमीरणपुञ्जमध्यवर्ती ।

त्वरितगमनलङ्घितोऽपि येषां मरुदविभाव्यतया न लज्जते स्म ॥४७॥

अन्वयः

व्यजनचटुलबालधिप्रपञ्चप्रचुरसमीरणपुञ्जमध्यवर्ती मरुत् येषां त्वरित-
गमनलङ्घितः अपि अविभाव्यतया न लज्जते स्म ।

व्याख्या

व्यजनानि तालवृन्तानीव चटुलाश्चपला बालधयः पुच्छवेषापुञ्जाः
'पुच्छोऽस्त्री लूमलांगूले बालहस्तश्च बालधिः' इत्यमरः । तेषां प्रपञ्चा
विस्तारास्तेभ्यः प्रचुरा बहुलाः समीरणा वायवस्तेषां पुञ्जस्य समूहस्य मध्ये
वर्तत इति व्यजनचटुलबालधिप्रपञ्चप्रचुर-समीरणपुञ्जमध्यवर्ती मरुद्वायुपे-
मश्वानां त्वरितगमनेन शीघ्रगतिविशेषेण लङ्घितोऽप्यतिक्रान्तोऽप्यविभाव्य-
तयाऽलक्ष्यतया न लज्जते स्म न प्रपते स्म । मरुद्गतिस्तु प्रसिद्धैव ।
परमश्वानां गतिस्तस्मादधिकेति लज्जात्पानम् । किन्तु मरुतो व्यजनचटुल-
बालधिप्रपञ्चप्रचुरसमीरणपुञ्जवर्तित्वादविभाव्यतया को मां पश्यतीति भावेन
लज्जा न सजातेति भावः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

ताड के पत्तों के समान चचल पूँछों के हिलने से उत्पन्न अधिक हवाओं के
समूह के मध्य में विद्यमान पवन, घोड़ों से तीव्रगति में पराजित होने पर भी
अदृश्य होने से लज्जित न हुआ । अर्थात् घोड़ों से गति में हरा दिये जाने पर
भी अन्व वायुओं के मध्य में रहने से मुझे कौन पहचान सकेगा इस भावना से
मरुत् लज्जित न हुआ ।

प्रतिफलननिभात्सहस्रमासा मणिमयपत्न्ययनप्रतिष्ठितेन ।

निजरथवह्नार्थमथिता ये स्वयमधिरुह्य परीक्षिता इवासन् ॥४८॥

अन्वयः

ये प्रतिफलननिभात् मणिमयपत्न्ययनप्रतिष्ठितेन सहस्रमासा निरुप-
नार्थम् अथिताः (सन्तः) स्वयम् अधिरुह्य परीक्षिताः इव आसन् ।

व्याख्या

येऽद्याः प्रतिफलनस्य प्रतिबिम्बस्य निभात् व्याजात् 'निभ व्याजसदृशयोः'
इति कोशः । मणीनां विकार इति मणिमय तादृश पत्न्ययन पर्याणं (काठीति

भाषायाम्) तस्मिन् प्रतिष्ठितेन समुपविष्टेन मणिमयपत्न्ययनप्रतिबिम्बितेनेत्यर्थः । सहस्रं भासी मयूखा यस्य तेन सहस्रभानुना सूर्येण तेषामश्वानां सर्वश्रेष्ठत्वा-
न्निजयह्नार्यं स्ववाहनकल्पनार्यमप्यिता अपेलिताः सन्तः स्वयं साक्षात्स्वयमेव
तानधिष्ठ्याऽश्वोपरि समुपविश्य परीक्षितास्तीयतमा गतिरस्ति न चेति
निरीक्षिता इवाऽऽसन् । सूर्याश्वतोऽपि तेषामश्वानां श्रेष्ठत्वमिति भावः ।
सापन्हवोत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

इन घोड़ों की रत्न जड़ित बाठियों पर सूर्य के प्रतिबिम्ब पड़ने के भिप से
(अपने घोड़ों से अच्छे समझ) सूर्य द्वारा अपना वाहन बनाने के लिये मागे हुए
इन घोड़ों पर मानो स्वयं सूर्य ने सवारी कर उनकी परीक्षा की हो ।

जवसमुचितधावनानुरूपा किमिति कृता पृथुला न नाथ पृथ्वी ।
नभसि खुरपुटैरिति स्फुरद्भिर्विधिमिव ये स्म मुहुः प्रतिक्षिपन्ति ४६

अन्वयः

(हे) नाथ ! पृथ्वी जवसमुचितधावनानुरूपा पृथुला किमिति न कृता
इति नभसि स्फुरद्भिः खुरपुटैः ये विधिं मुहुः प्रतिक्षिपन्ति स्म इव ।

व्याख्या

हे नाथ ! हे स्वामिन् ब्रह्मन् । पृथ्वी मेदिनी जवस्य वेगस्य समुचितं
योग्यं धावनं तीव्रगमनं तस्याऽनुकूपाऽनुकूला पृथुला विस्तृता महतीत्यर्थः 'विशङ्कटं
पुष्यबृहद्विशालं पृथुलं महत्' इत्यमरः । किमिति कस्माद्देशेन कृता न विहिता ।
इति हेतोरीदृशमनौचित्यं मनसि परिज्ञाय नभसि व्योम्नि स्फुरद्भिरितस्ततः
समुच्छलद्भिः खुरपुटैः शफसपुटैः येऽश्वविधिं ब्रह्माणं मुहुर्भूयः प्रतिक्षिपन्ति
स्मेव समुपालभन्ते स्मेव । खे खुरपुटस्फुरणे ब्रह्मण उपालम्भस्याहार्यसंभावना-
दुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

हे ब्रह्मा जी । आपने इस पृथ्वी को वेग के अनुसार दौड़ लगाने योग्य
विस्तृत बयो नहीं बनाया । इसीलिए मानो वे घोड़े आकाश में ऊपर दिखाई
देने वाले अपने खुरपुटों से ब्रह्मा को उलाहना दे रहे थे या ब्रह्मा की लिहाड़ी
ले रहे थे ।

प्रतिदिशमधिरोहिताश्ववाराः परिचितकाञ्चनचित्रवर्मबन्धाः ।

अगणितकृतपङ्क्तयो ह्यास्ते कमिव न चक्रुरपक्रमं तदीयाः ॥५०॥

अन्वयः

अधिरोहिताश्ववाराः परिचितकाञ्चनचित्रवर्मबन्धाः अगणितकृत-
पङ्क्तयः ते तदीयाः ह्याः प्रतिदिशं कम् इव उपक्रमं न चक्रुः ।

व्याख्या

अधिरोहितास्त्वपुण्डोपरि सम्पदेशिता अश्ववाराः सादिनः 'अश्वारोहास्तु
सादिनः' इत्यमरः । यैस्ते परिचितानि गात्रेषु शोभायं निमित्तानि काञ्चनस्य
सुवर्णस्य चित्राः विचित्राः वर्मबन्धाः कवचानि येषां तेऽगणिताः संख्यामतिक्रान्ताः
कृता बद्धाः पङ्क्तयः श्रेण्यो येषां ते तथोक्ततास्ते प्रसिद्धास्तदोपास्तोमदेव-
सम्बन्धिनां ह्या अश्वाः प्रतिदिशं दिशि दिशि कमिचोपक्रमं ताम्रद्योतं न चक्रुः न
विदधुः सर्वमेवोपक्रमं चक्रुरिति भावः । अनेन तेषामश्वानामतिसाहसकमकारित्वं
सूचितम् ।

भाषा

घोड़सवारों को अपने पीठ पर बैठाए हुए, अपनी शोभा और रक्षा के
लिये सोने के विचित्र कवचों को धारण करने वाले, असंख्य कतारें बनाए हुए
उन प्रसिद्ध सोमदेव के घोड़ों ने प्रत्येक दिशा में कीनसा साहसपुनत कार्य
नहीं किया ।

इति पञ्चमिः कुलकम् ।

असितविलसितेन तद्वलानामसितविलसितेन निर्मलेन ।

गगनगिरितटी नवेन्द्रनील-द्रुतिशतनिर्भरधारिणीव रेजे ॥५१॥

अन्वयः

गगनगिरितटी तद्वलानाम् असितविलसितेन निर्मलेन असितविलसित-
निवहेन नवेन्द्रनीलद्रुतिशतनिर्भरधारिणी इव रेजे ।

व्याख्या

गगनमाकाशमेव गिरिः पर्वतस्तस्य तटी प्रान्तभागः (कन्या) तस्य सोमदेवस्य
बलानि सङ्गानि 'अनीकिनी बलं सङ्गं चक्र चागीकनस्त्रियाम्' इत्यमरः । तेषां

सोमदेवसंन्याना अस्ति कृष्ण विलसितं चेष्टितं स्वरूपं वा यस्य स तेन श्याम-
यणं निर्मलेन विशदेनाऽस्य खड्गा एव लतिका लतास्तासा निषहेन समूहेन
हेतुना नवो नवीनो य इन्द्रनीलो मरकतमणिस्तस्य द्वितीया द्रवीभूतपदार्थानां
शतानि तेषां निक्षरान् धारिप्रवाहान् 'धारिप्रवाहो निक्षरो शर' इत्यमरः ।
धारयतीति नवेन्द्रनीलद्रुतिशतनिक्षरधारिणीव नवीनमरकतमणिद्रवीभूतपदार्थ-
शतप्रवाहधारिणीव रेजे शुशुभे । खड्गलतानिवहे कृष्णत्वसाम्यादिन्द्रनीलद्रव-
शतनिक्षरत्वस्य सम्भावनादुत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

आकाशरूपी पर्वत का प्रान्तभाग, सोमदेव की सेना के कृष्णवर्ण निर्मल
तलवार रूपी लताओं के समूह से मानो नये मरकत मणी (पत्ते) के पानी के
सैकड़ों शरों को धारण करता हुआ शोभित होता था ।

क्व नु न विलसति स्म कुन्तमाला कलितशिखण्डिशिखण्डमण्डनश्रीः ।
क्षणमविरहिता विपक्षसेना-भटशिरसामिव मण्डलैस्तदीया ॥५२॥

अन्वयः

कलितशिखण्डिशिखण्डमण्डनश्रीः तदीया कुन्तलमाला विपक्षसेना-
भटशिरसा मण्डलैः श्रेणम् अविरहिता इव क्व नु न विलसति स्म ।

व्याख्या

कलिता धारिता शिखण्डिना मयूराणां शिखण्डं पिच्छमेव मण्डनं भूषणं,
तस्य श्री शोभा यया सा तदीया सोमदेवसंन्यसम्बन्धिनी कुन्तमाला प्रासपङ्क्तिः
'प्रासस्तु कुन्त' इत्यमरः । विपक्षाणां शत्रूणां सेना संन्यतासा भटा योद्धार-
स्तेषां शिरांसि मूर्धानस्तेषां मण्डलैस्तमूहं क्षणमपि त्कालायाऽविरहितेव युवतेव
यव नु कस्मिन्समराङ्गणप्रवेशे न विलसति स्म न प्रस्फुरति स्म । सर्वत्र
विलसति स्मेति भावः । मयूरपिच्छशोभितास्तदीयसेनाकुन्ता क्षणं शत्रुमस्तक-
धारिण इव सर्वत्र दृश्यते स्मेत्यर्थः ।

भाषा

मोरपक्ष की सजावट से सजाया हुआ सोमदेव के भालों या समूह, घोड़ी
देर के लिये, शत्रु की सेना के योद्धाओं के मस्तक समूहों से युक्त होने वे समान,
वहाँ नहीं दिखाई देता था अर्थात् सर्वत्र दिखाई देता था ।

बहुभिरभिहितैः किमद्भुतैर्वा भयजननं भुवनैकमहसैन्यम् ।
रणरसचलितं विलोक्य केषामलभत चेतसि नान्तरं विकल्पः ॥५३॥

अन्वयः

बहुभिः अद्भुतैः अभिहितैः किं वा । भयजननं भुवनैकमहसैन्यं
रणरसचलितं विलोक्य केषां चेतसि विकल्पः अन्तरं न अलभत ।

व्याख्या

बहुभिरनेकैरद्भुतराश्यापकारिभिरभिहितं वयितैर्वर्णनैरित्यर्थः । किं वा
किम्फलं न किमप्युत्तरं । भयस्य त्रासस्य जननमुत्पत्तिर्यस्मात्तत् भयोत्पादकं
भुवने जगत्पैकोऽद्वितीयो मल्लो वीरसोमदेवस्तस्य सैन्यं बलं रणस्य युद्धस्य
रसेनोत्साहेन चलितं समापतन्त विलोक्य दृष्ट्वा केषां नृपाणां चेतसि हृदये
विकल्पं सशयोऽन्तरमवकाशं 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तद्विभेदतादर्थ्यं'
इत्यमरः । नास्लभत न प्राप । राजानोऽपि तदवलं शीघ्रं विजये सशय-
युक्ता अभूवन्ति भावः ।

भाषा

बहुत सी आश्चर्य जनक बातें कहने से क्या लाभ ? भयजनक, जगत् के
अद्वितीय वीर सोमदेव की सेना को युद्ध के उत्साह से आर्द्र हुई देखकर विन
राजाओं के हृदय में सदेह को अवकाश नहीं मिलता था अर्थात् सभी राजा
इसकी पलटन देखकर विजय के विषय में सन्दिग्ध हो जाते थे ।

द्रविडबलमरे क्रमादराज्ञे निकटमुदारभुजस्य राजसूतोः ।
अपि नृपतिरनौ समीपमागादपकरणावमरं चिरादवाप्य ॥५४॥

अन्वयः

द्रविडबलमरे उदारभुजस्य राजसूतोः क्रमात् निकटं अयात्ते (सति)
असौ नृपतिः अपि अपकरणावसरं चिरात् अवाप्य समीपम् आयात् ।

व्याख्या

द्रविडबलानि द्रविडदेशाधिपतिः । चोलराजराजिषत्तं ध्याति तेषां मरुत्समूह-
'नित्यानवरताश्रममप्यधातिशयो भर' इत्यमरः । तस्मिन् द्रविडराजसैन्ये

समूह उबारी महाशक्तिमन्तो भुजो बाहू यस्य तस्य राजसूनी राजपुत्रस्य विक्रमाङ्गदेवस्य क्रमात् क्रमशो निकटं समीपमवाप्ते प्राप्ते सत्यतो प्रसिद्धो नृपतिर्भूषितस्सोमदेवोऽप्यपकरणस्य वरनिर्घातनस्याऽवसरं समुचितसमयं चिराद्बहुकालानन्तरमवाप्याऽधिगत्य समीपं विक्रमाङ्गदेवसमीपमागादाजगाम ।

भाषा

धीरे २, द्रविडदेश के राजा चोलराज राजिग की भारी पलटन के, महाशक्तिशाली भुजावाले राजपुत्र विक्रमाङ्गदेव के पास आने पर, राजा सोमदेव भी चिरकाल के बाद वर निकालने का अवसर प्राप्त कर, उसके (विक्रमाङ्गदेव के) समीप आ गया ।

ग्रहकलितमिवाग्रजं विलोक्य प्रहरणसम्मुखमश्रुपूर्णनेत्रः ।

किमपि किमपि विक्रमाङ्गदेवश्चिरमनुचिन्त्य निवेदयाञ्चकार ॥५५॥

अन्वयः

विक्रमाङ्गदेवः प्रहरणसम्मुखम् अग्रजं ग्रहकलितम् इव विलोक्य अश्रुपूर्णनेत्रः (सन्) किमपि चिरम् अनुचिन्त्य किमपि निवेदयाञ्चकार ।

व्याख्या

विक्रमाङ्गदेवः प्रहरणाय शस्त्रैः प्रहारं कर्तुं सम्मुखं समक्षमागतमग्रजं जजेष्ठभ्रातर सोमदेवं ग्रहं शनैश्चरादिपापग्रहैः कलितं प्रस्तमिव विलोक्य दृष्ट्वाऽश्रुभिर्बाष्पं पूर्णं व्याप्ते नेत्रे नयने यस्य स बाष्पाम्बुपूरितनयनस्तन् किमपि वस्तु चिरं बहुकालमनुचिन्त्य विचार्य किमपि वस्तु निवेदयाञ्चकार कथितवान् शनैश्चराच्चेत्यर्थः ।

भाषा

विक्रमाङ्गदेव ने प्रहार करने के लिये उद्यत, दुष्टग्रहों से गूहीत होने के समाग, अपने बड़े भाई सोमदेव को देखकर आँखों में आँसु भरकर बहुत देर तक कुछ सोच कर कुछ बहना प्रारम्भ किया ।

अहह महदनर्थघोजमेतद् विधिहतकेन विरोधसारिणोभिः ।

अचिनपरसपूरपूरिताभिर्विहितमकीर्तफलप्रदानसजम् ॥५६॥

अन्वयः

विधिहृतकेन अधिनयरसपूरपूरिताभिः विरोधसारिणीभिः अहह
एतत् अकीर्त्तिफलप्रदानसज्ज महत् अनर्थबीजं विहितम् ।

व्याख्या

विधिग्रहणं भाग्यमेव वा हृतको नीचस्तेन विधिहृतकेन दुर्देवेन 'देव दिष्ट
भागधेय भाग्यं स्त्री निपतिविधि' इत्यमरः । अधिनयो दुराचार एव रसो जल
तस्य पूरेण प्रवाहेण पूरिता परिपूर्णातिभिर्दुराचारपूरपरिपूर्णाभिर्विरोधो बरमेव
सारिणी जलप्रणालिकाश्लेषनयो वा ताभिरहहेतिषेदे ! एतद्भातयुद्धमकीर्ति-
रयश एव फल परिणामस्तस्य प्रदाने समुत्पादने सज्ज समुद्यतमकीर्तिफलप्रदान-
समुद्यत महत् विशिष्टमनर्थस्याऽनुचितकार्यस्य बीज कारण विहित सम्पादितम् ।

भाषा

अरे रे ! दुर्भाग्य न, दुराचार स्त्री जल की बाढ़ से भरे बर स्त्री नाला (की
सहायता) से, यह, अपयश स्त्री फल को पैदा करने में सन्नद्ध, एवं विशिष्ट
अनुचित कार्य (स्त्री वृद्ध) के बीज को बो दिया है । अर्थात् बड़े दुःख की
बात है कि दुर्देव से यह भाइया का परस्पर युद्ध होकर जगत् में अपकीर्ति फैल
जाएगी ।

इह निहतनयः समागतो यद् समममुना परिपन्थिनाग्रजो मे ।

समरशिरसि सञ्चरन्पृक्तैः कथमपरामृशता मया निवार्यः ॥५७॥

अन्वयः

यत् निहतनयः मे अग्रजः अमुना परिपन्थिना समं इह समागतः
(तत्) समरशिरसि सञ्चरन् (अयं) पृक्तैः अपरामृशता मया कथं
निवार्यः ।

व्याख्या

यद्यस्यास्त्वारणाग्रिहतो ध्याययुक्तयममार्गात्परिच्युतो नयो राजनीतिर्यस्य स.
परिभ्रष्टनीतिमार्गो मे ममाग्रजो ज्येष्ठभाता सोमदेवोऽमुनाऽनेन परिपन्थिना
दात्रणा 'अभिधाति-वत्तराति प्रत्ययपरिपन्थिनः' इत्यमरः । इविदापिपति-
राजिनेन तमं सह 'तारु सत्रा समं सह' इत्यमरः । इहाऽस्मिन्प्रदेशे संधामभूमौ

समागतः प्राप्तः । तत्तस्मात्कारणात् समरस्य रणस्य शिरस्यग्रे सञ्चरन्निर्भयं परिभ्रमन्नयं सोमदेवः पृथक्कैर्वागैरपरामृशता स्पर्शमकुर्वता मया विक्रमाङ्गुदेवेन कथं केन प्रकारेण निवार्यो दूरीकरणीयः । युद्धाय कृतनिश्चयोऽयं सोमदेवो मत्कृतबाणप्रहारमन्तरा समराङ्गणं विहाय कथं गमिष्यतीति भावः ।

भाषा

चूँकि नीतिमार्ग से च्युत मेरा बड़ा भाई सोमदेव मेरे इस शत्रु द्रविडाधिपति राजिग के साथ यहाँ आया है इसलिए युद्ध में आए हुए अपने बड़े भाई को मैं किस प्रकार बिना बाणों से आघात पहुँचाए दूर करूँ ?

पितुरपि परिपन्थिनीं विधाय श्रियमहमत्र निवेशयाम्बभूव ।
सपदि कथमिमं कदर्थयामि व्यथयति मामहहा महाननर्थः ॥५८॥

अन्वयः

अहं श्रियं पितुः अपि परिपन्थिनीं विधाय अत्र निवेशयाम्बभूव (अहं) इमं सपदि कथं कदर्थयामि । अहहा ! महान् अनर्थः मां व्यथयति ।

व्याख्या

अहं विक्रमाङ्गुदेव श्रियं राज्यलक्ष्मीं पितुराहवमल्लदेवस्याऽपि परिपन्थिनीं विरुद्धा पित्राऽप्यननुमोदितामित्यर्थः । विधाय रचयित्वाऽत्र सोमदेवे निवेशयाम्बभूव स्थापयाञ्चकार । अहं सपदि सद्य इमं सोमदेव कथं कस्मात्कदर्थयामि पीडयामि अहहेति खेदे । महाननर्थो भाविमहदनिष्टं मा व्यथयति मे मनसि विपुलाधि जनयति ।

भाषा

मैंने ही अपने पिता आहवमल्लदेव की इच्छा के विरुद्ध, इसको राज्यलक्ष्मी दिलाई । अब मैं तुरन्त ही अपने बड़े भाई सोमदेव को (जिसको मैं ने ही राजगद्दी दिलाई है) कैसे चुचलूँ । अरे रे ! बड़ा भारी (भावी) अनर्थ मुझे पीड़ित कर रहा है ।

अपसरणमितः करोमि किंस्वित् प्रसरति गोत्रवधाय नैप धातुः ।
परमयमयशांसि दुष्टलोकः किमपि निपात्य मयि प्रमोदमेति ॥५९॥

अन्यथः

किंस्वित् इतः अपसरणं करोमि । एष बाहुः गोत्रवधाय न प्रसरति ।
अरम् अयं दुष्टलोकः अयशांसि मयि निपात्य किम् अपि प्रमोदम् एति ।

व्याख्या

किंस्वित्येव किमितोऽस्माद्गणाङ्गणादपसरणं पलायनं करोमि । एष
मे बाहुर्भुजो गोत्रस्य मत्कुलोत्पन्नस्य ज्येष्ठभ्रातुस्सोमदेवस्य यथाप नाशाय न
प्रसरति व्यापारं न कुर्वते । परं किन्त्वय दुष्टलोको दुर्जनसमूहोऽयशास्यप-
कीर्तोर्मयि विक्रमाङ्गदेवे निपात्य निक्षिप्य किमप्यनिर्वचनीयं प्रमोदमानन्दमेति ।
सज्जनस्तुभ्रातुः शंरक्षणार्थं रणं विहाय गत इति यथार्थं कथयिष्यन्ति परन्तु
दुर्जना भीर्त्येवाऽयं पलायित इति मनसि निर्धार्याऽपयशः प्रसार्य प्रमोदमूढहिष्य-
न्तीति भावः ।

भाषा

अथवा क्या मैं रणभूमि से भाग चलूँ ? यह मेरी भुजा अपने कुल के
प्राणी का नाश करने में अग्रसर नहीं होती है । परन्तु दुष्ट लोग भय से रण
छोड़कर भाग गया—ऐसा मेरा अपयश फैलाकर आनन्द करेंगे ।

इति गिरमभिधाय निष्कलङ्कां विरादमनाः शनकैर्यशोधनोऽमौ ।
अनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे कति न विसर्जयति स्म राजपुत्रः ॥६०॥

अन्यथः

विरादमनाः यशोधनः असौ राजपुत्रः इति निष्कलङ्कां गिरं शनकैः
अभिधाय कति अनुनयवचनानि तस्य पार्श्वे न विसर्जयति स्म ।

व्याख्या

विशेष निर्मलं मनश्चित्तं यस्य स निर्मलचित्तो यः एव कीर्तिरेव परं वित्तं
यस्य साकीर्तिवित्तोऽसौ राजपुत्रो विक्रमाङ्गदेव इति पूर्वोक्तां निष्कलङ्कां
कालूप्यरहितां गिरं शार्णां शनकैः शनैरभिधाय व्याहृत्य कति कियन्त्यनुनयस्य
प्रार्थनाया यचनान्युक्तीस्तस्य सोमदेवस्य पार्श्वे सन्निधौ न विसर्जयतिस्म न
प्रेषयतिस्म । किन्तु ब्रूतद्वारा बहुतरं प्रार्थनमकरोदिति भावः ।

भाषा

निर्मलचित्त, यशोधन इस राजपुत्र ने पूर्वोक्त कालुष्य रहित वार्ते धीरे से कह कर वित्तने प्रार्थना के सन्देश सोमदेव के पास नहीं भेजे । अर्थात् बहुत से प्रार्थना के सबसे युद्ध में सम्मिलित न होने के लिये भेजे ।

स तु शपथशतैः प्रपद्य सर्वं वितथवचाः कुलपांसनत्वमाप्तः ।

क्षमनुगुणमैक्षत प्रहर्तुं मलिनधियां धिगनाजैवं चरित्रम् ॥६१॥

अन्वयः

वितथवचाः कुलपांसनत्वम् आप्तः सः तु शपथशतैः सर्वं प्रपद्य प्रहर्तुं अनुगुणं क्षमम् ऐक्षत । मलिनधियां चरित्रं अनाजैवं धिक् ।

व्याख्या

वितथ मिथ्या वचो वचन यस्य स मिथ्याभाषी कुलस्य गोत्रस्य पासन-
कलङ्कस्तस्य भावः कुलपासनत्वमाप्तो वशकलङ्कत्वमुपागतः स तु सोमदेवस्तु
शपथानां शतानि तैरसख्यशपथग्रहणं सर्वं विक्रमाङ्गदेवप्रापितं प्रपद्य तथेत्यङ्गी-
कृत्य विक्रमाङ्गदेवः प्रहर्तुं मारयितुमनुगुणमनुकूलं क्षणमवसरमैक्षत दृष्टवान्
प्रतीक्षते स्मेत्ययम् । मलिना मलीमत्ता 'मलीमसः तु मलिनः कच्चरः मलदूषितम्'
इत्यमरः । धीर्बुद्धिर्मेधा ते तेषां मलीमसबुद्धिमता चरित्रं वृत्तमनाजैवं कुटिलं
कौटिल्यपूर्णमित्यर्थः । इति धिक् । अत्रार्थान्तरन्यासात् 'अङ्कारः' ।

भाषा

मिथ्याभाषी, कुलाङ्गारता को प्राप्त यह सोमदेव तो विक्रमाङ्गदेव की प्रार्थनाओं को, सैकड़ों कसमें खा, स्वीकार कर, उसको मार डालने के लिए अनुकूल मौका खोजता था । मलिन बुद्धि वाले के चरित्र को धिक्कार है जो कि सर्वदा कौटिल्यपूर्ण होता है ।

किमिदमुपनतं यशोविरोधि त्रिदिवगतः किमु वक्ष्यते पिता मे ।

इति मनसि निधाय जातनिद्रं नृपतनयं शशिमौलिरादिदेश ॥६२॥

अन्वयः

शशिमौलिः 'यशोविरोधि इदं किम् उपनतं, त्रिदिवगतः मे पिता किम् वक्ष्यते' इति मनसि निधाय जातनिद्रं नृपतनयम् आदिदेश ।

व्याख्या

शशोऽस्यास्तीति शशी चन्द्रो मौली शिरसि यस्य स शशिपीलि शङ्कुरो,
यशस कोर्तेविरोधि विपरीतमयशस्करमित्यर्थः । इदं सोमदेवप्रेरितसमरूपकार्यं
किमुपनतं कथं प्राप्तम् । त्रिदिव स्वर्गं 'स्वरूपस्य स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालया.'
इत्यमरः । गतं प्राप्तं इति त्रिदिवगतं स्वर्गतो मे मम विक्रमाङ्गदेवस्य
पिताऽऽहवमल्लदेवः किमु वक्षते किं कथयिष्यति । इति सर्वं मनसि हृदये
निधाय सस्थाप्य जातनिद्रा जाता समागता निद्रा स्थापो यस्य स तं सुप्तं नृपतनय
राजकुमारं विक्रमाङ्गदेवमादिदेशाऽऽज्ञप्तवान् ।

भाषा

अप्ययश पैदा करने वाला यह मौला कैसे आ गया ? स्वर्गवासी मेरे पिता
आहवमल्लदेव मुझे क्या कहेंगे ? ऐसी बातें मन में रख कर, सोए हुए उस
राजकुमार को चन्द्रशेखर महादेव ने (स्वप्न में) आज्ञा दी ।

त्वमिह महति वत्स देवकार्ये ननु गुणवानवतारितो मयैव ।
तरलयति मुधा विकल्पदोला किमिति मनस्तव शुद्धधैर्यधाम्नः ॥६३॥

अन्वयः

हे वत्स ! मया एव इह महति देवकार्ये गुणवान् त्वं अवतारितः
ननु । विकल्पदोला शुद्धधैर्यधाम्नः तव मनः किम् इति मुधा तरलयति ।

व्याख्या

हे वत्स ! हे प्रिय बालक ! मयैव शिवेनैप्रेत्यर्थः । इहाऽस्मिन् जगति
महति विशाले देवकार्ये गुरुकार्यार्थं गुणवान् दयादाक्षिण्यशीर्षाविगुणशाली स्व
विक्रमाङ्गदेवोऽवतारितः समुत्पादितो ननु निश्चयेन । विकल्प सन्देह एवोभय-
पक्षस्य समबलत्वेनाऽऽश्रयणाद्दोला प्रेक्षा 'दोला प्रेक्षादिका स्त्रियाम्' इत्यमरः ।
शुद्धस्य चाञ्चल्यरहितस्य धैर्यस्य धीरतायां धाम स्थानं तस्य तव मनश्चित्तं
किमिति कथं मुधा व्यर्थं तरलयति चञ्चलयति । सशयं विहाय समरोद्यतो
भवेति भावः ।

भाषा

हे प्रिय बालक ! इस ससार में देवताओं के बड़ महत्वयुक्त कार्य करने
के लिये दया दाक्षिण्य शीर्ष आदि गुणों से युक्त तुम (विक्रमाङ्गदेव) को निश्चय-

पूर्वक मैंने ही उत्पन्न कराया है । संदेह रूपी हिडोला, निर्दोष धैर्य के आश्रय स्थान, तुम्हारे मन को व्यर्थ ही क्यों चलायमान कर रहा है । अर्थात् सन्देह छोड़ कर युद्ध करो ।

सपदि न शुभमस्ति भोगहेतोस्तिलपरिमाणमपि त्वदग्रजस्य ।
इह हि विहितभूरिदुष्कृतानां विगलति पुण्यचयः पुरातनोऽपि ॥६४॥

अन्वयः

सपदि त्वदग्रजस्य भोगहेतोः तिलपरिमाणम् अपि शुभं न अस्ति ।
हि इह विहितभूरिदुष्कृतानां पुरातनः अपि पुण्यचयः विगलति ।

व्याख्या

सपदि अदिति 'त्वाक् कटित्यञ्जसान्हाय द्राड्मंक्षु सपदि हुते' 'सद्यः सपदि तत्क्षणे' इत्यमरः । त्वदग्रजस्य तव ज्येष्ठभ्रातुस्सोमदेवस्य भोगहेतोः सुख-भोगार्थं तिलपरिमाणमप्यल्पमात्रमपि शुभं पुण्यकर्म नास्ति न विद्यते नाऽवशिष्टं भविष्यतीति भावः । हि यस्मात्कारणाविहाऽस्मिञ्जगति विहितानि कृतानि भूरीणि बहूनि दुष्कृतानि कुकर्माणि यस्ते तेषां कृतपापानां पुरातनोऽपि प्राचीनोऽपि पूर्वसञ्चित इत्यर्थः । पुण्यचयः सुकृतसमुदायो विगलति नश्यति समाप्ति-मेतीत्यर्थः ।

भाषा

जल्दी ही तुम्हारे बड़े भाई सोमदेव की सुखानुभूति के लिये रत्तीभर भी पुण्यकर्म (अवशिष्ट) न रहेगा । क्योंकि इस ससार में अत्यधिक पाप करने वालों का प्राचीन सञ्चित पुण्य भी क्षीण हो जाता है ।

भव भुवनमहोत्सवे तदत्र प्रगुणधनुः परिपन्थिनां प्रमाथे ।
स्मरसि न किमिति स्थितिस्तवैषा ननु भुवि धर्मविरोधिनां वधाय ॥६५॥

अन्वयः

तत् अत्र भुवनमहोत्सवे परिपन्थिनां प्रमाथे प्रगुणधनुः भव । भुवि एषा तव स्थितिः धर्मविरोधिनां वधाय ननु, इति किं न स्मरसि ।

व्याख्या

तत्तस्मात्कारणादत्राऽस्मिन् भुवनानां जगतां 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । महोत्सवी हर्षो यस्मात्स तस्मिन् भुवनमहोत्सवे युद्ध इत्यर्थः । परिपन्थिनां शत्रूणां प्रमाये मन्थने विनाशावेत्यर्थः । प्रगुणं सज्ज धनुश्चापो यस्य सः सज्जधनुर्भव सपद्यस्व । भुवि पुषिष्यामेषा तव ते स्थितिस्तावकीनाऽवस्थान धर्मस्य सुकृतस्य विरोधिनः प्रतिकूलास्तेषां पापात्मनां वधाय मनु निश्चयेन तेषां विनाशार्थमेति किं न, कथं न स्मरसि स्मरणगोचरं करोषि ।

भाषा

इसलिये पृथ्वी को हर्षित करने वाले इस युद्ध में शत्रुओं का नाश करने के लिये धनुष तान कर तयार हो जाओ । इस पृथ्वी पर तुम्हारी स्थिति निश्चय पूर्वक पाण्डवों के नाश के लिये ही है यह बात तुम्हें क्यों स्मरण नहीं है ।

गिरमिति स निशम्य विश्वभर्तुर्गिरितनयादयितस्य मुक्तनिद्रः ।
वचनमिदमलङ्घयमिन्दुमौलेरिति रणकर्मणि निश्चयं चकार ॥६६॥

अन्वयः

सः विश्वभर्तुः गिरितनयादयितस्य इति गिरं निशम्य मुक्तनिद्रः (सन्)
इन्दुमौलेः इदं वचनम् अलङ्घयम् इति रणकर्मणि निश्चयं चकार ।

व्याख्या

स विक्रमाङ्कदेवो विश्वस्य सकलसंसारस्य भर्ता पालकस्तस्य गिरेहि-
माद्रेस्तनयाया कन्यायाः पार्वत्या दयितः पतिस्तस्य शिवस्येति पूर्वोक्तां गिरं
वाणीं निशम्य श्रुत्वा मुक्ता स्थिता निद्रा स्वापो र्येन स जागृतस्तस्मिन्दुश्चन्द्रो
मौलो मस्तके यस्य स तस्य चन्द्रशेखरस्य शङ्करस्येवं स्वप्नोक्तं वचनं यच्चोऽ-
सद्वचनमनतिक्रमणीयमिति हेतो रणकर्मणि युद्धकार्ये योद्धमित्यर्थः । निश्चयं
अवसायातिमतां युद्धं चकार कृतवान् ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने समस्त संसार का भरण पोषण करने वाले पार्वती के पति महादेव की ऐसी वाणी सुन, जागकर, चन्द्रशेखर शङ्कर की यह वाणी (आज्ञा) अलङ्घनीय है, इस हेतु से युद्ध करने की ठान ली ।

प्रसरदुभयतः प्रहारसज्जं बलयुगलं तदवेक्ष्य वीक्षते स्म ।

समुचितसमरोपभोगलोभात् प्रतिकलमुत्पुलकं भुजद्वयं सः ॥६७॥

अन्वयः

सः उभयतः प्रसरत् प्रहारसज्जं तत् बलयुगलम् अवेक्ष्य 'समुचित-
समरोपभोगलोभात् उत्पुलकं भुजद्वयं प्रतिकलम् वीक्षते स्म ।

अन्वयः

स विक्रमाङ्गदेव उभयतोऽग्रतः पुष्पतश्च प्रसरद्विस्तारमान्नुवत्प्रहारे प्रहार-
करणे सज्ज तत्पर तदद्भुतं बलयुगलं सेनाद्वयमवेक्ष्य विलोक्य समुचितो योग्य-
स्समरो युद्धं तस्योपभोगस्याऽऽस्वादस्य लोभादिच्छात उदगतः समुत्पन्नः पुलको
रोमाञ्चो यस्मिंस्तद्भुजद्वयं बाहुयुगलं प्रतिकलं प्रतिक्षणं वीक्षते स्म दृष्टवान् ।

भाषा

वह विक्रमाङ्गदेव, आगे और पीछे दोनों ओर से, विस्तृत तथा प्रहार करने
में तत्पर, उन आश्चर्य जनक दोनों सेनाओं को देखकर, अपनी वीरता के
अनुरूप युद्ध का आस्वादन करने के लोभ से, रोमाञ्च से मुक्त अपनी दोनों
भुजाओं को क्षण क्षण में अर्थात् बार २ देखता था ।

मदकरटिनमुत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः ।

मथनगिरिमिवाधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ॥६८॥

अन्वयः

उत्कटप्रतापः प्रकटितवीरमृदङ्गधीरनादः (सः) मदकरटिनं मथनगिरिम्
इव अधिरुह्य वेगात् प्रतिबलवारिधिलोडनं चकार ।

व्याख्या

उत्कट उत्कृष्टः प्रतापः प्रभावो यस्य स उत्कृष्टप्रभावः प्रकटितः प्रकाशितो
वीरणां शक्तिशालिनां मृदङ्गानामिव धीरो गम्भीरो नादो ध्वनिर्पस्य स
मदकरटिनं मदान्धगजं मथनगिरिमिव मन्दराचलमिवाधिरुह्य तदुपरि स्थित्वा
वेगाज्जवात् प्रतिबलमेव शत्रुसैन्यमेव वारिधिः समुद्रस्तस्य लोडनं मथनं चकार
विदग्धे विनाशं चकारेत्यर्थः । उपमाएकयोः सङ्गुरालङ्कारः ।

भाषा

उत्कृष्ट प्रभाव वाले, मूढङ्ग के ऐसे वीरो के गम्भीर शब्दों को प्रकट करने वाले विक्रमाङ्कदेव ने मन्दराचल के समान मदनोन्मत्त हाथी पर सवार होकर वेग से शत्रु सेना रूपी समुद्र को मथ डाला । अर्थात् शत्रु की सेना को नष्ट कर दिया ।

अहमहमिकया प्रधाविताभ्यां मिलितममुष्य बलं तयोर्बलाभ्याम् ।
सलिलमभिमुखं सहाम्बुराशेस्तदनु महानदयोरिवोदकाभ्याम् ॥६६॥

अन्वयः

तदनु अमुष्य बलम् अहमहमिकया अभिमुखं प्रधाविताभ्यां तयोः
बलाभ्यां सह अम्बुराशेः सलिलम् अभिमुखं प्रधाविताभ्यां महानदयोः
उदकाभ्यां सह इव मिलितम् ।

व्याख्या

तदनु शत्रुसेनासम्भवनान्तरममुष्याऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य बलं सैन्यमहमह-
मिकया परस्पराहङ्कारेण 'अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहङ्कारः'
इत्यमरः । अभिमुखं सम्मुखं प्रधाविताभ्यां इततरमाक्रममाणाभ्यां तयोस्सोम-
देवराजिगयोः बलाभ्यां सेनाभ्यां सहाम्बूनां जलानां राशिः समुद्रस्तस्य समुद्रस्य
सलिलं जलमभिमुखं प्रधाविताभ्यां वेगेन तन्मुखं प्रवहङ्गायां महानदयोर्विशालन-
दयोर्वदकाभ्यां जलाभ्यां सहैवं मिलितं सङ्गतम् । अत्र पूर्णोपमालङ्कारः ।

भाषा

शत्रु की सेना को कुचलने के बाद, इस विक्रमाङ्कदेव की सेना, परस्पर
अहङ्कार से सामने दौड़ पड़ी हुई सोमदेव और राजिग की सेनाओं के साथ,
समुद्र का जल, सामने से बह कर आते हुए दो विशाल नदों के जलों के समान,
मिल गई अर्थात् जिस प्रकार समुद्र में दो तरफ से आने वाले दो महानद मिल
जाते हैं उसी प्रकार दोनों ओर से आने वाली दो सेनाएं विक्रमाङ्कदेव की
सेना से गुथ गई ।

मुखमसितपताकया पतन्त्या ध्वजगरुडः परिचुम्बितं दधानः ।
चदनपरिगृहीतपन्नगस्य व्यतनुत सत्यगरुत्मतः प्रतिष्ठाम् ॥७०॥

अन्वयः

आपतन्त्या असितपताकया परिचुम्बितं मुखं दधानः ध्वजगरुडः वदन-
परिगृहीतपन्नगस्य सत्यगरुत्मतः प्रतिष्ठा व्यतनुत ।

व्याख्या

आपतन्त्या सम्मुखमागच्छन्त्याऽसितपताकया कृष्णवर्णध्वजेन परिचुम्बितं
संयुक्तं मुखमग्रभागं दधानो धारयन् ध्वजगरुडः केतुचिह्नभूतोगरुडो वदने मुखे
परिगृहीतः सधारितः पन्नगस्तपो येन स तस्य मुखवृतसर्पस्य सत्यगरुत्मतो
वास्तविकगरुडस्य 'गरुत्मान् गरुडस्ताक्षर्यो वैनतेयः खगेश्वरः' इत्यमरः । प्रतिष्ठां
स्थितिं साम्प्रमित्यर्थः । व्यतनुत प्राप्तवान् विस्तारितवानित्यर्थः । कृष्णत्व-
साम्यादसितपताकायां सर्पत्वकल्पना । उपमालङ्कारो, निदर्शना वा ।

भाषा

सामने से जाने वाली सेना के काले झण्डे के, गरुड के चिह्न वाले झण्डे के
अग्रभाग में मिलने से वह झण्डे में का गरुड, मुख में सर्प को पकड़े हुए सच्चे
गरुड की शोभा को प्रकट करता था । अर्थात् वाला झण्डा माना काला
साँप ही था ।

प्रकटितपदुमौक्तिकावतंमद्विरदशिरःस्थलसङ्गतिं प्रपद्य ।

अलभत परमार्थसिंहलीलां करिवरकेतुपरिच्युतो मृगेन्द्रः ॥७१॥

अन्वयः

करिवरकेतुपरिच्युतः मृगेन्द्रः प्रकटितपदुमौक्तिकावतंसद्विरदशिरःस्थल-
सङ्गतिं प्रपद्य परमार्थसिंहलीलाम् अलभत ।

व्याख्या

करिवरस्य हस्तिश्रेष्ठस्य केतुर्ध्वजस्तस्मात्परिच्युतः परिभ्रष्टो मृगेन्द्रः पताका-
संलग्नचिह्नभूतः सिंहः प्रकटितानि प्रकाशितानि पट्टानि स्थूलान्मुञ्च्यलानि च
मौक्तिकानि गजमुक्ताफलान्येवाऽवतता शिरोभूषणानि येषां ते द्विरदा
गजास्तेषां शिरःस्थलानि शिरांसि तैस्तह सङ्गतिं समागमं प्रपद्य प्राप्य परमार्थो-
पास्तविक्रमोऽसौ सिंहश्च परमार्थसिंहस्तस्य लीलां विलासमलभत प्राप ।
गजमौक्तिकाभूषणेषु प्रतिबिम्बरूपेण पतितो ध्वजमृगेन्द्रः परमार्थसिंहलीलां

प्रकटयाञ्चकारेति भावः । यतो मृगेन्द्राः पूर्वं गजशिरांस्येव विदारयन्तीति प्रसिद्धिः । निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

श्रेष्ठ हाथी की, सिंह के चिन्ह से अङ्कित ध्वजा में से नीचे आ पड़ा हुआ सिंह, प्रत्यक्ष दिखाई पड़ने वाले बड़े बड़े चमकदार गजमौवितक रूपी शिर के आभूषणों से युक्त हाथियों के मस्तकों वा समागम प्राप्त कर अथवा शिरोभूषण रूप हाथियों के मस्तकों पर के गजमौवितकों के आभूषणों में प्रतिबिम्बित होकर सच्चे सिंह की लीला को अर्थात् हाथी के गण्डस्थल पर सवार होकर उसी को पहिले विदारण करने की शोभा का प्राप्त हुआ ।

कथमपि विनिपत्य सञ्चरन्तः क्षतजतरङ्गवतीषु चिन्हमत्स्याः ।

सुरयुवतिविलोचनानि संख्ये विदधुरकृत्रिममत्स्यशङ्कितानि ॥७२॥

अन्वयः

संख्ये क्षतजतरङ्गवतीषु कथम् अपि विनिपत्य सञ्चरन्तः चिन्हमत्स्याः सुरयुवतिविलोचनानि अकृत्रिममत्स्यशङ्कितानि विदधुः ।

व्याख्या

संख्ये समरे 'मृधमास्कन्दन संख्यं समीकं साम्परायिकम् । अस्त्रिणां समरानी-करणाः कलहविप्रहो' इत्यमरः । क्षतजत्य रुधिरस्य तरङ्गवतीषु नदीषु रुधिर-नदीषु कथमपि केनापि प्रकारेण विनिपत्य पतित्वा सञ्चरन्तः परिभ्रमन्तो गहन्त इत्यर्थः । चिन्हमत्स्याः पताकानसलङ्गचिह्नभूतमीनाः, सुराणां देवाणां युवतयो नामेस्तासां विलोचनानि नयनान्यकृत्रिममत्स्यसंख्यामर्थमनेः शङ्कितानि तदभिप्रायेण सम्भावितानि विदधुश्चक्रुः । अत्र भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

भाषा

युद्ध में खून की नदियों में किसी प्रकार गिर कर बहने वाली पताका में की चिन्ह भूत मछलियों ने (युद्ध में धीरो को ले जाने के लिये आई हुई) देवों की नारियों के नेत्रों को सच्ची मछलियों के होने की शङ्का उत्पन्न कराई ।

रुधिरपटलकर्ममेन दूरं रणभूवि दुर्गमतामुपागतायाम् ।

गमनमनिमिषाप्रयाजनस्य प्रियमकरोदवलम्बनानपेक्षम् ॥७३॥

अन्वयः

(सः) रुधिरपटलरुदंमेन रणभुवि दूरं दुर्गमताम् उपागतायाम्
(सत्याम्) अनिमिपप्रियाजनस्य अवलम्बनानपेक्षं गमनं प्रियम् अकरोत् ।

व्याख्या

(स विक्रमाङ्कदेव.) रुधिरस्य शोणितस्य पटलं समूहस्तस्य कर्दमः पङ्कस्तेन
रणभुवि युद्धभूमौ दूरमत्पन्तं दुर्गमता दुःखेन गन्तुं शक्यतामुपागताया प्राप्तायां
सत्या न निमिषन्तीत्यनिमिषा देवास्तेषां प्रियाजनस्याङ्गनाजनस्य नास्त्यपेक्षा
यास्मिस्तदनपेक्षमवलम्बनस्याऽऽश्रयरूपसाहाय्यस्य पृथिव्यादेरित्यर्थः । अनपेक्ष-
मित्यवलम्बनानपेक्षं गमनं निराश्रया गगनगतिः प्रियमभीष्टमकरोत् कृतवान् ।
रणस्य दुर्गमत्वाद्देवाङ्गनानां निराश्रया गगनगतिः समरावलोकने तासामिष्टसा-
धिकाऽभूदिति भावः ।

भाषा

खून के आधिक्य से कीचड़ होजाने से युद्ध भूमि के दुर्गम होजाने पर,
देवाङ्गनाओं की आश्रयरहित आकाशगति को उसने उनके लिये अभीष्ट-
साधक बना दिया । अर्थात् उनको युद्ध देमने में कोई रुकावट न पड़ी ।

प्रहतिनिवहमूर्छितोऽधिरोहः स्वकरटिकर्णपुटानिलैः प्रबुध्य ।
अपरसुभटपातिते प्रहर्तर्यनुशयमापदलब्धवैरशुद्धिः ॥७४॥

अन्वयः

प्रहतिनिवहमूर्छितः अधिरोहः स्वकरटिकर्णपुटानिलैः प्रबुध्य प्रहर्तरि
अपरसुभटपातिते (सति) अलब्धवैरशुद्धिः (सन्) अनुशयम् आपत् ।

व्याख्या

प्रहतीनां प्रहरणानां निवहस्तमूहस्तेन मूर्छितो विगतचेतनोऽधिरोहो गजारोही
योद्धा स्वस्याऽत्मनो करटो गजस्तस्य कर्णपुटो भोजपुटौ तयोरनिला वायवस्तः
प्रबुध्य सज्ञा प्राप्य प्रहर्तरि स्वस्योपरिप्रहारकर्तारि भटेऽपरोऽन्य सुभटो योद्धा
तेन पातिते प्रहारेण भूमौ निपातिते सति हस्ते शतोत्थयः । अलब्ध्याऽप्राप्ता
वैरस्य शत्रुभावस्य नृद्धिनिष्क्रमो येन सः स्वप्रहर्तारि स्वयमेव यत्र भूमावपात-
यदिति हेतोरनुशय पश्चात्तापमापत्प्राप्त । सर्वेषु करणीयमन्येन कृतमिति
सन्तप्तमना अभूदिति भावः ।

भाषा

शस्त्रों की मार से बेहोश हाथी सवार, अपने हाथी के कानों की हवा से होश में आकर अपने को मारने वाले को दूसरे ने मारकर गिराया हुआ देख कर बदला न ले सकने के कारण पश्चात्ताप करने लगा ।

नयनगतमरातिवीरचूडा-मण्दिदलनप्रभवं परागमेकः ।

करिदशनविदारितात्मवक्षःस्थलरुधिराञ्जलिभिर्निराचकार ॥७५॥

अन्वयः

एकः नयनगतम् अरातिवीरचूडामण्दिदलनप्रभवं परागं करिदशन-विदारितात्मवक्षःस्थलरुधिराञ्जलिभिः निराचकार ।

व्याख्या

एक कश्चिच्छूटी नयनयोर्नेत्रयोगतः प्राप्तमरातय शत्रवो वीराश्चूडा इत्यरा-तिवीरास्तेषां चूडामणयोऽलङ्कारभूता शिरोमणयस्तेषां दलन चूर्णनमेव प्रभव उत्पत्तिस्त्यान यस्य स त पराग धूलि करिणा हस्तिना दशनैर्दन्तैर्विदारित भिन्न-मात्मनस्त्वस्य वक्षस्थल तस्य रुधिरस्य शोणितस्याऽञ्जलयस्तैर्निराचकार बुरीकृतवान् । येन वीरेण कस्यचिच्छूटस्य चूडामणि खण्डितस्तरय केनाऽपि करिणा वक्षस्थल विदारितमिति तुमुल युद्ध समजनीति भावः । अतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

भाषा

किसी योद्धा ने अपने आँख में पड़ी, विपक्षी वीरा के शिरोमणियों को चूर कर देने से उत्पन्न धूलि को हाथी के दाँतों से चीरी हुई अपनी छाती से निकलने वाले खून की अङ्गुलियों से धो डाला । अर्थात् आँख में पड़ी धूल को पानी न होने से खून से ही धोकर सफा कर दिया तात्पर्य यह कि घोर सश्रम होने लगा ।

महति समरसङ्घटे भटोऽन्यः प्रतिभटनिर्दलनात्समाप्तशस्त्रः ।

अगणितमरणः प्रविश्य वेगादरिकरतः करवालमाचर्क्य ॥७६॥

अन्वयः

महति समरसङ्घटे प्रतिभटनिर्दलनात् समाप्तशस्त्रः अन्यः भटः अगणितमरणः (सन्) वेगात् प्रविश्य अरिकरतः करवालम् आचर्क्य ।

व्याख्या

महति विशाले समरतड्डटे तुमुले रणे प्रपुते सति युद्धसम्याघेन प्रतिभटानां विपक्षयोद्धृणां निर्दलनाग्निःशेषेण खण्डनात् नाशादित्यर्थः । समाप्तं निरन्तर-युद्धकरणाघटं भ्रष्टञ्च शास्त्रमायुधं यस्य स अन्यः कश्चिद्भूटस्तुपोद्धागणि-तमकिञ्चित्करत्वेनाऽवबुद्ध मरण-प्राणनाशो येन स एवम्भूतः सन् वेगाज्जवा-त्प्रविश्य शत्रुसैन्यसमूहं प्रसभं समाश्रम्याऽरिकरतो वैरिणो हस्तात्करवालं खड्गमाचकर्षोऽऽकृष्टवान् ।

भाषा

घोर सग्राम होने पर विपक्षी शत्रुओं का दलन करने के कारण जिसके शस्त्र समाप्त हो चुके हैं ऐसा एक वीर, मरने की कुछ भी परवाह न कर वेग से शत्रुओं के बीच में घुस कर उनके हाथ से तलवार छीनने लगा ।

असुभिरपि यियासुभिः प्रविश्य प्रतिभटमूर्धनि कोऽपि दत्तपादः ।
फलममनुत जन्मनोऽपि लब्धं यशांस रतिर्महतां न देहपिण्डे ॥७७॥

अन्वयः

कः अपि असुभिः यियासुभिः अपि (सद्भिः) प्रविश्य प्रतिभटमूर्धनि दत्तपादः (सन्) जन्मनः फलम् अपि लब्धम् अमनुत । महतां रतिः यशांसि (भवति) न देहपिण्डे ।

व्याख्या

कोऽप्यन्यः कश्चिद्भूटोऽसुभिः प्राणैः 'पुंसि भूम्यस्य प्राणाः' इत्यमरः । यियासुभिरपि गन्तुमिच्छुभिरपि सद्भिरासन्नमरणोऽपीत्यर्थः । प्रविश्य मध्येरेण हठात्प्रवेशं लब्ध्वा प्रतिभटस्य विपक्षवीरस्य मूर्धनि शिरसि दत्तस्स्थापितः पादश्चरणेन सः सन् जन्मनः स्वजन्मः 'जन्मजन्मजन्मानि जनिरुत्पत्तिरूकः' इत्यमरः । फलमपि प्रयोजनमपि लब्धं प्राप्तममनुत कृतवान् मनुते स्म । वीराणां निहतशत्रौ पादाघातो महान्पुरुषार्थ इति भावः । महतां महामहिम-शालिना रतिः प्रीतिर्यशांसि कीर्तिर्भवति न तु देहपिण्डे शरीरे । अत्रार्थान्तर-न्यासालङ्कारः ।

भाषा

किसी वीर ने मरणासन्न अवस्था में भी युद्ध में घुसकर विपक्षी वीर के मस्तक पर हात देकर अपने जीवन का फल भी प्राप्त भया समझा । बड़े लोगो का प्रेम यश में होता है शरीर में नहीं ।

विघटितकवचश्चचार कश्चित् प्रतिभटमुग्धितकङ्कटं विलोक्य ।
बिमलविजयलालसाः खलानामवसरमल्पमपि प्रतिक्षिपन्ति ॥७८॥

अन्वयः

कश्चित् उग्नितकङ्कटं प्रतिभटं विलोक्य विघटितकवचः सन् चचार ।
बिमलविजयलालसाः खलानाम् अल्पम् अपि अवसरं प्रतिक्षिपन्ति ।

व्याख्या

कश्चित्सुभट उग्नितः परित्यक्तः कङ्कटः कवचो 'उरलङ्घ्यः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । येन स त प्रतिभट विपक्षवीर विलोक्य वृद्ध्वा, मल्लयुद्धाय ताम्रद्वयस्तकवच प्रतिभट विलोक्येत्यर्थः । विघटितः स्वशरीरात्पृथक् कृतः कवचो येन स, प्रतिभटेन साक मल्लयुद्धाय कवच देहात्पृथक्कृत्य रणेऽवतीर्णस्तस्मिन्त्यर्थः । चचार धम्राय । बिमला शुद्धा विजयस्य लालसाऽतिप्रीतिर्येषा ते वीराः खलानां नीचानां निन्दकानामित्यर्थः । अल्पमपि क्षुद्रमप्यवसर समय प्रतिक्षिपन्ति दूरीकुर्वन्ति । बिमलविजयलालसास्तथा व्यवहरन्ति यथा खलाः स्वल्पमपि निन्दावसर न प्राप्नुवन्तीतिभावः ।

भाषा

कवच को उतार कर रस देने वाले और मल्लयुद्ध को तयार विपक्षी योद्धा को देखकर कोई वीर अपना कवच उतार कर मल्लयुद्ध के लिये तयार होकर दौड़ने लगा । विशुद्ध विजय से प्रेम रखने वाले वीर खला को निन्दा करने का थोड़ा भी अवसर नहीं देत ।

रुधिरभृतकपालपङ्क्तिमध्ये मदकरदो विनिपत्य कर्णतालैः ।
शिशिरमिव चकार पानपात्र-प्रणयिनमासवमागतस्य मृत्योः ॥७९॥

अन्वयः

मदकरटी रुधिरभृतरुपालपङ्क्तिमध्ये विनिपत्य आगतस्य मृत्योः
पानपात्रप्रणयिनम् आसत्वं कर्णतालैः शिशिरम् इव चकार ।

व्याख्या

मदकरटी मदान्धगजो रुधरेण शोणितेन भूतानि परिपूरितानि कपालानि
शिरोऽस्थीनि तेषां पङ्क्ति. श्रेणी तस्या मध्ये विनिपत्य शस्त्रप्रहारेण भग्नस्तद्वधः
पतित्वाऽऽगतस्य गजार्थं समुपपातस्य मृत्योर्यमस्य पानपात्रे चपके प्रणयिनं स्थित-
मासत्वं मद्य कर्णतालैः श्रोत्ररूपतालवृन्तैस्तज्जनितपयनैरित्यर्थः । शिशिरमिव
शीतलमिव चकार कृतवान् । उत्प्रेक्षालङ्कार ।

भाषा

कोई मदान्धहाथी खून से भरी गण्डस्थल की हड्डियों की नतार के बीच
में, चोट खा जाने से गिरकर, उसको लेने को आए हुए यमराज के कटोरी
में के मद्य को मानो अपने कानरूपी ताड़ के पत्तों से हवा कर ठण्डा कर
रहा था ।

उपरि निपतितः कपालशुक्तेः श्रवणपुटः करिणः कृपाणलूनः ।
समरभुवि कृतान्तपानलीलाचपकपिधानविलासमाससाद ॥८०॥

अन्वयः

समरभुवि कपालशुक्तेः उपरि निपतितः कृपाणलूनः करिणः श्रवणपुटः
कृतान्तपानलीलाचपकपिधानविलासम् आससाद ।

व्याख्या

समरभुवि युद्धभूमौ कपालशुक्ते. शिरोऽस्थिरूपशुक्तेरुपरि निपतितः समाप्तः
कृपाणेन खड्गेन लूनश्चिच्छन्न करिणो कस्यचिद्गजस्य श्रवणपुटः कर्णपुटः
कृतान्तस्य यमस्य 'कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराजयमः' इत्यमरः । पानस्य
मद्यपानस्य लीलाचपक प्रियपात्र तस्य पिपानमाच्छादनं तस्य विलासं शोभा-
माससाद प्राप । निदर्शनालङ्कार ।

भाषा

समराङ्गण में गण्डस्थल की हड्डी रूपी सीपपर, तलवार से बटकर गिरा

उच्चलत्पताकेऽग्रजस्य ऽपेष्ठभ्रातुः सोमदेवस्य संग्ये बले क्षणमुदचलत् । स
विक्रमाङ्गदेवो यत्र यत्र यस्मिन् यस्मिन् स्थाने रणभुवि युद्धभूमौ चचार जगाम
तत्र तत्र तस्मिन् तस्मिंस्थानेऽरातीना शत्रूणा यशांसि कीर्तौर्न्यपिबत्सपो । यत्र
सप्रामे स गतस्तत्रैव शत्रून् पराजितवानित्यर्थः ।

भाषा

वह विक्रमाङ्गदेव झण्डे को फहराने वाले चोल देश के राजा राजिग की
सेना में और अपने बड़े भाई सोमदेव की सेना में थोड़ी २ देर के लिये गया ।
जहाँ २ युद्धभूमि में वह गया वहाँ २ उसने शत्रुओं के यश को पी लिया अर्थात्
उनको हराकर निस्तेज कर दिया ।

पददलितवृहत्कपालजाले करटिनि तस्य दुरापभाजनानाम् ।
सुभटरुधिरसोधुपानकेलिव्यघटत तत्र पिशाचसुन्दरीणाम् ॥८३॥

अन्वयः

तत्र तस्य करटिनि पददलितवृहत्कपालजाले (सति) दुरापभाजनानां
पिशाचसुन्दरीणां सुभटरुधिरसोधुपानकेलिः व्यघटत ।

व्याख्या

तत्र युद्धे तस्य विक्रमाङ्गदेवस्य करटिनि गजे पदैश्चरणैर्दलितानि खण्डितानि
बृहन्ति विशालानि बहूनीत्यर्थः । कपालानां कर्पराणां जालानि समूहा येन स
तस्मिन्नेवं भूते सति दुरापानि दुर्लभानि भाजनानि चणकापरपर्यायमद्यपात्राणि
यासां तास्तासां पिशाचानां सुन्दर्यस्तासां पिशाचिनीनां सुभटानां सुयोधानां
रुधिरस्य शोणितस्य शोणितरूपस्येत्यर्थः । सीधोर्म्यस्य पानकेलिः पानक्रीडा
व्यघटत भङ्गमाप खण्डिता बभूवेत्यर्थः । हस्तिना कपालेषु चूणितेषु पात्राभावात्
पिशाचिनीनां रुधिररूपमद्यपानक्रीडा समाप्तेति भावः ।

भाषा

युद्ध में विक्रमाङ्गदेव के हाथों के पाव तले बहुत सी खोपड़ियों के चूर २
हो जाने पर, पानपात्रों को न प्राप्त करने वाली पिशाचिनियों की, योद्धाओं के
रुधिर रूपी शराब को पीने की क्रीडा बन्द हो गई ।

ध्रुवमरिषु पटं व्यधत्त लक्ष्मीः सुरभिकुशेशयकोशकेलिमक्ता ।
नृपसुतरुवाललेखया यन्मधुरमालिकयेव चुम्ब्यते स्म ॥८४॥

अन्वयः

सुरभिकुशेशयकोशकेलिसक्ता लक्ष्मीः ध्रुवम् अरिषु पदं व्यधत्त ।
यत् मधुकरमालिकया इव नृपसुतकरवाललेखया चुम्ब्यते स्म ।

व्याख्या

सुरभिः सुगन्धिः 'सुरभिघ्राणितर्पणः' इत्यमरः । यः कुशेशयस्य कमलस्य
'तहसपत्रं कमल शतपत्रं कुशेशयम्' इत्यमरः । कोशः कुड्मलं 'कोशोऽस्त्री
कुड्मले खड्गपिधानेऽर्षोघदिव्ययोः' इत्यमरः । तस्मिन्मा केलिः क्रीडा तत्र
सक्ता संलग्ना लक्ष्मी राज्यलक्ष्मीः, कमलं लक्ष्म्या निवासस्थानमिति हेतोस्तत्र
सक्तेत्यर्थः । ध्रुव निश्चयेनाऽरिषु शत्रुषु शत्रुशिरःस्वित्त्यर्थः । पदं स्थानं
चरणं वा व्यधत्त कृतवती । यद्यस्मात्कारणान्मधुकराणां भ्रमराणां मालिका
समूहस्तथा भ्रमरश्रेण्येव नृपसुतो विक्रमाङ्कदेवस्तस्य करवाललेखा कृष्णवर्णा
खड्गरेखा तथा चुम्ब्यते स्म प्रेम्णा परिचुम्बिता बभूव । यतो मधुकरमालिकेव
कृष्णवर्णा खड्गरेखा शत्रुशिरःसु पतति तस्मात् कुशेशयसक्ता लक्ष्मीरवश्यमेव
शत्रुशिरसु पदं व्यधत्त । कण्ठाभावे मधुकरमालागमनासम्भवादिति भावः ।
अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

सुगन्धयुक्त कमल की कड़ी में क्रीडा करने में आसक्ता लक्ष्मी अवश्यमेव
शत्रुओं के मस्तकों पर जा बँटी थी । क्योंकि भ्रमर श्रेणी के समान काले
रंग की विक्रमाङ्कदेव के तलवार की धार शत्रुओं के शिरों में विद्यमान लक्ष्मी
का चुम्बन करती थी । अर्थात् शत्रुओं की गर्दन बाटती थी ।

अनुकृतसमवर्तिपानलोला-चपककरालकपालशुक्तिमध्ये ।

करिदशनपरम्परा निपत्य श्रियमतनोदुपदंशमूलकानाम् ॥८५॥

अन्वयः

करिदशनपरम्परा अनुकृतसमवर्तिपानलोला-चपककरालकपालशुक्ति-
मध्ये निपत्य 'उपदंशमूलकानां श्रियम् अतनात् ।

१ यथा वेणोसहारनाटके तृतीयाङ्के—“दधिर प्रिय ! गृहार्णनत् हस्तिशिरः
कपालसञ्चितमग्रमासोपदश दिव नवशीणितासक्म् ।”

व्याख्या

करीणां गजानां दशनानि दन्तास्तेषां परम्परा श्रेणिरनुकृतोऽनुद्धतः समवर्तिनो यमस्य 'धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतर्वाद्' इत्यमरः । पानलीलाचषको सुरापानपात्रं 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । यैस्तानि करालानि भयङ्कुराणि कपालानि शिरोऽस्थीनि 'स्यात्कर्पटः कपालोऽस्त्री' इत्यमरः । तान्येव शुक्तयस्तासां मध्यं तस्मिन्निपत्य पतनं विधापोपदंशमूलकानां मद्यपानान्तराले चर्च्यमाणमूलकानां ('मूली' इति भाषायां प्रतिद्वः ।) श्रियं शोभामतनोद्विस्तारयामास । मूलकश्चीसमश्रीद्विस्ताररूपार्यस्य प्रतीत्या पदार्यनिदर्शना लङ्कारः ।

भाषा

हाथियो के दातो की कतार, यमराज के शराब पीने के प्याले का अनुकरण करने वाली, भयङ्कर माथे की हड्डियाँ रूपी सीपों में गिर कर शराब पीते समय बीच २ में चवाई जाने वाली मूलियों की शोभा दे रही थी ।

वशमवनिपतिद्वयं नयन्ती चटुलपृषत्ककटाक्षमालिकाभिः ।
क्षितिपतितनयेन वीरलक्ष्मीः सुचिरमनर्त्यत सङ्गराग्ररङ्गे ॥८६॥

अन्वयः

सङ्गराग्ररङ्गे क्षितिपतितनयेन चटुलपृषत्ककटाक्षमालिकाभिः अवनिपतिद्वयं वशं नयन्ती वीरलक्ष्मीः सुचिरम् अनर्त्यत ।

व्याख्या

सङ्गरस्य संप्रामस्य 'प्रतिज्ञाजि सविदापस्तु सङ्गरः' इत्यमरः । अग्रमेव रङ्गे नाट्यशाला रङ्गमञ्च इत्यर्थः । तस्मिन् क्षितिपतेराहवमल्लदेवस्य तनयेन पुत्रेण विक्रमाङ्गदेवेन चटुलाश्चञ्चलाः पृषत्का वाणा 'पृषत्काणविशिष्टा भोजिहागखगाशुगाः' इत्यमरः । एव कटाक्षा नेत्रप्रान्तदर्शनानि 'अपाङ्गो नेत्रयोरन्तो कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने' इत्यमरः । तेषां मालिकाः पद्मस्तयस्ताभिरवने पृथिव्याः पतिः स्वामीत्यवनीपतिः तयोर्द्वयं धुलं राजिगं सोमदेवश्च वशं स्याधीनतायां नयन्ती प्रापयन्ती वीरलक्ष्मीर्युद्धवीराणां राजलक्ष्मीः सुचिरं बहुकालमनर्त्यत नर्तनाय प्रवर्तिता । रङ्गमञ्चाधिकारिणा रङ्गमञ्चे सचञ्चलकटाक्षा नर्तकीव विक्रमाङ्गदेवेन समराङ्गे सचञ्चलवाणपर्यं वीरलक्ष्मीरनर्त्यतेति भावः ।

भाषा

युद्ध के अग्रभाग हूयी रङ्गमञ्च पर राजपुत्र विक्रमाङ्कदेव ने चञ्चल बाण रूपी कटाक्षों की पद्धतियों से दोनों राजाओं को अर्थात् राजिग तथा सोमदेव को वश में लाने वाली वीर्यवी को चिरकाल तक नचाया । अर्थात् दोनों राजाओं को बाण मार कर अपनी वीरता से अपने काबू में लाते हुए चिरकाल तक घोर सश्रम किया ।

कुलिशनिशितकङ्कपत्रभिन्ना-स्त्रिभुवनभीमभुजस्य राजसूनोः ।
प्रतिभटकरटिस्थिताः प्रवीराः प्रणतिपरा इव सम्मुखा निपेतुः ॥८७॥

अन्यथः

त्रिभुवनभीमभुजस्य राजसूनोः कुलिशनिशितकङ्कपत्रभिन्नाः प्रतिभट-
करटिस्थिताः प्रवीराः प्रणतिपराः इव सम्मुखाः निपेतुः ।

। व्याख्या

अपाणा भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं लोकत्रयं तस्मिन् भीमो भयङ्करो
'भयङ्कुर प्रतिभय घोर भीम भयानकम्' इत्यमरः । भुजो बाहुयस्य स तस्य
राजसूनो राजपुत्रस्य विक्रमाङ्कदेवस्य, कुलिशवद्वलवभिनिशित तीक्ष्ण कङ्कपत्रं
बाणविशेषस्तेन भिन्ना विदारिता. प्रतिभटानां शत्रुपक्षीपयोधानां करटिनो
गजास्तेषु स्थिताः समारूढाः प्रवीराः प्रकुण्टवीराः प्रणतिपरा इव प्रणामप्रवणा
इव प्रणमन्त इवेत्यर्थः । सम्मुखा अभिमुखाः पुरतो निपेतुर्भूमौ निषतितवातः ।
गजौपरिस्थिताः प्रवीरा अस्य बाणैः क्षतास्तस्य पुरतो निपेतुरिति भावः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

तीनों लोकों में भयङ्कुर भुजावाले अर्थात् भुजशक्ति वाले उस राजकुमार
विक्रमाङ्कदेव के वज्र के समान तीक्ष्ण २ कङ्कपत्रों से घायल शत्रुपक्षीय योधाओं
के हाथियों पर बैठे हुए प्रधान वीरगण मारों विक्रमाङ्कदेव को प्रणाम करते
हुए उसके सामने (हाथियों पर से) गिरने लगे ।

द्विरदपतिरमुष्य शत्रुसेना-भटमुखपद्मविमर्दकैलिकालः ।
ऋटिति रणसरश्चकार लक्ष्मी-करधृतविभ्रमपुण्डरीकशेषम् ॥८८॥

अन्वयः

अमुष्य शत्रुसेनाभटमुखपद्मविमर्दकेलिकालः द्विरदपतिः रणसरः
कटिति लक्ष्मीकरधृतविभ्रमपुण्डरीकशेषं चकार ।

व्याख्या

अमुष्याऽस्य विक्रमाङ्कुदेवस्य शत्रूणामरीणां सेना चमूस्तस्या ये भटा योधा-
स्तेषां मुखान्याननान्येव पद्मानि कमलानि तेषां विमर्दश्चूर्णनमेव केलिं क्रीडां
तदर्थं कालो यमो विनाशकारित्वात् । 'कालो दण्डधरः श्वाद्धदेवो वंस्वतोऽन्तकः'
इत्यमरः । द्विरदपतिर्गजनाथो रण एव सग्राम एव सरस्तडागस्तत् रणसरो
युद्धतडागो कटितिं क्षीघ्रं लक्ष्म्या ध्रियं करेण हस्तेन धृतं धारितं विभ्रमपुण्डरीकं
विलाससिताम्भोजं 'पुण्डरीकं तिताम्भोजम्' इत्यमरः । एव शेषोऽवशिष्टांशो
यस्य तच्चकार निष्पादितवान् । रूपकालङ्कारः ।

मापा

शत्रु सेना के योद्धाओं के मुख कमलों को चूर २ कर देने की क्रीडा में
यमस्वरूप, विक्रमाङ्कुदेव के श्रेष्ठ हाथी ने रणरूपी तालाब को जल्दी से
महालक्ष्मी के हाथ में विद्यमान विलास का श्वेतकमल मात्र ही शेष रह गया
हो, ऐसा कर दिया । अर्थात् लक्ष्मी के हाथ के कमल को छोड़ कर शत्रु के
मुख रूपी सब कमलों को रणरूपी सरोवर में नष्ट कर दिया ।

धृतसुभटकरङ्कमङ्कवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालम् ।

रणमनणु कृतान्तमुक्तशेष-प्रणयि बभूव शिवासहस्रभोग्यम् ॥८६॥

अन्वयः

धृतसुभटकरङ्कम् अङ्कवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालं कृतान्तमुक्त-
शेषप्रणयि शिवासहस्रभोग्यम् अनणु रणं बभूव ।

व्याख्या

धृता गृहीता. सुभटानां सुपोधानां करङ्का अस्त्रिपञ्जरा येन तत् । अङ्के
कोडे वर्त्तमानि गतानि द्विरदानां गजानां विकटानि भयङ्कराण्यस्थिचक्रवाला-
न्यस्थिसमूहा यस्य तत्, कृतान्तस्य यमस्य भुक्तं भोजनं तस्य शेषस्तस्य प्रणयि
स्थानं शेषयुक्तमित्यर्थः । तद्यमराजभक्षितमासशिष्टयुक्तमिति भावः । शिवानां
शृगालीनां सहस्रं तेन भोग्यं भोगयोग्यं रणं युद्धमनणु बहुलं बभूव जातम् ।

भाषा

बड़े बड़े मोढ़ाओं के अस्थिपञ्जरो को घारण करने वाला, (गोद में)
गास ही में हाथियों के समूह की भयङ्कर हड्डियों के ढेर को रखने वाला,
यमराज के खाने से घबे हुए मांस वाला और हजारों शृगालियों के उपभोग
के योग्य, एक बहुत बड़ा पुढ़ हुआ ।

किमपरमुपरि प्रतापभाजां विहितपदः स बभञ्ज राजयुग्मम् ।
द्रविडपतिरगात्त्रचित्पलाय्य न्यविशत बन्धनधाम्नि सोमदेवः ॥६०॥

अन्वयः

किम् अपरम् । प्रतापभाजाम् उपरि विहितपदः सः राजयुग्मं बभञ्ज ।
द्रविडपतिः पलाय्य क्वचित् गतः । सोमदेवः बन्धनधाम्नि न्यविशत ।

व्याख्या

किमपरमन्यत्किं वक्तव्यम् । प्रताप प्रभाव भजन्ति सेवन्ते ते प्रतापभाज-
स्तेषां प्रभावशालिनामुपरि मस्तके विहित स्थापित पद घरण येन स स्थापित
चरण. स विक्रमाङ्कदेवो रातोर्द्रविडपतिराजिसोमदेवयोर्गुग्म युगलं बभञ्ज
सम्भवितावान् । द्रविडपती राजिग पलाय्य द्रुतगत्या क्वचिदज्ञातस्थानं गतो
जगाम । सोमदेवो बन्धनस्य धाम स्थानं तस्मिन् कारागारे न्यविशत निविष्टवान् ।

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥६०॥

अब और दूसरा क्या कहना है ? प्रतापियों के मस्तक पर चरण रखने
वाले विक्रमाङ्कदेव न राजिग और सोमदेव, इन दोनों राजाओं को कुचल
झाला । द्रविड देश का राजा राजिग भागकर कहीं अज्ञात स्थान में चला गया ।
सोमदेव कैद खाने में घन्द हो गया ।

उभयनरपतिप्रतापलक्ष्म्यौ विलुलुठतुश्चरणद्वये तदीये ।
त्रिभुवनमहनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतो किमस्त्यसाध्यम् ॥६१॥

अन्वयः

उभयनरपतिप्रतापलक्ष्म्यौ तदीये चरणद्वये विलुलुठतुः । त्रिभुवन-
महनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतां किम् असाध्यम् (अस्ति) ।

अन्वयः

अमुष्य शत्रुसेनाभटमुत्पद्मविमर्दकेलिकालः द्विरदपतिः रणसरः
भटिति लक्ष्मीकरधृतविभ्रमपुण्डरीकशेषं चकार ।

व्याख्या

अमुष्याऽस्य विक्रमाङ्कदेवस्य शत्रूणामरीणां सेना चमूस्तस्या ये भटा योधा-
स्तेषां मुखान्यामनाग्येव पद्मानि कमलानि तेषां विमर्दचूर्णनमेव केलि श्रौडा
तदर्थं कालो यमो विनाशकारित्वात् । 'कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो ध्वजस्वतोऽन्तकः'
इत्यमर । द्विरदपतिर्गजनाथो रण एव सग्राम एव सरस्तडागस्तत् रणसरो
युद्धतडागो भटिति शीघ्र लक्ष्म्या श्रिय करेण हस्तेन धृत धारित विभ्रमपुण्डरीक
विलाससिताम्भोज 'पुण्डरीक सिताम्भोजम्' इत्यमर । एव शेषोऽवशिष्टाशो
यस्य तच्चकार निष्पादितवान् । रूपकालङ्कारः ।

भाषा

शत्रु सेना के योद्धाओं के मुख कमलों को चूर २ कर देने की क्रीडा में
यमस्वरूप, विक्रमाङ्कदेव के श्रेष्ठ हाथी ने रणरूपी तालाब को जल्दी से
महालक्ष्मी के हाथ में विद्यमान विलास का श्वेतकमल मात्र ही शेष रह गया
हो, ऐसा कर दिया । अर्थात् लक्ष्मी के हाथ के कमल को छोड़ कर शत्रु के
मुख रूपी सब कमलों को रणरूपी सरोवर में नष्ट कर दिया ।

धृतसुभटकरङ्गमङ्कवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालम् ।

रणमनणु कृतान्तभुक्तशेष-प्रणयि बभूव शिवासहस्रभोग्यम् ॥८६॥

अन्वयः

धृतसुभटकरङ्गम् अङ्कवर्तिद्विरदघटाविकटास्थिचक्रवालं कृतान्तभुक्त-
शेषप्रणयि शिवासहस्रभोग्यम् अनणु रण बभूव ।

व्याख्या

धृता गृहीता सुभटानां सुयोधानां करङ्गा अस्थिपञ्जरा येन तत् । अङ्के
कोडे वर्तमानि गतानि द्विरवानां गजानां विकटानि भयङ्कराण्यस्थिचक्रवाला-
न्यस्थिसमूहा यस्य तत्, कृतान्तस्य यमस्य भुक्त भोजन तस्य शेषस्तस्य प्रणयि
स्थानं शेषयुक्तमित्यर्थः । तद्यमराजभक्षितमासशिष्टयुक्तमिति भावः । शिवानां
शृगालीनां सहस्र तेन भोग्य भोगयोग्य रणं युद्धमनणु बहुलं बभूव जातम् ।

पर, और आकाश के वायुओं द्वारा लाए हुए जल कणों के मिय से मानो आकाशगङ्गा के जल को छिड़कते रहने पर (विश्वमाङ्गदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

अतिविशदतया दिशां मुखेषु स्मितमिव केतकमित्रमुद्धतसु ।
निखिलभुवनमानसेषु हर्ष-प्रसरणशेन नितान्तमुत्सुकेषु ॥६६॥

अन्वयः

दिशां मुखेषु अतिविशदतया केतकमित्रं स्मितम् उद्धतसु (सत्सु) इव निखिलभुवनमानसेषु हर्ष-प्रसरणशेन नितान्तम् उत्सुकेषु (सत्सु) (विक्रमादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

दिशां ककुभां 'दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः' इत्यमरः । मुखेष्वाननेष्वप्रमाणेषु वाऽतिविशदतयाऽतिनैर्मल्येन केतक्याः पुष्पं केतकं तस्य मित्रं शुक्लतयात्केतकीपुष्पसदृशं स्मितमीपद्मास्यमुद्धतसु धारयत्सु सत्स्विव, दिक्षु नैर्मल्यं प्राप्तास्वित्यर्थः । निखिलभुवनानां सकललोकस्थितजनानां मानसानि मनसि तेषु सकललोकगतजनमनःसु हर्षस्याऽऽनन्दस्य प्रसरो विस्तारस्तस्य यशेन कारणेन नितान्तमत्पगतमुत्सुकेषु समुत्कण्ठितेषु सत्सु (विश्वमादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेति ।)

भाषा

दिशाओं के अत्यन्त निर्मल होने से मानो घने बेबड़े के फूलों के समान उनके मुखराते रहने पर और समस्त लोकों के मनुष्यों के मनों में आनन्द का संचार होने के कारण उनके उत्कण्ठित हो उठने पर (विश्वमाङ्गदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

चरकरिषु गभीरदुन्दुभीनां ध्वनिमिव संजनयत्सु गजितेन ।
दिशि दिशि तुरगेषु सान्द्रशङ्ख-स्वनकमनीयसहर्षहर्षितेषु ॥६७॥

अन्वयः

चरकरिषु गजितेन गभीरदुन्दुभीनां ध्वनिं संजनयत्सु (सत्सु) इव,

दिशि दिशि तुरगेषु सान्द्रशङ्खस्वनकमनीयसहर्षहेपितेषु (सत्सु) (विक्र-
मादित्यदेवोऽभिषेकमलभतेत्यन्वयः ।)

व्याख्या

वरकरिषु श्रेष्ठगजेषु गर्जितेन बृंहितेन गभीरदुन्दुभीनां गम्भीरभेरीणां 'भेरी
स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । ध्वनिं शब्दं संजनयत्सु सत्स्विव, दिशि दिशि
प्रतिविशं तुरगेषु घोटकेषु सान्द्रा घना गम्भीरा वा शङ्खाना कम्बूना स्वनाः
शब्दा इव कमनीयानि मनोत्तानि सहर्षाणि प्रमोदसहितानानि हेपितानि तुरग-
रवाः येषां ते तेषु गम्भीरकम्बुशब्दमनोत्तमप्रमोदहेपितेषु सत्सु (विक्रमादित्य-
देवोऽभिषेकमलभतेति ।

भाषा

श्रेष्ठ हाथियों की गर्जना से मानो उनके भेरीनाद करते रहने पर ओर
चारों ओर घोटों के, गम्भीर शङ्खों की ध्वनि के समान कर्णप्रिय सहर्ष हिन-
हिनाते रहने पर (विक्रमाङ्कदेव का राज्याभिषेक हुआ ।)

अथ सुरपथवल्गादिव्यभेरीनिनादं

प्रशमितपरितापं भर्तृलाभात्पृथिव्याः ।

अलभत चिरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मी-

क्लममुपमभिषेकं विक्रमादित्यदेवः ॥६८॥

अन्वयः

अथ विक्रमादित्यदेवः पृथिव्याः भर्तृलाभात् प्रशमितपरितापं सुरपथ-
वल्गादिव्यभेरीनिनादं चिरचिन्ताचान्तचालुक्यलक्ष्मीक्लममुपम् अभिषेकम्
अलभत ।

व्याख्या

अथ समरविजयानन्तरं विक्रमादित्यदेवो विक्रमाङ्कदेवो राजकुमारः पृथिव्याः
दमाया भर्तृलाभात् सुखाभिप्राप्त्या प्रशमितः शान्तिं प्रापितः परितापस्तन्तापो
कुलं वा येन स तं दूरीकृतबुद्धिः, सुरपथे गतने क्लमन् राक्षस्यं प्राप्नुवन्दिव्यायाः
स्वर्गायाया भेषा निनादः शब्दो यस्मिन् स तं गगनप्रसरत्स्वर्गायभेरीनिस्वनं,
चिरान्चिरवालादारभ्य चिराम वा व्याप्ता चिन्ता स्वस्थापिपराजयजन्यशोको-

अथवा मुत्सुमिप्राप्त्यर्थं चिन्ता तयाऽऽचान्ता परिपूर्णा चालुक्यलक्ष्मीचालुक्य-
राजवंशश्रीस्तस्या कलमं ग्लानिं मुष्णातीति विरचिन्ताघान्तचालुक्यलक्ष्मीकलममुद्-
तमभिषेकं राज्याभिषेकमलभत प्राप्तयान् ।

भाषा

युद्ध में विजय प्राप्त होने के अनन्तर राजकुमार विक्रमादित्यदेव ने, पृथिवी
को अच्छा स्वामी मिल जाने से, अपने स्वामियों के पराजय के सम्पूर्ण दुःखों
को दूर कर देने वाले, आवाज में गुंजने वाले स्वर्ण के भेरे की ध्वनि से
युक्त, और निरवाल तक अच्छे स्वामी (राजा) को प्राप्त करने की चिन्ता में
हुई चालुक्य वंशीय राजाओं की राज्यलक्ष्मी के मनोमालिन्य को दूर कर
देनेवाले, राज्याभिषेक को प्राप्त किया ।

इति पञ्चभिः श्लोकैः कुलकम् ।

श्रीचालुक्यनरेन्द्रसुनुजं तत्रैव पुण्ये दिने

कारुण्यातिशयादसूत्रयदसौ पात्रं महत्याः श्रियः ।

दासी यद्भवनेषु विक्रमघनक्रीता ननु श्रीरियं

तेषामाश्रितपोषणाय गहनं किं नाम पृथ्वीभुजाम् ॥६६॥

अन्वयः

असौ श्रीचालुक्यनरेन्द्रसुनुः तत्र पुण्ये दिने एव कारुण्यातिशयात्
अनुजं महत्याः श्रियः पात्रम् असूत्रयत् । यद्भवनेषु विक्रमघनक्रीता इयं
श्रीः दासी ननु, तेषां पृथ्वीभुजाम् आश्रितपोषणाय किं नाम गहनम्
(अस्ति) ।

व्याख्या

असौ श्रिया विराजितस्य चालुक्यनरेन्द्रसुनुः स्वमतलदेवाय सुनुः पुत्रो
विक्रमादित्यदेवस्तत्र तस्मिन् पुण्ये पात्रम् असूत्रयत् वा 'पुण्यं तु चार्यं वि' इत्यमरः ।
दिने राज्याभिषेकदिने एव कारुण्यात् इत्यादि अतिशय आश्चर्यं तस्मात्तद्विष-
यात्स्वाहनुजं स्वचरित्रध्यातव्यं विहरेत् महत्या विनाशकायाः श्रियो लक्ष्म्याः
पात्रं भाजनमसूत्रयत् कृतवान् । तस्मै जनार्णवमहत्तापीदवरं चकारेति भावः ।
येषां राजा भवनेषु सत्तरेषु विक्रमघनेन पराक्रमरथेभ्यः क्रीता, मूर्ध्नेन श्यामली-

कृतेय श्री राज्यलक्ष्मीर्वासी सेविका ननु निश्चयेन, तेषा पृथ्वीभुजा भूभुजामा-
धितानामवलम्बितानामाश्रय विधाय वसता सिंहदेव-महाकविप्रभृतीना पोषणाय
भरणाय किं नाम गहन कठिनम् । तेषा भरणपोषणेत्वेतादृशाना महाप्रतापिना
राज्ञा किमपि कठिनं नास्तीति भाव ।

भाषा

इस श्रीमान् आहवमल्लदेव के पुत्र विक्रमाङ्कदेव ने उसी शोभन दिन ही
अत्यन्त दयालुता के कारण अपने छोटे भाई सिंहदेव को विशाल सम्पत्ति का
भाजन बनाया । अर्थात् उसे वनवासिमण्डल का राजा बना दिया । जिन
राजाओं के घरों में पराक्रम रूप धन से खरीदी हुई यह लक्ष्मी निश्चय पूर्वक
दासी बन कर रहती है उन राजाओं को अपने आश्रितों का (सामदेव तथा
अन्य महाकवि गुणी आदि का) पालन पोषण करना क्या कठिन है ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति-वाश्मीरकमट्ट महाकवि विहङ्गणविरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महाकाव्ये पष्ठ सर्ग ।

नेत्राब्जाश्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽत्र दामोदरात्
भारद्वाजबुधोत्तमात्समुदितः श्रीविश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेर—परिडतवरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक—
ष्टीकायुग्ममिदं रमाकरुणया सर्गेऽत्र पष्ठे तवम् ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्री ॥

महाकवि श्री बिल्हण-विरचितं विक्रमाङ्कदेवचरितम्

सप्तमः सर्गः ।

स सर्वमायर्ज्यं रिपुप्रमाथी मनोरथानामथ पूरणेन ।
परिभ्रमन् युद्धकुतूहलेन दिग्दन्तिशेषाः ककुभश्चकार ॥१॥

अन्यथः

अथ रिपुप्रमाथी सः मनोरथानां पूरणेन सर्वम् आवर्ज्यं युद्धकुतूहलेन
परिभ्रमन् (सन्) ककुभः दिग्दन्तिशेषाः चकार ।

व्याख्या

अथ विक्रमाङ्कदेवस्य राज्याभिषेकानन्तरं रिपूणां शत्रूणां प्रमाथी मर्दय स
विक्रमाङ्कदेवो मनोरथानामभिलाषाणां पूरणेन सफलीकरणेन सर्वं जनसमूहमायर्ज्यं
वशीकृत्य युद्धस्य समस्तस्य कुतूहलमुत्कण्ठां तेन परिभ्रमन् परितो विचरन् ककुभो
दिग्दन्ति 'दिग्दन्ति ककुभः बाणैः आशयश्च हरितश्च ता' । दिग्दन्तिनो दिग्द-
न्तिनो दिग्गजा एव शेषा अवशिष्टा यानु ताश्चकार सम्पादितवान् । सकल-
गजाहरणाद्दिग्गजा एवावशिष्टा आसन्निति भावः । सर्गोऽस्मिन्निर्द्वयश्चाच्छन्द-
'स्यादिर्द्वयश्चा पदितो जगौ' इति सप्तगात् ।

गते समाप्तिं नरनाथचक्रे निचोलकारासितचापदण्डः ।

निर्वाप्य चोलस्य पुनः प्रतापं क्रमेण कल्याणमसौ विवेश ॥२॥

अन्वयः

असौ चोलस्य प्रतापं निर्वाप्य नरनाथचक्रे क्रमेण समाप्तिं गते (सति) निचोलकारासितचापदण्डः (सन्) पुनः कल्याणं विवेश ।

व्याख्या

असौ विक्रमाङ्कदेवो चोलस्य चोलदेशाधिपस्य प्रतापं प्रभावं निर्वाप्य शान्तिं नीत्वा नराणां मनुष्याणां नायाः स्वाभिनस्तेषां चक्रं समूहस्तस्मिन् राजसमूहे क्रमेण शनैः समाप्तिं गते पराजयं प्राप्ते सति निचोल आवरकम् (‘‘खोल’’ इति भाषार्या प्रतिष्ठः ।) एष कारा गुप्तिगृहं ‘कारास्याद्वन्धनालये’ इत्यमरः । तस्या-
मासितो निवेशितश्चापदण्डो धनुर्दण्डो येन सः । एषम्भूतस्सन् पुनर्मुहुः कल्याणं कल्याणकटकपुरं विवेश प्रविष्टवान् समाजगामेत्यर्थः । अत्र रूपकालङ्कारः ।

भाषा

विक्रमाङ्कदेव ने, चोल देश के राजा के प्रताप को ठहा कर अर्थात् उसे हराकर, सम्पूर्ण राजाओं को कम से पराजित कर देने पर, अपने धनुष्य को खोल में रखकर फिर से कल्याण कटक पुर में प्रवेश किया ।

अत्रान्तरे मन्मथबालमित्रं लतावधूविभ्रमसूत्रधारः ।

स्थानोपदेशी पिकपञ्चमस्य शृङ्गारबन्धुर्मधुराविरासीत् ॥३॥

अन्वयः

अत्रान्तरे मन्मथबालमित्रं लतावधूविभ्रमसूत्रधारः पिकपञ्चमस्य स्थानोपदेशी शृङ्गारबन्धुः मधुः आविरासीत् ।

व्याख्या

अत्रान्तरेऽस्मिन्नवकाशे मन्मथस्य कामदेवस्य ‘मदको मन्थयो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः’ इत्यमरः । बालमित्रं बालसखा, लता एव वध्यः कान्तास्तासां विभ्रमस्य विलासोपदेशस्य सूत्रधारो नाट्याचार्यः, पिकानां कोकिलानां ‘वनप्रियः परभूतः कोकिलः पिक इत्यपि’ इत्यमरः । पञ्चमः पञ्चमस्वरस्तस्य ‘पिकाः

गायन्तिपञ्चमम्' इति । स्यान्त्यं शुद्धोच्चारणोपपन्न-मुलस्थित-कण्ठ ताल्वाग्र-भिषातस्यानस्योपदेश्युपदेशकः सङ्गीताचार्यः, शृङ्गारस्य शृङ्गाररसस्य मधु-हृदीपको मधुर्वसन्त आदिरसीत् समाजगाम । मालारूपकमलङ्कारः ।

भाषा

इसी बीच में कामदेव का लंगोटिया साधी, लता रूपी स्त्रियों को विभिन्न विलासों का उपदेश देने वाला, नाट्याचार्य; कोयल के पञ्चम स्वर के शुद्ध उच्चारण के लिये कण्ठ तालु आदि स्यानों की शिक्षा देने वाला सङ्गीताचार्य; शृङ्गार रस को उद्दीप्त करने वाला; वसन्त ऋतु आ गया ।

शीतर्तुभीत्या विविशुः समस्ताः किं कन्दरासीमनि चन्दनाद्रेः ।
यन्निःसरन्ति स्म हिमव्यपाये दिवा च रात्रौ च ततः समीराः ॥४॥

अन्वयः

समस्ताः समीराः किं चन्दनाद्रेः कन्दरासीमनि शीतर्तुभीत्या विविशुः
यत् हिमव्यपाये (ते) दिवा च रात्रौ च ततः निःसरन्ति स्म ।

व्याख्या

समस्तास्तकलास्तमीरा वायव्यः किं चन्दनाद्रेर्मलमपर्वतस्य कन्दरासीमनि
दरीमध्यं 'दरी तु कन्दरी याश्री' इत्यमरः । शीतर्तुभीत्या शिशिरर्तुभवेन
विविशुः प्रविष्टाः । यद्यस्मात्कारणात् हिमस्य शिशिरस्रोतस्यैव समाप्तौ ते
पवना दिवा दिने च रात्रौ च निशायाञ्च 'निशा निशीधिनौ रात्रिस्त्रिपापा
क्षणदा क्षपा' इत्यमरः । ततश्चन्दनाद्रेर्निःसरन्ति स्म निर्गच्छन्ति स्म । कन्दरासु
प्रवेशे शीतर्तुभीतेर्हव्येनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

सम्पूर्णं वायु क्या शिशिर ऋतु के (घण्टे के) मय से मलयानल की
कन्दराओं में छिप कर बैठे थे ? क्योंकि शिशिर ऋतु के (जाड़े के) बीतते
ही वे वायु रात दिन मलयानल से निकलते ही चले आ रहे थे ।

कृतप्रकोपाः पवनारानानां निवासदानादिव पञ्चगानाम् ।
विनिर्ययुश्चन्दनशैलकुञ्जादाशामुदीचीं प्रति गन्धराहाः ॥५॥

अन्वयः

गन्धवाहाः पवनाशानात् पन्नगानां निवासदानात् कृतप्रकोपाः इव
(सन्तः) चन्दनशैलकुञ्जात् उदीचीम् आशां प्रति विनिर्ययुः ।

व्याख्या

गन्धवाहा अनिला 'गन्धवाहानिलाशुगा' इत्यमर । पवनो वायुराशन भोजन
येषां ते तेषां वायुभक्षकाणां पन्नगानामुरगाणां 'उरग' पन्नगो भोगी जिहास
पवनाशन' इत्यमर । निवासस्य स्थितेर्दानं तस्मात् कृतं प्रदर्शितं प्रकोप-
क्रोधो यैस्तेऽस्मर्ययुक्तास्सन्त इवाऽस्मद्भूक्षका एवाऽत्र निवसन्ति ततोऽत्राऽस्मन्निवासो
न युक्त इति हेतोः कुपिताः सन्त इवेत्यर्थः । चन्दनशैलस्य मलयाचलस्य
कुञ्जाक्षिकुञ्जात् 'निकुञ्जकुञ्जी वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमर ।
उदीचीमुत्तरामाशां दिशं प्रति विनिर्ययुर्निर्गमः । मधो दक्षिणानिलो बहतीति-
प्रसिद्धिः । पवने स्वभक्षकस्य निवासहेतुकप्रकोपकर्तृत्वस्य मलयाचलपरित्यागे
हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षा ।

भाषा

वायुगण, वायुभक्षक सर्पों का, मलयाचल द्वारा आश्रय दिए जाने से मानी
क्रुद्ध होकर मलय पर्वत के कुञ्ज से उत्तर दिशा की ओर भाग चले । अर्थात्
दक्षिणानिल उत्तर दिशा की ओर बहने लगा ।

रथस्थितानां परिवर्तनाय पुरातनानामिव वाहनानाम् ।
उत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् ॥६॥

अन्वयः

रविः रथस्थितानां पुरातनानां वाहनानां परिवर्तनाय इव तुरगोत्तमानाम्
उत्पत्तिभूमौ उत्तरस्यां दिशि प्रतस्थे ।

व्याख्या

रविस्सूर्यो रथस्थितानां रथे विनियोजितानां पुरातनानां बृद्धानां वाहनानां-
मशवानां परिवर्तनायेव तेषां स्थानेऽयनबीनाश्चग्रहणार्थमिव तुरगोत्तमानामश्व-
श्रेष्ठानामुत्पत्तिभूमौ जन्मभूमौ काबुलप्रदेश इत्यर्थः । काबुलप्रदेशो भारत

स्योत्तरदिशि विद्यमानोऽस्ति । 'उत्तरस्यां दिश्युदोच्यमाशायां 'दिशस्तु ककुभः
काष्ठा आशाश्च हरितश्चताः' इत्यमरः । प्रतस्ये गन्तुमारेभे । रविस्तरा-
यणोऽभूदिति भावः । अत्रोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

सूर्य अपने रथ के बृद्धे घोड़े को बदल देने के लिये मानों श्रेष्ठ घोड़ों के
उत्पत्ति स्थान उत्तरदिशा में अर्थात् काबुल में (बाबुली घोड़े प्रसिद्ध हैं) प्रस्थित
हुआ । अर्थात् सूर्य उत्तरावधन होने लगे ।

अहो नु चैत्रं प्रति कापि भक्तिरकृत्रिमा केरलमारुतस्य ।
द्राघिष्ठमध्वानमसौ विलङ्घ्य सर्वत्र तस्यानुचरो यदासीत् ॥७॥

अन्वयः

अहो नु केरलमारुतस्य चैत्रं प्रति अकृत्रिमा का अपि भक्तिः यत्
असौ द्राघिष्ठम् अध्वानं विलङ्घ्य सर्वत्र तस्य अनुचरः आसीत् ।

व्याख्या

'अहो' इत्यादिष्वे 'नु' इति वितर्कः । केरलमारुतस्य दक्षिणस्थकेरलदेश-
वाहिनः पवनस्य दक्षिणानिलस्योपमः । चैत्रं चैत्रमासं प्रति वसन्तकालप्रतीत्यर्थः ।
अकृत्रिमा स्वाभाविकी काव्यनिर्बन्धनीयाऽपूवैत्यर्थः । भक्तिरनुरागः । यत्-
स्मारकारणादसौ दक्षिणानिलो द्राघिष्ठमतिवीर्यमध्वानं मार्गं 'अधनं वरमं
भार्गाव्यपन्यासः पदयो मृतिः' इत्यमरः । विलङ्घ्य समतिक्रम्य सर्वत्र सर्वस्थाने
तस्य चैत्रमासस्य वसन्तस्य याजुचरोऽनुगाम्यासीत् जातः । वसन्ते दक्षिणानिलः
सर्वत्रैव गृह्णीति भावः । अत्र केरलमासते सेवकस्य कहरातामारोपात् तामागो-
क्षिरलङ्कारः ।

भार्या

आश्चर्य की बात है कि केरल के वायु का अर्थात् दक्षिणानिल का चैत्र मास
के प्रति अर्थात् वसन्त ऋतु के प्रति एवं विलक्षण स्वाभाविक अनुराग है ।
क्योंकि वह दक्षिण का वायु एवं भारी रागता होने पर सर्वत्र चैत्र का अर्थात्
वसन्त ऋतु का साथ देता था । अर्थात् वसन्त ऋतु में सर्वत्र दक्षिणानिल
गता ही है ।

चाहिये कि वायु के वाहन मृग को मार कर वायु का इस तरफ आना रोक दे । अर्थात् दक्षिणानिलके न आने से विरहजनित पीड़ा न हो सकेगी ।

यद्वा मृषा तिष्ठतु दैन्यमेतन्नेच्छन्ति वैरं मरुता किराताः ।
केलिप्रसङ्गे शबराङ्गनानां स हि स्मरग्लानिमपाकरोति ॥११॥

अन्वयः

यत् वा एतत् दैन्यं मृषा तिष्ठतु । किराताः मरुता वैरं न इच्छन्ति ।
हि सः शबराङ्गनानां केलिप्रसङ्गे स्मरग्लानिम् अपाकरोति ।

व्याख्या

यदेति पक्षान्तरे एतद्दैन्यं मलयानिलस्य प्रियविप्रलम्भव्ययोद्वलकत्वात्तस्मा-
द्भूयेन मृगमारणप्रार्थनं मृषा मिथ्या निरर्थकमेवेत्यर्थः । तिष्ठत्वाऽऽस्ताम् ।
किराताः शबरा मरुता मलयवायुना सह वैरं शत्रुतां नेच्छन्ति नाऽऽकाङ्क्षन्ति । हि
यस्मात् कारणात् 'हि हेतावधारणे' इत्यमरः । स दक्षिणानिलः शबराणां वने-
चराणां 'भेदाः किरातशबरपुलिन्दभ्लेच्छजातयः' इत्यमरः । अङ्गना ललना-
स्तासां केलिप्रसङ्गे गुरतक्रीडाकाले स्मरग्लानिं कामोद्वेगजन्यक्रीडोत्पन्नशारीरिक-
धमपाकरोति दुरीकरोति । अपापनयनेनोपकारित्वादर्पं दक्षिणानिलो शत्रुभावं
न जनयतीति तस्य मृगविनाशाभ्यर्थना वृथैवेति भावः ।

भाषा

अथवा किरातराज से वायु के वाहन रूप मृग को मारने की अभ्यर्थना
व्यर्थ है । किरात लोग दक्षिणानिल से वैर करना नहीं चाहते । क्योंकि वह
दक्षिणानिल किरातिनियों की सुरत क्रीडा में सुरत जनित श्रम का अपहरण
करता रहता है । अर्थात् दक्षिणानिल उपकारी होने से उस से किरातराज
का शत्रुभाव हो ही नहीं सकता ।

दुराग्रहश्चन्दनमारुतस्य सदा यदन्यर्तुपराङ्मुखोऽयम् ।
अनेन चैत्रः सुतरामसह्यश्चन्द्रोदयेनेव शस्त्रप्रदोषः ॥१२॥

अन्वयः

चन्दनमारुतस्य दुराग्रहः यत् अयं सदा अन्यर्तुपराङ्मुखः । अनेन
चैत्रः चन्द्रोदयेन शस्त्रप्रदोषः इव सुतराम् असह्यः ।

व्याख्या

चन्दनमास्तस्य चन्दनसम्पर्केण समागतस्य दक्षिणानिलस्य दूराग्रहो दुष्टाभि-
निवेशः कुप्रवृत्तिरित्यर्थः । यदयं माहृतोऽप्येषु वसन्तातिरिवतेषु ऋतुषु पराङ्मुखो
न प्रवहति । अनेन मलयानिलेन हेतुना चैत्रो वसन्तमासश्चन्द्रोदयेनेन्दुप्रकाशेन
शरत्प्रदोषः शरत्कालिकरजनीमुखमिव 'प्रदोषो रजनीमुखम्' इत्यमरः । सुतरा-
मत्यन्तमसह्यः सोढुमशक्यः । विरहिणीनां दक्षिणानिलवच्छीतलः शरत्कालिक-
श्चन्द्रोदयोऽपि नितरां सन्तापजनको भवतीति भावः ।

भाषा

यह तो दक्षिणानिल का दूराग्रह ही है कि वह वसन्त ऋतु को छोड़ कर
अन्य ऋतुओं में बहता ही नहीं । इसके कारण से वसन्तमास चैत्र, चन्द्रमा
का उदय होने के कारण से शरत् ऋतु की शाम के समान ही असह्य हो जाता
है । अर्थात् विरहिणियों को वसन्त ऋतु तथा शरत् काल का चन्द्र दोनों ही
सन्ताप जनक होते हैं ।

वियोगिनीनां किमु पापमेतन्मेधाथवा दक्षिणमास्तस्य ।

कदापि दिङ्मोहवशाद्यदेव न चन्दनाद्रेः परतः प्रयाति ॥१३॥

अन्वयः

एतन् वियोगिनीनां पापं किमु, अथवा दक्षिणमास्तस्य मेधा यत् एषः
दिङ्मोहवशात् कदापि चन्दनाद्रेः परतः न प्रयाति ।

व्याख्या

एतत्प्रत्यक्षदृश्यमानोपद्रवः वियोगिनीनां विरहिणीनां पापं दुष्कृतपरिणामः
किमु किमथवा यदा दक्षिणमास्तस्य दक्षिणानिलस्य मेधा धारणावती भृष्टिः
'धीर्परणवती मेधा' इत्यमरः । यद्यस्मात्कारणादेव मलयवायुर्दिङ्मोहवशा-
दिभ्रमकारणेन कदापि कस्मिन्नपि काले चन्द्रनान्द्रेर्मलयपर्वतात्परतोऽप्यस्मा-
त्प्रदेशात् प्रयाति न गच्छति ।

भाषा

यह जो विरहिणियों का प्रत्यक्ष कष्ट है वह वियोगियों के पापों का
परिणाम है या दक्षिणानिल की मेधा या फल है ? क्योंकि मलयवायु दिग्भ्रम
होने से कभी भी मलयपर्वत को छोड़ कर अन्य स्थानों से नहीं बहता है ।

अथ दक्षिणानिलस्य कामोदीपकत्वाद्विरहिणीनां दयनीयां दशां वर्णयति कविः—

देया शिलापट्टकपाटमुद्रा श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु ।
वियोगिनीकण्टक एष वायुः कारागृहस्यास्तु चिरादभिज्ञः ॥६॥

अन्वयः

श्रीखण्डशैलस्य दरीगृहेषु शिलापट्टकपाटमुद्रा देया । (येन)
वियोगिनीकण्टकः एषः वायुः कारागृहस्य चिरात् अभिज्ञः अस्तु ।

व्याख्या

श्रीखण्डशैलस्य चन्दनाद्रेर्मलयाचलस्य दरीगृहेषु कन्दरागृहेषु 'दरी तु कन्दरो वास्त्री' इत्यमरः । शिलापट्टाः प्रस्तरखण्डपट्टा एव कपाटानि तेषां मुद्रा प्रावरणं देया निवेश्या येन कारणेन शिलामुद्रणरूपेण वियोगिनीकण्टको विरहिणीनां हृदि कण्टकवच्छल्यवद्वधयाजनक एष प्रसिद्धो वायुर्दक्षिणानिलः कारागृहस्य बन्धनालयस्य 'प्रग्रहोपग्रहौ बन्धा कारास्याद्वंधनालये' इत्यमरः । चिरात्चिराय बहुकालपर्यन्तमित्यर्थः । अभिज्ञस्तन्निवासजन्यदुःखानुभवितास्तु जायताम् । परपीडकः कारागृहनिवासयोग्य इति भावः ।

भाषा

मलयाचल के कन्दरा रूपी घरो की पत्थरो की चट्टान रूपी किवाड़ों से बन्द कर देना चाहिये । जिससे (उन कन्दराओं में रहने वाला) विरहिणियों के हृदय में काँटे गड़ाने के समान पीडा देने वाला यह दक्षिणानिल निरकाल तक कैदखाने में रहने के दुख का अनुभव करे । क्योंकि जो दूसरो को व्यर्थ दुख देता है वह कैदखाने में जाने योग्य है ।

विरूक्षणीयः सखि दाक्षिणात्यो वायुः परुषैर्वचोभिः ।
यत्कोपनिःश्वासपरम्पराभिः पीनत्वमायात्ययमुष्णताञ्च ॥६॥

अन्वयः

हे सखि ! त्वया परुषैः वचोभिः दाक्षिणात्यो वायुः न विरूक्षणीयः ।
यत् अयं कोपनिःश्वासपरम्पराभिः पीनत्वम् उष्णतां च आयाति ।

व्याख्या

हे सखि ! हे वयस्ये ! त्वया पशुर्वै क्रूरं श्रोघोत्पादकैरित्यर्थः । वचोभिर्वचनैर्दक्षिणस्या भवो दक्षिणात्यो मलयाचलसम्बन्धी वायुः पवनो न विरूक्षणीयो न कोपनीयः । यद्यस्मात्कारणादयं वायुः कोपस्य त्वत्पश्यवचनजन्यश्रोघस्य निश्वासपरम्परा पश्यवाक्यजातश्रोघोत्पन्नमनःक्षोभजनिश्वासपरम्परास्ताभिपोनत्वस्यूलत्वमुष्णता तापकत्वञ्चाऽऽयाति प्राप्नोति । मलयानिलः शीतलोऽपि विरहिणीनामुष्णतामेव वेगेन वर्धयतीति भावः ।

भाषा

हे सखि ! तुम कड़ुए वचनो से दक्षिणानिलको कुपित न करो । क्योंकि यह वायु क्रुद्ध होकर लम्ब २ उच्छ्वास लेने से मोटा अर्थात् वायु में उच्छ्वास के वायु मिलने से अधिक, और गरम हो जाता है । विरहिणियों को दक्षिणानिल ठण्डा होने पर भी गरम ही मालूम होता है ।

वाणेन हत्वा मृगमस्य यात्रा निवार्यतां दक्षिणमारुतस्य ।

इत्यर्थनीयः शबरधिराजः श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः ॥१०॥

अन्वयः

श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्थः शबरधिराजः वाणेन मृगं हत्वा अस्य दक्षिणमारुतस्य यात्रा निवार्यताम् इति अर्थनीयः ।

व्याख्या

श्रीखण्डपृथ्वीधरो मलयाचलस्तस्य कन्दरो दरी 'दरी तु कन्दरो वा स्त्री' इत्यमरः । तस्मिन् तिष्ठतीति श्रीखण्डपृथ्वीधरकन्दरस्य शबरधिराजा वनेचराणां मधिराजः स्वामी वाणेन शरेण मृगं वायुवाहनरूपं मृगं हत्वा मारयित्वाऽस्य दक्षिणमारुतस्य दक्षिणानिलस्य यात्रां प्रवह इति आगमनमित्यर्थः । निवार्यतां प्रतिषेधनीयेत्यर्थनीयः प्रार्थनीयः । वायोर्वाहनं मृगं अत एव स पृथदस्य इति कथ्यते । 'पृथदस्यो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुभा' इत्यमरः । वाहनाभावे वायोत्प्राऽगमनमसम्भवमिति भावः ।

भाषा

मलयाचल की कन्दरा में रहने वाले शबरराज से यह प्रार्थना करनी

इति अमत्सौरभमांसलेन निमीलितानां मलयानिलेन ।
अभूचिरं भूमिगृहस्थितानां प्रलापमाला प्रियकाङ्क्षिणीनाम् ॥१४॥

अन्वयः

अमत्सौरभमांसलेन मलयानिलेन निमीलितानां भूमिगृहस्थितानां
प्रियकाङ्क्षिणीनाम् इति प्रलापमाला चिरम् अभूत् ।

व्याख्या

अमत्सितस्ततः प्रसरन् मत्सौरभसुगन्धस्तेन मांसलो बहुलस्तेन प्रतरत्युगन्ध-
बहुलेन मलयानिलेन दक्षिणपयनेन निमीलितानां व्यक्तितानां भूमौ पृथिव्यामप-
स्तात् गृहाणि सदनानि, ग्रीष्मातपनिवारणाय भूम्यभ्यन्तरे निमित्तानि शीतभव-
नानि तेषु स्थिता विद्यमानास्तासां प्रियाणां प्रेमास्पदजनानां पतीनामित्यर्थः ।
काङ्क्षिण्योऽभिलाषिण्यस्तासां ललनानां वियोगिनीनामित्यर्थः । इति पूर्वोक्त-
प्रकाराः प्रलापमाला निरर्थकवाक्यकदम्बः 'विप्रलापो विरुद्धोक्तिः प्रलापोऽनर्थक-
वचः' इत्यमरः । चिरं बहुकालपर्यन्तमभूज्जाता ।

भाषा

चारो ओर फूलने वाली सुगन्ध से भरे दक्षिण वायु से पीड़ित, तल घर में
(तहलाने में) रहने वाली, अपने प्रिय की अभिलाषा रखने वाली वियोगिनी
स्त्रियों के पूर्वोक्त प्रकार के निरर्थक वाक्यसमूह पिरकाल तक चलते रहे ।

इति पट्टश्लोकात्मकं कुलकम् ।

कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः प्रासादमाला रसपार्थिवस्य ।
चैत्रस्य सर्वर्तुविशेषचिन्हं दोलालिसासः सुदृशां रराज ॥१५॥

अन्वयः

कन्दर्पदेवस्य विमानसृष्टिः, रसपार्थिवस्य प्रासादमाला चैत्रस्य सर्वर्तु-
विशेषचिन्हं सुदृशां दोलाविलासः, रराज ।

व्याख्या

कन्दर्पदेवस्य कामदेवस्य 'कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः'
इत्यमरः । विमानसृष्टिर्व्योमयानरचना, 'व्योमयानं विमानोऽस्त्री' इत्यमरः ।

रस शृङ्गाररस एव पायिबो राजा तस्य प्रासादोना हर्म्याणा माला पङ्क्ति ।
 अत्युच्चत्वेन निरतिशयरमणीयत्वेन च दोलाविलासे कामसम्बन्धिधिमानसृष्टे
 रसनूपसम्बन्धिप्रासादमालापाशचाऽऽरोप । चैत्रस्य चैत्रमासस्य सर्वं सकलमृतु-
 विशेषस्य वसन्तस्य चिह्नं लक्षणं यद्वा चैत्रस्य वसन्तस्य सर्वतुभ्यो विशेषं विशिष्टं
 चिह्नं लक्षणं 'कलङ्काङ्गो लाञ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । यतो
 वसन्त एव दोलारोहणक्रीडा विशेषतो भवतीति भावः । मुण्डु वृशो नयने यासा
 तमातासा मुन्दरनमनाङ्गनाता दोलासु प्रेङ्गासु विलासः क्रीडा रराज शृङ्गभे ।
 विशेषयिनोदकारित्वेन चैत्रमासभक्षस्य वसन्ततुसकलचिह्नस्याऽभेदारोपो दोला-
 विलासेऽतोऽत्र मालारूपकम् ।

भाषा

कामदेव की विमान रचना, शृङ्गार रस रूपी राजा के महलों की कतार,
 चैत्र मास का सब ऋतुओं में श्रेष्ठ वसन्तऋतु का चिह्न अथवा वसन्त का अन्य
 सब ऋतुओं से विशिष्ट चिह्न, गुनयनी रियों की झूला झूलने की क्रीडा शोभित
 होने लगी । अर्थात् चैत्र मास या वसन्त ऋतु के आत ही मुन्दर नेत्रवाली
 कामिनियों में झूला झूलन का उमङ्ग, कामदेव की प्रेरणा से काम सम्बन्धि
 दूर २ की उनकी मानसिक उड़ानें तथा शृङ्गार रस का साम्राज्य चारोंतरफ
 छा गया ।

दोलाधिरूढस्य घघूजनस्य नितम्बभारेण गतागतेषु ।

त्रुटिर्यदालम्ब्यगुणेषु नाभूत् सा भाग्यशक्तिः कुसुमायुधस्य ॥१६॥

अन्वयः

यत् दोलाधिरूढस्य घघूजनस्य नितम्बभारेण गतागतेषु आलम्ब्यगुणेषु
 त्रुटिः न अभूत् सा कुसुमायुधस्य भाग्यशक्तिः ।

व्याख्या

यदित्यनेन वाक्यार्थपरामर्शः । दोला प्रेङ्गा 'दोला प्रेङ्गादिका स्त्रियाम्'
 इत्यमरः । 'हिंदोला' इति भाषायाम् । अधिरूढस्समासीनस्तस्य प्रेङ्गास्थितस्य
 घघूजनस्य कामिनीजनस्य नितम्ब भोगिस्तस्य भारो गुदाव तेन गतमागत-
 मितस्ततः सबलनं येषां ते तेष्वालम्ब्यगुणेषु दोलावलम्बनरङ्गेषु त्रुटिर्भङ्गो
 नाऽभून्न जातः सा कुसुमायुधस्य कामस्य भाग्यशक्तिरबुद्धमहत्त्वम् । सतनानि-

तन्वानामत्यन्तगुरुत्याद्वोलावलम्बनरञ्जनां भङ्गस्तु निश्चितप्राय एवाऽऽसीत् । परन्तु स न जात इत्यत्र कामस्याऽदृष्टमहत्वमेव कारणमिति भावः । काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

चूँकि हिंडोले पर झूलने वाली कामिनियों के नितम्बों के बोझ से जोको में
इपर उघर जाने वाली झूले की रस्तियाँ न टूटें इसमें कामदेव की भाग्य
सम्पत्ति ही कारण है । अर्थात् उन स्त्रियों के नितम्ब बहुत भारी थे और
कामदेव की पूर्ण कृपापात्र थी । अर्थात् पूर्णतया कामासक्त थी ।

जनेषु दोलातरलाः पुरन्ध्रीः संभूय भूयःसु विलोकयत्सु ।
लक्ष्यस्य विस्तीर्णतया मनोभूरवन्ध्यपातैरिषुभिर्वधर्ष ॥१७॥

अन्वयः

दोलातरलाः पुरन्ध्रीः भूयःसु जनेषु संभूय विलोकयत्सु (सत्सु) मनोभूः
लक्ष्यस्य विस्तीर्णतया अवन्ध्यपातैः इषुभिः धवर्ष ।

व्याख्या

दोलासु प्रेङ्गासु तरलाश्चञ्चलाः पुरन्ध्रीर्ललाः (कर्म) 'पुरन्ध्री मुचरिशा तु
सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । भूयःसु बहुलेषु जनेषु कामिजनेषु सभूय-
कत्रीभूय विलोकयत्सु पश्यत्सु सत्सु मनसि भवतीति मनोभूः कामो लक्ष्यस्य
शरपातविषयस्य विस्तीर्णतया विशालदेशध्यापित्वेनाऽवन्ध्योऽनिष्फल पातो लक्ष्ये
वेधो येषां ते तैरिषुभिः स्वपुष्पवार्णवधर्ष दृष्टवान् । तत्रैकत्रीभूताः कामिजनास्ता
दोलास्थिताः कामिनीर्वीक्ष्य कामार्ता जाता इति भावः ।

भाषा

हिंडोले पर झूलने वाली कामिनियों को कामी लोगों के इकट्ठा होकर
देखते रहने पर कामदेव ने निशाने के स्थूल अर्थात् बड़े होने के कारण अपने
अमोघ बाणों की वर्षा की । अर्थात् उन झूला झूलने वाली स्त्रियों को देखने
के लिये इकट्ठा भए हुए सभी कामी जन कामासक्त हो गए ।

दोलाविनोदेन विलासवत्यः सुदूरमारुह्य निवर्तमानाः ।
अथ नमःप्राङ्मणसङ्गिनीनां विलासमापुच्छिदशाङ्गनानाम् ॥१८॥

अन्वयः

विलासवत्यः दोलाविनोदेन सुदूरम् आरुह्य निवर्तमानाः (सत्यः) नभःप्राङ्गणसङ्घिनीनां त्रिदशाङ्गनानाम् अर्धं विलासम् आपुः ।

व्याख्या

विलासवरयोऽङ्गना दोलाया प्रेङ्गाया विनोदेन श्रीङ्गाया सुदूरमत्सूष्वंवेशमारुह्य गत्वा निवर्तमाना पुनरधोदेश प्रति निवृत्ता सत्यो नभ एवाऽऽकाशमेव प्राङ्गण विस्तृतस्थान तस्मिन्सङ्घिन्य प्राप्तास्तासां त्रिदशाङ्गनाना देवाङ्गनानामाकाशे सचरणशीलानामप्सरसां वाऽर्धं विलास विभ्रम सारूप्यमित्यर्थः । आपु प्राप्तवत्यः । अङ्गनानां रूपलावण्यातिशयाद्देवाङ्गनासादृश्यम् । दोलाया आकाशे चाऽल्पकाल-वृत्तिवादपमेवाऽप्सरसां विलास शोभा वा प्रापुरित्यर्थः । अत्र निदर्शनालङ्कारः ।

भाषा

अङ्गनाओं के हिंडोले की क्रीड़ा में बहुत ऊँचे जाकर फिर नीचे लौट आने से, वे, आकाशरूपी आगन में विहार करने वाली अप्सराओं के आधे सारूप्य को प्राप्त हुईं । अर्थात् कामिनियाँ झूला झूलते हुए आधे समय तक खूब ऊँचे और आधे समय तक नीचे रहने से ऊँचे रहने के आधे समय के लिये साक्षात् आकाश में विहार करने वाली अप्सराओं की शोभा प्राप्त करती थी ।

विलासदोलाफलके नितम्ब—विस्ताररुद्धे परितस्तरुण्याः ।
लब्धः परं कुञ्चितकार्मुकेण तत्रावकाशः कुसुमायुधेन ॥१६॥

अन्वयः

विलासदोलाफलके परितः तरुण्याः नितम्बविस्ताररुद्धे (सति) तत्र परं कुञ्चितकार्मुकेण कुसुमायुधेन अवकाशः लब्धः ।

व्याख्या

विलासस्य श्रीङ्गाया दोलाफलकं दाहमयान्दोलनफलकं 'तस्ता' इति भाषायाम् । तस्मिन् परितः सर्वतस्तरुण्या युवतीजनस्य नितम्बरय कटिपद्माङ्गास्य 'पद्मान्नितम्ब स्त्रीकटया इत्यमरः' । विस्तारेण विशालरूपेण रुद्धे समाच्छादिते सति तत्र दोलाफलके परं केवल कुञ्चितं सकोचमाप्त कार्मुकं घनयुंस्थ स तेन कुसुमायुधेन कामेनाऽवकाश स्थान लब्ध प्राप्तः । दोलावि-

लासो युवतीनामतीव कामोद्दीपक इति भावः । यथा स्वल्पावकाशेऽपि संकुचित-
स्थाने विदग्धजनः स्वशरीरं तत्र प्रविश्य मुखानुभूतिं करोतीत्यप्रकृतव्यवहारस्य
कुसुमायुधवहारे समारोपात्समाप्तोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

श्रीडा के झूले का तल्ला युवतियों के नितम्बों से चारों तरफ से छेक लिया
जाने पर अर्थात् वहाँ बिलकुल जमीन न रहने पर भी, वहाँ केवल अपने धनुष
को सिकोड़ लेने वाले कामदेव ने ही स्थान प्राप्त किया । अर्थात् झूला झूलने
से युवतियाँ कामासक्त हो गईं ।

सौन्दर्यमिन्दीवरलोचनानां दोलासु लोलासु यदुल्लास ।

यदि 'प्रसादाल्लभते कवित्वं जानाति तद्वर्णयितुं मनोभूः ॥२०॥

अन्वयः

लोलासु दोलासु इन्दीवरलोचनानां यत् सौन्दर्यम् उल्लास, यदि
मनोभूः प्रसादात् कवित्वं लभते (तर्हि सः) तत् वर्णयितुं जानाति ।

व्याख्या

लोलासु चञ्चलासु दोलासु प्रेङ्गलास्विन्दीवराणीव नीलकमलानीव
लोचनानि नेत्राणि यासां तास्तासामङ्गनानां यत् सौन्दर्यं रामणीयकमुल्लास
प्रादुर्बभूव, यदि मनोभूः कामः प्रसादात्सरस्वत्यनुग्रहात् कवित्वं काव्योत्पादन-
प्राप्त्यर्थं लभते प्राप्नोति तर्हि स कामस्तत्सौन्दर्यं वर्णयितुं विस्तारेण कथयितुं
जानाति पटुस्स्यादित्यर्थः^१ । समर्थः कविरेव स्वकृतेर्गुण्तरहस्यं ज्ञातुं समुद्घाट-
यितुञ्च क्षमो न त्वन्यः । अतः कामविलासरहस्यं कामस्य कवित्वे एव याचाध्यैनं
वर्णितं स्यान्नत्वन्यस्येति भावः ।

^१ 'प्रसादात्' इति पाठस्तु लेखवानवधानतया । चरितचन्द्रिका टिप्पणी-
कारस्य 'प्रसादादनवधानता परित्यज्येति भावः ।' इत्यपि चिन्त्यम् ।

^२ त्रिपुरारहस्यमाहात्म्ये-लक्ष्म्यास्त्रिपुराप्रसादेन कामस्य पुत्रत्वेन प्राप्तिः ।
स कविरासीदिति तस्य "त्रिपुरानवकम्" रचनया सिद्धम् । तत्रवचानुष्ठानेन
पण्डिताः कवित्वं प्राप्नुवन्तीति प्रसिद्धिः ।

भाषा

चञ्चल झूलो पर नीलवमलवनी ललनाओ का जो सौन्दर्य उमड़ पड़ा उसका मयार्थ वर्णन, यदि कामदेव ही सरस्वती के प्रसाद से कविता रचना की शक्ति प्राप्त करें तो ही हो सपता है। अर्थात् कामदेव ही यदि कवि हो तो वे इस काम सम्बन्धित ललनाओ के सौन्दर्य का सफलता से वर्णन कर सकते हैं।

दोलासु यदोलनमङ्गनानां यन्(या)मल्लिका यच्(श्च) लवङ्गमायुः ।
सा विश्वसंमोहनदीक्षितस्य मुख्याङ्गसम्पत्कुसुमायुधस्य ॥२१॥

अन्वयः

अङ्गनानां दोलासु यत् दोलनं, यत् लवङ्गमायुः यत् च मल्लिका, सा विश्वसंमोहनदीक्षितस्य कुसुमायुधस्य मुख्याङ्गसम्पत् (अस्ति ।)

व्याख्या

अङ्गनानां सुन्दरीणां दोलासु प्रेङ्गलासु यदोलनमथस्तादुपरि चक्रमण यच्चात्र यदिति क्रियाविशेषण यथेत्यर्थः । लवङ्गवामुर्देवकुसुमसम्पर्कजन्य-
मुगन्धवाही पवन 'लवङ्ग देवकुसुमम्' इत्यमरः । यदत्राऽपि पूर्ववत् । मल्लिका पुष्पविशेष 'क्षिता' इति भाष्यम् । सा विश्वस्य सम्पूर्णसत्तारप्राणिनां संमोहन कार्मणकर्म वशीकरणमित्यर्थः । तस्मिन् दीक्षितस्य सन्नद्धस्य कुसुमा-
युधस्य कामस्य मुख्याङ्गानां प्रधानसाधनानां सम्पत्सम्पत्तिरस्ति । आंदोलन-
मल्लिकापुष्प-लवङ्गवाधव एव कामस्याऽखिललोकवशीकरणे प्रधानसाधना-
नीत्यर्थः ।

भाषा

ललनाओ का हिंडोलो पर झूलना, बेलों के फूल और देवपुष्प, ये सब विश्व का वशीकरण करने में तत्पर कामदेव की प्रधान साधन सम्पत्ति हैं ।

प्रसार्य पादौ विहितस्थितीनां दोलासु लोलांशुकपल्लवानाम् ।
मनोरथानामपि यत्र गम्यं तद्द्रष्टुमायुः सुदर्शां युवानः ॥२२॥

अथ यत् यत् इत्यस्य स्थान या मल्लिका, यश्च लवङ्गवाम्, इत्येव पाठ समीचीन प्रतिपादित, परं पाठान्तराज्ज्ञानात्तर्पेव मुद्रापितमिति विचिन्तनीयम् ।

अन्वयः

युवानः दोलासु पादौ प्रसार्य विहितस्थितीना लोलांशुकपट्टवाना सुदृशा
यत् मनोरथानाम् अपि न गम्यं तत् द्रष्टुम् आपुः ।

व्याख्या

युवानस्तरुणजना दोलासु प्रेङ्खलासु पादौ चरणौ प्रसार्य विस्तार्य विहिता
कृता स्थिति समुपवेशन याभिस्तास्तासामासीनाना लोलाश्चञ्चला स्वनियत-
स्यानात्परिच्युता अशुका पल्लवा इवेत्यनुकपल्लवा मसृणाम्बराणि यासा
तास्तासा सुदृशा सुनयनानामङ्गनाना यत् गृह्य स्थान गोपनीयाङ्ग जघनादि
मनोरथानामपि कल्पनानामपि न गम्य न प्राप्य तद्द्रष्टुमवलोकयितुमापु
प्राप्तवन्त । दोलनजनितवायुवेगेन तासा मसृणाम्बरेषु स्थानभ्रष्टेषु सत्सु
युवानस्तासा कल्पनायामप्यप्राप्य जघनादिगोपनीयाङ्ग ददृशुरिति भावः ।

भाषा

युवक लोगो न, पाव लम्बा कर झूलो पर बैठी हुई, हवा के झोके स
स्थानच्युत मुलायम साडी वाली सुनयनी अङ्गनाओ के, कल्पना में भी न आने
वाले जघनादि गोपनीय अङ्गों को देखा ।

उन्नम्य दूरं मुहुरानमन्त्यः कान्ताः श्लथीभूतनितम्बजाड्याः ।

दोलाविलासेन जितश्रमत्वात् प्रकर्षमापुः पुरुषायितेषु ॥२३॥

अन्वयः

दूरम् उन्नम्य मुहुः आनमन्त्यः श्लथीभूतनितम्बजाड्याः कान्ताः दोला-
विलासेन जितश्रमत्वात् पुरुषायितेषु प्रकर्षम् आपुः ।

व्याख्या

दूर विप्रकृष्टदेशमुन्नम्योर्ध्वं समुत्थाय मुहूर्वारम्बारमानमन्त्योऽधोदेशं प्राप्नु-
वन्त्य उत्थाय पुनरुपविशन्त्य श्लथीभूत शिथिलीभूत निरस्तमित्यर्थः । नितम्बस्य
कटिपश्चाद्भागस्य जाड्यं क्रियाशीलत्वशून्यत्व यासा ता कान्ता अङ्गना दोलाया
प्रेङ्खलाया विलासेन संचालनक्रीडया जितोवशोक्तं श्रम कर्मकरणक्षमत्व
याभिस्तास्तासा भावो जितश्रमत्व तस्मात् समुपाजितकठिनकायसम्पादन-
शक्तित्वात् पुरुषायितेषु पुरुषकर्तृकव्यापारेषु विपरीतमुरतेषु प्रकर्षमत्कृष्टत्वमापु
प्राप्तवन्त्य ।

माया

दूर तक ऊपर जाकर फिर नीचे आने वाली अर्थात् झूला झूलाने में उठकर बैठने वाली, अपने नितम्बों के झंझिल्य को त्याग कर उनसे काम लेने वाली ललनाएँ हिंडोलों के चलाने में जरा भी थकावट का अनुभव न करने से पुरुषों के द्वारा किये जाने वाले काम में अर्थात् विपरीत रति में उत्कृष्टता को प्राप्त हुई । अर्थात् बिना थकावट झूला चलाने में अपनी कमर को आगे पीछे करने वाली ललनाओं ने विपरीतरति में अपनी समर्थता का परिचय दिया ।

कुचस्थलैर्निर्दलितो वधूनां संजीवितः श्वाससमीरणेन ।
क्षेशातिरेकान्मलयानिलोऽभूद् भृत्येषु मान्यः कुसुमायुधस्य ॥२४॥

अन्वयः

वधूनां कुचस्थलैः निर्दलितः मलयानिलः श्वाससमीरणेन संजीवितः
(सन्) क्षेशातिरेकात् कुसुमायुधस्य भृत्येषु मान्यः अभूत् ।

व्याख्या

वधूनां स्त्रीणां कुचस्थलैः कठिनस्तनमण्डलैर्विदलितः आघातात्संचूर्णितो मलयानिलो दक्षिणसमीरणो वधूनामेव श्वाससमीरणेन विमोगजन्यदीर्घश्वास-
वायुना संजीवितस्तन् समासादितप्राणः सन् प्रयुद्धस्तच्चित्तवर्थः । क्लेशस्य
वष्टस्याऽतिरेको बाहुल्यं तस्मात् कष्टप्राचुर्यात् कुसुमायुधस्य कामस्य भृत्येषु
कर्मकरेषु सहायकेष्वित्यर्थः । मान्यः प्रतिष्ठितोऽभूज्जातः । कामस्य दक्षिणा-
निलोऽतीव प्रियः सहायकत्वादिति भावः । अत्र समीरणे सेवकयुत्तान्तसमा-
शेषात् समासोक्तिरलङ्कारः ।

माया

स्त्रियों के कठिन कुचस्थलों से टकराकर गत प्राण होते हुए और स्त्रियों के ही विमोगजन्य उच्छ्वासों से पुनः जीवित मलयानिल, अधिक वष्ट भोगने के कारण कामदेव के भृत्यो या सहायकों में मान्य हो गया । अर्थात् मलयानिल कामदेव का प्रधान सहायक है ।

यत्पूरयामास विलासदोलाः पुरन्ध्रभिः सिञ्चितनूपुराभिः ।
तेनोद्गतां मन्मथराजधानीं मन्ये वसन्तोमकरोद्गसन्तः ॥२५॥

अन्वयः

वसन्तः सिद्धितनूपुराभिः पुरन्ध्रभिः विलासदोलाः यत् पूरयामास तेन उद्वसां मन्मथराजधानीं वसन्तीम् अकरोत् । (इत्यहं) मन्ये ।

व्याख्या

वसन्तोवसन्तर्तुः, सिद्धितानि शब्दापमानानि नूपुराणि मञ्जीराणि 'मञ्जीरो नूपुरो स्त्रियाम्' इत्यमरः । यासां तास्ताभिः पुरन्ध्रभिः स्त्रीभिर्विलासदोलाः क्रीडाप्रेङ्खा यत् पूरयामास परिपूरितवान्, तेन कारणेन उद्वसां उदग्ता वसन्तो यस्याः सा उद्वता ता जनशून्यामित्यर्थः । मन्मथस्य कामस्य राजधानी प्रधान-नगरी ता वसन्ती जनबहुलामकरोत् कृतवान् । वसन्ते कामिनीकृतकविलास-दोलाकर्मकाक्रमणेन कामराजधानीरूपविलासदोलायां कामिनीजनाप्युपितत्वं सूचितम् । इत्यहं मन्ये तर्कयामि । उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

चूँकि वसन्त ऋतु ने सब्द करने वाले पैजेव पहने हुई अङ्गनाओ से, आनन्द देने वाले हिंडोलो को भर दिया । इससे मैं समझता हूँ कि वसन्त ऋतु ने कामदेव की उजड़ी राजधानी को बसा दिया ।

चुचुम्ब वक्त्राणि चकर्प वरुं चिरं विशश्राम नितम्बबिम्बे ।

दोलाविलासे गुरुङ्गनानामनङ्कुशः केरलमारुतोऽभूत् ॥२६॥

अन्वयः

केरलमारुतः अङ्गनानां वक्त्राणि चुचुम्ब, वरुं चकर्प, नितम्बबिम्बे चिरं विशश्राम । (अतः) दोलाविलासे (अङ्गनानाम्) अनङ्कुशः गुरुः अभूत् ।

व्याख्या

केरलमारुतो दक्षिणदिगात्केरलदेशपवनो दक्षिणानिल इत्यर्थः । अङ्गनानां स्त्रीणां वक्त्राणि मुखानि चुचुम्ब पस्पर्श । वस्त्रमम्बरं चकर्प हठाज्जग्राह । नितम्बबिम्बे पश्चात्कटिभागे चिरं बहुकालं विशश्राम विधाति स्नेहे । अतोऽङ्ग-नानां दोलाविलासे प्रेङ्खाक्रीडायामनङ्कुशः स्वच्छन्दो गुरुरपदेष्टा आचार्य इत्यर्थः । अभूत् संजातः । गुरुर्येषां स्वशिष्येभ्यः शिक्षां ददाति तथैव दक्षिणपवनोऽङ्गनाभ्यो मुखवस्त्रनादिकाप्यंताहाम्येन दोलाविलाससम्बन्धिनीं शिक्षां ददादिति भावः ।

भाषा

दक्षिण दिशा के केरल देश के वायु ने अर्थात् दक्षिणानिल ने कामिनीयों के मुखों को चूसा, साड़ी को खींचा, कटि परचाह् भाग में चिर काल तक विभ्रान्ति ली। इसलिये यङ्गनाओं का हिंडोले की श्रीडा का वह आचार्य हो गया। अर्थात् हिंडोले की श्रीडा में क्या २ किया जाता है (चुम्बन करना, बपटा हटाना और निस्तम्बों पर हाथ फेरना) इसका उपदेश दिया।

गीतेषु याताः किमु शिष्यभावं वामभ्रुवां विभ्रमदोलिनीनाम् ।
पुंस्कोकिलाः काननचारिणो यद्यत्तुर्यमापुः कलपञ्चमस्य ॥२७॥

अन्वयः

काननचारिणः पुंस्कोकिलाः गीतेषु विभ्रमदोलिनीनां वामभ्रुवां
शिष्यत्वं याताः किमु, यत् (ते) कलपञ्चमस्य चातुर्यम् आपुः ।

व्याख्या

कानने बने 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । अस्ति विहरन्तीति ते वनगताः पुंस्कोकिलाः पिकाः 'वनप्रियः परभूतः कोकिलः पिक इत्यपि' इत्यमरः । गीतेषु गानकलासु विभ्रमेण विलासेन शोभायन्ते दोलासु विहरन्तीति विभ्रमदोलिन्यस्तासां विलासदोलासु विहरन्तीनां वामभ्रुवा चञ्चल-भ्रुकुटीनां कान्तानां शिष्यत्वं छात्रभावं याताः प्राप्ताः किमु । यद्यस्मात्कारणात्ते पिकाः काली मधुरः पञ्चमः पञ्चमस्वर इति तस्य मधुरपञ्चमस्वरस्य चातुर्यं नपुष्यमापुः प्राप्ताः । वामभ्रुवां शिष्यभावं विना पुंस्कोकिलानां पञ्चमस्वरस्य-तादृशं नपुष्यं सर्ववैधास्यमर्थोति भावः । उत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

जगलो में बिहार करने वाले पिक, क्या गान कला में विलास पूर्वक झूला झूलने वाली व टेढ़ी भीको वाली ललनाओं के शिष्य तो नहीं हो गए, क्यों कि उन्होंने मधुर पञ्चम स्वर में बोलने की चतुरता प्राप्त करली थी। अर्थात् पिता गुरु के बिना वहाँ ? इससे उन झूला झूलने वाली नारियों से कोकिलों ने पञ्चमस्वर में झोलना सीखा होगा।

सङ्गादजस्रं वनदेवतानां लीलावनान्तस्थितयः शकुन्ताः ।
आरुह्य दोलासु विलासिनीनां तामिः सह भ्रेमुरसंभ्रमेण ॥२८॥

अन्वयः

लीलावनान्तस्थितयः शकुन्ताः वनदेवतानाम् अजस्रं सङ्गात् विला-
सिनीनां दोलासु आरुह्य तामिः सह असंभ्रमेण भ्रेमुः ।

व्याख्या

लीलावनस्य क्रीडोद्यानस्याऽन्ते मध्ये स्थितिर्निवासो येषां ते क्रीडोद्यानमध्य-
वातिनः शकुन्ताः पक्षिणः 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजा.' इत्यमरः ।
वनदेवतानामरण्याधिष्ठातृदेवतानामजस्रं निरन्तरं 'नित्यानवरताजस्रमप्ययाति-
शयो नरः' इत्यमरः । सङ्गात् सहवासद्विलासिनीनां कामिनीनां दोलासु प्रेङ्क्षा-
स्वारुह्य स्थित्या तामिर्दोलिनीभिस्तहाजस्रंभ्रमेणाऽव्याकुलं यथास्यात्तथा भ्रेमुर्ग-
तागत चक्रुः । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

भाषा

क्रीडोद्यान में रहने वाले पक्षी, वनदेवताओं के निरन्तर साथ रहने से
झूला झूलने वाली रूपवती स्त्रियों के झूलो पर बैठ कर उनके साथ निडर
होकर झूला झूलते थे । अर्थात् वे स्त्रिया वनदेवताओं के ऐसी रूपवती थी ।

हस्तद्वयीगाढगृहीतलोल—दोलागुणानां जघने बधूनाम् ।
'असंवृते सस्तदुकूलबन्धे किमप्यभूदुच्छ्वसितो मनोभूः ॥२९॥

अन्वयः

हस्तद्वयीगाढगृहीतलोलदोलागुणानां बधूनां सस्तदुकूलबन्धे जघने
असंवृते (सति) मनोभूः किमपि उच्छ्वसितः अभूत् ।

व्याख्या

हस्तयोः करयोर्द्वयीति हस्तद्वयी तथा गाढं दृढं गृहीता धृता लोलाश्चञ्चला
दोलागुणा दोलारज्जयो याभिस्तास्तासां बधूनां नारीणां सस्तः स्थानाच्छ्व-
-

तो दूकूलबन्धो नीविबन्धो यस्मात्तस्मिन् जवने कटिपुरोभागेऽसकृन्नेना-
च्छादिते प्रकटोभूते सति मनोभू काम किमप्यनिर्वचनीय यथाप्यातयोच्यते
उल्लासमुक्त्वा सानन्द इत्यर्थः । अभूज्जातः । नारीणां गुह्याङ्गदर्शनेन यूनान-
निर्वचनीयाऽऽनन्दप्राप्तिरभूदिति भावः ।

भाषा

झूला झूलने समय दोनों हाथों से दृढ़तापूर्वक हिंडोके को चञ्चल रहस्यो
को पकड़ रखने वाली अङ्गनाओं के, नीवी की गाठ खुल जाने से, और धोती
सरक पड़ने से जवनस्थल के दिखाई पड़ने पर कामदेव अनिर्वचनीय उल्लास को
प्राप्त हुआ । अर्थात् स्त्रियों के गोमनीय अङ्गों को देखने से युवकों को एक
विशिष्ट आनन्द मिलना है ।

स्वरोपयातप्रियबाहुपाशरुद्धेषु कण्ठेषु वियोगिनीनाम् ।
वृथासमाहृतकृतान्तपाशः स्मितं लतानां मधुराततान ॥३०॥

अन्वयः

वियोगिनीनां कण्ठेषु स्वरोपयातप्रियबाहुपाशरुद्धेषु (सत्सु) वृथास-
माहृतकृतान्तपाशः मधुः लतानां स्मितम् आततान ।

व्याख्या

वियोगिनीनां विरहिणीनां कण्ठेषु प्रीयतु स्वरया शीघ्रनयोपयातास्सप्राप्ता
प्रिया कान्तास्तेषां बाहुवो भुजा एव पाशा रज्जवस्ते रुद्धेषु सत्सु बंधं मुक्त्वा
समाहृतस्सप्रापित कृतान्तस्य यमस्य पाशो येन स मधुबंधगती चैत्रमासो वा
लतानां वीरधां स्मितमीषद्धास्य विकासमित्यर्थः । आततान विस्तारयामास ।
यस्य तत्त्वमनेनोद्दीपितमदनतां विरहिणीनां कामिनीनां प्रीतिरिति प्रियालिङ्गन-
प्राप्त्या वसन्तजन्यममयसतापे सत्यपि प्राग्वियोगो न जात इति दृष्ट्वा स्त्रीव-
साजास्यात् लता वसन्तमुपहसन्तीति भावः ।

भाषा

वियोगिनी स्त्रियों के गलों के, शीघ्रता पूर्वक आए हुए उनके पतियों के बाहु
पाश से उपरुद्ध हो जाने पर, यमराज के पाश की (उनके गलों में बांध कर
उनका प्रागान्त करने के लिये) व्यर्थ हो बुझने वाले वसन्त ने लताओं की
विकसित किया । अर्थात् वसन्तजनितसन्ताप से मरणासन्न स्त्रियों की,

उनके पतिओ द्वारा जल्दी मे आकर आलिङ्गन विये जाने के कारण, वियोग से उनकी मृत्यु न हो सकने से, लताएँ बरान्त को हँसने लगी अर्थात् विकसित हो गई ।

**निवारणं पल्लवबीजनानां स्थितिर्निवातेषु गृहोदरेषु ।
मूर्च्छाप्रबन्धेषु वियोगिनीनामासीदपूर्वः परिहारमार्गः ॥३१॥**

अन्वयः

वियोगिनीनां मूर्च्छाप्रबन्धेषु पल्लवबीजनानां निवारणं निवातेषु गृहोदरेषु स्थितिः (इति) अपूर्वः परिहारमार्गः आसीत् ।

व्याख्या

वियोगिनीनां पतिविरहितानां कामिनीनां मूर्च्छाप्रबन्धेषु पतिविरहजन्य-दुःखातिशयात्संज्ञाशून्यदशायां पल्लवः कसलप्रबंधजनानि वायुसञ्चालनानि तेषां शीतत्वात्कसलमेव वायुसंचालनानां निवारणं निषेधः । नास्ति यातो वायुर्मेघे ते निवातास्तेषु वायुरहितेषु गृहाणामुदराणि मध्यानि तेषु गृहमध्यस्थानेषु स्थिति-निवास इत्यपूर्वो विचित्रः परिहारमार्गो मूर्च्छाप्रबन्धेषु निवारणस्योपचारविधिरासीत् । विरहावस्थायां शीतोपचारा अपि विशिष्टसन्तापकरा भवन्तीति भावः ।

भाषा

पतिविरहजन्य अधिक दुःख से मूर्छित, विरहिणियों की मूर्छावस्था में कोमल-पत्तो से ठण्डी हवा झलने का निषेध और वायुरहित गृहमध्य में निवास इत्यादि मूर्च्छाप्रबन्ध के लिये अभूतपूर्व उपचार होते थे । अर्थात् विरहिणियों को विरहावस्था में शीतोपचार अधिक सतापकारक होते हैं । इसीलिये मूर्छा निवृत्ति के लिये शीतोपचार का निषेध किया जाता था ।

**लीलाशुकाः कोकिलकूजितानामतिप्रहर्षाद्बिहितानुकाराः ।
गृहादध्याव्यन्त^१ वियोगिनीभिर्गुणो हि काले गुणिनां गुणाय ॥३२॥**

अन्वयः

अतिप्रहर्षात् कोकिलकूजितानां बिहितानुकाराः लीलाशुकाः वियोगि-नीभिः गृहात् अध्याव्यन्त, हि गुणिनां गुणः काले गुणाय (भवति) ।

^१ 'अवाह्यन्त' इति पाठः साधुतरः ।

व्याख्या

अतिप्रहर्षादानन्दातिशयात् कोकिलानां पिकानां, कूजितानि ध्वनयस्तेषां विहितं कृतोऽनुकारोऽनुकरणं यस्ते लीलाश्रया श्रीडाश्रया 'श्रीरश्रयो समो' इत्यमरः । वियोगिनीभिर्विरहिणीभिर्गृहास्त्वसदनादपाव्यन्त बहिर्निष्कास्यन्ते स्म । कोकिलकूजितस्य विरहे दुःखप्रदायित्वेनाऽऽहृत्यासदनुकारिणा लीलाश्रया गृहादपसारणं ताभिः कृतमिति भावः । हि यतः गुणिनां गुणवता गुणस्वरमाधुर्पाविरूपं काले समुचिते समय एव गुणाय प्रहर्षाय भवति नत्वन्ययेति शेषः । कोराणां कोकिलशब्दानुकरणं गुणं परञ्च विरहावस्थायां स दोष एव जात इति भावः । अत्राऽपान्तरन्यासालङ्कारः ।

भाषा

अत्यन्त हर्ष से कोयल के शब्दों का अनुकरण करने वाले पालतू सुग्गे, वियोगिनियों द्वारा दीडा कर बाहर कर दिये गए । क्योंकि गुणियों का गुण अवसर पर ही गुणाघायक होता है । अर्थात् सुग्गे का, कोयल की बोली बोलना यह एक गुण है किन्तु पतिविरहजन्य दुःख की अवस्था में वह गुण अवगुण सा हो जाता है ।

श्रुत्वेव घृत्तावसरं तुषारं बहिःस्थितानामलिनां निनादैः ।
द्विर्पकन्यामुखकोमलाभं पङ्कोदरात्पङ्कजमाविरासीत् ॥३३॥

अन्वयः

द्विर्पकन्यामुखकोमलाभं पङ्कजं, बहिःस्थितानाम् अलिनां निनादैः तुषारं घृत्तावसरं श्रुत्वा इव पङ्कोदरात् आविरासीत् ।

व्याख्या

दो बर्गों मत्स्या सा द्विर्परी, द्विर्परी चाऽसौ कन्या च द्विर्पकन्या तस्या मुखत्वेव कोमला मुकुमाराऽऽभा कातिर्यस्य तत् 'स्यु प्रभा कृत्स्नित्वदनाऽऽभाशब्दविवृतिदोष्यतः' इत्यमरः । पङ्कज कमल बहिःस्थितानां बाह्यस्थान-वर्तिनामलीनां श्रमराणां निनादैश्चङ्कारंस्तुषारं हिमं 'तुषारस्तुहिर्हि हिमम्' इत्यमरः । वृत्तो निर्गतोऽवसरं कालो हेमन्तशिशिरर्तुं यस्य स त श्रुत्वेवाऽऽकर्ण्येव पङ्कोदरात्सरसं पङ्कजमुदरे मस्येति विप्रहातः, पङ्कस्य कर्धमस्थोदरे मस्य तस्माद्वा कर्धमान्तरावाविरासीत्प्रकटीयभूय । हिमसमये पङ्कजानि न सन्तुष्टान्ते श्रमराश्च न गुञ्जन्ति तस्माद्भ्रमरसम्बन्धवशाद्विमग्नमनुमाय वसन्तागमनात्कोमल कमल प्रादुर्बभूवेति भावः । अत्रोत्प्रेलासङ्कारः ।

भाषा

दो वर्ष की कन्या के मुख के समान कोमल कान्ति वाला, कमल, बाहर रहने वाले भ्रमरो की गुञ्जार से 'मानो हेमन्त और शिशिर ऋतुओं के बीत जाने की सूचना पाकर तालाब से प्रकट हुआ । अर्थात् हेमन्त और शिशिर ऋतुओं में कमल नहीं उत्पन्न होते और भ्रमर भी गुञ्जार नहीं करते ।

नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण वासन्तिकाकुड्मलनिर्गमेन ।

उत्सङ्गसङ्गी विपिनस्थलीनां बालो वसन्तः किमपि व्यराजत् ॥३४॥

अन्वयः

विपिनस्थलीनाम् उत्सङ्गसङ्गी वसन्तः बालः नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण वासन्तिकाकुड्मलनिर्गमेन किमपि व्यराजत् ।

व्याख्या

विपिनस्थलीनामरण्यभूमीनां 'अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । विपिनस्थल्याः स्त्रीत्वेन जननीत्वं व्यङ्ग्यम् । उत्सङ्गेऽङ्गे मध्ये वा सङ्गत इत्युत्सङ्गसङ्गी 'उत्सङ्गचिह्नपोरङ्कः' इत्यमरः । अङ्कवर्ती वसन्तो बालः कुमारो नवीनः प्रत्यप्रो दन्तोद्गमो दशनोत्पत्तिस्तद्वत्सुन्दरो मनोहरस्तेन वासन्तिका माधवीलता 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः । तस्याः कुड्मलानि कलिकास्तासां निर्गम उत्पत्तिस्तेन किमप्यनिर्वचनीयं यथा स्यात्तथा व्यराजत् क्षुशुभे । वसन्ते बालत्वारोपादासन्तीकलिकासु दशनत्वारोपात्, विपिनस्थलीनां पात्रीत्यारोपस्य व्यङ्ग्यत्वाच्च एकदेशविचित्रिरूपकम् ।

भाषा

जंगल की भूमियों की गोद में रहने वाला वसन्त रूपी बालक, नये दात निकलने के समान सुन्दर माधवीलता की कलियों के निकलने से एक अवर्णनीय शोभा की प्राप्ति हुआ ।

सुगन्धिनिःश्वासमिवानुवेल-मुद्वेष्टता दक्षिणमारुतेन ।

मुखं प्रसूनस्मितदन्तुरं तच्चुचुम्ब मुग्धस्य मधोवेनश्रीः ॥३५॥

अन्वयः

वनश्रीः अनुवेलं सुगन्धिनिःश्वासम् इव चट्वेल्लता दक्षिणभास्ते
सुगन्धस्य मधोः तत् प्रसूनस्मितदन्तुरं मुखं चुचुम्ब ।

व्याख्या

वनश्रीर्वनलक्ष्मीर्वनशोभेत्यर्थः । अनुवेल प्रतिक्षण सुगन्धिनिश्वासमिव
सुन्दरगन्धयुक्तमुल्लनिश्वासमिवोद्वेल्लता विस्तारयता दक्षिणमास्तेन मलय
निलेन सुगन्धस्य बालस्य मधोर्वसन्तस्य तदनिरवर्णनीय प्रसूनान्येव पुष्पाण्येव शुभ
त्वेन स्मितानीषद्भास्यानि सर्वन्तुर दन्तुरित मनोहरमिति भावः । मुखमाननमपि
भाग्यं च चुचुम्ब परिचुम्बितवती । वसन्तर्तौ पुष्पोद्गमेन वनशोभाऽऽविरासीदिति
भावः । समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

वनकी शोभा ने सुगन्धित सास के समान सुगन्धयुक्त दक्षिणानिल के
बहते रहने से बालरूप वसन्त श्रुतु के, उस अवर्णनीय श्वेत फूल रूपी मुख-राहत
से युक्त मनोहर मुख को या अग्रभाग को चूमा । अर्थात् वसन्तश्रुतु में फूलों
से वन की शोभा प्रकट होती थी ।

संक्रान्तभृङ्गीपदपङ्क्तिमुद्रं पौष्पं रजः क्रमाफलके रराज ।
क्रमान्तिपिज्ञानकृतवयस्य क्षुण्णं मधोरवरमालयेन ॥३६॥

अन्वयः

क्रमाफलके संक्रान्तभृङ्गीपदपङ्क्तिमुद्रं पौष्पं रजः क्रमात् क्षिपिज्ञान-
कृतक्षणस्य मधोः अक्षरमालया इव क्षुण्णं रराज ।

व्याख्या

क्रमाफलके पृथ्वीतलपरदृष्टिभाषां संक्रान्ता संलग्ना भृङ्गीणां भ्रमरीणां पदानि
घरणास्तेषां पट्टचनयः ध्वेयस्तातां मृगादिपक्ष्यानि, पश्मिस्तत् पुरासेव पौष्पं
द्रुमुपतम्बन्धी 'तस्येवमियेषु' । रजो प्रति क्रमात् क्रमतो क्षिपिज्ञानेऽक्षर-
ज्ञानाभ्यासे कृतो विहितः क्षण उत्तमो येन स ताव 'निर्घ्यापारस्थितो ज्ञान-
विशेषोत्तमो क्षणः' इत्यमरः । मधोर्वसन्तर्तौऽक्षरमालया वयस्यमालया
क्षुण्णमिव संभूतमिव रराज शृंगे । बालका वयस्यज्ञानाभ्यासे पट्टिभाषां

तिर्यंगादिरेखाबाहुल्यमेव रचयन्ति तथैव क्षमाफलके वसन्तागमनात्पुष्पधूलि-
बाहुल्यात्तत्र भृङ्गीणा भ्रमणेन तत्पादजनितरेखाकदम्बक कविः बालस्य वसन्त-
त्वाऽक्षरज्ञानाभ्यासे क्षमापट्टिकायां तिर्यग्रेखादिकमित्युपप्रेक्षते ।

भाषा

पृथ्वी रूपी पटिया पर भ्रमरियो के पावो की पक्तियों से अङ्कित कुसुम-
रज, धीरे २ वर्णमाला सीखने का उत्सव मनाने वाले वसतःश्रुत की अक्षर-
माला से मानो अंकित हो, ऐसी घोषित होती थी । अर्थात् वसतःश्रुत में
पृथ्वीपर बहुत पुष्परज गिरने से और उनपर भ्रमरियो के चलने से बनी लकीरों
से कवि उत्प्रेक्षा करता है कि बालक वसन्त ने मानो अक्षर सीखते समय पृथ्वी
रूपी पटिया पर टेढ़ी मेढ़ी लकीरें खींची हो ।

समारुहोपरि पादपानां लुलोठ पुष्पोत्कररेणुपुञ्जे ।
लताप्रसूनांशुकमाचर्क्य क्रीडन्वनैः किं न चकार चैत्रः ॥३७॥

अन्वयः

चैत्रः पादपानाम् उपरि समारुहः, पुष्पोत्कररेणुपुञ्जे लुलोठ, लता-
प्रसूनांशुकम् आचर्क्य, वनैः क्रीडन् किं न चकार ।

व्याख्या

चैत्रो वसन्तमासः पादमूलं पिबन्तीति पादपास्तेषां पादपाना वृक्षाणामुपर्यर्ध्वं
समारुहो वृक्षान्तमाच्छादितवानित्यर्थः । पुष्पाणां कुसुमानामुत्करास्तमूहास्तेषां
रेणवो धूलयः 'रेणुद्वयोः स्थिरया पुति पासुर्वा न द्वयो रजः' इत्यमरः । तेषां
पुञ्जे समूहे लुलोठ पपात । लतानां वीरुधा प्रसूनान्येषां पुष्पाण्येषांशुकं दलक्षण-
त्वान्मृदुस्वाच्चाभ्यरमाचर्क्य बलाद्गृहीतवान् । इत्येवमेव तेष्वेवंस्तुभिः क्रीडन्
विहरन् किं न चकार किं न कृतवान् । कर्तव्याकर्तव्यविशेषक परिहाय बालवत्
यथेच्छ सर्वमेव चैत्रेणाऽनुष्ठितमिति भावः । यथा कश्चित् बालको वृक्षारोहण
धूलिविलुब्धन, अशुकाकर्षणञ्च करोति तथा बालो मधुः कृतवानिति भावः ।
अत्र समासोक्तिरलङ्कारः ।

भाषा

(बालक) चैत्र अर्थात् वसन्त वृक्षों पर चढ़ गया । पुष्पों के समूह के
पराग में अर्थात् मिट्टी में लोट पोट की, लता के पुष्प रूपी वस्त्र को खींच लिया ।

इस प्रकार बालक वसन्त ने वन में की सभी वस्तुओं से थोड़ा करते हुए क्या नहीं किया । अर्थात् बालक वसन्त ने कर्तव्याकर्तव्य का विचार छोड़कर अपनी इच्छा के अनुसार सब कुछ खेल किया । जैसे कोई बालक वृक्षारोहण, धूर में लोटना और मा के या अन्य स्त्रियों की साड़ी खींचना आदि चेष्टाएँ करता है वैसेही चैत्र ने किया । भाव यह है कि वसन्त ऋतु के आने से वृक्षों पर वासन्तिव शोभा छा गई, पुष्पों के समूह से खूब मकरन्द चूने लगा और लताओं में से फूल टूट २ कर गिरने लगे ।

दक्षः प्रवालौष्ठसमर्पणाय लतावधूनां मुकुलस्तनीनाम् ।
मत्तालिवैतालिकगीतकीर्तिर्भ्रमन्मधुर्यौवनमारुरोह ॥३८॥

अन्वयः

मुकुलस्तनीनां लतावधूनां प्रवालौष्ठसमर्पणाय दक्षः मत्तालिवैतालिक-
गीतकीर्तिः भ्रमन् मधुः यौवनम् आरुरोह ।

व्याख्या

मुकुलानि कुङ्कुमलान्येव स्तनाः कुचा यासां तास्तां लतावधूनां वीरद्रुपनारीणां प्रवाला. रक्तकिसलय एवौष्ठा अपरोष्ठास्तेषां समर्पणाय वितरणाय वक्षश्चतुरः प्रगल्भ इत्यर्थः । मत्ता मदान्धा अलपो भ्रमरा एव वंतालिकाः स्तुतिगायका-
स्तर्गिता गानेन वर्णिता कीर्तिप्रदस्य स भ्रमद्वितस्ततो गतागतं कुर्वन् मधुर्यसन्तो यौवनं तारुण्यमारुरोह संप्राप्तवान् । प्रत्यप्रकुचभूयितानां विगोरीणाम-
परोष्ठप्रदाने धुम्बनदाने कुशलो वंतालिङ्गगीतकीर्तिस्तच्चरन् मनुष्य इव मुकुलि-
तानां लतानां किसलयप्रदाने कुशलो मत्तालिङ्गीतकीर्तिर्भ्रमन् वसन्तो यौवनं प्रापेति भावः ।

भाषा

बली रूपी स्तनी वाली, लता रूपी स्त्रियों को किसलय (नये साल पत्तों) रूपी ओठों को (तृप्त करने में) देने में कुशल मदनमत्त भ्रमर रूपी स्तुतिगायकों से गाई गई कीर्तिबाला, चारों ओर विहरण करने वाला वसन्तऋतु युवावस्था को प्राप्त हुआ । अर्थात् छोटे-से नये बड़े स्नान वाली विगोरीयों के साल ओठों को चूम लेने में कुशल स्तुतिपाठकों द्वारा कीर्तिगाय किए जाने वाले नवयुवकों के

समान कलियो से युक्त लताओं को नये लाल पत्ते प्रदान करने में कुशल, भौरों की गुंजाहट से कीर्तिमान किया जाने वाला वसन्त युवावस्था को प्राप्त हुआ ।

सलीलमङ्गीकृतपञ्चबाण-साम्राज्यभारस्य मधोरभङ्गः ।

एको भुजस्तस्य लवङ्गवायु-रन्यः पिकलीकलपञ्चमोऽभूत् ॥३६॥

अन्वयः

सलीलम् अङ्गीकृतसाम्राज्यभारस्य तस्य मधोः अभङ्गः एकः भुजः लवङ्गवायुः अन्यः पिकलीकलपञ्चमः अभूत् ।

व्याख्या

लीलया विलासेन सहितं सलीलमङ्गीकृतः स्वीकृतः पञ्चबाणस्य कामस्य साम्राज्यभारोऽखिलराज्यशासनभारो येन स तस्य स्वीकृतकामसाम्राज्यभारस्य तस्य प्रतिद्वस्य मधोर्वसन्तस्याऽभङ्गोऽविकलो बलिष्ठ इत्यर्थः । एको भुजो बाहुर्लवङ्गवायुर्दक्षिणानिलोऽन्य इतरो बाहुः पिकानां कोकिलानां स्त्रियः कोकिलास्तासां कलः सुन्दरः पञ्चमः पञ्चमस्वरोऽभूत् । एतेन वसन्तस्य कामसाम्राज्ये मन्त्रित्वं प्रतीयते ।

भाषा

खेलवाड से ही कामदेव के साम्राज्य के समग्र कार्यों को करने का स्वीकार करने वाले उस वसन्त ऋतु का एक बलवान् हाथ दक्षिणानिल था और दूसरा हाथ कोयल का सुन्दर पञ्चम स्वर था । अर्थात् काम के राज्य में वसन्त ही प्रधान मन्त्री था जो दक्षिणानिल तथा कोकिला के पञ्चम स्वर का प्रयोग कर उसका साम्राज्य चलाता था ।

राशीकृताः पुष्पपरागपुञ्जाः पदे पदे दक्षिणमारुतेन ।

मत्तस्य चैत्रद्विरदस्य कर्तु-मक्षूणहेतो-रिव पांसुतल्पान् ॥४०॥

अन्वयः

दक्षिणमारुतेन पदे पदे मत्तस्य चैत्रद्विरदस्य अक्षूणहेतोः पांसुतल्पान् कर्तुम् इव पुष्पपरागपुञ्जाः राशीकृताः ।

व्याख्या

वक्षिणमाफतेन मलयानिलेन पदे पदे स्थाने स्थाने मत्तस्य मदन्धस्य चंद्र एव द्विरदो गजः 'दन्ती दन्तावलो हस्ती द्विरबोऽनेकपो गजः' इत्यमरः । तस्याऽक्षूणहेतोरक्षूण^१ विधामः सततपरिधनेण समागतकलान्तिस्पर्ग्यूनताया दूरीपरणार्थं विधातिरित्यर्थः । स एव हेतुः कारण तस्मात् पासवो धूल्य एव तत्पानि शय्याः 'तत्प शय्यादृदारेषु स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तानि कर्तुमिव विधातुमिव पुष्पाणां कुसुमानां परागस्य रजस पुञ्जास्समूहा राशीकृता एकत्रीकृता । अतस्ते परागस्याऽऽधिक्यं भवति स च मलयमास्तवेगेनैकत्रीभवति धमनिवारणार्थं मत्तचंद्रगजस्य तत्पताञ्च प्राप्नोतीति भावः ।

माया

दक्षिणानिलने स्थान स्थान पर मदोन्मत्त चंद्र रूपी हाथी के विधाम के निमित्त धूलि की बोलल शय्या बताने के लिये मानो पुष्प की धूलि को एकत्र किया ।

लभद्विरेफध्यनिपूर्यमाणं वासन्तिकायाः कुसुमं नवीनम् ।
आसादयामास वसन्तमास-जन्मोत्सवे मङ्गलशङ्खलीलाम् ॥४१॥

अन्वयः

वसन्तमासजन्मोत्सवे लभद्विरेफध्यनिपूर्यमाणं वासन्तिकायाः नवीनं कुसुमं मङ्गलशङ्खलीलाम् आसादयामास ।

व्याख्या

वसन्तमासस्य मधुमासस्य जन्मन उत्तावस्तस्मिन्, जन्माः तस्मिन् द्विरेफ

^१ सङ्गामु धातुभ्याणि प्रत्ययाश्च तत परे ।

वाप्राद्विद्यादनुजन्यमेतन्नास्वमुणादिषु ॥

'दुधु' गतो—आदादिवधातोभवि नञ् प्रत्यये बाहुलवादीर्षे गन्तमाने 'अद्युज' शब्दो निष्पन्न । न क्षूणमक्षूण गत्यबरोधो विधाम इत्यर्थः ।

* उक्त साहित्यदर्पणे—

मल्लिकानुगुले घञि । भाति गुञ्जन्मपुत्रन ।

प्रयाणे पञ्चबाणस्य दक्षुमाधूर्यप्रिय ॥

भ्रमरास्तेषां ध्वनिभिर्झङ्कारैः पूर्णमाणं परिपूर्णं वासन्तिकाया माधवीलताया नवीनं प्रत्यक्षं कुसुमं पुष्पं मङ्गलशङ्खस्य माङ्गलिककार्यचिन्हभूतशङ्खस्य लीलां विलासमासादयामास संप्राप । कथमन्यस्य लीलामन्यः कर्तुमर्हतीति लीलासदृशी लीलामिति पर्यवसितेऽर्थे सति पदार्थनिदर्शनालङ्कारः । 'अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः' इति लक्षणात् ।

भाषा

वसन्त मास के जन्मोत्सव के अवसर पर छाए हुए भीरों की गुञ्जार से भरा जाने वाला (बजाया जाने वाला) माधवीलता का पुष्प, माङ्गलिक अवसरो पर बजाए जाने वाले शङ्ख की शोभा को प्राप्त हुआ ।

गते हिमर्तौ ध्रुवमुष्णखिन्नः शीतोपचारं मलयः सिपेवे ।
यदाजगाम व्यजनोपमानां समीरणश्चन्दनपल्लवानाम् ॥४२॥

अन्वयः

हिमर्तौ गते उष्णखिन्नः मलयः ध्रुवं शीतोपचारं सिपेवे । यत् व्यजनोपमानां चन्दनपल्लवानां समीरणः आजगाम ।

व्याख्या

हिमः शीत ऋतुरिति हिमर्तुस्तस्मिन् गते व्यतीते सति, उष्णेनोष्मणा खिन्नः संतप्तो मलयो मलयगिरिः ध्रुवं निश्चयेन शीतोपचारं ग्रीष्मनिवारकं शीतोत्पादकं साधनं सिपेवे सेवितवान् । यद्यस्मात्कारणाद्व्यजनमेवोपमानं येषां ते व्यजनो-मास्तेषां तालवन्तसमानानां चन्दनपल्लवानां शीतलपत्रकिसलयानां समीरणो वायु-राजगाम संचाल । चन्दनपल्लवस्य शीत्यात्तत्सम्पर्काद्वायोरपि शीत्यजनकत्व-मिति भावः ।

भाषा

हेमन्त व शिशिर ऋतुओं के बीत जाने पर गरमी से खिन्न मलयपर्वत, निश्चय ही शीतोपचार का सेवन करने लगा । क्योंकि पत्तों के समान चन्दनवृक्ष के कोमल पत्तों का वायु यहने लगा । अर्थात् गर्मी से पीड़ित होकर जन साधारण पत्ता चला कर अपनी गर्मी दूर करते हैं । मलय पर्वत ने चन्दन के पत्तों से हवा लेकर अपनी गर्मी शान्त की ।

मनस्विनीनां मनसोऽवतीर्य मानस्य वेगेन पलायितस्य ।
जीवग्रहायेव वसन्तमित्रं बभ्राम वायुः ककुभां मुखानि ॥४३॥

अन्ययः

वसन्तमित्रं वायुः मनस्विनीनां मनसः अवतीर्य वेगेन पलायितस्य
मानस्य जीवग्रहाय इव ककुभां मुखानि बभ्राम ।

व्याख्या

वसन्तस्य वसन्तर्तोमित्रं सुहृद्वायुर्दक्षिणानिलः प्रशस्तं मनो यासां ता मनस्वि-
न्यस्तासां मनस्विनीनां मानिनीनां मनसो हृदयादवतीर्य निष्क्रम्य वेगेन जघेन
पलायितस्य प्रधावतो गच्छत इत्यर्थः । मानस्याऽहङ्कारस्य जीवस्य प्राणानां
ग्रहाय ग्रहणाय इव प्राणवधार्थमियेत्यर्थः । ककुभां दिशां 'दिशस्तु ककुभः
वाष्ठा आशाश्च हरितश्चता.' इत्यमरः । मुखानि मण्डलानि बभ्राम चचारान्वेष्टुं
गतवानित्यर्थः । दक्षिणानिलेन मान्यतीनां मानो दूरीभवतीति भावः ।
उत्प्रेक्षालङ्कारः ।

भाषा

वसन्तऋतु का मित्र दक्षिणानिल, मानवती स्त्रियो के मन में से निबल
वर वेग से भाग चलने वाले मान का प्राणान्त करने के लिये मानो उसकी ओर
में सब दिशाओं में घूमने (बहने) लगा । अर्थात् दक्षिणानिल के लगते ही
मानवती का मान एव दम दूर हो जाता है ।

वियोगिनीनामवशान्मुल्लोठ कण्ठेषु लीलाकलपञ्चमो यः ।
तेनैव चक्रे मदनस्य कार्यं पुण्यैर्यशोऽभूत्पिकपञ्चमस्य ॥४४॥

अन्ययः

अवशात् वियोगिनीनां कण्ठेषु यः लीलाकलपञ्चमः मुल्लोठ तेन एव
मदनस्य कार्यं चक्रे । पुण्यैः पिकपञ्चमस्य यशः अभूत् ।

व्याख्या

अवशादिप्रयविरहवेदनया मनसोऽपामर्षात् स्वशरीरवेष्टायाः पारतन्त्र्या-
दियोगिनीनां विरहिणीनां कण्ठेषु गलेषु यो लीलायां वितातेन बलः संपूरः पञ्चमः

पञ्चमस्वरो लीलाकलपञ्चमो लूलोठ समुच्चारितस्तेनैव तासां कण्ठस्थित-
पञ्चमस्वरेणैव मदनस्य कामस्य कार्यं सर्वलोकविजयात्मकं चक्रे अकारि ।
पुण्यैस्तु कृतैरेव पिकपञ्चमस्य कोकिलपञ्चमस्वरस्य यशः कीर्तिरभूत् बभूव ।
कोकिलपञ्चमस्वरस्य यत्कामोद्दीपनात्मकं कार्यं तद्वियोगिनीकण्ठगतपञ्चमस्वर-
निनादेनैव सम्पादितम् । परन्तु प्रसिद्धिद्विषयात् पुराकृतपुण्यैः कोकिलपञ्चमस्व-
रस्यैव तद्विषये यशो जातम् ।

भाषा

विरहजन्य पीडा जनित असामर्थ्य से विरहिणियों के गलों में से जो विलास
से भरा सुन्दर पञ्चम स्वर निकलता है वही कामदेव के सब कामोद्दीपक
कार्यों को करता है । किन्तु प्रसिद्धि के कारण उसका यश, पुरातन सुकृतो से,
कोयल के पञ्चम स्वर को प्राप्त हुआ है ।

पदातिसंवर्गणकारणेन पदे पदे चम्पकराशिभङ्ग्या ।
वसन्तसामन्तविकीर्यमाणं हेमेव रेजे स्मरपार्थिवस्य ॥४५॥

अन्वयः

पदे पदे चम्पकराशिभङ्ग्या स्मरपार्थिवस्य पदातिसंवर्गणकारणेन
वसन्तसामन्तविकीर्यमाणं हेम इव रेजे ।

व्याख्या

पदे पदे स्थाने स्थाने 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिप्रवस्तुषु' इत्यमरः ।
चम्पकराशिभङ्ग्या चम्पकपुष्पसमूहध्याजेन स्मरः काम एव पार्थिवस्तस्य कामनृपतेः
पदातीनां कामसैनिकानां संवर्गणमावर्जनमाकर्षणमित्यर्थः । तस्य कारणेन
वसन्त एव सामन्तसहायकनृपस्तेन मन्त्रिणेत्यर्थः । विकीर्यमाणं पुरस्काररूपेण
दीयमानं हेमेव सुवर्णमिव रेजे शुशुभे । सापह्नवोत्प्रेषालङ्कारः ।

भाषा

स्थान स्थान पर, कामदेव की पैदल सेना के लिये, चम्पे के फूलों के ढेर के
मिथ से, मागो वसन्त लक्ष्मी सामन्त राजा अर्थात् गन्धी के द्वारा पुरस्कार के रूप
में दिया जाने वाला सोना ही शोभित हो रहा था ।

व्याख्या

त्रयाणां लोकानां समाहारस्त्रिलोकी त्रिभुवनं तस्यां विलासिन्यश्च विला-
सिनश्चेति विलासिनस्तेषां विलासिनां 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः । काम-
विलासयुक्तानामन्योन्यस्य परस्परस्य लीलायां कामक्रीडायां भुजबन्धनानि
बाहुबन्धनानि तेषु कामक्रीडाबाहुबन्धनविशेषेष्वादिगुरुः प्रथमाधायो हठात्प्रपतकः,
नितरां कामोद्दीपकत्वात् । उत्तम्भितो युद्धाह्वानायोत्थापितो, अशोकश्च पला-
शश्चाशोकपलाशावेव पाणी येन सः चैत्र एव मल्लो धीरश्चैत्रमल्लः प्रतिमल्लं
प्रतिपक्षधीरं न आप युद्धार्थं न प्राप । चैत्रमासः सर्वोत्कृष्टत्वेन कामिनामुद्दीपकः ।
तेन तुल्यः कोऽपि नेत्यर्थः ।

भाषा

तीनों भुवनो में काम विलास से युक्त प्राणियों को परस्पर कामक्रीडा में
भुजबन्ध की शिक्षा देने वाला, आदि गुरु, और अशोक और पलास रूपी दोनों
हाथी को उठाकर युद्ध के लिये ललकारने वाले चैत्र मास रूपी योद्धा को लड़ने
के लिये कोई विपक्षी योद्धा न मिल सका । अर्थात् चैत्र मास में कामोद्दीपक
अशोक और पलास के युद्धो को देख कर सभी प्राणी कामासक्त हो जाते हैं
और चैत्र के प्रभाव से कोई भी बञ्चित नहीं रह सकता ।

पुरन्ध्रिगण्डूपसुराभिलापं पश्यन्नशोको बकुलद्रुमस्य ।

प्रियप्रियापादतलप्रहार—मात्मानमल्पव्यसनं विवेद ॥४८॥

अन्वयः

बकुलद्रुमस्य पुरन्ध्रिगण्डूपसुराभिलापं पश्यन् अशोकः प्रियप्रियापाद-
तलप्रहारम् आत्मानम् अल्पव्यसनं विवेद ।

व्याख्या

बकुलद्रुमस्य केसरवृक्षस्य 'अथ केतारे । बकुलो यञ्जुलोऽशोके' इत्यमरः ।
'मोलसरी' इति भाषायाम् । पुरन्ध्रीणां कामिनीनां गण्डूपस्य या सुरा मुखवति
मद्यं तस्याऽभिलापमिच्छां पश्यन्निरीक्षमाणोऽशोक अशोकद्रुमः प्रियोऽभीष्टः
प्रियायाः कान्तायाः पादतलस्य चरणतलस्य प्रहारस्ताडनं यस्य स तमात्मानं स्वमत्पं
तुष्टं न्यूनं वा व्यसनं प्रवृत्त्या प्रियवस्तु यस्य स तमल्पव्यसनं विवेद ज्ञातवान् ।
कान्तामुज्ज्वलोच्छिष्टमद्याभिलापस्य निन्दितत्वात्तदपेक्षया कान्तापादतलप्रहारस्याल्प-

व्यसनतन्त्रं, तत्र कामिनीस्पर्शजनितमुत्थानुभवश्चेति भावः । 'पादाघातादशोकं विकसति अकुलं योषितामास्यमर्धः' इति कविसमयः ।

भाषा

मौलसरी के वृक्ष की, (फूलने के लिये) कामिनी के शराव के बुल्ले की अभिलाषा को जानने वाला अशोक वृक्ष, (अपने फूलने के लिये) कामिनी के पाद प्रहार की अभिलाषा रखने वाले अपने को अपेक्षाकृत कम व्यसनी समझने लगा । अर्थात् अपने ऊपर झूठी शराव के धूके जाने से कामिनी की लात खा लेना अच्छा है ऐसा समझने लगा । क्योंकि उसमें कामिनीस्पर्शजनित-मुत्थानुभूति होती है ।

चूतद्रुमालीभुजपञ्जरेण रणद्विरेफावलिकङ्कणेन ।

मित्रं मधुः कोकिलमञ्जुनाद-पूर्वामिभाषी स्मरमालिलिङ्ग ॥४६॥

अन्वयः

मित्रं कोकिलमञ्जुनादपूर्वामिभाषी मधुः रणद्विरेफावलिकङ्कणेन चूतद्रुमालीभुजपञ्जरेण स्मरम् आलिलिङ्ग ।

व्याख्या

मित्रं मुहुत् 'अथ मित्रं सखा मुहुत्' इत्यमरः । कोकिलानां विकानां मञ्जुनादः प्रियध्वनिः पूर्वो यस्मिन्कर्मणि तत् कोकिलमञ्जुनादपूर्वं यथास्यात्तथा-मिभाषते स्वागतं यदतीति अथवा कोकिलनादेन पूर्वामिभाषी प्रथमस्यागतकर्ता मध्वन्तस्तो रणन्तो सङ्कारशब्दं कुर्वन्तो द्विरेफाः भ्रमरास्तेयामावलिः पद्मवितः 'वीर्यातिरावलिः पक्तिः श्रेणी लेखास्तु राजयः' इत्यमरः । एव कङ्कणं यस्य स तेन भ्रमरपद्मवितरूपकङ्कणयुक्तेन चूतद्रुमाणां सहकारवृक्षाणामावलिः पंक्तिरेव भुजपञ्जरं बाहुपिञ्जरं बाहुपाश इत्यर्थः । तेन सहकारवृक्षावलिरम्बाहुपाशेन स्मरं काममालिलिङ्गं परिरम्भयान् । मधो मित्रत्वारोपश्चूतद्रुमाख्यां भुजपञ्जरत्वारोपो रणद्विरेफावत्यां कङ्कणत्वारोपश्च स्मरकर्मकालिङ्गने हेतुरिति स्पष्टम् ।

भाषा

मित्र तथा कोयल की कोमल स्त्री से प्रथम स्वागत करने वाले यमन शत्रु ने गुजार करने वाले भोरी की बनार स्त्री बगल वाले आम के पेड़ों की बनार स्त्री बाहुपाश से कामदेव का आलिलिङ्गन किया ।

उन्निद्रपङ्क्तिस्थितचम्पकानि चकाशिरे केलिवनान्तराणि ।
वियोगिनीनां कवलीकृतानां सुवर्णकाञ्चीभिरिवाञ्चितानि ॥५०॥

अन्वयः

उन्निद्रपङ्क्तिस्थितचम्पकानि केलिवनान्तराणि कवलीकृतानां वियोगिनीनां सुवर्णकाञ्चीभिः अञ्चितानि इव चकाशिरे ।

व्याख्या

उदगता दूरीभूता निद्रा संकोचो येषां तान्युन्निद्राणि विकसितानि पङ्क्तौषु श्रेणोषु स्थितानि विद्यमानानि चम्पकानि चम्पककुसुमानि येषु तानि केलिवनानां फीडोद्यानानामन्तराणि मध्यभागाः कवलीकृतानां चम्पकादिपुष्पसमृद्धिमता वसन्तेन भक्षितानां हृतानामित्यर्थः । वियोगिनीनां विरहिणीनां सुवर्णकाञ्चीभिः काञ्चनरशनाभिरञ्चितानि तत्समानपीतवर्णत्वात्समन्वितानोव चकाशिरे विदिद्युतिरे । वसन्ते पतिविरहाद्दशमविरहावस्थां प्राप्तानां मृतानामित्यर्थः । वियोगिनीनां पीतवर्णत्वात्काञ्चनकाञ्चीरूपाणोव चम्पकपुष्पाणि शुशुभिर इति भावः । उत्प्रेषालंकारः ।

भाषा

फूले हुए और कतार में लगे पीले चम्पे के फूलों से युक्त ऋषीडा कानन के मध्यस्थल, वसन्त ऋतु के कारण पति वियोग से दशम विरहावस्था को प्राप्त अर्थात् मृत वियोगिनियों की मानों सोने की पीली करघनियों के रूप से शोभित हो रहे थे ।

मर्मव्यथाविस्मयधूर्णमान-मूर्धोच्छलत्कुण्डलविभ्रमेष ।
शब्दानुसारेण वियोगिनीभिः क्षिप्ताः पिकानामिव कण्ठपाशाः ॥५१॥

अन्वयः

वियोगिनीभिः मर्मव्यथाविस्मयधूर्णमानमूर्धोच्छलत्कुण्डलविभ्रमेष पिकानां शब्दानुसारेण कण्ठपाशाः क्षिप्ताः ।

व्याख्या

वियोगिनीभिर्विरहिणीभिर्मर्मव्यथायाः कोकिलकूजितध्वजनिजितमामिकवेदनाया विस्मयेनाऽऽधिक्येनाऽयथा विस्मयो लोकसीमातिवर्तित्वं तेन 'विधिघेषु

पदार्थेषु लोकसीमातिरतिषु । विस्फारद्वेतसो यस्तु स विस्मय उवाहृत' इति साहित्यवर्णने । घूर्णमानेभ्यो भ्रमज्झुषो मूर्धेभ्यो मस्तकेभ्य उच्छलतामूर्ध्वं गच्छतां कुण्डलानां कर्णभूषणानां विभ्रमेण व्याजेन विकृतानां कोकिलानां शब्दस्य रवस्याऽनुसारोऽनुसरणं तेनाऽमुकस्यानत शब्द समायातीत्यनुमानेन तेषां बन्धनाय कण्ठपाशा कण्ठरञ्जक इव क्षिप्ता मुञ्चना । पिकस्वराणां घोडावाम-
कत्वेन पिकानां बन्धनार्थं विरहिणीभिः कर्णभूषणवक्रमणव्याजात्पाशा क्षिप्ता इयेति भावः । अत्रापन्हुतिरलङ्कारः ।

भाषा

वियोगिनिभो ने रोविल के दब्बो को सुन कर मामिब वेदना के आधिपत्य से मस्तकी को सतत हिलाने से ऊपर गोल्याकार रूप में हिटने वाले वर्णभूषणों के लिए स मानो बोलल के शब्दों का अनुसरण कर उनके गलो को बाध कर उनका प्राणान्त करने वाले पाशा को छोड़ा ।

उदञ्चयन्किशुरुपुष्पसूचीः सलीलमाधूतलताकशाम्रः ।

वियोगिनां निग्रहणाय सज्जः कामाक्ष्या दक्षिणमारुतोऽभूत् ॥५२॥

अन्वयः

किशुरुपुष्पसूचीः उदञ्चयन् सलीलम् आधूतलताकशाम्रः दक्षिण-
मारुतः कामाक्ष्या वियोगिना निग्रहणाय सज्जः अभूत् ।

व्याख्या

किशुरुपुष्पाणि पलाशकुसुमायेव सूचय स्ताः (कर्म) किशुरुपुष्पसूची उदञ्चयन्मुद्रयन् सलीला विलासने सहितं सलीलं यथायाततया आधूतं क्षिप्तं सततं कदा सस्या अथ येन स दक्षिणमारुतो मलयपवन कामस्य मकरन्दजस्या-
ऽऽपाऽनुनासनेन वियोगिन्विषय वियोगिन्दर्पेति वियोगिनस्तेषां वियोगिनां 'पुणान्तिवेषेकतोय' । निग्रहणाय दासनाय सज्ज उच्यते सप्तदोऽभूत् । यथा शरदरथबलीश्वरेणाय सूचीकशायो प्रयोगं कियते तथैव कामाक्ष्या कामिजन-
पीडनाय यत्नतेन किशुरुपुष्पलतयो प्रयोग इति भावः । अत्र रूपका-
सङ्कारः ।

भाषा

पलाश के फूल सूची काँटे को लिए हुए विलास से लता सूची कोटे

या चाबुक के अग्रभाग को हिलाने वाला दक्षिण वायु, कामदेव की आज्ञा से, वियोगी और वियोगिनीओ पर शासन करने के लिए तयार हो गया । गाड़ी के बेल को हँकने के लिये चाबुक और चाबुक के दण्डे में एक काँटा भी लगा रहता है जिससे गाड़ीवान बेलों को ठीक चलाता है । उसी प्रकार वियोगी और वियोगिनीओ पर अपना शासन चलाने के लिए काम की आज्ञा से वसन्तऋतु पलाश का फूल रूपी काँटा और लता रूपी चाबुक लेकर, तयार हो गया ।

प्रसूननाराचपरम्पराभिर्वर्षत्सु योवेष्विव पादपेषु ।

वसन्तमत्तद्विरदाधिरूढः प्रौढत्वमाप स्मरभूमिपालः ॥५३॥

अन्वयः

योवेषु इव पादपेषु प्रसूननाराचपरम्पराभिः वर्षत्सु (सत्सु) वसन्त-
मत्तद्विरदाधिरूढः स्मरभूमिपालः प्रौढत्वम् आप ।

व्याख्या

योवेषु भवेष्विव 'भटा योधाश्च योद्धारः' इत्यमरः । पादपेषु वृक्षेषु प्रसूनानि पुष्पाण्येव नाराचाः प्रक्ष्वेडना लोहनिर्मितशरास्तेषां परम्परास्ताभिः प्रसूननाराच परम्पराभिर्वर्षत्सु पुष्पवाणधाराः पतयत्सु सत्सु, पादपेभ्यः पुष्पेषु पतस्त्विति-
भावः । वसन्त एव मत्तो मदान्धो द्विरदो गजस्तमधिरूढोऽधिष्ठितः स्मरः काम एव भूमिपालो राजा प्रौढत्वं प्रकर्षणीयमितिपथं । आप प्राप । पुष्पोद्गमेन वसन्ते कामस्य प्रभावः प्रसृत इति भावः ।

भाषा

योधाओ के समान वृक्षों के पुष्परूपी लोहे के वाणों की वृष्टि करते रहने पर अर्थात् अत्यधिक फूलों के उत्पन्न होकर नीचे गिरते रहने पर वसन्त रूपी मदोन्मत्त हाथी पर सवार कामरूपी राजा उन्नत अवस्था को प्राप्त हुआ अर्थात् काम का साम्राज्य चारों ओर फैल गया ।

समर्प्यमाणान्द्रुतकौसुमास्त्रैवेण चित्रीकृतकाननेन ।

अधिज्यधन्वापि पराधुखोऽभून्नपङ्कमारे भगवाननङ्गः ॥५४॥

अन्वयः

चित्रकृतकाननेन चैत्रेण समर्प्यमाणानुवृत्तकौसुमाक्षः अधिज्यधन्वा
अपि भगवान् अनङ्गः निपङ्गभारे पराङ्मुखः अभूत् ।

व्याख्या

चित्रकृतमलद्वकृतं विभिन्नवर्णनवीनपुष्पादिनेति भावः । काननं वनं 'अट-
थरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्' इत्यमरः । येन स तेन चैत्रेण यस्तन्मासे-
नेत्यर्थः । समर्प्यमाणं दीपमानमनुवृत्तं विचित्रं कौसुमं पौष्पमस्त्रं बाणो यस्मै
स ज्यां मौर्वीमधिगतमधिज्यं धनुष्यस्य सः समारोपितचापोऽपि भगवान् पूज्योऽनङ्गः
कामो निपङ्गभारे तूष्णीरभारग्रहणे पराङ्मुखो निरभिलाषोऽभूत् । चैत्रेण
कानने महानुष्परूपबाणराशिरेकत्रीकृतो दत्तश्च कामाय येन बाणसरक्षणाय
तूष्णीरधारणस्याऽऽवश्यकर्तव्यं न जातेति भावः ।

भाषा

जगलो को रागिरगी फूलो से सुशोभित करने वाले चैत्र से, आश्चर्यजनक
फूलो के बाणो को पाकर, धनुष चढ़ाकर रखने वाले भी भगवान् कामदेव, तरकस
धारण करने में विमुख रहे । अर्थात् सदैव चैत्र द्वारा पुष्पबाण दिये जाने के
कारण धनुष चढ़ाए रहने पर भी तरकस में बाण रखकर उसे पीठ पर लटक-
र रखने की आवश्यकता भगवान् कामदेव को न पड़ी ।

शृङ्गारिणीमार्जितदन्तपङ्क्ति-कान्त्येव निर्यन्त्रणमुच्छलन्त्या ।

प्रक्षाल्यमानस्य शनैरवापु-रनिन्द्यमिन्दोः किरणाः प्रसादम् ॥५५॥

अन्वयः

निर्यन्त्रणम् उच्छलन्त्या शृङ्गारिणीमार्जितदन्तकान्त्या प्रक्षाल्यमानस्य
इव इन्दोः किरणाः शनैः अनिन्द्यं प्रसादम् अवापुः ।

व्याख्या

निर्यन्त्रणं निरर्गलमुच्छलन्त्योर्ध्वं प्रसरन्त्या शृङ्गारिणीभिरङ्गनाभिर्मार्जिता-
स्त्वच्छोकृता घवलीकृता इत्यर्थः । दन्ता दशनास्तेषां कान्तिस्तया प्रक्षाल्यमानस्य
संभाजितस्येव घवलीकृतस्येत्यर्थः । इन्दोश्चन्द्रस्य किरणाः किराः शनैः, क्रमाशो-
नित्यं निर्मलं प्रसादं प्रक्षाल्यमवापुः प्रापुः । उत्प्रेक्षालक्ष्णः ।

भाषा

बिना रोक टोक ऊपर की ओर फैलनेवाली, अङ्गुनाओं द्वारा साफ किए हुए दाँतों की कान्ति से मानो धोए हुए अर्थात् साफ किए हुए चन्द्रमा के किरण, धीरे धीरे अपूर्व स्वच्छता अर्थात् धवलता को प्राप्त हुए ।

अथ विरहिणीविलापं वर्णयति कवि :—

त्वं चैत्र मित्रं यदि मन्मथस्य तस्मिन्ननङ्गे कथमवताङ्गः ।

ज्ञातं तवान्तर्गतमागतोऽसि मियेण नाशाय वियोगिनीनाम् ॥५६॥

अन्वयः

हे चैत्र यदि त्वं मन्मथस्य मित्रं (तर्हि) तस्मिन् अनङ्गे (सति) त्वं कथम् अवताङ्गः । तव अन्तर्गतं (मया) ज्ञातम् । त्वं मियेण वियोगिनीनां नाशाय आगतः असि ।

व्याख्या

हे चैत्र ! हे वसन्त ! यदि त्व मन्मथस्य कामस्य मित्रं सुहृत्तर्हि तस्मिन्कामेऽनङ्गेऽङ्गहीने सति त्व कथमवताङ्गताङ्गानि यस्य स अभगनावयवोऽविकलशरीरं अतीत्यर्थं । तव वसन्तस्याऽन्तर्गतं मानसगतो भावो मया विरहिण्या ज्ञातं बुद्धम् । त्व मियेण व्याजेन वियोगिनीनां विरहिणीनां नाशाय विध्वंसनायाऽऽगतस्तमायातोऽसि । कामस्याऽनङ्गत्वे जातेऽपि स्वमधुना पुष्पविकासविध्व्याजेन तवोप वियोगिनीनां नाशरूपं कार्यं सम्पादयसीति भावः ।

भाषा

हे वसन्त ! यदि तুম कामदेव के मित्र हो तो कामदेव के शरीर रहि होने पर तুম कैसे अविचल शरीर वाले हो अर्थात् तুম कैसे बिना आघात रह गये । तुम्हारे हार्दिक भाव को मैंने समझ लिया । तুম बहाने से वियोगिनिज का नाश कर डालने के लिये आए हो । अर्थात् कामदेव के काम में तুম, फूल को पैदा कर बहाने से सहायता कर ही रहे हो ।

नूनं महापातकिनं वितर्क्य वियोगिवर्गचयदीक्षितं त्वाम् ।

पस्पर्श न त्र्यम्बरुत्तेव्रवह्निः पापैरखण्डैः प्रियस्रपिडतानाम् ॥५७॥

अन्वयः

उयम्बकनेत्रवह्निः प्रियखण्डितानाम् अखण्डैः पापैः त्वां वियोगिवर्ग-
क्षयदीक्षितं नूनं महापातकिनं वितर्क्य न पस्पर्श ।

व्याख्या

श्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्य स उयम्बकः शिवस्तस्य नेत्रवह्निर्नयनाग्निः
शिवनेत्रवह्निः प्रियेण कान्तेन खण्डिता विरहितास्तासां विरहिणीनामयथा प्रियाः
खण्डिता सुदूरं गता यासो तासो वियोगिनीसम्बन्धितामित्यर्थः । अखण्डैरतिमहद्भिः
पापैर्बुधैः प्राणापहरणरूपैरित्यर्थः । त्वां वसन्तं वियोगिनां विरहिणां वर्गस्य
समूहस्य क्षये नाशकार्यं दीक्षितं सनातदीक्षं सन्नद्धमत एव नूनं निश्चयेन महापा-
तकिनं महापापिनं वितर्क्य वित्तार्य न पस्पर्श न स्पृष्टवान् न दग्धवानित्यर्थः ।

भाषा

शकर की आस की आगने, वियोगिनिओ के सम्बन्ध में किये हुए बड़े २
पापों से, तुम को विरही लोगों के समूह को नाश करने में लगे हुए अत एव
निश्चय पूर्वक महापातकी समझ कर, नहीं छूवा अर्थात् नहीं जलाया ।

हराहवे पञ्चशरं विमुच्य पलायितः चित्रपराङ्मुखस्त्वम् ।
अस्य क्षताङ्गस्य पुरोऽधुनात्र हा चैत्रचाण्डाल कथं स्थितोऽसि ॥५८॥

अन्वयः

क्षत्रपराङ्मुखः त्वं हराहवे पञ्चशरं विमुच्य पलायितः । हे चैत्र-
चाण्डाल ! अधुना अत्र क्षताङ्गस्य अस्य पुरः हा ! कथं स्थितः असि ।

व्याख्या

क्षत्रियकुलवाचकस्य क्षत्रशब्दस्याऽत्र लक्षणया क्षत्रियधर्मोऽर्थः । क्षत्रात्-
क्षत्रियधर्मत्वात्पराङ्मुखो निरपेक्षस्त्यक्तक्षत्रियधर्मत्वं हरस्य शकरस्याऽहवो युद्धं
तस्मिन्, दाक्षुरेण सह संजाते युद्धे पञ्चशरं कामं 'कामः पञ्चशरः स्मरः'
इत्यमरः । विमुच्य परित्यज्य पलायितोऽप्रसूतः । प्राणभयात्तमेकाकिनं परित्यज्य
पलाय्य दूरं गत इत्यर्थः । चेन्न एव चाण्डालस्तत्सम्बोधने हे चैत्रचाण्डाल !
हे क्षत्रधर्म ! अधुनेवानीमत्राऽस्मिन्प्रदेशे कतं भानं शरीरं गात्रं यस्य स तस्य
अन्नपात्रत्वाऽस्य कामस्य पुरोऽपि हा क्षेदयूचकमप्ययम् । कथं केन प्रकारेण

स्थितोऽस्ति विद्यमानोऽस्ति । घोरसङ्कटे त्यक्ततङ्गस्य कामस्य पुनः सम्मुखे समागमस्ते निर्लज्जत्वमेव द्योतयतीति भावः ।

भाषा

क्षत्रियधर्म से विमुख तुम, शिव के साथ भये हुए युद्ध में कामदेव को छोड़कर भाग गये थे । हे नीच चित्र ! इस समय, इस स्थान पर भग्न शरीर कामदेव के सम्मुख हाय ! कैसे उपस्थित हो सके हो । अर्थात् घोर सकट में कामदेव का साथ छोड़कर भाग जाने वाले तुम, इस समय यहाँ कामदेव के सम्मुख कैसे उपस्थित होकर निर्लज्जता प्रकट कर रहे हो ।

इहैव सङ्गः फलवान्बभूव त्वया महापातकिना पिकानाम् ।
यदर्धदग्धोल्लुक्ककश्मलेन देहेन लोकस्य बहिश्चरन्ति ॥५६॥

अन्वयः

महापातकिना त्वया पिकाना सङ्गः इह एव फलवान् बभूव । यत् (ते) अर्धदग्धोल्लुक्ककश्मलेन देहेन लोकस्य बहिः चरन्ति ।

व्याख्या

महापातकिनाऽप्युपपापिना स्वया वसन्तेन पिकाना कोकिलाना सङ्गस्तह्वाप्त इहेवाऽस्मिन्नेव जन्मनि फलवान् फलसमुक्तो बभूव जातः । 'अत्युपपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुते' इति वचनात् । यद्यस्मात्कारणात् ते पिका अर्धं दग्ध ज्वलितमुल्लुक्ककमलातम् 'अङ्गारोऽलातमुल्लुक्कम्' इत्यमरः । तद्वत्कश्मलेन कृष्णवर्णेन देहेन शरीरेण लोकस्य जनस्थानस्य जनसमुदायस्य या बहिर्वाह्यदेशे घने इत्यर्थः । चरन्ति भ्रमन्ति । महापातकिना वसन्तेन सह पिकाना ससर्गात् तेषामपि पापसम्बन्धात्कृष्णवर्णत्वं लोकाद्बहिर्निष्कासनञ्च जातमिति भावः ।

भाषा

महापापी तुम्हारे साथ कोयलो का साथ होने से कोयलो को उठाकर फल इसी जन्म में मिल गया । क्योंकि कोयल अपजली मसाल के समान वाले रंग के शरीर से जन समूह के बाहर जगहों में भटकने लगी । अर्थात् पापी के ससर्ग के पाप में वाली पट्ट कर नगर से दूर जंगलों में रहने लगी ।

त्वं दृष्टदोषोऽपि पुनः स्मरेण यत्संगृहीतः शृणु तत्र हेतुम् ।
अङ्गीकृतस्त्रीवधपातकेन केनापि न स्वीकृत एव भारः ॥६०॥

अन्वयः

यत् दृष्टदोषः अपि त्वं स्मरेण पुनः संगृहीतः तत्र हेतुं शृणु । अङ्गी-
कृतस्त्रीवधपातकेन केन अपि एव भारः न स्वीकृतः ।

व्याख्या

यत् यतो बृष्ट परिततो बोधो मित्रसाहाय्यकारित्वाभावरूपो दुर्गुणो यस्य स
विज्ञातदुर्गुणोऽपि त्वं वसन्तः, स्मरेण कायेन पुनर्मुहु सगृहीतोऽङ्गीकृतस्तत्र
तस्मिन्निषेधे हेतु कारण शृणु समाकर्ण्य । अङ्गीकृतमुररीकृत स्त्रीणां नारीणां
वधरूप पातकं पाप येन स तेन स्वीकृतनारीहनरूपपापेन केनाऽपि केनाऽपि
व्यक्तिविशेषेण एव स्त्रीवधरूपो भार कार्यं न स्वीकृतो नोररीकृत ।

भाषा

कामदेव ने, मित्र की सहायता न करने के दोष से युक्त भी तुमको फिर से
बयो अपने साथ रख लिया, इसका कारण सुनो । स्त्रीवध का पाप स्वीकार
करने वाले, तुम्हारे सिवाय किसी ने भी इस बोझ को उठाना अर्थात् इस बाध
को बरना स्वीकार नहीं किया । अर्थात् स्त्रीवध का पाप किसी के स्वीकार
न करने से, तुम जैसे दोषी को भी उसने अपना लिया ।

इत्थं वियोगज्वरजर्जराणां मुद्वेजितानां मधुमासलक्ष्म्या ।
आसन्मुहुः पद्मललोचनानां चैत्रे विचित्रोक्तिविचेष्टितानि ॥६१॥

अन्वयः

चैत्रे मधुमासलक्ष्म्या मुद्वेजितानां वियोगज्वरजर्जराणां पद्मललोचना-
नाम् इत्थं विचित्रोक्तिविचेष्टितानि मुहुः आसन् ।

व्याख्या

चैत्रे वसन्ते मधुमासलक्ष्म्या वसन्तशोभयोद्वेजितानां पीडितानां वियोगज्वरेण
पतिधिरहुरूपज्वरेण जर्जराणां शिथिलीभूतानां पद्मलानि घनपद्मयुक्ता
‘पद्माक्षिलोम्नि किञ्चत्के तत्वाद्यंशोऽप्यणोयसि’ इत्यमरः । लोचनानि नयनानि

यासां तास्तासां पद्मललोचनानामङ्गनानामित्यमनेन पूर्वोक्तप्रकारेण विचित्रा आश्चर्योत्पादिका उक्तयो भाषितानि 'व्याहार उक्तिलिपितं भाषितं वचनं वचः' इत्यमरः । तासां विचेष्टितानि विलसितानि मुहुर्परम्यारमासन् बभूवुः ।

भाषा

वसन्त ऋतु में वसन्त की शोभा से पीड़ित, और पति विरह से जर्जरित, सुन्दर गङ्गीन पत्नीनियो वाली नारियो के इस प्रकार के आश्चर्य वारक उक्तियो के विलास वार २ होते थे । अर्थात् विरह के कारण पीड़ित हो, स्त्रियाँ इस प्रकार के अनेक विचित्र उद्गार वार २ निकालती थी ।

गम्भीरता चाटुपराङ्मुखत्वं सौभाग्यमन्यप्रमदारदाङ्कः ।
दोषोऽपि यूनां गुण एव मेने पुरन्धिभिर्मानपराङ्मुखीभिः ॥६२॥

अन्वयः

मानपराङ्मुखीभिः पुरन्धिभिः यूनां गम्भीरता चाटुपराङ्मुखत्वं सौभाग्यं अन्यप्रमदारदाङ्कः दोषः अपि गुणः एव मेने ।

व्याख्या

माने धर्म पराङ्मुख्यो यस्तन्तर्तुकारणेनौत्सुक्यादुदासीनास्ताभिर्मानरहिताभिः पुरन्धिभिरङ्गनाभिर्युनां युवजनानां गम्भीरता धर्म चाञ्चल्यभाव इत्यर्थः । चाटुपराङ्मुखत्वमनुनयानुलम्प्रेमवार्ताप्रचाररहितत्वं 'अस्त्री चाटुचटुशलाघा प्रेम्णा मिथ्या विलस्यन्' इत्यमरः । सौभाग्यं सुन्दरभाग्यशालित्वं स्त्रीसमाग-माप्तीच्छायां वलेशराहित्यमित्यर्थः । अन्यासां प्रमदाना स्त्रियों रवानां दक्षना-नामङ्गुलिचिह्नं 'कलङ्काङ्गुली लाङ्छनञ्च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्' इत्यमरः । इति दोषोऽपि गुण एव मेने तत्र दोषत्वबुद्धिरेव न जातेति भावः । वसन्तर्तुकृता-त्पुष्पकामवेदनया यूनां सकलदोषान् विस्मृत्य ताः कामपरवशाज्जाता इत्यर्थः । यूनां दोषा अपि तासां कृते तस्मिन्काले कामोद्दीपका जाता इति भावः ।

भाषा

स्त्री के सामने विद्यमान रहने पर भी युवको का धीरता से बिना किसी प्रकार की चाञ्चलता दिखाते हुए बैठे रहना, मीठी २ रस भरी प्रेम की बातें न करना, स्त्री समागम की इच्छा रहते हुए भी किसी प्रकार के वलेश से पीड़ित न होकर, अपनी ही ऐंठ में रहना, और उनके शरीर पर के अन्य स्त्री के या

सीत के दात से काटने के चिन्ह—इन दोषों को भी, मान रहित स्त्रियों ने गुण ही समझा । युवा कामियों में, इन दोषों को देख कर पत्नियाँ क्रुद्ध हो जाती हैं । परन्तु वसन्त-ऋतु के प्रभाव से जिनका मान ही दूर हो गया है अतएव कामासक्त भई हुई स्त्रियों ने इन दोषों को भी गुण ही समझा ।

यन्दिहृतं वसन्तयर्णनमारभते कविः—

मानग्रन्थिकदर्थनाय कथिताः सर्वत्र पुंस्कोकिलाः

कैलीकर्मणि दाक्षिणात्यमरुतामध्यक्षभावोऽर्पितः ।

पुष्पाक्षस्य जगत्त्रयेऽपि विरहप्रत्यूहहेवाकिनः

संनद्धोऽयमसाध्यसाधनविधौ साम्राज्यमन्त्री मधुः ॥६३॥

अन्ययः

सर्वत्र मानग्रन्थिकदर्थनाय पुंस्कोकिलाः कथिताः । कैलीकर्मणि दाक्षिणात्यमरुताम् अध्यक्षभावः अर्पितः । जगत्त्रये अपि विरहप्रत्यूह-हेवाकिनः पुष्पाक्षस्य साम्राज्यमन्त्री अयं मधुः असाध्यसाधनविधौ संनद्धः । (अस्ति) ।

व्याख्या

(वसन्तेन) सर्वत्र सर्वस्थानेषु मानः कोप एव ग्रन्थिस्तस्य कदर्थनाय भञ्जनाय विनाशायैत्यर्थः । पुंस्कोकिलाः पिकाः कथिता मानप्ताः । कैलीकर्मणि काम-फीडाविलासे रस्यादिव्यत्यर्थः । दाक्षिणात्यमरुता मलयपर्वतानामध्यक्षभाव आधिपत्यमर्पितो दत्तः । जगत् भूवनानां 'दिष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । अयं तस्मिन् त्रिलोक्यामपि विरहे विधौगसमये प्रत्यूहा विघ्नः 'विघ्नोऽन्तरायः प्रत्यूहः' इत्यमरः । बलेभोत्पादका उपद्रवा इत्यर्थः । तेषां हेवाकः^१ उत्पट्टेच्छा-स्त्यस्येति तस्य प्रियविरहसमये पीडोत्पादनकामस्य पुष्पाक्षस्य कामस्य साध्यायस्य सार्वभौमराज्यस्य मन्त्री पीताक्षिकः 'मन्त्री पीताक्षोऽमात्यः' इत्यमरः । अयं प्रतिद्वो मधुर्वसन्तोऽशाध्यानामसाधनवानां विरहिदुस्तानां साधनमुत्पादने तस्य

^१ हेवाकशब्दः बदमीरखविभिः बह्वर्णविन्हादिभिरेव प्रायः प्रयुक्तः ।

'जाम्बे महामहो निरुममस्यानहेवाकिनां

नि सामान्यमहृदयोनिगुना बाधां वितापयि' इति बह्वर्णः ।

विधिः प्रक्रिया तस्मिन्संग्रहः सुसज्जोऽस्ति । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः । "सूर्याग्नि-
मंसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् । रूपकालङ्कारः ।

भाषा

वसन्त ने सब स्थानों में प्रेमकोप रूपी गाठ को खोल डालने के लिये कोयलो को आज्ञा दे दी । रत्नादि कामग्रीडाओं में मलयानिल को मुख्य स्थान दे दिया । तीनों लोकों में वियोगजनित कष्ट देने की उत्कट इच्छा रखने वाले कामदेव के साम्राज्य का मन्त्री, यह वसन्त, विरही जनो में, असम्भव दुःखों को उत्पन्न करने के काम में कटिबद्ध है । अर्थात् कोयल व मलयानिल की सहायता से वसन्त शत्रु, वियोगियों को अत्यधिक कष्ट पहुँचाने की कामदेव की उत्कट इच्छा को पूर्ण करने में सहायता करता है ।

लीलास्नानविधिर्क्षमं मधुलिहां पुष्पेषु जातं मधु

स्थायित्वं कलकण्ठकण्ठकुहरेष्वासेवते पञ्चमः ।

एकच्छत्रजगज्जयार्जनरुचेर्देवस्य शृङ्गारिण-

त्रैत्रश्चित्रमकाण्ड एव समभूत्रैलोक्यजैत्रो भटः ॥६४॥

अन्वयः

मधुलिहां पुष्पेषु लीलास्नानविधिर्क्षमं मधु जातम् । पञ्चमः कलकण्ठ-
कण्ठकुहरेषु स्थायित्वम् आसेवते । एकच्छत्रजगज्जयार्जनरुचेः शृङ्गारि-
णिः देवस्य अकाण्डे एव चैत्रः त्रैलोक्यजैत्रः भटः समभूत् (इति)
चित्रम् ।

व्याख्या

मधुलिहा भ्रमराणां (कृते) पुष्पेषु कुसुमेषु लीलाया कीडया स्नानं तस्य
विधिविधानं तस्य क्षमं योग्यमत्यधिकमित्यर्थः । मधु पुष्परासो जातं समुत्पन्नम् ।
पञ्चमः पञ्चमस्वरः कलो मधुरः कण्ठो येषां ते कलकण्ठाः कोकिलास्तेषां कण्ठा
एव कुहराणि गुहास्तेषु स्थायित्वं स्थिरतामासेवते जुषते । 'पिको वदति
पञ्चमम्' इत्युक्तेः । एकं छत्रं यस्य स एकच्छत्रो यो जगतो भुवनस्य 'विष्टपं
भुवनं जगत्' इत्यमरः । जयो विजयस्तस्याऽर्जने प्राप्ती रुचिः प्रीतियंस्य स तस्य
शृङ्गारिणो देवस्य कामस्य भगवतोऽकाण्डेऽकस्मादेव चैत्रो वसन्तमासस्त्रैलोक्यस्य
त्रिभुवनस्य जैत्रो जयनशीलो भटो योद्धा समभूत् संप्राप्त इति चित्रमाश्चर्यकरम् ।

भाषा

भीरो के लिये, फूलों में क्रीडापूर्वक स्नान करने योग्य अर्थात् अत्यधिक पुष्प-रस (मकरन्द) उत्पन्न हो गया । पञ्चम स्वर, कोकिलों के बन्धुहरो में स्थिर हो गया । जगत् का एक छत्र विजय प्राप्त करने की अभिलाषा रखने वाले कामदेव का योद्धा चैत्र, अचानक ही, तीनों भुवनों को जीतने वाला हो गया—यह एक आश्चर्य की बात है ।

भृङ्गैर्विश्ववियोगिवर्गदलनोत्तालस्य वैतालिकैः

प्रारब्धा विरुदावलीव पठितुं शृङ्गारवन्द्योर्मघोः ।

नादः कोकिलयोपितां प्रमुपितत्रैलोक्यमानग्रहः

कामः सम्प्रति कौतुकाद्यदि परं पौष्पं धुनीते धनुः ॥६५॥

अन्वयः

वैतालिकैः भृङ्गैः विश्ववियोगिवर्गदलनोत्तालस्य शृङ्गारवन्द्योः मघोः विरुदावली पठितुं प्रारब्धा इव । प्रमुपितत्रैलोक्यमानग्रहः कोकिलयोपितां नादः (प्रारब्धः) । यदि परं सम्प्रति कामः कौतुकात् पौष्पं धनुः धुनीते (तर्हि धुनीतु नाम) ।

व्याख्या

वैतालिकं रासां प्रातःकाले निद्राप्रबोधजनकस्तुतिवारकं: 'वैतालिका बोध-कारकचार्किता घाष्टिकार्षेयः । स्फुर्माणयास्तु मगधा बन्धिनः स्तुतिपाठनाः' इत्यमरः । भृङ्गैर्भ्रमरैर्विश्वेषां सर्वेषां वियोगिनां वियोगित्रीपुण्याणां (पुतान-क्षियमेति-एकशेषः) वर्गं समूहस्तस्य दलनं संहारस्तस्मिन्मुत्ताल उत्पटस्तस्य सञ्चल-वियोगिसमूहसहारास्त्वटस्य शृङ्गारस्य स्त्रीपुंसोः परस्परं सम्भोगस्पृहाया बन्धुमित्रं सहायक इत्यर्थः । तस्य, उक्तञ्च—“पुंस स्त्रिया स्त्रियाः पुंसि सम्भोगं प्रति या स्पृहा । स शृङ्गार इति ख्यातः कीदृशस्यादिवारकः” ॥ यद्वा शृङ्गारस्य कामस्य बन्धुमित्रस्य मधोर्बसन्तस्य विद्यागो यद्वा प्रसारतोनामावली पद्यविरचित-वावली 'बोध्यातिरावति' पद्यविनः धोषी लेखास्तु राजपः' इत्यमरः । पठितु-मुच्चारयितुं प्रारब्धा इव । प्रमुपितो बलाद्विनाशितप्रकोपस्य मानग्रहः बेषग्रहणं येन स कोकिलयोपितां पिक्वीनां नादः शम्भोर्ऽपि प्रारब्ध इति भावः । यदि परं यदि केवलं सम्प्रत्यक्षना कामो मनोज्ञः कौतुकाद्यदिमुहुरातोष्यं कुमुममयं धनुः

शरासन धुनीते सञ्चालयति तर्हि धुनोतु नाम सञ्चालयतु, तदीयं कार्यं भृङ्गमघकोकिलं सम्पादितमेवेति भावः ।

भाषा

स्तुतिपाठ कर जगाने वाजे वैतालिक रूपी भीरो ने, सब विरहिजनो के समूहो का सहार करने में प्रबल और स्त्री पुरुषो की परस्पर समीप की अभिलाषा के सहायक, वसन्तऋतु की, अथवा वामदेव के मित्र वसन्त ऋतु की, मानो यश प्रशस्ति का पाठ करना प्रारम्भ कर दिया है । अर्थात् वसन्त ऋतु के आने से भीरो की गुजार चारो ओर होने लगी है जो कामोत्पादक है । तीना लोको की मनिनिजा के कोप को हठात् दूर कर देने वाली कोकिलाओ की कूक भी प्रारम्भ हो गयी है । अगर इसके ऊपर भी वामदेव, खेलवाड़ में अपने फूत्रो के धनुष्य को चलान लगे तो भजे ही चलावें, उनका कार्य तो भृङ्ग आदि सेवको ने कर ही दिया है ।

कूजत्कोकिलकोपिता गुलिधनुःशिखां समासेवते

खिन्ना चन्दनमारुतेन मलये दागामिमाकाङ्क्षति ।

किञ्चान्विष्यति दुमना दलयितुं कामेन मैत्रीं मधोः

कर्तुं धावति दुर्लभे त्वयि सखी कां कां न वातूलताम् ॥६६॥

अन्वयः

त्वयि दुर्लभे (सति), सखी कूजत्कोकिलकोपिता (सती) गुलिधनुःशिक्षा समासेवते । चन्दनमारुतेन खिन्ना (सती) मलये दागामिम् आकाङ्क्षति । किञ्च दुर्मनाः (सती) कामेन मधोः मैत्रीं दलयितुम् अन्विष्यति । का का वातूलता कर्तुं न धावति ।

व्याख्या

त्वयि विक्रमाङ्कदेवे दुर्लभे दुष्प्राप्ये सति त्वद्विषयोगावस्थायामित्यर्थः । सखी कामिनी कूजङ्क शब्द कुर्वाणं कोकिलं पिकं कोपिता रोष प्रापिता सती गुलिधनुषो मृदगुलिकां निधाय येन यन्त्रेण धानरेषु पक्षिषु च गुलिकाप्रहारं क्रियते तद्यत्र तस्य "धनुही" "गुलेला" इति भाषायां प्रसिद्धस्य, शिक्षामभ्यासं समासेवते करोति । कोकिलशब्देन स्वद्विषयोगावस्थाया पीडा न भवेदिति कोकिल-वृत्तीकरणार्थं गुलिधनुषोऽभ्यासं प्रारभत इति भावः । चन्दनवायुना चन्दनगन्ध-

मुक्तवायुना दक्षिणानिलेन लिप्रा दुःखिता सती मलये मलयपर्वति दाधानि
 पनदाहृताग्नि दावानलमित्यर्थः । आकाद्वसति घच्छति । येन दाधानलेन
 मलयजघन्दनवृक्षेषु वग्धेषु चन्दनदाघोरभावः स्यादिति भावः । किञ्चाऽन्यच्च
 दुर्मना दुःखितहृदया सती कामेन मन्मथेन मधोर्वसन्तस्य मैत्रीं सह्यं दलयितुं
 विनाशयितुमन्विष्यति प्रेच्छति उपायं मृगयतीति भावः । कां कां वातूलता-
 मृगमत्ततां 'वातूलः पुंसि यात्यायामपि यातसहे त्रिप्' इत्यमरः । कर्तुं सम्पादयितुं
 न यावति न वेगेन प्रयतते ।

भाषा

तुम्हारे न मिलने पर अर्थात् तुम्हारी विरहावस्था में, कामिनी, कूबने
 वाली कोयलो से क्रुद्ध होकर गुलेला चलाने का अभ्यास प्रारम्भ करती है जिससे
 गोली से कोयलो को मार कर उड़ादे जिसमें उनके शब्दों से विरहावस्था में
 कष्ट न हो । चन्दन की सुगन्ध युक्त वायु से अर्थात् मलयानिल से लिप्रा
 होकर मलयाचल में दावानल लगने की अभिलाषा करती है । जिसमें सब
 चन्दन के वृक्ष जल कर भस्म हो जाएँ और विरहावस्था में चन्दन वायुओं से
 कष्ट न हो, और दुःखित होकर, कामदेव और वसन्त की मित्रता का नाश
 करने के उपायों को खोजती है । कीन २ सा पायलपने का काम करने में वह
 शीघ्रता से नहीं प्रवृत्त होती है ।

सन्नद्धं माधवीनां मधु मधुपवधूकेलिगण्डूपयोग्यं

विश्राम्यन्ति श्रेण्यं क्वचिदपि मरुतो न क्षणं दाक्षिणात्याः ।

क्रीडाशैलीभवन्ति प्रतिकलमलिनां कौसुमाः पांसुकूटा—

चैत्रे पुष्पास्त्रमित्रे तदिह विरहिणां कीदृशी जीवितारा ॥६७॥

अन्ययः

माधवीनां मधु मधुपवधूकेलिगण्डूपयोग्यं सन्नद्धम् । दाक्षिणात्याः
 मरुतः श्रेण्यं क्वचिदपि क्षणं न विश्राम्यन्ति । अलिनां कौसुमाः
 पांसुकूटाः प्रतिकलं क्रीडाशैलीभवन्ति । तत् पुष्पास्त्रमित्रे चैत्रे (सति)
 इह विरहिणां जीवितारा कीदृशी ।

व्याख्या

माधवीनां वासन्तीस्तानां 'वासन्ती माधवीलता' इत्यमरः । मधु पुष्परसो

मधुपानां भ्रमराणां वध्यः कान्तास्तासां केलयः क्रीडास्तासु गण्डूपा मुखपूर्तयः
 ‘गण्डूपो मुखपूर्तो’ स्यात्’ इति हेमः । तेषां योग्यं तदयं पर्याप्तं सध्वं प्रगुणीभूतं
 समागतम् । माघबोलतासु मकरन्दाधिक्यं जातमिति भावः । दक्षिणास्या
 दक्षिणदिशात् आगता महतो मलयानिलाः धमेण दूरदेशागमनपरिधमेण क्वचिदपि
 कुत्रापि क्षणमोपत्कालपर्यन्तमपि न विश्राम्यन्ति विश्रान्तिं न काङ्क्षन्ति । अलिनां
 भ्रमराणां कृते कौसुमा, पौष्पाः पातुकूटा घूलिसमूहाः प्रतिकलं प्रतिक्षणं क्रीडा-
 शैलीभवन्ति लीलापर्वतीभवन्ति लीलापर्वत इवाऽऽचरन्तीति भावः । अभूततदभावे
 च्चिः । तत्तस्मात् कारणात् पुष्पाण्येव कुसुमान्येवाऽऽस्त्राणि शरा यस्य स पुष्पबाणः
 कामस्तस्य मित्रं सखा तस्मिन् चैत्रे वसन्ते विद्यमाने सतीहाऽस्मिन् जगति विरहिणां
 वियोगावस्थापद्मानां स्त्रीपुंसां जीवितस्य जीवनस्याऽऽशा कीदृशी किमिति । न
 जीवनाशेति भावः । अर्यापत्तिरलङ्कारः । लघ्वरावृत्तम् । “अर्न्त्यानां त्रयेण
 त्रिभुनियतियुता लघ्वरा कीर्तितेयम्” इति लक्षणात् ।

भाषा

वासन्ती लताओं में मकरन्द, भौरियों के लीलागत कुल्ला करने के योग्य
 तयार हो गया है । दक्षिण दिशा से बहने वाले मलयानिल, थकावट से कही
 भी विश्राम नहीं लेते हैं अर्थात् लगातार बहते ही रहते हैं । भौरों के लिये
 पुष्पघूल के ढेर प्रतिक्षण क्रीडापर्वत का काम करते हैं । इसलिये कामदेव के
 मित्र वसन्त के आने पर वियोगियों के जीते रहने की आशा कैसी ? अर्थात्
 ऐसे समय में वियोगियों का जीते रहना सम्भव नहीं है ।

पुष्पैर्भ्राजिष्णुभस्त्राकरणिमगणितैः शाखिनः के न याता-
 थञ्चनिर्विशलेखामयमिव भुवनं भृङ्गमालाभिरास्ते ।

त्रैलोक्याकाण्डचण्डप्रहरणनिबिडोत्साहकण्डूलदोष्णः

पुष्पेशोर्जैत्रशस्त्रव्यतिकरविधये साधु सज्जो वसन्तः ॥६८॥

अन्वयः

के शाखिनः अगणितैः पुष्पैः भ्राजिष्णुभस्त्राकरणि न याताः । भृङ्ग-
 मालाभिः भुवनं चञ्चनिर्विशलेखामयम् इव आस्ते । त्रैलोक्याकाण्डचण्ड-
 प्रहरणनिबिडोत्साहकण्डूलदोष्णः पुष्पेशोः जैत्रशस्त्रव्यतिकरविधये वसन्तः
 साधु सज्जः ।

भरितसुराभाण्डभाङ्कारचण्डाः उन्मीलनीलमोचापरिचयशिशिराः द्राविडीनां
कर्पूरापाण्डुगण्डस्थललुठितरयाः अमी दाक्षिणात्याः वायवः वान्ति ।

व्याख्या

नालिकेरोफलानां नारिकेलफलानां कुहरेषु मध्यस्यगह्वरेषु कुहूत्कारि कुहूदिति
शब्दकर्तृशब्दायमानमित्यर्थः । पानीयं जलं कल्लोलयन्तस्तरङ्गयन्तः कावेरी-
नद्यास्तोरे तटे तालद्रुमास्तालवृक्षास्तंभरितानि तालनिस्सृतजलेन 'ताडी' इति
प्रसिद्धेन परिपूरितानि सुराभाण्डानि मद्यपात्राणि तेषां भाङ्गारेण शाङ्गारेण
शब्देनेत्यर्थः । चण्डाः प्रचण्डाः सुराया भावकत्वावुप्रस्वरा इत्यर्थः । उन्मीलयन्त्यो
विकसन्त्यो नीला नीलवर्णा मोचाः शात्मलिवृक्षाः कदल्यो वा 'पिच्छिला पूरणो
मोचा स्थिराम्ः शात्मलिद्वयोः' इत्यमरः । 'शदली वारणवृत्ता रंभा मोचांशुमत्कला'
इत्यमरः । तासां परिचयेन सम्पर्केण शिशिराः शीता द्राविडीनां चोलदेशाङ्गनानां
कर्पूरवदापाण्डूनि घनसारवच्छुभ्राणि 'अय कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्चन्द्रसंज्ञः
सिताश्रो हिमवाल्मुका' इत्यमरः । गण्डस्थलानि कपोलस्थलानि तैलुठितः संभग्नः
रयो वेगो येषां ते अमी स्पर्शगम्या वक्षिणे भवा दाक्षिणात्या वायव्यो मलयानिला
वान्ति चलन्ति । अत्र दाक्षिणात्यवायुषु धावत्युरूपव्यवहारप्रतीत्या समासोक्ति-
रलङ्कारः । अन्धराच्छन्दः ।

भाषा

नारियली के बीच के कुहूत् ऐसा शब्द करने वाले जल को तरङ्गित करने
वाले, कावेरी नदी के किनारे के ताल के वृक्षों से चूने वाली ताडी से परिपूर्ण
(ताडी रखने के) वर्तनों के शब्दों से उग्ररूप धारण करने वाले, फूलने वाली
नीले (हरे) रंग के सेमर के या केलों के सम्पर्क से ठण्डे, चोलदेश की नारियों
के कपूर के ऐसे श्वेत गालों से टकराने से मन्द वेग, ये मलयानिल बह रहे हैं ।

भृङ्गालीभिरधिज्यमन्मथधनुर्लीलां लभन्ते लताः

किं पुष्पं न विभर्ति पुष्पधनुषैलोक्यजैत्रास्त्रताम् ।

दोलान्दोलनकेलिलोलभनितासंचारितास्त्रोधुना

पञ्चेधुश्चललक्ष्मेदविधिना गर्व समारोहति ॥७२॥

अन्वयः

लताः भृङ्गालीभिः अधिज्यमन्मथधनुर्लीलां लभन्ते । किं पुष्पं पुष्प-

घनुषः त्रैलोक्य-चैत्रास्त्रतां न विभर्ति । दोलान्दोलनकेलिलोलवनितासं-
चारितास्त्रः पञ्चेषु अधुना चललक्षभेदविधिना गर्वं समारोहति ।

व्याख्या

लता वीरुध 'लता प्रतानिनी वीरुध' इत्यमर । भृङ्गालीभिर्भ्रमरपक्षि-
भिर्ज्या मौर्वीमधिगत अधिज्य सज्ज मन्मथस्य कामस्य घनूश्चापस्तस्य लीला शोभा
लभन्ते प्राप्नुवन्ति । किं पुष्प कुसुम पुष्पधनुष कामस्य त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य
जैत्र जयनशीलमस्त्र तस्य भावस्त्रैलोक्यजैत्रास्त्रता ता न विभर्ति न धारयत्यपि
तु सर्वाणि पुष्पाणि त्रैलोक्यजैत्रास्त्रता धारयन्त्येव । दोलासु प्रेङ्गास्वान्दोलन-
केलय दोलावेगेनोपर्यधोममनक्रीडास्ताभिर्लोलोलाश्चला वनितास्तासु सञ्चारितानि
सम्प्रापितान्यस्त्राणि येन स अथवा वनिता एवाञ्जना एव सञ्चारितानि प्रयुक्ता-
न्यस्त्राणि येन स पञ्च इषयो बाणा यस्य स कामोऽधुनेदानीं वसन्तसमये
चलान्यस्थिराणि लक्षाणि शरव्याणि 'लक्ष लक्ष शरव्य च' इत्यमर । अञ्जना-
रूपाणि कामरूपाणि वा तेषां भेदो विदारण तस्य विधि करण तेन गर्वं दर्प
समारोहति प्राप्नोति । स्थिरलक्ष्यभेदादस्थिरलक्षभेदेन कठिनमिति दर्पहेतु ।
काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

लताएँ, गीँरो की कतारों से युक्त होने से कामदेव के मौर्वी से युक्त अर्थात्
सज्ज घनुष की शोभा को प्राप्त कर रही हैं । कौन फूल, कामदेव के, तीनों
लोको को जीतने योग्य अस्त्रत्व को नहीं धारण करते हैं अर्थात् सभी फूल तीनों
लोको को जीतने वाले अस्त्र का काम करते हैं । हिंडोले के, ऊपर नीचे होने की
क्रीडा से चंचल कामिनी और कामिनीओं पर अस्त्र का प्रयोग करने वाला
कामदेव इस वसन्त ऋतु में अस्थिर निसाने का भेदन करने के कार्य से, या
चंचल कामिनी रूपी अस्त्र का प्रयोग करने वाला कामदेव इस वसन्तऋतु में
कामुक रूपी अस्थिर निसाने का भेदन करने के प्रावीण्य से, घमण्ड कर रहा है ।

उन्माद्यन्मधुपेन पुष्पमधुना केलीश्रुवः पङ्किलाः

सर्वे भङ्गमयं दिशन्ति कुसुमप्राग्मारुतः पादपाः ।

चैत्रेणास्त्रपरम्पराव्ययविधौ दैन्यं परित्याजितः

कामः सम्प्रति बाणमोक्षरसिको लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च ॥७३॥

क्रीडावनालीनिखिलपरिमलाचान्तये चञ्चरीकान् स्तौति । कमू इव जीव-
रक्षाभ्युपायं न भजते ।

व्याख्या

चारु भ्रुवौ यस्याः सा सुभ्रूस्तव विक्रमाङ्गदेवस्य धियोने विरहे चन्दनाद्रे-
लयपर्वतस्य परस्तादनन्तरं भुवः पृथ्वी श्रीखण्डानां चन्दनानां वाता वायवस्तैः
शून्या रहिता अभिलपति वाञ्छति । चन्दनवायोविरहसन्तापोद्दीपकत्वाज्जनस्याने
तदागमनं कष्टप्रदमिति तस्य स्थितिर्मलयपर्वत एव भवत्वित्यभिलपतीति भावः ।
लीलायाः क्रीडाया उद्यानमुपवनं तस्मिन् क्रीडावाटिकायां कोकिलानां पिकाना-
भुस्तारणाय दूरीकरणाय सखीनां स्वसखीनां कलकलं शब्दप्राचुर्यं सृजत्युत्पादयति ।
कोकिलशब्दस्य विरहपीडाकारकत्वात् सखीकलकलेन कोकिलान् दूरीकरोतीति
भावः । क्रीडावनानां क्रीडोद्यानानामालीपु पङ्क्तिपु यो निखिलस्सकलः परि-
मलसुगन्धस्तस्याऽऽचान्तिः पानं तस्यै चञ्चरीकान् भ्रमरान् स्तौति प्रार्थयति ।
यदि भ्रमरैः सकलसुगन्धः पीत-स्यात्तर्हि सुगन्धाभावाद्विरहोद्दीपनं न स्यादिति
भावः । कमिव कीदृशं जीवरक्षायाः प्राणरक्षाया अभ्युपायं साधनं न भजते न
सेवते । सकलमेव प्राणरक्षोपायं सम्पादयतीति भावः ।

भाषा

सुन्दर भौवो वाली कामिनी, तुम्हारे वियोग में, मलयाचल के बाहर की पृथ्वी
को चन्दनवायुओं से रहित होना चाहती है अर्थात् चन्दन वायु मलयाचल को
छोड़कर अन्यत्र पृथ्वी पर कहीं न बहें, ऐसा चाहती है । क्योंकि विरहावस्था में
यह चन्दनवायु बहुत दुख प्रद होता है । संर बरने के बाग में कोयलो को उड़ा
देने के लिए अपनी सखियों से शोर कराती है जिसमें कोयलें भाग जाँय और
उनकी कूक सुनकर विरहावस्था में कष्ट न हो । बगीचो की पतार में के सब
सुगन्ध को पी जाने के लिए भौरो से बिनती करती है जिसमें विरहावस्था में
सुगन्ध से विरहज्वाला अधिक न भभक पड़े । कौन सा ऐसा उपाय है जिसे
प्राण बचाने के लिए वह नहीं करती है ।

मलयगिरिसमीराः सिंहलद्वीपकान्ता-

मुखपरिचयलब्धस्फारकर्पूरवासाः ।

द्रविडयुवतिदोलाकेलिलोलान्वितम्ब-

स्थलशिथिलितवेगाः सेव्यतामामुवन्ति ॥७०॥

अन्वयः .

मलयगिरिसमीराः सिंहलद्वीपकान्तामुखपरिचयलब्धस्फारकर्पूरवासाः
द्रविडयुवतिदोलाकेलिलोलनितम्बस्थलशिथिलितवेगाः (सन्तः) सेव्यताम्
आप्नुवन्ति ।

व्याख्या

मलयगिरिसमीरा मलयाचलानिलाः सिंहलद्वीपस्य 'सीलोन' इति ख्यातस्य
कान्ताः स्त्रियस्तासां मुलान्यानानि तेषां परिचयः सम्पर्कस्तस्माल्लब्धः प्राप्तः
स्फारो बहुलः कर्पूरस्य वासः सुगन्धो यस्ते, द्रविडयुवतीनां, चोलवेशाङ्गनानां
दोलाकेलयः प्रेङ्गाक्रोडास्तासु लोलन्तश्चलन्तो नितम्बा एव स्थलानि तस्मिन्सघट्टनै-
रित्यर्थः । शिथिलितः शिथिलीकृतो वेगो जवो 'वेगः प्रवाहजघयोरपि' इत्यमरः ।
येषां ते तथा सन्तः सेव्यतां प्राप्नुवन्ति लभन्ते । मलयाचलानिलाः
सिंहलद्वीपनारीमुखसम्पर्कात् कर्पूरगन्धयुक्ताश्चोलवेशाङ्गनानां दोलाक्रोडासु
लोलनितम्बसघट्टनात् शिथिलीकृतवेगास्तन्तश्चलन्तजग्यं शैत्यं कर्पूरजग्यं सुगन्धं
नितम्बसघट्टनजग्यं मन्दस्वञ्च वायूनां शीतलमन्दसुगन्धेति गुणत्रयं धारयन्तः
सेव्या भवन्तीति भावः । मालिनीच्छन्दः । उदात्तालङ्कारः ।

भाषा

मलयाचल के पवन, सीलोन की अङ्गानाओं के मुखों के सम्पर्क से कर्पूर
की सुगन्ध को धारण कर और चोलदेश की कामिनियों के रसयुक्त झूला झूलने
में चञ्चल नितम्बस्थलों से टकरा कर मन्दगति होने से सेवनीय हो गये थे ।
अर्थात् दक्षिणानिल, चन्दन का शैत्य, कर्पूर का सुगन्ध और नितम्बों की टक्कर
से मन्द गति, एव शीतल, मन्द व सुगन्ध इन तीनों वायुओं के गुणों से युक्त
होने से सेवनीय हो गये थे ।

पानीयं नालिकेरीफलकुडूरकुडूत्कारि कल्लोलयन्तः

कावेरीतीरतालद्रुमभरितसुराभाण्डभाङ्गारचण्डाः ॥

उन्मीलन्नोलमोचापरिचयशिशिरा वान्त्यमी द्राविडीनां

कर्पूरापाण्डुगण्डस्यललुठिरया वायवो दाक्षिणात्याः ॥७१॥

अन्वयः

नालिकेरीफलकुडूरकुडूत्कारि पानीयं कल्लोलयन्तः, कावेरीतीरतालद्रुम-

अन्वयः

उन्माद्यन्मधुपेन पुष्पमधुना केलीभुवः पङ्किलाः (जाताः) सर्वे पादपाः कुसुमप्राग्भारतः भङ्गभयं दिशन्ति । संप्रति चैत्रेण लक्ष्येषु अलक्ष्येषु च बाणमोक्षरसिकः कामः अरूपरम्पराव्ययविधौ दैन्यं परित्याजितः ।

व्याख्या

उन्माद्यन्तो मधुं प्रापिता मधुपा ध्रमरा येन स तेन पुष्पाणां कुसुमानां मधु रसस्तेन मकरन्देन केलीभुवः क्रीडास्थानानि पङ्किलाः कदमसंयुक्ता जाताः । सर्वे पादपा वृक्षाः कुसुमानां पुष्पाणां प्राग्भारतो बाहुल्यात्तद्भारात् भङ्गस्य पतनस्य द्रुतनस्येत्यर्थः । भयं भौति दिशन्ति प्रकटयन्ति । सम्प्रत्यधुना चैत्रेण वसन्तेन लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च लक्ष्येष्वलक्ष्येषु च निर्विचारमित्यर्थः । बाणमोक्षे शरसन्धाने रसिकः समासक्तः कामोऽस्त्राणां शस्त्राणां परम्परा समूहस्तस्या व्ययविधौ समुत्सर्जनेऽविचार्यं प्रयोगकरणे इत्यर्थः । दैन्यं दीनतां निरुत्साहमिति-भावः । परित्याजितः परिहापितः । अगणितपुष्पास्त्राणां समर्पणादस्त्रविषयकं कामस्य दैन्यं दूरीकृतमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

भौरो को मदीनस्त करने वाले मकरन्द से क्रीडास्थलो में कीचड हो गया है । अर्थात् क्रीडास्थलो में अत्यधिक मकरन्द पूजा है । सभी वृक्ष अत्यधिक फूलों के बोझ से टूट जाने का भय सूचित करते हैं । इस समय निशाने का विचार न कर यथेच्छ बाण छोड़ने में आसक्त कामदेव की बाणों के अधिक खर्च अर्थात् समाप्त हो जाने की दीनता को वसन्त ने दूर कर दिया है । अर्थात् वसन्त में अत्यधिक फूलों के होने से, पुष्पसायक कामदेव को, बिना विचारे पुष्पबाणों का प्रयोग करने की कोई कमी नहीं है ।

नीता नूतनयौवनप्रणयिना चैत्रेण चित्रां लिपिं

हर्षाद्वर्षति का न काननमही पुष्पैः कटाक्षैरिव ।

दोलारूढपुरन्धिपीनजघनप्राग्भारमाधुन्वतः

किं मानदुमभञ्जनाय गहनं लङ्घानिलस्याधुना ॥७४॥

अन्वयः

नूतनयौवनप्रणयिना चैत्रेण चित्रां लिपिं नीता का काननमही कटाक्षैः

इयं पुष्पैः हर्षति न वर्पति । अधुना दोलारूढपुरन्ध्रिपीनजघनप्राग्भारम्
आधुन्वतः लङ्कानिलस्य मानद्रुमभञ्जनाय किं गहनम् ।

व्याख्या

मूतने नवीने यौवने युवादस्यायां प्रणयः स्नेहो यस्य स तेन चंद्रेण वसन्तेन
चित्रां विचित्रां विविधवर्णपुष्पां लिपिमक्षरविन्यासं शोभामित्यर्थः । नीता
प्रापिता का काननमही का क्रीडोद्यानभूमिः शुक्लवस्त्रवत्तनोलत्वात् कटाक्षरिवाऽ-
पाङ्गदशनैरिव 'कटाक्षोऽपाङ्गदशने' इत्यमरः । पुष्पैः कुसुमहर्षादानन्दातिरेकाप्र-
वर्षति वृष्टिं न करोति । उद्यानभूमिः पुष्पराच्छादितेति भावः । अधुनाऽ-
स्मिन्समये दोलामु प्रेङ्खामु आरूढा उपविष्टाः पुरन्ध्रयो युवतयस्तासां पीनं स्थूलं
जघनं स्त्रीकटचाः पुरोभागः 'पञ्चाघ्नितम्बः स्त्रीकटचाः क्लीबे तु जघनं पुरः'
इत्यमरः । तस्य प्राग्भारो विस्तारस्तमाधुन्वतः कम्पयतो लङ्कानिलस्य दक्षिण-
पवनस्य मानिनीनां मानरूपस्य द्रुमस्य वृक्षस्य भञ्जनाय पातनाय विनाशायै-
त्यर्थः । किं गहनं किं कठिनं, न दुष्करमित्यर्थः । सम्प्रत्यनायासेनैव मानिनीनां
मानभङ्गो भवतीति भावः । शार्दूलविक्रीडितच्छन्दः ।

भाषा

नई जवानी में प्रेम रखने वाले वसन्त के कारण, रंग विरगी विचित्र शोभा
को प्राप्त, कौन सी उद्यान की भूमि हर्षपूर्वक, कटाक्ष के समान फूलों की वृष्टि
नहीं करती है अर्थात् सर्वत्र पुष्पवृष्टि हो रही है । ऐसे समय में हिंडोलों पर
झूलती हुई कामिनीओं के तने हुए विस्तृत जघनस्थल को कपाने वाले दक्षिण
पवन के लिये मान रूपी वृक्ष को तोड़ कर गिरा देना अर्थात् नष्ट कर देना
क्या मुश्किल है ? अर्थात् वसन्त ऋतु में रंग विरगी फूलों को देखने से, झूला
झूलने से जघनस्थल में कोंप कोंपी पैदा होने से और दक्षिणानिल के स्पर्श से,
मानिनियों का मान अनायास ही छूट जाता है ।

पौलस्त्योद्यानलीलाविटपितलमिलन्मैथिलीपादमुद्राः

कर्पूरद्वीपवेलाचलविपिनतटीपांसुकेलीरसज्ञाः ।

क्रीडाताम्बूलनूर्णग्लपितमुखहृतकान्त्यः केरलोना-

मामोदन्ते समीराः स्मरसुमटजयाकाङ्क्षिणो दाक्षिणात्याः ॥७५॥

अन्वयः

पौलस्त्योद्यानलीलाविटपितलमिलमैथिलीपादमुद्राः कर्पूरद्वीपवेला-
चलविपिनतटीपांसुकलीरसज्ञाः केरलीनां क्रीडाताम्बूलचूर्णग्लपितमुखहृत-
छान्तयः स्मरसुभटजयाकाङ्क्षिणः दाक्षिणात्याः समीराः आमोदन्ते ।

व्याख्या

पौलस्त्यस्य रावणस्योद्यानमुपवनमशोकवाटिका तस्य लीलाविटपी क्रीडावृक्षो-
ऽशोकतस्तस्य तलेऽग्रे मीलन्त्यो विघटन्त्यो चिरकालादस्पष्टीकृता इत्यर्थः ।
मैथिल्या सीताया पादमुद्राश्चरणचिह्नानि यैस्ते, कर्पूरद्वीपस्याऽन्तरीपविशेषस्य
वेलाचल समुद्रतटस्थपर्वतस्तस्य विपिनतटी वनतटी तस्याः पातघो घूलयस्तासु
केली क्रीडा तस्या रसता रसिका, केरलीना केरलदेशजकामिनीनां क्रीडाभी
रत्यादिक्रीडाभिस्ताम्बूलेन चूर्णेन कर्पूरेण च ग्लपितानि खिन्नानि श्रान्तानीत्यर्थः ।
मुखान्याननानि तेषां हृता दूरीकृता क्लान्तिम्लानता यैस्ते, स्मर एव काम एव
सुभटो सुयोद्धा राजा तस्य जयस्य विजयस्याऽऽकाङ्क्षिण इच्छुका दक्षिणे भवा
दाक्षिणात्या समीरा वायव्ये दक्षिणानिला इत्यर्थः । आमोदन्ते आमोद सुगन्ध हर्ष
या 'आमोद सोऽतिनिर्हारी' इत्यमरः । परितो विस्तारयन्ति । स्रग्धराच्छन्दः ।

भाषा

रावण की बाग में विद्यमान, लीलावृक्ष अशोक के नीचे श्री सीता जी के
चरणचिह्नों को अघमिटा करन वाले, कर्पूर द्वीप में समुद्र तट के पर्वत के
प्रान्तभाग में विद्यमान जगल की घूल में खलवाड करने के रसिक, केरलदेश की
अङ्गनाओं के रत्यादिक्रीडाओं में पात और कपूर के खाने से श्रान्त अत एव
खिन्न मुखों की ग्लानि को दूर करने वाले और वीर राजा कामदेव का विजय
प्राप्त होने की अमिलापा रखने वाले दक्षिणानिल, चारों ओर सुगन्ध या हर्ष
फैला रहे हैं ।

यश्चूताङ्कुरकन्दलीकवलनात्कर्णमृत्तग्रामणी-

श्रायामात्रपरिग्रहेऽपि जगृहे पञ्चेपुजैत्रेपुताम् ।

ताम्यत्तालुविटङ्कमंकटतटीमञ्जारतः पञ्चमः

सोऽयं कोकिलकामिनीगलविलादामूलमुन्मूलति ॥७६॥

विरहविधुरकामिनीसहस्र-प्रहितमनोभवलेखसूक्तिमिश्रैः ।

सुरभिसमयवर्णनैरकुर्वन्निति नृपतेरथ चन्दनः प्रमोदम् ॥७७॥

अन्वयः

अथ चन्दनः इति विरहविधुरकामिनीसहस्रप्रहितमनोभवलेखसूक्ति-
मिश्रैः सुरभिसमयवर्णनैः नृपतेः प्रमोदम् अकुर्वन् ।

व्याख्या

अथाऽनन्तरं चन्दनं स्तुतिपाठका इति पूर्वोक्तप्रकारेण विरहेण कान्तविमो-
गेन तज्जनितवलेखेनेत्यर्थः । विधुरा विह्वला कामिग्यस्तासा सहस्रं तेन प्रहिता.
प्रेषिता मनोभवलेखा कामसम्बन्धिलिखितपत्राणि तेषु सूक्तयस्सुभाषितानि
ताभिर्मिश्राणि मिलितानि तं सुरभिसमयस्य वसन्तर्तौ 'वसन्ते पुष्पसमयस्सुरभि'
इत्यमरः । वर्णनानि तैर्नृपते राज्ञो विक्रमाङ्कदेवस्य प्रमोदमानन्द मनोविनोदमि-
त्यर्थः । अकुर्वन् चक्रुः । पुष्पिताप्रावृत्तम् ।

माया

इस प्रकार स्तुतिपाठक लोगो ने, विरह से व्याकुल भई हुई हजारों कामिनिर्माओं
के द्वारा भेजे जाने वाले प्रमपत्रों की सूक्तियों से मिश्रित, वसन्त ऋतु के
वर्णनों से, राजा विक्रमाङ्कदेव को आनन्दित किया ।

इति श्री त्रिभुवनमल्लदेव विद्यापति-वाग्मीरकभट्ट श्री बिल्हण विरचिते
विक्रमाङ्कदेवचरिते महानाट्ये सप्तमः सर्गः ।

नेत्राञ्जाभ्रयुगाङ्कविक्रमशरत्कालेऽथ दामोदरात्
भारद्वाजयुधोत्तमात्समुदितः श्री विश्वनाथः सुधीः ।
चक्रे रामकुबेरपण्डितधरात्सम्प्राप्तसाहाय्यक—
छीकायुग्ममिदं रमाकरुणया स्तौ नये सस्रमे ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ।

॥ श्रीतद्गुह्यनाशिन्यै नमः ॥

—ॐ हरि ॐ—

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री सङ्ख्येष्टनाशिन्यै नमः ॥

परिशिष्टम्

क.

चित्रमाङ्गदेवचरितमहाकाव्यस्य सप्तसर्गान्तर्गताः
सूक्तयः ।

प्रथमसर्गे—

श्लोकाः

अनभ्रवृष्टिः श्रवणामृतस्य सरस्वतीविभ्रमजन्मभूमिः ।
वैदर्भरीतिः कृतिनाम्नदेति सौभाग्यलामप्राप्तभृः पदानाम् ॥ ६ ॥
साहित्यपायोनिधिमन्यनोत्थं कणामृतं रक्षत हे कवीन्द्राः ।
यदस्य दैत्या इव लुण्ठनाय काव्यार्थचौराः प्रगुणोभवन्ति ॥ ११ ॥
गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यद्येष्टं नास्ति क्षतिः कापि कवोश्चराणाम् ।
रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमत्यैरद्यापि रत्नाकर एव सिन्धुः ॥ १२ ॥
कुण्ठत्वमायाति गुरुः कवीनां साहित्यविद्याश्रमवर्जितेषु ।
कुर्यादनाद्र्यु किमङ्गनानां केशेषु कृष्णागरुधूपवासः ॥ १४ ॥
व्युत्पत्तिरावजितकोविदाऽपि न रञ्जनाय क्रमते जडानाम् ।
न मौक्तिकचिद्रकरी शलाका प्रगन्मते कर्मणि टङ्किकायाः ॥ १६ ॥
कयासु ये लब्धरसाः कवीनां ते नानुरज्यन्ति कथान्तरेषु ।
न ग्रन्थिपर्णप्रणयाश्चरन्ति कस्तूरिकागन्धमृगास्तृणेषु ॥ १७ ॥

लङ्कापतेः सङ्कुचितं यशो यद् यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवाऽऽदिक्रवेः प्रभावो न कोपनीयाः कवयः क्षितोन्द्रैः ॥२७॥

द्वितीयसर्गे—

फलं हि पात्रप्रतिपादनं श्रियः ॥ ॥२६॥

प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा तथा न भृषाविभवेन गेहिनी ।
सुतेन निर्व्याजमलीकहासिना यथाङ्कष्यङ्कगतेन शोभते ॥३२॥

किमश्वमेधप्रभृतिक्रियाक्रमैः सुतोऽस्ति चेन्नोभयलोकवान्धवः ।
ऋणं पितृणामपनेतुमक्षमाः कथं लभन्ते गृहमेधिनः शुभम् ॥३४॥

तृतीयसर्गे—

परां प्रतिष्ठां लिपिषु क्रमेण जगाम सर्वासु नरेन्द्रधनुः ।
पुण्यात्मनामत्र तथाविधानां निमित्तमात्रं गुरवो भवन्ति ॥१७॥
इयं हि लक्ष्मीर्धुरि पांसुलानां केषां न चेतः कलुषीकरोति ॥४२॥

चतुर्थसर्गे—

शुभाशुभानि वस्तूनि सम्मुखानि शरीरिणाम् ।
प्रतिबिम्बमिवायान्ति पूर्वमेवान्तरात्मनि ॥३४॥
न कैश्चिदपि लभ्यन्ते निष्कम्पाः सुखसम्पदः ॥४६॥
उचिताचरणे केषां नोत्साहचतुरं मनः ॥६१॥
न कृच्छ्रेऽपि महाभागास्त्यागव्रतपराङ्मुखाः ॥६७॥

महात्मनाममार्गेण न भवन्ति प्रवृत्तयः ॥६५॥
 एषा भगवती केन भज्यते भवितव्यता ॥६७॥
 त्यागो हि नाम भूपानां विश्वसंवन्ननौपधम् ॥११०॥
 किं लक्ष्मीसुखमुग्धानामसम्भाव्यं दुरात्मनाम् ॥१११॥
 राज्यग्रहगृहीतानां को मन्त्रः किं च मेपजम् ॥११५॥

पञ्चमसर्ग—

किं न सम्भवति चर्मचक्षुषां कर्म लुब्धमनसाममात्मिकम् ॥५॥
 अश्रुतार्क्यभुजवीर्यशालिनः सङ्कटेप्यगहनास्तयाविधाः ॥६॥
 वारणः प्रतिगजं विलोरुयंस्तद्विमर्दरसमांसलस्पृहः ।
 आददे न विशदं नदीजलं शीलमीदृशममर्षशालिनाम् ॥१२॥
 दूषणं हि मुखरत्वमर्थिनाम् ॥१३॥
 यत्र तत्र भुजदण्डचण्डिमा चित्रमप्रतिहतो मनोभुवः ॥१४॥
 आलुपेन्द्रमरदातमिक्रमस्त्यक्तचापलमसावयर्थयत् ।
 दीपयत्यपिनयाग्रदूतिका कोपमप्रणतिरेव तादृशाम् ॥१६॥
 प्लाननाय जगतः प्रगल्भते नो युगान्ततमयं विनाम्बुधिः ॥१६॥
 केसरी वसति यत्र भूपरे तत्र याति मृगराजवामसौ ॥१८॥
 तेन तस्य वचनेन चारुणा प्राप कुन्तलपतिः प्रसन्नताम् ।
 तीव्ररोषविषवेगशान्तये मेपजं विनय एव तादृशाम् ॥१७॥

कामुकेषु मिषमात्रमीक्षते नित्यकुण्डलितकामुकः स्मरः ॥४८॥

दोषजातमवधीर्य मानसे धारयन्ति गुणमेव सज्जनाः ।

क्षारभावमपनीय गृह्यते वारिधेः सलिलमेव वारिदाः ॥५१॥

वेत्ति कथंरितमुबतात्मनाम् ॥५२॥

कार्यजातमसमाप्य धीमतां निद्रया परिचयोऽपि कीदृशः ॥७३॥

अथजातमपि मूर्ध्नि धार्यते किं न रत्नममलं वयोधिकैः ॥८३॥

षष्ठसर्गे—

यशसि रसिकतामुपागतानां तृणगणना गुणरागिणां धनेषु ॥२॥

कुसुममृदूनि मनांसि निर्मलानाम् ॥३॥

प्रणयिषु शुभचेतसां प्रसादः प्रसरति सन्ततिमप्यनुग्रहीतुम् ॥६॥

मरणमपि तृणं समर्थयन्ते मनसिजपौरुषवासितास्तरुण्यः ॥१३॥

अवतरति मृगीदृशां तृतीयं मनसिजचक्षुरुपायदर्शनेषु ॥१४॥

अपि नयनिषुषेष्टे नो भरेण क्षिपति पदं किमुत प्रमादिषु श्रीः ॥२८॥

अवतरति मतिः कृपाधिवानां सुकृतविपर्ययतः कुतोऽपि तादृक् ।

स्फाटति विघटते यया नृपश्रीस्तटगिरिसंघटितेव नौः पयोधेः ॥२९॥

व्रतमिदमिह शस्त्रदेवतानां दृढमधुनापि कलौ निरङ्कुशोऽपि ।

अचिनयपथवतिनं यदेताः प्रबलमपि प्रघनेषु वञ्चयन्ति ॥३०॥

सकलमपि विदन्ति हन्त शून्यं क्षितियंतयः प्रतिहारवारणामिः ।

क्षणमपि परलोकाचिन्तनाय प्रकृतिजडा यदमो न संभन्ते ॥३२॥

गुणिनमगुणिनं वितर्कयन्ती स्वजनमभिन्नमनात्तमात्तवर्गम् ।

वितरति मतिविष्ववं नृपाणामियमुपसर्पणमात्रकेण लक्ष्मोः ॥३६॥

मलिनधियां धिगनार्जवं चरित्रम् ॥६१॥

इह हि निहितभूरिदुष्कृतानां विगलतिपुण्यचयः पुरातनोऽपि ॥६४॥

यशसि रतिर्महतां न देहपिण्डे ॥७७॥

विमलविजयलालसाः खलानामवसरमन्यमपि प्रार्तन्तिपन्ति ॥७८॥

त्रिभुवनमहनीयबाहुवीर्यद्रविणविभूतिमतां किमस्त्यसाध्यम् ॥८१॥

दासी यद्भवनेषु विक्रमघनक्रीता ननु श्रीरियम्

तेषामाश्रितपोषणाय गहनं किं नाम पृथ्वोभुजाम् ॥८६॥

सप्तमसर्गे—

गुणो हि काले गुणिनां गुणाय ॥३२॥

—धीरस्तु—

—

परिशिष्टम्

ख.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य सप्तसर्गान्तर्गतानां श्लोकानां
अकारादिवर्णानुक्रमेणाऽनुक्रमणिका ।

	पृष्ठ		पृष्ठ
"अ"		अथ सुरपथवत्गाहिव्य	... ४०८
अकथयदवनीन्दो	... १४८	अदत्त चापरिच्छिन्न	... २४६
अकाण्डे विधिचाण्डाल	... २३४	अदरिद्रीकृता भूमि	... २३७
अकार्येऽपि कुमारस्य	... २७३	अदशमत्कामपि	... १९४
अल्लवंगर्वस्मितदन्तुरेण	... ३९	अदृश्यं वैशिचदागत्य	... २२६
अगणितसृणिभि	... ३७०	अधरहसितकिशुका	... ३५०
अगाधपानीयनिमग्न	... ६९	अधीतवेदोऽस्मि कृत	... ११५
अग्रजे तृणवर्दपित	... ३०६	अध्युपासदनवासमण्डल	... २९६
अग्रे समागतेनाऽथ	... २६१	अनन्यसामान्यगुणत्व	... १८
अङ्कुषतिनमशङ्कुमा	... २८२	अनन्यसामान्यतनूज	... १२८
अङ्गानि चन्दनरसादपि	... ३३९	अनभ्रवृष्टि श्रवणामृतस्य	... ८
अचिन्तयन्च किं वार्यं	... २७६	अनर्थवातापिहन	... २३१
अतिद्वार समुत्प्लुत्य	... २४५	अनियतविजयश्रिवि	... ३९७
अतिविशदतया दिशा	... ४०७	अनुवृत्तसमवर्तिपान	... ३९९
अलि शिशिरतया मस्तु	... ४०६	अनुचितममुना	... ३६८
अत्यजत्प्रतिगज	... २९०	अनुसरदसितातपत्र	... ३७०
अत्र द्वाविठभूमि	... २०४	अन्तक प्रतिभटक्षमा	... २८५
अनान्तरेभूज्यसिंह	... १६८	अन्तर्दाहिमिवालोक्त	... २३६
अनान्तरे मन्मथबाल	... ४१२	अन्यपौरुषगुणे	... ३११
अय कतिपु चिदेव	... ३६०	अन्यायमेक वृत्तवान्	... ७६
अथ बालबला	... २४९	अन्योन्यकण्ठाश्लेषेण	... २६२
अथ नृपतनये वृत्तप्रयाणे	... ३६९	अन्विष्यन्मरणोपाय	... २१५
अथ समुचिते कर्मण्या	... १४९	अपरिथ्यान्तसताप	... २३४

	पृष्ठ		पृष्ठ
अपसरणमितं परोमि	३८७	असंययिष्मप्रति	७
अपारखीरपन पारणम्य	६८	अग्निविलग्निनेन	३७७
अपास्तुन्तलो	२६६	अगुभिरपि पियागुभि	३९४
अपि स्वयं गच्छन्	४७	अस्मरद्विरदशा	२९१
अपूतं कोपि दुर्मोपा	२५५	अहमहमिवमा	३८९
अप्रयाणरहितै	३३०	अहह महदनघं	३८०
अप्रियावेदने जिरहा	२२९	अहो नु चैत्र प्रति	४१५
अप्रवीच्य भास	३१४	अहो गीयंमहो धैर्यं	२५५
अभजन मणिगुण्डल	३५४		
अभज्यन्त गजैस्तस्य	२०७	“आ”	
अभिसरणपरा	३६६	आनख्यं वर्णाटपते	१७३
अभ्यागतेनो क्षिपन्	१६३	आक्रान्तरिपुचक्रेण	२२५
अमुष्य लोखितवा	१०६	आग्यादिवासीमिन् कयाद्भुतेषु	६६
अम्भोधि श्रीभुजङ्गस्य	२१२	आत्मानमुन्मदद्वा स्य	२४०
अर्धमिनप्रणयपूर्णं	३३८	आपाण्डुपाण्डपमालोल	२३३
अल चुटुस्यक्षिति	१२२	आरक्नमर्ष्यापेणतत्पराणा	२७
अल विपादेन	११४	आयेण गौकुमार्येव	२५८
अलक्षण बालमुगाक्षि	१०९	आलम्ब्य द्वार वरपल्लवेन	१५२
अलङ्करो यद्भुत	१६९	आलपेन्द्रमयदातविजम	२९८
अलङ्कृता दुष्प्रसहेन	१३६	आसन्नरत्नगृहभित्तिषु	१४७
अलम्ब्यत प्राक्नन	१४५	आसीतस्य समुत्सुक्	२०२
अलोक्कोल्लेख	१९	आस्ते यदेवावणवारणस्य	३१
अवगाहितनि शेष	२२७	आज्ञापयामास च	१९१
अवनरति मति	३६२	आज्ञा शिरस्वुन्वति	१७१
अवन्ध्यपातानि	५८		
अवागुर नेत्र	१०५	“इ”	
अविरततरुणीसहस्र	३६६	इति क्षितीन्द्रश्चरमिन्दु	१२१
अविस्मृतश्रम्यम्बव	१०२	इति गिरमभिषाय निष्पलङ्गा	३८३
अवीक्षमाणा सदृश	११०	इति भ्रमत्सौरभमासलेन	४२०
अशक्तिरस्यास्ति	१८७	इति मुपितधिय	३६३

	पृष्ठ		पृष्ठ
इति मे कृतकृत्यस्य	... २३९	उन्नम्य दूर मुहु	... ४२६
इति स मनसा	... २७८	उन्निद्रपङ्क्तिस्थित	... ४४६
इति स्फुरच्चारु	... १४०	उन्माद्यग्मधुपेन	... ४६५
इत्थं वियोगज्वर	... ४५३	उपरि निपतितः	... ३९६
इत्यादिभिश्चित्रतरुर्वचोभि	... १८८	उपरि प्रतिबन्धेन	... २७१
इत्युक्त्वा विरते	... २४७	उपविश्य क्षतैः	... २३२
इत्युदीरितवता	... ३३७	उभयनरपतिप्रताप	... ४०३
इयं त्वदीया दयिता	... १२२	उरसि मनसिजा	... ३५३
इह निहतनय.	... ३८१	उल्लेखलीला घटना	... १५
इहैव सङ्गं फलवान्	... ४५२	उवाच कण्ठागत	... १०८
		उवाह धीता क्षिति	... १३०

“ई”

ईदृशी मुजुनत्तामजानता	... ३१५	“ए”
-----------------------	---------	-----

“उ”

		एकस्तनस्तुङ्गतरः	... ४
उच्चचाल पुरतः	... २९७	एकत्रयासादवसानभाज.	... ७९
उच्चं स्थित तस्य	... १६७	एकस्य सेवातिशयेन	... २५
उत्पन्धरानेव रणाङ्गणेपु	... १९७	एवातपशोजितराज्य	... २००
उत्खातविश्वोत्कट	... ४७	एतद्दुःखानभिज्ञेभ्यो	... २४९
उत्तम्भयामास पशो	... ८३	एतानि निर्मान्ति वचासि	... १८१
उत्तर्जनीकेन मुहु	... ३८	एनमेत्य जयकेशिपायिव.	... २९७
उत्प्रतापदहन	... ३०९	एवविधदुराचार	... २४८
उत्सङ्गमारुह्य	... १५७	एव विनिश्चित्य कृत	... १७१
उत्सङ्गं पुङ्गभद्राया	... २४२	एवमादिभिर्त्सेन	... ३२१
उदञ्चदानन्द जल	... १२५	एष स प्रियतमः प्रिय.	... ३३५
उदञ्चयान्किशुक	... ४४७	एपास्तु चालुक्य	... २४
उदञ्चितभ्रमृक्षराणि	... १३९		
उदरालोडनोद्भ्रान्त	... २१७	“औ”	
उदृष्टा तेन द्विणीर	... २४४		
उद्धूतचामरोद्दाम	... २७०	और्वाणितप्रापाधो	... २०९

“क्ष”

खङ्गवारि भवत विमुच्यते

३०३

चालुक्यरामे हरिवाहिनीभि

पृष्ठ

१९२

चालुक्य वशामल मौक्तिक ...

५६

चालुक्यमवशोऽपि यदि ...

१७५

चिन्तया दुर्वल देह ...

२२२

चिन्तामणिर्यस्य पुरो वराक

७३

गगनमुपगतेन शोभते ...

३५८

गजोन्मूलितनिक्षिप्त ...

२११

गम्भीरता चाटुपरा ...

४५४

गते समाप्ति नरनायचक्रे ...

४१२

गते हिमर्तो ध्रुवमुष्णलिप्त

४४०

गतोऽपि यत्र प्रतिविम्ब ...

९२

गलितोत्तुङ्गश्रृङ्गत्वात् ...

२२०

गायन्ति स्म गृहीतगौड ...

२०१

गाहतेऽत्र धृतकार्मुके ...

३२०

गिर निपीय श्रुति ...

१२४

गिरमिति स निशम्य ...

३८७

गिरा प्रवृत्तिर्भ्रम नीरसाऽपि

२२

गीतेषु याता किमु ...

४२९

गुणिनमगुणिन धितर्कयन्ती

३६७

गुप्तभूपणरवेव सर्वत ...

२८२

गृहीतस्त्ररमगम्यमध्यरो ...

३५१

गृहोदरस्थे जरतीपरिग्रहे ...

१४४

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा ...

१०

ग्रहकलितमिवाप्रज ...

३८०

“ज”

जगत्त्रयीकर्मणकर्मणि ...

९८

जगत्यनघेषु समस्तवस्तुषु ...

१०७

जगाद देवोऽथ मदीप्सितस्य...

१७२

जगाम याज्ञेषु रथाङ्गनाना...

३०

जडेपु जातप्रतिभाभिमाना ...

१४

जनेषु दोलातरला ...

४२२

जयन्ति ते पञ्चमनादमित्र ...

८

जयंकरागी विजयोद्यमेपु ...

८४

जलाशया यत्र हसन्ति ...

९३

जवसमुचितधावनानुरूपा ...

३७६

जात पापस्त कैश्चित् ...

२६४

जानामि वरिक्कान्त ...

२४१

जानामि मार्गं भवतो ...

१८३

जिगीषव केऽपि विजित्य ...

४९

जैत्रवाजिपुतना ...

३२८

“च”

चकार कल्याणमिति ...

८९

चक्रु स्तम्भेरमा पृष्ठे ...

२६७

चचार चूतद्रूममञ्जरीषु ...

४४३

चञ्चच्चारणदीयमान ...

१४९

चन्दनस्यन्दि डिण्डीर ...

२०८

	पृष्ठ		पृष्ठ
ज्येष्ठं गुणैरिच्छोऽपि	... २६३	तस्मिन्निहृद्वे गिरि	... १९५
ज्येष्ठं परिम्लानमुत	... १७६	तस्मिन्समाकर्षति	... १९५
ज्येष्ठे कृतेऽपि प्रतिपत्ति	... १८९	तस्य भूरिगुणरत्न	... ३१७
		तस्य मग्नमयनी	... २८३
		तस्य बाह्यमैकैकं	... २१४
"त"			
त बालचन्द्रपरि	... १६४	तस्य राजजघनुष	... ३००
तं विभाव्य रभसा	... २९९	तस्यारिलक्ष्मी	... २००
तच्चमूरजसि दूरमुद्गते	... ३२५	तां विषाय वृत्तिचिह्ना	... २९३
तटदुभाणां प्रति	... ९५	तातश्चिर राज्यमलङ्क	... १७७
तत कतिपर्यरेव	... २४३	तुङ्गभद्रा मरेन्द्रेण	... २४४
तत प्रदेपेष्वपि	... १४३	तेजस्यिनामुपति	... १६७
तत्त रीन्द्रनिवहा	... २८८	तेजोमिधीनां रत्नानां	... २७०
तत्पुम्भिकुम्भस्थल	... १९२	तेन बेरलभूपाल	... २१६
तत्प्रतापमबोचन्त	... २२०	तेन तस्य अचनेन	... ३१३
तेन वक्षिणतटे कृत	... ३३३	तेन सैन्यधनुषो	... ३२९
तनावतीर्य धीरेयो	... २४६	तेनानास्पदमात्मीय	... २२४
तपाविषाया तदुत्त	... १२१	तेनैव युवराजत्व	... २३९
तयेति देव्या कृत	... ११८	त्यक्तयोपविष्टान्यदती	... १५४
तयेति वचन राज	... २४३	त्यजन्ति हंसा सरसी	... १०४
तदुद्भवैर्भूपतिभि	... ५०	त्यागमेव प्रशंसन्ती	... २७७
तदेव तावत्तपते	... ११६	त्वं भैत्रमिन् यदि	... ४५०
तदेव विश्राम्यतु	... १७८	त्वं दृष्टदोषोऽपि पुन	... ४५३
तद्गुणपदसपट्ट	... २१४	त्यग्निना गिरिपुहाश्वे	... ३०८
तद्गुणवृष्टिरेवे	... २५३	त्वद्भुजमणिविषाण	... ३०४
तद्गुणार्तिहलदीप	... २१८	त्वंगित महति यस्या	... ३८५
तन्ने प्रमाणीपुष्ट	... १८५	त्यरोपयातप्रिय	... ४३१
तत्त स्यहस्ताहत	... ११८	त्यादुत्तेन विजिगीषुणा	... ३०५
तवादिबूर्म वर्माणि	... २५०		
तरमादभूदाहवमल्ल	... ६५		
तस्मिन्प्रविष्टे मलय	... १९३		
		"द"	
		दक्षप्रबालीष्टामरंजाय	... ४३७

			“घ”	
दक्षिणार्णवतटादुपागतं	***	३३१		
दधिरे तद्गजा पाद	***	२१३	घस्ते जगद्रक्षणयामिक्त्वं	*** १७२
दर्शयन्तममृतद्रवो	***	३१७	घर्मद्रुहामत्र निवारणाय	*** ३५
दहृत्यशेष प्रतिमोगि	***	८७	घात्रेधिकिया स्मित	*** १५५
दिग्गजश्चवणमङ्ग	***	३३३	घुनानेन घनुश्चित्र	*** २१८
दिग्गजास्त्यजतस्वेर	***	२५१	घृतसुभटकरङ्गमङ्गवति	*** ४०२
दिग्गजयव्यसनिना पुन	***	३१६	घैर्येण तस्मिन्नवधीर्यं	*** १६५
दिग्भिक्तय क्षरश्रेणि	***	२३७	घैर्यस्य घाम विधि	*** ३४०
दीपप्रतापानलसन्निधानात्	***	६८	घ्रुय रणे यस्य	*** ७२
दुरायहृदचन्दनमारुतस्य	***	४१८	ध्रुवमरिपु पद व्यधत्त	*** ३९८
दृप्तारिदैहो समरोपमदं	***	५९		
दृश्यन्तेऽद्यापि सद्भूति	***	२२२	“न”	
देया शिलापट्टकपादमुद्रा	***	४१६	न दुर्जन्तानामिह	*** १६
देवस्य चालुक्यविभू	***	१५२	नन्दनद्रुमनिकुञ्ज	*** ३२६
देवोपदेशाद्गुण	***	१९०	न भोजराज कविरञ्जनाय	*** १९९
दोर्दण्डदपादिद्रविड	***	८४	नयनगतिमरातिवीरचूडा	*** ३९३
दोलाधिरुडस्य बधू	***	४२१	नरपतितनय कयापि	*** ३५५
दोलाविनोदेन विलास	***	४२२	नरेन्द्रकान्ता कुचहेम	*** १३१
दोलासु यद्दोलनमङ्गलाना	***	४२५	नरेन्द्रपुत्रस्य कृते	*** १३२
दोषजातमवधीर्य	***	३१६	नवप्रतापाङ्कुरचक्रकान्तया	*** १४६
द्रविडनरपतिप्रताप	***	३५७	नवीनदन्तोद्गमसुन्दरेण	*** ४३४
द्रविडनरपतेरदत्त	***	३४४	न शशाक निराकर्तुं	*** २७५
द्रविडनृपतिपुत्रिका	***	३४६	नाद्यबावदबलोकिता	*** ३२१
द्रविडपतिकयाद्भुत	***	३४५	नारिकेलफलखण्ड	*** २९५
द्रविडवलमरे क्रमा	***	३७९	नि शेषनिर्वासितराज	*** ७०
द्रविडविणयरज्य	***	३४८	निखातरक्षोपधिगेह	*** १४४
द्राविडोऽपि नृपति	***	३३४	निजतनुभरगोवाद्	*** ३७२
द्विरदपतिरमुष्य	***	४०१	निजदशनमुगैवबद्धवारा	*** ३७१
द्वीपक्षमापाल	***	५१	निजामु राजधानीपु	*** २५२
द्वीपेषु कर्पूरपरागपाण्डुपु	***	५१	निधि प्रतापस्य पद	*** १२३

	पृष्ठ		पृष्ठ
निपीडयच्चन्द्र पयसे	१३०	पुरनिघ्नगङ्गूपसुरा	४४४
निरन्तरायाससमर्धमार्थिता	१३३	पुराङ्गनावयवसहस्र	९४
निराकृते यत्र रूपा	१००	पुण्यैर्भ्राजिष्णुभस्नाकरणि	४६०
निरादरदचन्द्रशिक्षा	४८	पृथ्वीपते सन्ति न यस्य	२१
निर्मदत्वमुपयान्ति हन्ता	३०५	पृथ्वीभुजङ्ग परिवर्ष्मिता	८५
निर्घञ्जिरतिमात्रोण्यै	२३०	पीलस्त्योधानलीला	४६७
निर्वर्तितादचन्दनलेप	९०	प्रकटितपटुमौक्तिकवाक्यतस	३९०
निवारण पल्लवबीज	४३२	प्रकर्षवत्या नपिशीर्ष	९३
निवेदितश्चारजनेन	३५	प्रवोष्ठपृष्ठस्फुरदिन्द्रनील	३७
निशम्य देवस्य	११३	प्रणयप्रवर्णवासीत्	२७४
निशामु यत्रोक्तसौध	१०४	प्रतापभानो भजति	६२
नीता नूतनमौवनप्रणयिना	४६६	प्रतापशीर्षादिगुणं	११२
नून महापातकिन	४५०	प्रतिक्षण वृन्तलपार्थिवस्य	१५९
नृपं कठोरव्रतचर्यया	११९	प्रतिक्षण क्षालितमन्युना	९६
नृपप्रिया स्वापयितु	१३८	प्रतिदिशमधिरोहिताश्व	३७७
नेप दुर्मतिरिम सहिष्यते	२८१	प्रतिफलननिभात्	३७५
		प्रत्यक्ता मधुनेव	३७९
		प्रभावत्सम्मुक्तानेव	२५७
		प्रविश्य षष्ठदम्नेष्य	२४७
		प्रविश्य यद्वेश्ममु	१००
		प्रसरदुमयतः प्रहार	३८८
		प्रमाध्य तं रावणमध्यु	४९
		प्रमार्थं पादो विहित	४२५
		प्रमूतनाराचपर	४४८
		प्रस्थाप्य सक्ते धुनिमान्	४४
		प्रहृतिनिवहमूर्च्छितो	३९२
		प्राज्य बोधेष्टपाणिद्वय	२३८
		प्राज्यमप्यनपङ्क	२८४
		प्राप्तस्तन शीघ्रपसिह	६०
		प्राप्तोदयः पादनगैरव	१६१

“पु”

पददलितबहुत्वपाल	३९८		
पदातिसवर्णकारणेन	४४२		
पद्ये पद्यावरानेव	२५३		
परा प्रतिष्ठा लिपिषु	१६२		
परिकलितचुलुस्थ	३५४		
पादयो प्रणतये	३३६		
पानीय नालिकेरी	४६३		
पाशंस्थपृथ्वीधरराज	५		
पितुरपि परिपन्थिनी	३८९		
पिताव इव सर्वेषां	२७२		
पुत्राद्दूष श्लोकप्रवित्र	१७९		
पुरन्दरेण प्रविपाद्य	३६		

	पृष्ठ		पृष्ठ
प्रियप्रसादेन विलाससम्पदा...	११०	भोगाय वैपुल्यविशेष	३८
प्रेषितैरथ तयो परस्पर	३३५	भोजक्षमापालविमुक्ता	७१
प्रौढिकर्षणपुराणरीति	१२	भ्रमयतइतुसा वपात्	२७४

“फ”

“म”

फलेन शून्य सुतरा	१०८	मदकरटिनमुक्त्वटप्रताप	३८८
फालेदिव्यमिवागृह्णन्	२६८	मदस्तम्बेरमैस्तस्य	२०७

“व”

वले समुल्लासमपाचकार	१३४	मम शुद्धे कुले जन्म	२४०
बहुना किं प्रलापेन	२७५	मया निपीड्यमानास्ते	२७७
बहुभिरभिहितं किमद्भुतं	३७९	मलयगिरिसमीरा	४६२
बाणेन हत्वा मृगमस्य	४१७	मलयेन तदीयस्त्री	२१०
बाधिर्यमिव मङ्गल्य	२६५	मर्मव्यथाविस्मय	४४६
बाहुराहवमल्लस्य	२५१	महति समरसङ्कटे	३९३
ब्रह्मापिभिर्ब्रह्ममयी	२६	यातुस्तनोत्सङ्गविलास	१५३
द्रुमस्तस्यकिमस्त्रकोशल	८७	मानप्रस्थिकदर्शनाय	४५५

“म”

भयभुवनमहोत्सवे	३८६	मुखेन्दुसञ्चारकृताभिलाष	१५९
भान्वभूमिमपि भारतादिपु	३०९	मुदितमनसि जातमानसिद्धौ	३४४
भाय्यं प्रमूर्तभंगवान्	१८०	मुष्टिप्रविष्टाश्चरत्नदीप	१५४
भिषगभिरापादितसर्व	१४२	मुहु प्रकोपादुपरिस्थितासु	१३८
भुजप्रभादण्ड इवोर्ध्वगामी	१	मृगाश्चूडस्य किरीट	१२०
भूपेषु कूपेष्विवरिक्त	६७	मृगीदृश श्यामलचूचुक	१३२
भूभूतसहस्रापितदेहरन्ध्री	५८	मृणालसूत्र निजवस्त्रभाया	२६
भृङ्गालीभिरधिज्यमन्मथ	४६४	मुहुद्दयतया गुणानुरागा	३४७
भृङ्गैर्विश्वविद्योगिवर्ग	४५७	मोलिचुम्बितवसुन्धरा	३०१

	पृष्ठ		पृष्ठ
"य"		"र"	
य वारिधि. प्रज्वलदस्य ...	८०	रन्जित परिजनोऽस्य ...	३३१
य वीक्ष्य पाथोधिरधिज्य ...	८१	रणजलधिविलोढन ...	३७३
य. कोटिहोमानलधूमजालै ...	७१	रण रभसविलास ...	३४७
यत्प्राथिवं शत्रुकठोरवण्ठ ...	४७	रत्नोत्करग्राहिपु ...	८१
यत्पूरयामास विलासदोला ...	४२७	रथस्थिताना परिवर्त ...	४१४
यत्र तिष्ठति विरोध ...	२९४	रसध्वनेरध्वनि ये ...	१७
यत्र मास्तविधूत ...	२९५	राजहंसमिव बाहु ...	२८६
यथाविधि विधायथ ...	२५९	राज्ञा प्रणामाञ्जलि ...	१५८
यदातपत्र मम नेत्र ...	३२	रामस्य पित्रा भरतो ...	१७८
यदि ग्रहास्तस्य न राज्य ...	१८६	राशोकृत विश्वमिवावलोक्य ...	८२
यदीयलीलास्फटिक ...	९५	राशोकृता पुष्पपरामपुञ्जा ...	४३८
यदीयसौधध्वजपट्ट ...	१०१	रुद्धवर्त्मसु गजेषु वाजिन. ...	२९०
यदुत्थित सोऽङ्गुलिसग्रहेण ...	१५६	रुधिरपटल कर्दमेन दूर ...	३९१
यद्वा मृषा तिष्ठतु बन्ध ...	४१८	रुधिरभूतकपालपक्ति ...	३९५
यद्वैरिसामन्तनितम्बिनीना ...	७९		
यतन्दने कल्पमहो ...	३३	"ल"	
यदा कूचिकया चित्र ...	२१९	लक्ष्मीरिवप्रदानेन ...	२६१
यशोवतस नगर ...	६५	लक्ष्म्या कर ग्राहयितु ...	१७६
यश्चूताद्गुरु वन्दली ...	४६८	लग्नद्विरेफध्वनिपूर्वमाण ...	४३९
यस्य प्रतापेन नदर्थ्य ...	६१	लङ्कापते सङ्कुचित ...	२२
यस्या वृत्ते भूमिभूता ...	१८१	लङ्कासमीपाम्बुधिनिर्गतेष ...	१८२
यस्याञ्जनश्यामल ...	५४	लब्ध्वा यदन्त पुरसुन्दरी ...	८३
यस्यासिरत्मुच्छलता ...	७८	लावण्यलक्ष्मीबुलघाम्नि ...	१६६
यस्येवम समुग ...	५७	लावण्यलुब्धाभिरलब्ध ...	१६४
याति पुण्यफलपान ...	३०७	लीलागुहा कोटित्ववृजिताना ...	४३२
यातोयमुपवाराय ...	२४२	लीलास्तानविधिशम ...	४५५
यात्रानु दिक्पालपुरी ...	६३	लोकेषु सप्तस्वपि विभ्रुतो ...	२४
यात्रामु यस्य ध्वजिनी ...	६२		

“व”	पृष्ठ	विलासिनामादिगुरु	...	पृष्ठ
वक्ष रथलो रक्षतु सा	३	विवेश सुभूरय	...	१४२
वचासि वाचस्पति	६	विश्वम्भराकण्टकराष्ट्र	...	५३
वरवरिषु गभीरदुन्दुभीना	४०७	विशीर्णकर्णा बलहेन यस्य	...	७६
वर्णयामि विमलत्वमम्भस	३०२	विहितसमरदेवता	...	४०४
वशमयनिपतिद्वय	४००	वीक्ष्य पुण्यमधु पासु	...	३२७
वहन्ति हिंसा पशव	१११	वेत्सि मे पतिमवञ्चक	...	३१९
वाचालतपा पुरत	१७४	व्यजनचटुलवालधि	...	३७४
वारण प्रतिगज	२८८	व्यरज्यत समस्तोऽपि	...	२७२
विघटनमटवीधनुर्धराणा	३५९	व्याजावतीर्णेन जनार्दनेन	...	१९८
विघटितकवच	३९५	व्याग्रातैरवरित शिलीमुखं	...	२९९
विघटितपरिपन्थि	३५८	व्युत्पत्तिरावजितकोविदा	...	१३
विचारचातुर्गमभा	१७४	व्रतमिदमिह शस्त्रदेवताना	...	३६३
विजित्य सर्वाः ककुभ	१०६			
वितरितुमिदमग्रजस्य	४०५	“शु”		
विदधति कुथियोऽत्र	३६५			
विद्रुमेषु समुद्रस्य	२१६	शतक्रतोर्मध्यमचक्रवर्ती	...	७३
विधाय रूप मशक	७४	शनैर्विधाय व्रतपारणा	...	१२६
विधाय शाल्यं कलूष	११७	शिलाभि करटिक्षुण्ण	...	२१२
विधाय सैन्य युधि	५६	शीतर्तुभीत्या विविशु	...	४१३
विधास्यति कथ	२५७	शुभाशुभानि वस्तूनि	...	२२७
विधिलिखितमिद	३६८	शून्या श्रीखण्डवाते	...	४६१
विधेहि दृढमात्मान	२३२	शृङ्गारिणीमार्जितदन्ता	...	४४९
विपक्षवीराद्भुतकीर्ति	४५	शोषोष्मणा स्विप्रकरस्थ	...	५३
विपोगिनीना विमु	४१९	श्रवणमधुरविस्फुरद्ध्वनीना	...	३७२
विपोगिनीनामवशाल्लु	४४१	श्रीचालुक्यतरेन्द्रसूनुर्नुज	...	४०९
विरहविधुरकामिनी	४७०	श्रीतिलोपो नाम नृप	...	५२
विरूक्षणीय सखि दाक्षि	४१६	श्रीधाम्नि दुग्धोदधि	...	२
विलासदोलाफलके	४२३	श्रुत्वेति वाक्य पितुरादरेण	...	१८६
विलासदोलावितदन्त	९१	श्रुत्वेव वृत्तावसर तुषार	...	४३३
		श्लाघ्य शेषकणाचक	...	२५४

	पृष्ठ		पृष्ठ
"प"		स विक्रमेणाद्भुत	... १५१
पद्मदधनिभिराकुलीकृत ...	२८९	स व्यराज्यदध	... २८४
"स"		रा शङ्कतङ्कमासाद्य	... २२६
सत्रानाभृङ्गोपदपक्वि ...	४३५	सशब्दवाञ्छीमणि	... १३५
सत्रद्व माधवीना मधु ...	४५९	स सर्वमावर्ज्यं रिपुप्रमाथी	... ४११
सवलमपि विदन्ति हन्त ...	३६४	स सोमवन्नेत्रचकोर	... १२७
सलीव निखिलैस्तस्य ...	२१०	स सीकुमार्यैवधनो	... ११९
सङ्गादजस्र वनदेवताना ...	४३०	सस्नेहमङ्गे विनिवेश्य	... १७९
स जातु जातुपी मेने ...	२६९	सह पित्रवभरेण तत्र	... ३४३
स तत्क्षणात्परिप्लान ...	२२९	सहस्रसं सन्तु विशारदाना	... ११
स तु क्षपयशतं प्रपद्य सर्वं ...	३८४	स हेमवृष्टि महती	... १२९
स दिग्बलममालोडय ...	२६३	सहोदरा कुकुमकेसराणा	... १७
स धीरमुर्वीन्दुरधीरलोचना ...	११४	साक्रन्दमिति चान्यच्च	... २५९
सन्धिवन्धमवलोक्य ...	३२२	सान्द्रचन्दननिस्पन्द	... २०९
सन्ध्यासमाधौ भगवास्थितो ...	३१	सान्द्रा मुद यच्छतु	... ५
सपदि न शुभमस्ति ...	३८६	साम्राज्यलक्ष्मीदयित	... १८४
सपीडयन्नायसपञ्जर ...	१६१	साहित्यपाथोनिधि	... ९
समजनि पलमेसला ...	३५०	सिन्धुतीरनिलया	... ३३२
समर्प्यमाणाद्भुतकोसुमा ...	४४८	सुगन्धिनि इवाम	... ४३४
समाकरोहोपरि पादपाना ...	४३६	सुतद्वय ते निज	... १२४
स मालवेन्दु शरण ...	१९६	सुधाकर वार्धकत	... २८
समुच्छलन्मोक्तिक ...	९७	सुभटशतनिशात	... ३६१
समुद्रवेला रतिरत्न ...	१०३	सुरप्रसूनान्यपतन्	... १४६
स यौवराज्यधियमाधितस्य ...	१९०	सुवर्णनिर्माणमभेद्य	... ४०
सरोजिनीव हसेन ...	२६०	सौन्दर्यमिन्दोवर	... ४२४
सर्वत श्रवणभैरव ...	३२४	स्थितस्य गर्भे प्रभयेव	... १२८
सर्वस्वदानमालोच्य ...	२२८	स्नानसक्तपरिवार	... २९२
सर्वासु विद्यासु किमप्य ...	१६९	स्फूर्जद्यशोहसविलास	... ५५
सलीलमङ्गीकृत ...	४३८	स्मरप्रशस्तिप्रति	... ९९
		स्मरस्य यत्राद्भुत	... १०२

	पृष्ठ		पृष्ठ
स्व सुन्दरीबन्धि	... ४१	क्षपाकर कातररश्मि	... ९०
स्वभावादाद्रैभावेन	... २४७	क्षपामुखेषु प्रतिविम्बित	... १३७
स्वय समाधास्यति	... १८८	क्षिप्ता मुकुटमाणिक्य	... २३६
स्वाभाविकाद्रुष्ण	... ७५	क्षुण्णास्तत्करिभिस्तोय	... २१३
		क्षोणिरेणुमिपत	... ३२६
“हृ”		क्षमाभृत्कुलानामुपरि	... ४४
हराहवे पञ्चशर विमुच्य	... ४५१		
हस्तद्वयीमाङ्गहीत	... ४३०	“त्र”	
हृदि विहितपदेन शुद्ध	... ३५२	त्रिलोकलक्ष्म्येव सलील	... १४१
हेमाचलस्येव कृत	... ४३	त्रिलोकवीर कियतो विजिग्ये	१९७
“क्ष”		“ज्ञ”	
क्षणमुदचलदुच्चलत्	... ३९७	ज्ञातास्वाद स्वय लक्ष्म्या	... २६९
क्षणाद्विगलितानर्घ्यं	... २२३	ज्ञात्वा विघातुश्चुलुकात्प्रसूति	२९

परिशिष्टम्

ग.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्ये सप्तसर्गान्तर्गतानां प्रधाननाम्नां सूची ।

(अत्र प्रथमसख्या सर्गसूचिका द्वितीया श्लोकानाम्)

अयोध्या	१/६३	धारा	१/११ १४
आलुपेन्द्र	५/२६	पाण्ड्य	४/४५
आहवमल्लदेव	१/८७, १-१८	मलय	४/२-३०
वर्पूरद्वीप	७/७५	मलयगिरि	३/६३, ७/७०
वल्याणपुरम्	२/१-२५	मानव्य	१/५८
वाञ्चो	४/२८, ६/१०	राजिग	६/२६
वामरूपदेश	३/७४	वनवासमण्डलम्	५/२३
धुन्तलेद्र	३/४१	विक्रमाङ्कदेव	६/२५, ५/२६ ४/६९
कृष्णवैणि-वैणी	४/३६	८७ ७/१५ ४/११९ ३/७६	
केरलदेश	४/१८, ५/७	४/२८ ३/७४ ४/१८ ५/२७	
कोङ्कणदेश	५/२५, ७/७	४/२१ ३/७४ ४/३० ५/१८.	
गाङ्गकुण्डम्	४/२१, ६/२१	६/१ ३/६६ ६/२४ ३/६१	
गोडदेश	३/७४	४/२५ ७/२ ५/३१-४६ ४/२७	
चन्नकोट	४/३०	२/८५ ५/२५ ५/१० ४/१ ३०	
चालुक्यवंश	१/५७-६७	५/२९ ४/२६ ३/६५ ४/२२	
चोल	४/२५, ५/६१	५/२४ ३/६३ ४/२ १० ३/६७	
चोलराजिग	६/३८	६/३९-९० ६/९४ ९८. ५/२३	
जयसिंह	३/२५	४/२९ ६/९९ ४/२० ५/७-८	
जयसिंहदेव	१/७९ ८६	वेङ्गिदेश	४/२९
डाहलदेश	१/१०२ १०३	वेङ्गिनाथ	६/२६
तुङ्गमद्रा	४/५९ ६३	सत्याश्रय	१/७४-७८
तैलप	१/६८ ७३	सिंहदेव	५/१
दक्षिणापयन्त्राह्वि	४/६२	सिंहलद्वीप	४/२० ४५ ७/७०
दक्षिणाम्बुधि	४/११७	सोमदेव (सोमेश्वर)	२/५७ ५८,
द्रविड	१/११४	६/२७ ४/९७ ११४ ३/५५	

परिशिष्टम्

घ.

विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यस्य विक्रमादित्यस्य च वर्णनात्मका
लेखा ग्रन्थाश्च ।

- १ इतिहास प्रवेश—श्री जयचन्द्र विद्यालङ्कार पृ० २५६
- २ राजतरङ्गिणी—श्री महाकवि कल्हण
- ३ सोलकियो का प्राचीन इतिहास—म० म० प० श्री गौरीशंकर ओना
- ४ विक्रमाङ्कदेव चरित चर्चा—श्रीमान प० महावीर प्रसाद द्विवेदी
- ५ चालुक्य षष्ठ विक्रमादित्य का जीवन व समय—श्री रामनाथ दीक्षित,
साहित्य शिरोमणि साधोलाल रिसर्च स्कालर बनारस—श्री ए० व्ही०
वेङ्कटरमण द्वारा तेलिग भाषा में लिखित The Life and Times
of Chalukya Vikramaditya VI का अनुवाद ।
- 6 Kalhana's Chronology of Kashmir by *Stein*
- 7 Indian Antiquary Page 325
- 8 Indian Historical quarterly, Calcutta
- 9 Kadamb Kula by *J M Moraes, Bombay*
- 10 Journal of the Royal Asiatic Society, Bombay
- 11 Journal of the Bombay Branch of Royal Asiatic
Society
- 12 Journal of the Royal Asiatic Society, London
- 13 History of Sanskrit Literature by *A B Keith*
- 14 History of classical Sanskrit Literature by *M
Krishnamachariar*
- 15 History of Paramar Dynesty by *D C Ganguly*

16. Historical Inscriptions of Southern India. by *Senell and Aiyangar*.
 17. Early History of Deccan. by *R. G. Bhandarkar*.
 18. Ancient India. (and South Indian History & culture) Chola Impire of India-pages 622-636. by *K. Krishnaswami Aiyangar, Madras*. Page 142
 19. Dynesties of the Kanarese District. by *J. F. Fleit*.
 20. Bombay Gazetteer.
 21. Dynastic History of Northern India. by *H. C. Roy, Calcutta*.
 22. विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by *Dr. George Buhler*, with an elaborate Introduction.
 २३. विक्रमाङ्कदेवचरितमहाकाव्यम् Edited by पं० रामवतार शर्मा, and printed in the ज्ञानमण्डल प्रेस, बनारस ।
 - २४ विक्रमाङ्कदेवचरितम्—(१-२ सर्ग) , चौलम्बा सस्कृत सीरीज ।
-

[illegible]